



รายงานฉบับสมบูรณ์

โครงการ

แนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พิสิทธิ์ กอบบุญ

มิถุนายน ๒๕๕๗



รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ

แนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พิสิทธิ์ กอบบุญ

มิถุนายน ๒๕๕๗

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ

แนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. พิสิทธิ์ กอบบุญ

สาขาภาษาและวรรณคดีตะวันออก

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

สนับสนุนโดยสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา และ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกอ. และ สกว. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่องนี้เกิดขึ้นได้จากการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.) และ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ที่สนับสนุนทุนนักวิจัยรุ่นใหม่ ประจำปี พ.ศ. ๒๕๕๓ ทำให้ผู้วิจัยสามารถทำงานได้สำเร็จลุล่วง จึงขอกราบขอบพระคุณหน่วยงานทั้งสามแห่งนี้ รวมถึงเจ้าหน้าที่ทุกท่านที่ช่วยเหลือในหลาย ๆ ด้าน

ความรู้ต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยได้นำความคิด คัดลอกข้อมูลเพื่อประกอบการวิเคราะห์มาจากปราชญ์ ผู้รู้ นักวิชาการทั้งหลายที่ได้ปูทางไว้เพื่อให้ผู้วิจัยได้ดำเนินตาม ทำให้งานวิจัยนี้มีความสมบูรณ์และถูกต้อง

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร. สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา ที่ได้ให้ความคิด ความรู้ คำแนะนำที่มีค่ายิ่ง ด้วยความปรารถนาดีตลอดระยะเวลาการทำงานวิจัย ศาสตราจารย์ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร ได้กรุณาให้ข้อความรู้ คำปรึกษา ข้อเสนอแนะการแก้ไข และแนะนำผู้วิจัยด้วยความเมตตาเสมอมา

ผู้วิจัยเชื่อมั่นว่างานวิจัยเรื่องนี้ จะมีประโยชน์ต่อวงการศึกษในการแสดงความคิดเห็น วิพากษ์วิจารณ์ และเป็นข้อมูลให้นักวิจัยได้นำไปศึกษาเพิ่มเติม เพื่อความงอกงามและงดงามของวัฒนธรรมวรรณศิลป์ของชาติต่อไป

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาแนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ในด้านแนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นการศึกษาภาพรวมของวรรณกรรม พบว่า วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสร้างสรรค์จากคัมภีร์หลัก (the Cannon) ได้แก่ พระไตรปิฎก และคัมภีร์หลังพระไตรปิฎก ได้แก่ อรรถกถา (Atthakathā) ฎีกา (Tikā) และปกรณ์วิเสส (Pakaravisesa) วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีความเชื่อมโยงกับคัมภีร์หลักคือพระไตรปิฎกและอรรถกถา ทั้งในแง่เนื้อเรื่องและหลักคำสอน สามารถสืบทอดและอ้างอิงกลับไปหาหลักสูงสุดของพระพุทธศาสนา (The Absolute) โดยวรรณกรรมไทยเน้นการสร้างสรรค์โดยใช้กลวิธีการทางวรรณศิลป์เพื่อสื่อสารธรรม เป็นการประสานกันระหว่างอารมณ์สะท้อนใจและสารัตถะทางพระพุทธศาสนา นอกจากนี้วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมแห่งประสบการณ์ กล่าวคือผู้สร้างนำประสบการณ์ทางศาสนาสร้างสรรค์ตัวบท และตัวบทเป็นเครื่องมือสร้างประสบการณ์ให้ผู้เสพวรรณกรรม ซึ่งผู้เสพวรรณกรรมก็ใช้ประสบการณ์ทางศาสนาของตนเพื่อการเข้าใจพุทธธรรม และนำความรู้ความเข้าใจพระพุทธศาสนานำมาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและสังคม วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนายังเป็นวรรณกรรมมุ่งประโยชน์ทั้งการช่วยให้ชีวิตสงบสุขในทางจิตใจ และการพัฒนาความคิดและการดำเนินชีวิต แนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนายังสัมพันธ์กับบทบาทเชิงคุณค่า พบว่า วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีบทบาทในฐานะที่เป็นพุทธศิลป์ การสั่งสอนธรรมะ อีกทั้งมีบทบาทด้านสังคม วัฒนธรรม การเมืองการปกครอง ซึ่งเป็นบทบาทด้านสังคมที่วรรณกรรมมีอิทธิพลต่อความคิดความเชื่อ ค่านิยม และประเพณีในสังคมไทย แนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา มีความสำคัญในด้านการมีคุณค่าเพื่อการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ดำรงคงอยู่ในวัฒนธรรมไทย เพราะมีลักษณะเฉพาะที่สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทย และตอบสนองความต้องการทางสุนทรียธรรมของคนในสังคม

คำสำคัญ: วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา แนวคิดและบทบาท

Abstract

The purpose of this research is to examine the concept and role of Buddhist Thai literature. Regarding concept this research is an overall literary study of Buddhist Thai literature of all kinds, which shows that Buddhist Thai literature is based on The Canon, that is, Tripitaka and post-Tripitaka scriptures, namely, Atthakathā, Tikā and Pakaravisesa. Buddhist Thai literature is related to the major scriptures, Tripitaka and Atthakathā, both in terms of story and teaching. It can be traced to, verified by and referred to the absolute literary source of Buddhism, Tripitaka. However, in Thai literature, the emphasis is on using literary techniques in communicating dharmic ideas; it is a combination of emotion and the essence of Buddhism. Furthermore, Buddhist Thai literature is literature of experience. The authors use their religious experience to compose the texts and the texts are the tool for creating experience for the readers, who in turn use their religious experience to comprehend Buddhist dharma and put the knowledge and understanding of Buddhism into practice to benefit themselves and society. Moreover, the intended benefits of Buddhist Thai literature are peace of mind and development of thought and living. Ideas in Buddhist Thai literature are also related to the role it plays in terms of value as Buddhist art for teaching dharma. It also plays a role in respect of society, culture and politics and government, which is the social role of literature influencing the thought and beliefs, values and customs of Thai society. The ideas and roles of Buddhist Thai literature have significance for the value of passing on Buddhism to remain in Thai culture because of their specific characteristics that correspond with the context of Thai society and the need for aesthetic dharma of its people.

KEY WORDS: Buddhist Thai Literature, Concept and Role

ข้อสรุปโครงการ

Executive Summary

งานวิจัยเรื่องแนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา เป็นงานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ของการศึกษาเพื่อวิเคราะห์ภาพรวมของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเพื่อค้นหาแนวคิด และบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา (Buddhist Thai Literature) คือวรรณกรรมที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในด้านเนื้อหา เหตุการณ์ บุคคล และหลักธรรมคำสอน ปรากฏวรรณกรรมที่แปลเป็นภาษาไทยจากภาษาบาลี และวรรณกรรมที่แต่งเป็นด้วยภาษาไทย หรือแต่งในดินแดนไทย และเป็นวรรณกรรมที่มีความสำคัญสืบเนื่องในวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของไทย ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก งานวิจัยนี้จึงนำวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเหล่านี้มาศึกษาวิเคราะห์เพื่อค้นหาแนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมเหล่านี้ในบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย

ผลการศึกษา สามารถสรุปแนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา คือวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีลักษณะเฉพาะ แนวคิดและบทบาทมีความสัมพันธ์กันเพราะแนวคิดของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา สร้างอรรถประโยชน์และมีบทบาทในเชิงคุณค่าต่อปัจเจกบุคคลและสังคม

แนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ได้แก่

๑) สาระและรูปแบบของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎกและอรรถกถา รวมทั้งคัมภีร์ในสมัยหลังคือ ฎีกา อнуฎีกา และปกรณ์วิเสส วรรณกรรมเหล่านี้ใช้ในการสร้างสรรค์วรรณกรรม วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกประเภท สามารถตรวจสอบเชื่อมโยงไปถึงพระไตรปิฎก และอรรถกถาได้ แม้ว่าจะมีวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่อาจารปรับเนื้อหาของเรื่องบ้างเพื่อให้เข้ากับได้กับบริบทสังคมไทย แต่หลักคำสอนหรือพุทธธรรมที่นำเสนอไม่เปลี่ยนแปลง

๒) วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมแห่งประสบการณ์ เพราะสร้างจากประสบการณ์ของผู้สร้าง ผู้ประสบการณ์ของผู้แต่ง การส่งผ่านประสบการณ์ทางศาสนา และอารมณ์จากผู้สร้างสู่ผู้เสพนั้น คือการทำความรู้ทางศาสนาให้เป็นรูปธรรม ผ่านกระบวนการทางวรรณศิลป์ที่ประณีตให้เกิดเป็นตัวบทวรรณกรรมที่ใช้เป็นเครื่องมือเพื่อเข้าถึงความรู้ ในมิติผู้เสพวรรณกรรมย่อมต้องอาศัยประสบการณ์ทางศาสนาของตนเพื่อเข้าใจและเข้าถึงสาระธรรมที่ส่งผ่านมาจากผู้สร้าง การได้รับคุณค่าจากวรรณกรรมจึงขึ้นอยู่กับประสบการณ์ของผู้เสพ

๓) วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาถ่ายทอดด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์ เพื่อสร้างความเข้มข้นทางอารมณ์ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาส่วนใหญ่เป็นร้อยกรองที่มุ่งความไพเราะทางเสียง คำ สร้างสุนทริยภาพทางวรรณกรรม ประสานกับเนื้อหาทางพระพุทธศาสนา ทำให้การสื่อสารมีพลัง สारัตถะกับลีลาวรรณศิลป์ สร้างความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบและเนื้อหาได้อย่างกลมกลืนสอดคล้องเป็นเอกภาพ อีกทั้งวิธีการทางวรรณศิลป์ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ยังเป็นเครื่องมือหนึ่งในการสร้างความ “เข้าใจ” แก่ผู้เสพซึ่งจะน้อมนำไปสู่การ “เข้าถึง” หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาตามทีผู้สร้างปรารถนา

๔) วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมมุ่งประโยชน์ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อสื่อสารสาระธรรมทางพระพุทธศาสนาให้ผู้เสพเกิดความเข้าใจและให้ได้รับอรรถประโยชน์ ซึ่งอรรถประโยชน์ดังกล่าวได้แก่ ประโยชน์ระดับสามัญคือปิติสุขจากการได้รับสารพุทธธรรมและเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ก่อให้เกิดปิติศรัทธาและความเชื่อ เข้าใจธรรมชาติของชีวิตและสรรพสิ่ง รู้จักบาปบุญคุณโทษ มุ่งสร้างคุณดี นำไปสู่การปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา ดำเนินชีวิตในแนวทางแห่งศีลธรรม การสร้างกุศลกรรม ละเว้นอกุศลกรรม เพื่อให้เกิดประโยชน์และความสุขแก่ตนเองและสังคมโดยรวม และประโยชน์ในระดับสูง ได้แก่ การรู้จักหลักอริยสัจ ความทุกข์และการดับทุกข์ นำหลักธรรมคำสอนไปพัฒนาจิต สติปัญญาให้ประณีตยิ่งขึ้น จนถึงสละกิเลสทั้งปวงได้ เพื่อไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์อันเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน

ในด้านบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีบทบาทในฐานะพุทธศิลป์ วรรณกรรมสื่อสารด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์ประสานกับพุทธสาระธรรม มีวัตถุประสงค์ในการสร้างความรู้ ความคิด และปัญญาเพื่อเข้าถึงหลักพุทธธรรม เข้าใจธรรมชาติความเป็นไป และจุดมุ่งหมายของชีวิต เพื่อสร้างแนวทางการดำเนินชีวิตของคนในสังคมให้ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยดีงาม พุทธศิลป์ในรูปวรรณกรรมยังสามารถเข้าถึงประชาชนได้อย่างทั่วถึง ในด้านการสอนวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีสาระคำสอนหลากหลายระดับ เพื่อเสนอแนวทางการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนาให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อตนเองและสังคม

บทบาทในทางสังคมและวัฒนธรรม วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสะท้อนภาพของสังคมในด้านความคิดความเชื่อ เช่น ความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ พระศรีอาริยมตไตรย พระมาลัย ด้านประเพณีพิธีกรรม เช่น เทศน์มหาชาติ การสวดพระมาลัย การทำบุญประเพณีต่าง ๆ ซึ่งสัมพันธ์กับการสั่งสอนการประพฤติปฏิบัติตนของคนในสังคม ที่ต้องยึดหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา คือการเชื่อเรื่องกรรม ไตรลักษณ์ การทำบุญทำทาน เพื่อให้มีอนาคตที่ดีทั้งในโลกนี้และโลกหน้า บทบาทในด้านสังคมและวัฒนธรรมมีนัยสำคัญอย่างยิ่งต่อการกำหนดความคิด พฤติกรรม การปฏิบัติตนเพื่อให้อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างปกติสุข นอกจากนี้ชนชั้นนำของสังคมในฐานะผู้ผลิตวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนายังใช้ประโยชน์ของวรรณกรรม ในการสร้างเอกลักษณ์มรดกทางวัฒนธรรมของชาติ ประกาศความยิ่งใหญ่และความมีอารยธรรม อีกทั้งยังอาศัยวรรณกรรมเป็นเครื่องมือสื่อสารอุดมการณ์ ความต้องการและความคาดหวังของสังคม เพื่อประชาชนเชื่อถือยึดมั่น นำไปสู่การปฏิบัติตนในแนวทางที่เหมาะสมตามกรอบการปกครองโดยอิงหลักทางพระพุทธศาสนา

การศึกษาเรื่องแนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่ได้ศึกษาวิจัยมานี้ ทำให้ได้
เข้าใจแนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน องค์ความรู้ที่ได้นี้จะเป็นแนวทาง
สำหรับการศึกษาวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเรื่องอื่น ๆ และประเด็นอื่น ๆ ต่อไป

สารบัญ

	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	ก
บทคัดย่อภาษาไทย	ข
Abstract	ค
ข้อสรุปโครงการ (Executive Summary)	ง
สารบัญ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
บทที่ ๒ แนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา	๔
๒.๑. วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีที่มาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา	๔
๒.๑.๑ พระไตรปิฎก: หัวใจของการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา	๑๐
๒.๑.๒ วรรณกรรมหลังพระไตรปิฎก: อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส	๑๒
๒.๑.๓ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา	๑๘
๑) วรรณกรรมศาสนประวัติ	๑๙
๒) วรรณกรรมพุทธประวัติ สาวกประวัติ	๓๑
๓) วรรณกรรมสาระธรรม	๗๒
๒.๒. วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมแห่งประสบการณ์	๘๙
๒.๒.๑ ความสำคัญของผู้สร้างในฐานะผู้ถ่ายทอดประสบการณ์	๙๓
๒.๒.๒ ความสำคัญของตัวบทในฐานะเครื่องมือสื่อประสบการณ์	๑๐๒
๒.๒.๓ ความสำคัญของผู้เสพในฐานะผู้รับประสบการณ์	๑๐๗
๒.๓. วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาถ่ายทอดด้วยวิธีการทางวรรณศิลป์	๑๑๐
๒.๓.๑ อารมณ์สะท้อนใจ	๑๑๒
๒.๓.๒ ลีลาวรรณศิลป์	๑๑๖
๒.๔. วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมมุ่งประโยชน์	๑๕๔
๒.๔.๑ หลักธรรม: การสร้างความเข้าใจโลกและชีวิต	๑๕๗
๒.๔.๒ หลักปฏิบัติ: การนำทางไปสู่ชีวิตที่ดีงาม	๑๖๙
๒.๔.๓ นิพพาน: การยืนยันเป้าหมายสูงสุดของมนุษย์	๑๗๙

บทที่ ๓ บทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา	๑๘๕
๓.๑ บทบาทในฐานะพุทธศิลป์	๑๘๖
๓.๒ บทบาทด้านการสอน	๑๘๓
๓.๓ บทบาทด้านสังคม	๒๐๑
๓.๔ บทบาทด้านการเมืองการปกครอง	๒๑๒
๓.๕ บทบาทด้านวัฒนธรรม	๒๒๐
๓.๖ บทบาทด้านการสืบทอดพระพุทธศาสนา	๒๒๖
บทที่ ๔ บทสรุป	๒๓๑
บรรณานุกรม	๒๓๗
ภาคผนวก การนำเสนอผลงาน	๒๔๗
1. The Concept of Buddhist Literature	
2. Roles of Buddhist Literature	

บทที่ ๑

บทนำ

๑. ความสำคัญของปัญหา

สังคมไทยเป็นสังคมที่นับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ประวัติศาสตร์ของชนชาติไทยและอารยธรรมไทยผูกพันอยู่กับพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งจนไม่อาจแยกออกจากกันได้ พื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นแกนแกนสำคัญ สิ่งที่เป็นหลักฐานสำคัญที่ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนามีบทบาทอย่างสำคัญนอกจากศาสนธรรม ศาสนสถาน ศาสนวัตถุ และศาสนพิธีแล้ว หลักฐานของความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับสังคมไทย ได้แก่ วรรณกรรม

ในสังคมไทยปรากฏวรรณกรรมพระพุทธศาสนาจำนวนมาก ทำให้เห็นว่าสังคมไทยให้ความสำคัญกับการสร้างและการเสพวรรณกรรมพระพุทธศาสนามาช้านาน ในแง่ของการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา ในบริบทไทยได้มีการรับเอาวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่แต่งเป็นภาษาบาลี และสันสกฤตมาแปลแต่งและเรียบเรียงเป็นภาษาไทย มีการแต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นภาษาไทย ไม่ว่าจะเป็นการแปลวรรณกรรมพระพุทธศาสนาจากภาษาอื่นหรือการแต่งขึ้นใหม่ก็ตาม จุดมุ่งหมายสำคัญนั้นเป็นไปเพื่อการศึกษา เพื่อสื่อสารสารัตถะทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งเพื่อการสร้างและเสพในเชิงสุนทรียะที่มุ่งความงาม จินตนาการ และอารมณ์สะเทือนใจ

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในสังคมไทยนั้น เป็นสิ่งที่น่าสนใจศึกษาเพื่อทำความเข้าใจว่าเหตุใดจึงปรากฏกระบวนการสร้างและเสพวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ ผู้วิจัยเห็นความพยายามของการรังสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา ทั้งการแปลแต่ง การเรียบเรียง และการแต่งขึ้นใหม่ ซึ่งทำให้มีวรรณกรรมพระพุทธศาสนาหลากหลายรูปแบบ และหลากหลายเนื้อหา อย่างไรก็ตามสิ่งสำคัญก็คือ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยังคงอิงอยู่กับหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ แม้ว่าโครงเรื่อง และรูปแบบการนำเสนอจะเปลี่ยนแปลงไป แต่หลักธรรมคำสอนยังคงมั่นคงโดยตรวจสอบได้จากพระไตรปิฎกเป็นหลักฐานยืนยันความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่อาจแต่งเป็นร้อยกรองเชิงวรรณศิลป์ กับหลักธรรมวินัย

วรรณกรรมพระพุทธศาสนา ที่สำคัญที่สุดได้แก่พระไตรปิฎก ที่ถือเป็นแก่นหลักของพระพุทธศาสนา เพราะพระไตรปิฎกถือเป็นแหล่งที่เป็นคำสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า อีกทั้งเป็นที่เคารพในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นประหนึ่งตัวแทนของพระพุทธองค์ อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากพุทธปรินิพพาน ได้มีการแต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเพื่ออธิบายขยายความพระไตรปิฎกเรียกว่าอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสสขึ้นมากมาย นอกจากนี้ยังปรากฏวรรณกรรมที่หยิบยกเอาเนื้อหาสาระบางส่วนมาสร้างสรรค์เป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเฉพาะเรื่อง

โดยเฉพาะในสังคมไทยแล้ว มีการนำเนื้อหาสาระในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเหล่านี้มาสร้างสรรค์เป็นจำนวนมาก การสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา เป็นการสร้างวรรณกรรมให้วิจิตรในเชิงสุนทรีย์ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทยจึงประกอบด้วยวรรณกรรมพระพุทธศาสนาบาลี ที่รจนาและเรียบเรียงโดยพระเถรอาจารย์ ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์พิเศษ วรรณกรรมบาลีที่แต่งในประเทศไทย และวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่แต่งในประเทศไทย

V.I. Braginski^๑ ได้ศึกษาวรรณกรรมของเอเชีย พบว่าการสร้างสรรค์วรรณกรรมในสังคมเอเชียทั้งในวัฒนธรรมจีน อินเดีย และอาหรับ มีแนวคิดสำคัญคือการสร้างความรู้จากความงาม นำไปสู่สิ่งสูงสุดทางศาสนา การสร้างสรรค์วรรณกรรมไม่ว่าจะมีความวิจิตรบรรจงมากเพียงใดก็ตาม แต่ก็อยู่บนพื้นฐานสิ่งที่เป็นความเชื่อสูงสุด (The Absolute) ร่วมกัน อาจจะเป็นหลักทางศาสนา พระเจ้า หรือคัมภีร์สูงสุดของแต่ละศาสนา เช่น สิ่งสูงสุดของวรรณกรรมสันสกฤตอยู่ที่พระเวท (Vedic Cannon) วรรณกรรมไม่ว่าจะเป็นวรรณกรรมเชิงความรู้ (scholarly treatises) วรรณกรรมเชิงประวัติศาสตร์หรือตำนาน (Tradition: mythology and History) และวรรณกรรมเชิงวิจิตรวรรณคดี (fine literature) ต่างก็สามารถเชื่อมโยงเนื้อหาสาระเข้าไปถึงความเชื่อสูงสุดของแต่ละศาสนาและวัฒนธรรมได้ แนวคิดสำคัญของวรรณกรรมอาจมีเพื่อความงาม คุณประโยชน์ หรือความเข้าใจเชิงจิตวิญญาณ การที่ผู้เสพจะเข้าถึงวรรณกรรมระดับใดขึ้นอยู่กับ คุณค่าของตัวบท และความสามารถของผู้เสพ

ด้วยแนวคิดนี้ ผู้วิจัยจึงเห็นว่า เราสามารถสังเคราะห์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาทั้งหลายในสังคมไทย เพื่อหาแก่นหรือแนวคิดของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในบริบทไทยได้ และจะทำให้เข้าใจพื้นฐานความคิด ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยผ่านวรรณกรรม อีกทั้งเห็นความเชื่อมโยงระหว่างวรรณกรรมกับบริบททางสังคมไทย

ผู้วิจัยต้องการสังเคราะห์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ซึ่งปรากฏในรูปลักษณะต่าง ๆ จำนวนมาก เพื่อหาคำตอบว่า วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเหล่านี้มีแนวคิดสำคัญอย่างไร และมีบทบาทหน้าที่ต่อสังคมไทยอย่างไร คำว่า แนวคิดของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา นี้ เป็นคำที่มีความหมายในแง่ที่เป็นแนวคิดรวมของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในบริบทไทย ที่ผ่านมานั้น การศึกษาวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในภาพรวมเพื่อหาแนวคิดร่วมของการสร้าง การเสพ และบทบาทนั้น ยังไม่มีการศึกษาเพื่อให้ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับ แนวคิดของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ส่วนใหญ่ที่ผ่านมาเป็นการศึกษา แนวคิดพระพุทธศาสนาในวรรณกรรม เฉพาะเรื่องหรือเฉพาะประเภท แต่การรวบรวมวรรณกรรมพระพุทธศาสนาทั้งหมดเพื่อสังเคราะห์หาแนวคิดนั้นยังไม่มีผู้ใดศึกษาไว้

^๑ V.I. Braginski, *The Comparative Study of Traditional Asian Literature: From Reflective Traditionalism to Neo-Traditionalism*, London: Curzon, 2001.

การศึกษาเกี่ยวกับ “แนวคิด” เป็นการศึกษาเชิงนามธรรมซึ่งต้องใช้การรวบรวมข้อมูล วิเคราะห์และตีความ เพื่อให้เห็นความคิดและความเชื่อมโยงในแง่ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน อันจะทำให้สามารถมองเห็นและเข้าใจแนวความคิดที่ปรากฏในกลุ่มข้อมูลวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเหล่านั้นได้ อีกทั้งการศึกษาแนวคิดของวรรณกรรมยังมีประโยชน์ต่อการเข้าใจคุณค่า และบทบาทของวรรณกรรมทั้งบทบาทในการเข้าใจตัวบทเพื่อเข้าใจมนุษย์และสังคม และบทบาทต่อสังคมด้วย

งานวิจัยนี้มีคำถามวิจัยว่า วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทยนั้น มีแนวคิดในการสร้าง-เสพอย่างไร และมีบทบาทอย่างไรในบริบทสังคมไทย สิ่งที่ผู้วิจัยสนใจศึกษาได้แก่ แนวคิดของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา และ บทบาทของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ที่มีต่อสังคมไทย โดยจำกัดขอบเขตที่วรรณกรรมพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เนื่องจากในระยะเวลาี้ มีการผลิตวรรณกรรมพระพุทธศาสนาขึ้นมาเป็นจำนวนมาก และวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในระยะเวลาี้มีอิทธิพลต่อมาถึงปัจจุบัน เช่น วรรณกรรมศาสนประวัติ วรรณกรรมโลกศาสตร์ วรรณกรรมชาดก และวรรณกรรมสารธรรม เป็นต้น นอกจากนี้บริบททางสังคมในยุคนี้ยังมีลักษณะเฉพาะกล่าวคือ ยังไม่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกทั้งในแง่การสร้างและเสพวรรณกรรม การศึกษาในขอบเขตระยะเวลานี้จึงจะทำให้สามารถเห็นแนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทยได้อย่างชัดเจน

๒. วัตถุประสงค์ของโครงการ

๑. เพื่อศึกษาแนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในสังคมไทย
๒. เพื่อศึกษาบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

๓. ขอบเขตของการวิจัย

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทยที่จะนำมาวิเคราะห์ ได้แก่ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเรื่องสำคัญที่เป็นที่รู้จักในสังคมไทย ทั้งที่แปลจากภาษาอื่นและที่แต่งเป็นภาษาไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้แก่

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาแปลจากภาษาบาลี เช่น พระไตรปิฎก อรรถกถา มหาวงศ์ ขิณกาลมาลีปกรณ์ สังคีตยวงส์ เป็นต้น

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาภาษาไทย ได้แก่ ไถภูมิกถา มหาชาติคำหลวง ภาพพิมพ์มหาชาติสมุทรโฆษคำฉันท์ ธนัญชัยบัณฑิตชาดก พระมาลัยคำหลวง นันทโศปนนทสูตรคำหลวง บุญโณวาทคำฉันท์ จันทกนิรคำฉันท์ กาพย์คำฉันท์ กาพย์กลอนสุภาพ ลิลิตศรีวิชัยชาดก ไตรภูมิโลกวิจิตรยถกถา ปฐมสมโพธิกถา ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก สรรพสิทธิ์คำฉันท์ เป็นต้น

๔. การดำเนินการวิจัย

๑. รวบรวมวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทย
๒. ศึกษา สังเคราะห์งานวิจัยที่เกี่ยวกับวรรณกรรมพระพุทธศาสนา
๓. วิเคราะห์ ลักษณะสำคัญ แนวคิด และบทบาทของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

๕. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

การศึกษาครั้งนี้จะก่อให้เกิดความรู้เกี่ยวกับวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ทำให้เข้าใจความหมายลักษณะสำคัญของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในบริบทไทย เข้าใจแนวคิดของการสร้าง การเสพวัตถุประสงค์ และบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา อีกทั้งสามารถนำเอาองค์ความรู้ไปใช้ในการศึกษา วิเคราะห์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา ใช้ในกระบวนการเรียนการสอนและการวิจัยด้านวรรณกรรมศึกษา วัฒนธรรมศึกษา ประวัติศาสตร์และสังคม

๖. ผลงานวิจัยและเอกสารอ้างอิงที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่ผ่านมาการศึกษามีการศึกษามากในหลายประเด็น จำแนกได้เป็น การศึกษารวบรวมวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเพื่อวิเคราะห์ และประเมินคุณค่า และการศึกษาวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเฉพาะเรื่องหรือเฉพาะประเภท

การศึกษาเชิงรวบรวมและวิเคราะห์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทย เช่น งานของ นิยะดา เหล่าสุนทร^๒ ได้ศึกษารวบรวมวรรณกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จำแนกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้แก่ วรรณกรรมศาสนา วรรณกรรมพงศาวดาร วรรณกรรมประวัติศาสตร์ ในด้านวรรณกรรมศาสนานั้น มีชำระพระไตรปิฎก เรียบเรียงไตรภูมิโลกวินิจจยถาขันธ์ใหม่ การสร้างสรรค์วรรณกรรมในยุคสมัยนี้เป็นไปเพื่อสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมืองในด้านอักษรศาสตร์ งานวิจัยของ สุภาพรณ ฦ บางช้าง^๓ ได้ศึกษาวิวัฒนาการของวรรณกรรมบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย ๓๕ เรื่องระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๓ จำแนกตามลักษณะเนื้อหาและรูปแบบการเสนอได้แก่ ชาดก พุทธประวัติ ศาสนประวัติ สารธรรม และอัตถวิถินา ผลงานเหล่านี้มีวิวัฒนาการตามลักษณะร่วมของวรรณกรรมบาลีแต่ละสมัย ผลงานภาษาบาลีเหล่านี้สะท้อนให้เห็นลักษณะของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย

การศึกษาวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเฉพาะเรื่องหรือเฉพาะประเภท เป็นการศึกษาวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเฉพาะเรื่องหรือเฉพาะประเภทในประเด็นเกี่ยวกับประวัติที่มา การสร้างสรรค์ และคุณค่าใน

^๒ นิยะดา เหล่าสุนทร, การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, ๒๕๓๙.

^๓ สุภาพรณ ฦ บางช้าง, วิวัฒนาการของวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย, กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

ด้านต่าง ๆ เช่น นิยะดา เหล่าสุนทร^๔ ศึกษาวรรณกรรมชาดกเรื่องธัญชัยบัณฑิตชาดกในด้านประวัติความเป็นมา การสร้างสรรค์เนื้อเรื่อง จากคัมภีร์ศาสนาหลายเล่มทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา โลกนิติกรณ์ ธรรมนิตติ การสร้างสรรค์เรื่องอย่างประณีตนี้แสดงให้เห็นภูมิปัญญาของคนอยุธยาที่สามารถสร้างสรรค์วรรณกรรมที่งดงามยิ่งใหญ่อลังการทั้งแง่ภาษาและสารัตถะธรรม นิยะดา เหล่าสุนทร ศึกษาเรื่องไตรภูมิพระร่วง เพื่อค้นคว้าที่มาของการสร้างสรรค์วรรณกรรมเรื่องนี้ ซึ่งพบว่ามี การสร้างสรรค์จากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาว่า ๓๐ เล่ม สะท้อนให้เห็นความสามารถของพระยาสิทธิ ผู้แต่งเรื่องไตรภูมิที่สามารถรวบรวมข้อความรู้จากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเพื่อสร้างเป็นไตรภูมิพระร่วง วารุณี ศิริวัฒนธนา^๕ ศึกษาเรื่องไตรภูมิโลกวิจิตรกถาฉบับเรียบเรียงขึ้นโดยพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕ ในด้านเนื้อหา มีลักษณะเดียวกับไตรภูมิของพระยาสิทธิ เน้นการสื่อหลักธรรม และใช้หลักธรรมเป็นแกนสำคัญของเรื่อง และศิลปะการใช้ภาษาในการเรียบเรียงซึ่งใช้วิธีการของอรรถกถา สายวรุณ น้อยนิมิต^๖ ศึกษาอรรถกถาชาดกในแง่คุณค่าและความสำคัญของอรรถกถาชาดกในฐานะเป็นวรรณคดีคำสอนของไทยและศึกษาความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น ได้ข้อสรุปว่า อรรถกถาชาดกเป็นศาสนนิทานที่คนไทยรู้จักมานานและเป็นวรรณคดีไทยที่ได้ต้นเรื่องจากภาษาบาลี อรรถกถาชาดกมีสาระคำสอนที่ไม่ได้มุ่งเป็นคำสอนแก่บรรพชิต แต่มุ่งสอนคนทั่วไปทุก และมีเนื้อหาคำสอนครอบคลุมถึงการปฏิบัติตน และการปฏิบัติต่อผู้อื่น อรรถกถาชาดกยังมีลักษณะเด่นในด้านการสร้างเรื่องเพื่อสอน โดยเฉพาะการแสดงหลักธรรมที่เป็นเรื่องเปรียบเทียบหรือเป็นอุทาหรณ์ อรรถกถาชาดกจึงมีความสำคัญต่อวรรณคดีคำสอนของไทย และจัดเป็นวรรณคดีคำสอนของไทยเรื่องหนึ่ง อีกทั้งยังมีคุณค่าในด้านที่เป็นต้นแบบของวรรณคดีชาดกที่แต่งในประเทศไทย รวมทั้งชาดกพื้นบ้านในท้องถิ่นต่าง ๆ

นอกจากนี้ยังมีการวิจัยที่ศึกษาวรรณกรรมพระพุทธศาสนาโดยเน้นการศึกษาเชิงสุนทรียะเพื่อการสื่อความ เช่น งานวิจัยของวงเดือน สุขบาง เรื่องการศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาในแนวสุนทรียะ^๗ งานของโสภี รัมมณีย์ วิเคราะห์การใช้ภาพพจน์ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์^๘ นิธิอร พรอำไพสกุล^๙ เรื่อง สุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดก เป็นต้น

^๔ นิยะดา เหล่าสุนทร, *ธัญชัยบัณฑิตชาดก: ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา*, กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, ๒๕๔๒.

^๕ วารุณี ศิริวัฒนธนา, *การศึกษาเรื่องไตรภูมิโลกวิจิตรกถา*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๓๑.

^๖ สายวรุณ น้อยนิมิต, *อรรถกถาชาดก: การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๒.

^๗ วงเดือน สุขบาง, *การศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาในแนวสุนทรียะ*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. ๒๕๒๔.

^๘ โสภี รัมมณีย์, *วิเคราะห์การใช้ภาพพจน์ในวรรณคดีพระพุทธศาสนาของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์*, วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม พ.ศ. ๒๕๓๔.

^๙ นิธิอร พรอำไพสกุล, *สุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดก*, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. ๒๕๔๙.

การศึกษาแนวคิดพระพุทธศาสนาในวรรณกรรม เป็นการศึกษเพื่อวิเคราะห์หาแนวคิดทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรม จุดมุ่งหมายสำคัญของงานวิจัยในกลุ่มนี้ คือการชี้ให้เห็นคุณค่าของวรรณกรรมในเชิงคำสอน และกลวิธีการสร้างสรรค์ ที่สามารถนำเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้เพื่อสอน เช่น ทวีศักดิ์ ญาณประทีป^{๑๐} ศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธมีต่อวรรณกรรมไทย โดยศึกษาจากวรรณกรรมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงปัจจุบัน และใช้คัมภีร์ทางศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธเป็นแนวในการวิเคราะห์วิจัย ได้ข้อสรุปว่าหลักธรรมและข้อปฏิบัติปรากฏแนวคิดเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิด เบญจศีลไตรลักษณ์ เบญจขันธ์ อารมณฺ์ อกุศลมูล โลกธรรม นิพพาน มงคลสูตร และอบายมุข

สหะโรจน์ กิตติมหาเจริญ ศึกษาแนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก^{๑๑} เพื่อวิเคราะห์ปัญญาในฐานะที่เป็นคำสอนในอรรถกถาชาดก พบว่า ปัญญาคือความรู้ที่ประกอบด้วยการคิดอย่างถูกต้องหรือโยนิโสมนสิการ การมีปัญญาที่ถูกต้องจะทำให้รู้จักใช้ปัญญาแก้ปัญหาและเตือนสติ ปัญญาเริ่มต้นมาจากชั้น ๕ พัฒนามาสู่กระบวนการคิด การฟัง การกระทำ จนเกิดความรู้ที่ชัดเจน การใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้องทำให้การดำเนินชีวิตเป็นสุข อรรถกถาชาดกให้ความสำคัญกับปัญญาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต เพราะเป็นปัญญาในระดับพื้นฐานซึ่งมีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของพุทธบริษัท ลักษณะเด่นของการนำเสนอปัญญาในอรรถกถาชาดกคือ การนำกลวิธีการทดสอบปัญญาเข้ามาดำเนินเรื่อง อรรถกถาชาดกนอกจากจะเป็นนิทานที่ให้ความสนุกสนานเพลิดเพลินแล้ว ยังแฝงสาระของคำสอนทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างกลมกลืน และแยบคาย

เทวัญกานต์ มุ่งปั่นกลาง^{๑๒} ศึกษาแนวคิดทางพระพุทธศาสนาและกลวิธีการนำเสนอแนวคิดทางพุทธศาสนาที่ปรากฏในเรื่องกามนิต พบว่า แนวคิดหลักของเรื่องกามนิต คือความรักนำไปสู่นิพพาน แนวคิดหลักนี้ได้ช่วยเรียงร้อยแนวคิดย่อย อันได้แก่ แนวคิดเรื่องความเป็นอนิจจังของชีวิต แนวคิดเรื่องสังสารวัฏ แนวคิดเรื่องความเชื่อว่ามีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว แนวคิดเรื่องปฏิเสธสมุပ္บาท แนวคิดเรื่องอริยสัจ และแนวคิดเรื่องนิพพาน อันเป็นแนวคิดทางพระพุทธศาสนา ให้ปรากฏสอดแทรกอยู่ในเรื่องกามนิตได้อย่างกลมกลืน และในขณะเดียวกัน แนวคิดย่อยก็ได้ช่วยรับรองสนับสนุนให้แนวคิดหลักมีความสมจริงน่าเชื่อถือ ผู้แต่งใช้กลวิธีการนำเสนอแนวคิดตามขนบของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา และกลวิธีการนำเสนอแนวคิดตามขนบของนวนิยาย

^{๑๐} ทวีศักดิ์ ญาณประทีป, *การวิเคราะห์อิทธิพลของศาสนาที่มีต่อวรรณกรรมไทย*, รายงานการวิจัย, มหาวิทยาลัยรามคำแหง พ.ศ. ๒๕๓๙.

^{๑๑} สหะโรจน์ กิตติมหาเจริญ, *แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวรรณคดีเปรียบเทียบ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๕.

^{๑๒} เทวัญกานต์ มุ่งปั่นกลาง, *กามนิต: กลวิธีการนำเสนอกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนา*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๔.

ไพเราะ มากเจริญ^{๑๓} ศึกษาหลักธรรมและกลวิธีในการสื่อสารหลักธรรมในอรรถกถาชาดก พบว่าหลักที่เน้นได้แก่ การทำดี การละเว้นชั่ว การทำจิตใจให้บริสุทธิ์เป็นหลักธรรมสำคัญ ส่วนกลวิธีใช้การสื่อสารตัวละคร และองค์ประกอบทางวรรณศิลป์ พระมหาบุญทัน อานนโท (พาหา)^{๑๔} ศึกษาวิเคราะห์การบำเพ็ญทานบารมีในเวสสันดรชาดก ได้ข้อสรุปว่า การบำเพ็ญทานของพระเวสสันดรนั้นพระองค์มีอุดมการณ์อย่างแน่วแน่ในการกระทำทาน แม้บางครั้งจะพบอุปสรรคมากมาย พระองค์ก็ไม่ละความมุ่งมั่นนั้น เพราะทรงมุ่งประโยชน์สูงสุดคือ พระโพธิญาณอันจะเป็นเครื่องนำสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ กัณยารัตน์ รินศรี^{๑๕} ศึกษาเรื่องเมตตาในเวสสันดรชาดก เพื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องเมตตาในบริบทของสังคมร่วมสมัย และหลักเมตตาธรรมในฐานะที่เป็นคุณธรรมพื้นฐานของทานบารมีในเวสสันดรชาดก พบว่า พระเวสสันดรมีความเมตตาในระดับอนิโสผรณา คือเป็นเมตตาที่ไม่เจาะจง ไม่มีขอบเขตจำกัด และพระองค์ยังมีลักษณะของความเมตตาทั้ง ๓ ด้าน คือ ด้านกายกรรม ด้านวจีกรรม และด้านมโนกรรม ส่วนหลักเมตตาธรรมในฐานะที่เป็นคุณธรรมพื้นฐานของทานบารมี พระมหาอำนาจ ทิปถมโม (มีราคา)^{๑๖} ศึกษาวิเคราะห์หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในมโหสถชาดก พบว่า การบำเพ็ญบารมีของมโหสถนั้น พระองค์มิได้บำเพ็ญเฉพาะปัญญาบารมีอย่างเดียว แต่ทรงบำเพ็ญบารมีอื่น ๆ เพื่อให้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เพราะคุณธรรมที่จะนำไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้ามีสิบประการ คำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในมโหสถชาดกนั้น มีมากมาย แต่หลักคำสอนที่เห็นได้ชัดคือ หลักปัญญาและเบญจศีล ที่พระองค์ทรงบำเพ็ญอย่างยิ่งยวด

การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับวรรณกรรมพระพุทธศาสนา มีการศึกษาในหลายประเด็นดังได้กล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตาม ในประเด็นที่ผู้วิจัยสนใจจะศึกษา คือ แนวคิดของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา และบทบาทของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทยในภาพรวมนั้น ยังไม่มีผู้ใดได้ศึกษาอย่างลึกซึ้ง อย่่างไรก็ดี ในการวิจัยครั้งนี้ งานวิจัยที่มีมาแล้วก่อนหน้านี้นี้จะเป็นข้อมูลสำคัญที่ผู้วิจัยจะนำมาสังเคราะห์เพื่อศึกษาแนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมไทยต่อไป

^{๑๓} ไพเราะ มากเจริญ, *การสื่อสารหลักธรรมทางพุทธศาสนาผ่านอรรถกถาชาดก*, วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช พ.ศ. ๒๕๕๙.

^{๑๔} พระมหาบุญทัน อานนโท (พาหา), *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเวสสันดรชาดกศึกษาเฉพาะทานบารมี*, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๐.

^{๑๕} กัณยารัตน์ รินศรี, *แนวคิดเรื่องเมตตาในเวสสันดรชาดก*, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๕๕๙.

^{๑๖} พระมหาอำนาจ ทิปถมโม (มีราคา), *การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในมโหสถชาดก*, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๗.

บทที่ ๒

แนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา (Buddhist Thai Literature) หมายถึง วรรณกรรมที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่แปลเป็นภาษาไทย และที่แต่งขึ้นด้วยภาษาไทย หรือแต่งในดินแดนไทย และเป็นวรรณกรรมที่มีความสำคัญสืบเนื่องในวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของไทย

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมที่สืบเนื่องมาจากวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาในอินเดีย และรับอิทธิพลของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาภาษาบาลี วรรณกรรมพระพุทธศาสนาบาลีแพร่หลายไปยังดินแดนที่นับถือพระพุทธศาสนาหลักที่เถรวาท ทั้งศรีลังกา พม่า ไทย และประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ วรรณกรรมภาษาบาลีจึงได้รับการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ เพื่อให้สามารถเรียนรู้และสืบทอดพระศาสนาในท้องถิ่นนั้น ๆ ได้^{๑๗} วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจึงต้องรวมเอาวรรณกรรมภาษาบาลีที่ได้รับการแปลเป็นภาษาไทยเข้าไว้ด้วย

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาดังนิยามข้างต้น มีจำนวนมากจนไม่สามารถกล่าวได้ทั้งหมดในงานวิจัยนี้ ดังนั้นผู้วิจัยได้คัดเลือกสรรวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญในวัฒนธรรมวรรณศิลป์ของไทย มาศึกษาจากวรรณกรรมพระพุทธศาสนาประเภทต่าง ๆ ที่เชื่อว่าครอบคลุมเนื้อหาทั้งหมด และสามารถเป็นแนวทางเพื่อศึกษาวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเรื่องอื่น ๆ ได้ต่อไป

ในบทที่ ๒ นี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาแนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา คำว่าแนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา คือ การมองภาพรวมของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทั้งหลาย เพื่อวิเคราะห์แนวคิดของการสร้างสรรค์ การนำไปใช้ประโยชน์ คุณค่าและบทบาทที่วรรณกรรมมีต่อมนุษย์และสังคม จากการวิเคราะห์ทำให้ผู้วิจัยได้เห็นแนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ดังนี้

๒.๑ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสร้างสรรค์จากพระไตรปิฎกและอรรถกถา

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาคือเป็นวรรณกรรมที่สามารถเชื่อมโยงกับพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาได้ สิ่งสำคัญของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาไม่ใช่เพียงการกล่าวถึงเนื้อหาหรือคำสอนทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ต้องสามารถเชื่อมโยงและอ้างอิงย้อนกลับไปถึงพระไตรปิฎกหรืออรรถกถา เพราะเหตุว่าสิ่งที่ปรากฏในวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ย่อมต้องเป็นสิ่งที่สามารถตรวจสอบที่มาได้ เพื่อให้แน่ใจว่าเนื้อหาและคำสอนที่ปรากฏเป็นสิ่งที่ถูกต้อง ดังนั้นจึงจะ

^{๑๗} พระพุทธเจ้าอนุญาติให้ทรงจำพุทธวจนะตาม *สกาย นิรุตติยา* หมายถึง ทรงให้ใช้ภาษาของแต่ละคนในการเรียนทรงจำ และสั่งสอนพุทธวจนะได้. ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, การรวบรวมจัดหมวดหมู่ “พุทธวจนะ”. ใน *กตัญญู* (ที่ระลึกในงานเกษียณอายุ รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ศรี แยมันดดา, กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๔, หน้า ๑๕๔-๑๕๕.

พบว่าในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจะมีการอ้างถึงที่มาของเรื่องซึ่งมาจากพระไตรปิฎกเป็นหลัก หรือผ่าน อรรถกถา แต่ก็สามารถสืบย้อนได้ถึงแก่นของพระพุทธศาสนา คือพระไตรปิฎก

๒.๑.๑ พระไตรปิฎก: หัวใจของการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์สำคัญอันเป็นหลักสำคัญสูงสุดของพระพุทธศาสนาเพราะเป็นที่รวมเรื่องราว หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์และพุทธสาวกเอาไว้ มีพระพุทธพจน์ที่กล่าวถึงพระธรรมวินัยในมหาปริณิพานสูตรว่า *ธรรมก็ดี วินัยก็ดี อันใดอันเราแสดงแล้ว ได้บัญญัติไว้แล้วแก่พวกเขา ธรรมและวินัยอันนั้นจักเป็นศาสดาแห่งพวกเขา โดยกาลล่วงไปแห่งเรา*^{๑๘} ธรรมวินัยทั้งหลายดังกล่าวมีอยู่ในพระไตรปิฎกทั้งสิ้น เนื้อหาของพระไตรปิฎกได้แก่คำสอน คือ พระธรรม คำสั่งคือพระวินัย รวมเรียกว่าพระธรรมวินัยซึ่งเป็นเนื้อแท้หรือสาระของพระพุทธศาสนา^{๑๙} พระธรรมวินัยนี้อาจแบ่งได้เป็น ๓ ส่วน คือ พระวินัย คือกฎของพระสงฆ์ พระสูตรคือคำสอนของพระองค์แก่บุคคลต่างๆ ในสถานการณ์ที่แตกต่างกัน ซึ่งส่วนนี้มีความสัมพันธ์กับพุทธประวัติ และบุคคลในสมัยพุทธกาล อีกทั้งมีเรื่องสังคมอินเดียด้วย ส่วนพระอริยธรรมนั้นว่าด้วยกฎ หลักธรรมทั้งในขั้นพื้นฐานจนถึงขั้นปรมาตมสามส่วนนี้คือเนื้อหาสาระสำคัญของพระไตรปิฎกที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในทางเถรวาทพระไตรปิฎกได้รับการสังคายนา รวบรวม และสืบทอดโดยพระสังคิออรหันตเถระโดยที่ไม่ได้มีการแก้ไขตัดแปลงคำสอนของพระพุทธเจ้าแต่อย่างใด เป็นแต่จัดหมวดหมู่คำสอนให้เป็นระบบ

ความสำคัญของพระไตรปิฎกทำให้เกิดมีวรรณกรรมรุ่นหลังที่สร้างสรรค์ขึ้นเพื่ออธิบายพระธรรมคำสอน และสืบทอดพระไตรปิฎกเรื่อยมาอย่างไม่ขาดสาย จากพระไตรปิฎกปรากฏวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในชั้นอรรถกถา ซึ่งหมายถึงวรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายความในพระไตรปิฎก เช่น อรรถกถาชาดก อัมมปัททกถา เป็นต้น และคัมภีร์ในชั้นต่อมาคือคัมภีร์พระพุทธศาสนาในชั้นฎีกาซึ่งอธิบายคัมภีร์อรรถกถา และอนุฎีกาที่อธิบายฎีกาอีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมพระพุทธศาสนาประเภทปกรณ์พิเศษ หรือ คัมภีร์ที่สร้างขึ้นโดยการรวบรวมสังเคราะห์หลักธรรมของพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่ ที่มีชื่อเสียงได้แก่ มลีนทปัญหาและวิสุทธิมรรค เป็นต้น ที่เป็นแหล่งอ้างอิงของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสมัยหลัง

ลักษณะและพันธกิจของวรรณกรรมที่อธิบายและสร้างสรรค์จากพระไตรปิฎกคือ การพยายามอธิบายความ ขยายความคำหรือข้อความในพระไตรปิฎก อีกทั้งเป็นการสร้างสรรค์ขึ้นจากการสังเคราะห์หลักธรรมของพระพุทธศาสนาจากพระไตรปิฎกเข้าด้วยกัน เพื่อเสนอสาระธรรมทางพระพุทธศาสนาให้เกิดความกระจ่างและใช้สั่งสอน วรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยก็มีลักษณะสำคัญของการสร้างสรรค์ขึ้นจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่สามารถสืบค้นย้อนกลับไปถึงทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถา

^{๑๘} มหาปริณิพานสูตร ทีมนิกาย มหาวรรค เล่ม ๒ ภาค ๑, หน้า ๓๒๐.

^{๑๙} พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต), *รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้*, กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓. หน้า

ตามหลักมหาปเทศ ๔ (หมายถึง ที่อ้างอิงข้อใหญ่, หลักใหญ่สำหรับอ้างอิงเพื่อสอบสวนเทียบเคียง) กล่าวว่าเมื่อพิจารณากว้างออกไป โดยครอบคลุมถึงคำสอนรุ่นหลัง ๆ หรือลำดับรองลงมา ท่านมีหลักเกณฑ์ที่จะให้ความสำคัญในการวินิจฉัยลดหลั่นกันลงมา โดยวางเกณฑ์วินิจฉัยคำสอนความเชื่อและการปฏิบัติเป็น ๔ ชั้น คือ

๑. สุตตะ ได้แก่ พระไตรปิฎก
๒. สุตตานุโลม ได้แก่ มหาปเทศ (ยอมรับอรรถกถาด้วย)
๓. อัจฉริยวาท ได้แก่ อรรถกถา (พ่วงฎีกา อนุฎีกาด้วย)
๔. อัตตโนมติ ได้แก่ มติของบุคคลที่นอกจากสามข้อต้น^{๒๐}

ตัวบทจะถือว่าเป็นตัวบทในพระพุทธศาสนาเถรวาท ก็ต่อเมื่อตัวบทดังกล่าวผ่านการตรวจสอบกับพระสูตรและพระวินัยตามหลักมหาปเทศ ๔ แต่เนื่องจากพระพุทธศาสนาเถรวาทถือว่าการสังคายนาตั้งแต่ครั้งแรกนั้น เป็นการชำระพระสูตรและพระวินัยรวบรวมไว้ อันได้แก่พระไตรปิฎกในภายหลัง พระไตรปิฎกจึงเป็นตัวบทที่มีความสำคัญสูงสุดสำหรับการอ้างอิงและตรวจสอบตัวบทอื่น ๆ ต่อไป นอกจากนั้น ตัวบทอื่น ๆ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งมีความหลากหลายและมีจำนวนมากก็มีการตรวจสอบโดยการอ้างอิงตัวบทเป็นลำดับไปตามความสำคัญของตัวบท^{๒๑} ข้อสำคัญยิ่งของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาคือการสามารถเชื่อมโยงกับคัมภีร์ที่เป็นหลักคำสอนสำคัญของศาสนา สามารถเชื่อมโยงไปถึงหลักสูงสุด (พระไตรปิฎก) ได้ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาไม่ได้สร้างจากจินตนาการของผู้สร้างแต่เพียงอย่างเดียว แต่ผู้สร้างได้อาศัยความรู้ หลักคำสอนเพื่อรังสรรค์วรรณกรรม

จะเห็นได้ว่าในวัฒนธรรมพระพุทธศาสนามีการสร้างสรรควรรณกรรมโดยมีจุดประสงค์สำคัญอยู่ที่การพยายามทำความเข้าใจคำสอน การขยายความและอธิบายคำสอนให้ละเอียดชัดเจนเพื่อการศึกษาและการสืบทอด เมื่อระยะเวลาผ่านไปอาจมีการแทรกเสริมหรือตีความคำสอน แต่ทั้งนี้วรรณกรรมที่จะถือเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาได้ ย่อมต้องสามารถเชื่อมโยงอ้างอิงถึงคำสอนในพระไตรปิฎกหรืออรรถกถาได้

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาภาษาบาลีทั้งที่แต่งขึ้นในอินเดีย ลังกา และล้านนา มีบทบาทสำคัญต่อการสร้างสรรควรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในดินแดนภาคกลาง ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถาต่าง ๆ เป็นหลักแห่งคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา การสร้างสรรควรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาอาศัยเนื้อหาจากคัมภีร์เหล่านั้นทั้งสิ้น ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนถึงการสร้างสรรควรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา ได้แก่ ไตรภูมิิกถาและไตรภูมิโลกวิชัยกถา ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าในการเรียบเรียงนั้น

^{๒๐} พระธรรมปิฎก อ่างโน นวชัย เกียรติก่อเกื้อ, การประเมินการตีความตามตัวบทตามแนวทางพระพุทธศาสนาเถรวาท, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๔, หน้า ๑๗.

^{๒๑} นวชัย เกียรติก่อเกื้อ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗-๑๘.

ได้ศึกษารวบรวมความรู้ทั้งหลายจากคัมภีร์ต่าง ๆ สร้างสรรค์ขึ้นเป็นวรรณกรรมไตรปิฎก ปฐมสมโพธิกถา ก็สร้างสรรค์ขึ้นจากคัมภีร์ต่าง ๆ มากมาย เพื่อสร้างพุทธประวัติฉบับสมบูรณ์ ปราศกฏการณเหล่านี้เป็นหลักฐานที่สำคัญที่แสดงให้เห็นอิทธิพลของความรู้ทางพระพุทธศาสนาจากคัมภีร์หลักและคัมภีร์อรรถกถาต่าง ๆ เป็นแหล่งความรู้สำหรับการสร้างสรรค์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา

๒.๑.๒ วรรณกรรมหลังพระไตรปิฎก: อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส

วรรณกรรมหลังพระไตรปิฎก คือ วรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายหรือขยายความพระไตรปิฎกอีกชั้นหนึ่งเพื่อให้เข้าใจง่ายและมีรายละเอียด ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส

อรรถกถา คือ ปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายภายหลังแต่งแก้รรถกแห่งบาลี คือพระไตรปิฎก หรือคัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก ^{๒๒} ซึ่งมีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก อาจารย์ผู้แต่งอรรถกถาเหล่านั้นเรียกว่าอรรถกถาจารย์ อรรถกถาเป็นคัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก มีที่มาจากที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้เองเมื่อมีผู้สงสัยซักถามพระองค์ และเหล่าสาวกมีพระอัครสาวกเถระ เป็นต้น อธิบายไว้ ได้รับการนำสืบต่อกันมากับพระไตรปิฎกและนำสู่เกาะสิงหล (ศรีลังกา) โดยพระมหามหินทเถระ พระโอรสในพระเจ้าอโศกมหาราช ภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓ แล้วแปลเรียบเรียงเป็นภาษาสิงหลพร้อมทั้งพระไตรปิฎกไว้ โดยพระเถระผู้แตกฉานในพระไตรปิฎกชาวสิงหล ต่อมาพระพุทธโฆสจารย์ ชาวชมพูทวีปได้เดินทางจากชมพูทวีปมาแปลเรียบเรียงอรรถกถาภาษาสิงหลกลับไปเป็นภาษาบาลี ^{๒๓}

อรรถกถาทั้งหลายที่อธิบายเกี่ยวกับสารบัญ ความหมาย และจุดประสงค์ส่วนแห่งพระพุทธพจน์ที่หลากหลาย มุ่งนำเสนอการแปลพระพุทธพจน์ที่ถือว่าเก่าแก่ที่สุด เป็นของจริงและรักษาสืบต่อเรื่อยมา คัมภีร์อรรถกถาไม่ได้เขียนขึ้นเพียงเพราะอธิบายให้มีเหตุผลหรือแปลให้มีความหมายเท่านั้น แต่แสดงเหตุการณ์ย้อนหลังไปจนถึงสมัยพุทธกาล สำหรับหลักเกณฑ์ในหนังสือของพระพุทธโฆสจารย์นั้น มีเนื้อหาหลากหลาย ส่วน และถือว่าเป็นบ่อเกิดแห่งคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด พระพุทธโฆสจารย์อธิบายไว้ว่า ความจำเป็นในการแปลพระพุทธพจน์อย่างถูกต้อง ซึ่งเป็นรูปแบบสำหรับแนะนำหลักการดำเนินชีวิต และการทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ เป็นผลสืบเนื่องมาจากต้นกำเนิดคณะสงฆ์ เมื่อครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ เกิดมีการโต้แย้งคำสอนของพระองค์อยู่บ้าง แต่หลังจากศูนย์กลางพระพุทธศาสนาได้แยกย้ายออกไปตั้งยังดินแดนแคว้น

^{๒๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๙, กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓, หน้า ๓๘๔.

^{๒๓} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *วรรณคดีบาลี*, กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐, หน้า ๖๕.

อื่น อันมีพระสาวกผู้ใหญ่่นำออกไปเผยแผ่ ได้เกิดการสนทนาพูดคุยด้วยบรรยากาศศรัทธาภาพ และอธิบายวิเคราะห์สิ่งที่เคยสืบทอดกันมา ความมุ่งหมายของคัมภีร์อรรถกถาคือทำหน้าที่สืบค้นการโต้ว่าทะเล่านั้น^{๒๔}

บางครั้งการเข้าใจคำอธิบายพระไตรปิฎกตามรูปแบบของคัมภีร์อรรถกถา เป็นเรื่องค่อนข้างจำเป็น เพราะคัมภีร์อรรถกถานั้นรวมเข้ากับพระไตรปิฎกและสร้างรูปแบบจนเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎก ยังมีคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าแก่ที่ร้อยเรียงเข้าในพระวินัยปิฎก และคัมภีร์ปริวารที่เพิ่มเติมเข้ามาทีหลัง ทั้งนี้เพื่ออธิบายภาคผนวกแห่งพระไตรปิฎกทั้งหมด ต่อจากนั้นเป็นคัมภีร์นิเทศ คัมภีร์อรรถกถาทั้งปวงของพระไตรปิฎกต่างรวมลงในชุดตันตปิฎก นอกจากนั้นยังมีข้อความเกี่ยวกับธรรมชาติของอรรถกถาที่กระจัดกระจายทั่วไปในนิกายเหล่านี้^{๒๕}

ความรู้เกี่ยวกับพุทธธรรมทั้งหลาย ได้รับการขยายความและอธิบายในอรรถกถา ทำให้เห็นว่าอรรถกถามีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการเข้าใจเรื่องราวและหลักคำสอน และอรรถกถาก็ได้มีอิทธิพลอย่างสำคัญยิ่งต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา และได้รับการอ้างอิงบ่อยครั้ง อรรถกถาที่อธิบายพระไตรปิฎก ได้แก่

อรรถกถา พระวินัยปิฎก

- | | |
|------------------|------------------------|
| ๑) สมันตปาสาทิกา | อรรถาธิบายพระวินัยปิฎก |
|------------------|------------------------|

อรรถกถา พระสุตตันตปิฎก

- | | |
|--------------------|--|
| ๒) สุมังคลวิลาสินี | อรรถาธิบายทีฆนิกายพระสุตตันตปิฎก |
| ๓) ปปัญจสุทนี | อรรถาธิบายมัชฌิมนิกายพระสุตตันตปิฎก |
| ๔) สารัตถปกาสินี | อรรถาธิบายสังยุตตนิกายพระสุตตันตปิฎก |
| ๕) มโนรธปุรณี | อรรถาธิบายอังคุตตรนิกายพระสุตตันตปิฎก |
| ๖) ปรมัตถโชติกา | อรรถาธิบายขุททกนิกายขุททกปาฐะพระสุตตันตปิฎก |
| ๗) ธัมมปัทฏฐกถา | อรรถาธิบายขุททกนิกายธรรมบทพระสุตตันตปิฎก |
| ๘) ปรมัตถทีปนี | อรรถาธิบายขุททกนิกายอุทานพระสุตตันตปิฎก |
| ๙) ปรมัตถทีปนี | อรรถาธิบายขุททกนิกายอิติวุตตกะพระสุตตันตปิฎก |
| ๑๐) ปรมัตถโชติกา | อรรถาธิบายขุททกนิกายสุตตนิบาตพระสุตตันตปิฎก |
| ๑๑) ปรมัตถทีปนี | อรรถาธิบายขุททกนิกายวิมานวัตถุพระสุตตันตปิฎก |
| ๑๒) ปรมัตถทีปนี | อรรถาธิบายขุททกนิกายเปตวัตถุพระสุตตันตปิฎก |

^{๒๔} จี. พี. มาลาลาเสกรา, *ศรีลังกา: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ การณ์พระศาสนา และวรรณคดี*, แปลโดย ลังกากุมาร, กรุงเทพฯ: สาละ, ๒๕๕๔, หน้า ๑๒๗.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘.

๑๓) ปรมัตถทีปนี	อรรถาธิบายขุททกนิกายเถรคาถาพระสุตตันตปิฎก
๑๔) ปรมัตถทีปนี	อรรถาธิบายขุททกนิกายสยเถรคาถาพระสุตตันตปิฎก
๑๕) ชาตกัฎฐกถา	อรรถาธิบายขุททกนิกายชาตกพระสุตตันตปิฎก
๑๖) สัทธัมมปัชโชติกถา	อรรถาธิบายขุททกนิกายนิเทศพระสุตตันตปิฎก
๑๗) สัทธัมมปกาสนี	อรรถาธิบายขุททกนิกายปฎิสัมภิตามรรคพระสุตตันตปิฎก
๑๘) วิสุทธชนวิลาสินี	อรรถาธิบายขุททกนิกายอปทานพระสุตตันตปิฎก
๑๙) มรุตตถวิลาสินี	อรรถาธิบายขุททกนิกายพุทธวงศ์พระสุตตันตปิฎก
๒๐) ปรมัตถทีปนี	อรรถาธิบายขุททกนิกายจริยาปิฎกพระสุตตันตปิฎก

อรรถกถา พระอภิธรรมปิฎก

๒๑) อัญญสาสนี	อรรถาธิบายอัมมสังคณีพระอภิธรรมปิฎก
๒๒) สัมโมหวิโนทนี	อรรถาธิบายวิภังคปกรณ์พระอภิธรรมปิฎก
๒๓) ปัญจปรณัฎฐกถา	อรรถาธิบายคัมภีร์ที่เหลือพระอภิธรรมปิฎก

สุภาพรรณ ณ บางช้าง กล่าวถึงความสำคัญของอรรถกถาว่า

อรรถกถาเป็นชุมทรัพย์ของความคิดในเรื่องความหมายของพุทธธรรมในยุคสมัยหนึ่ง มีส่วนอย่างมากที่จะช่วยให้ผู้ศึกษาในสมัยหลังได้เข้าใจความหมายในพระไตรปิฎกกระจ่างชัดขึ้น และกว้างขึ้น อย่างไรก็ตามผู้ศึกษาควรที่จะใส่ใจไว้เสมอว่า การตีความหมายทั้งหมดในอรรถกถาเป็นความคิดของคนกลุ่มหนึ่งในยุคหนึ่ง ซึ่งอาจผิดหรือถูกก็ได้ จึงควรที่จะมีการตรวจสอบความถูกต้องด้วยการเปรียบเทียบกับพระไตรปิฎก และด้วยการทดสอบกับประสบการณ์จริงของการปฏิบัติธรรมในชีวิตประจำวัน สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือควรมีความรู้ว่าความเห็นใดเป็นของคนในยุคใดไม่ปะปนหรือถือว่าเอาเป็นพระพุทธรวณะทั้งหมด อรรถกถานอกจากจะมีคุณค่าในฐานะเป็นที่ประมวลความคิดความเข้าใจแนวทางการปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกชนตั้งแต่ในสมัยพุทธกาลจนถึงสมัยพระเจ้าวชิราวุฒคามิณี หรือหลังจากนั้นแล้ว ยังเป็นที่ประมวลความรู้มหาศาลเกี่ยวกับศาสนาสังคม เศรษฐกิจการเมือง และสภาพภูมิศาสตร์ของอินเดียและลังกา ในช่วงสมัยนั้นด้วย ข้อที่น่าสังเกตคือเรื่องราวเกี่ยวกับอินเดียมักปรากฏในงานของพระธรรมปาละ ส่วนเรื่องเกี่ยวกับลังกามักได้จากงานของพระพุทธโฆสะและอรรถกถาจารย์ท่านอื่นๆ ในทางศาสนา นอกจากข้อคิดเห็นด้านธรรมะแล้ว อรรถกถายังเป็นที่ประมวลข้อมูลเกี่ยวกับพระประวัติของพระพุทธเจ้าซึ่งกระจัดกระจายอยู่ในพระไตรปิฎก และที่เปลี่ยนแปลงแตกความคิดไปในสมัยหลังเข้ามาไว้ด้วยกัน ที่สำคัญรวมอยู่ในนิทานกถาในชาตกัฎฐกถา ในพุทธวงศ์อรรถกถาก็ให้รายชื่อสถานที่ซึ่งพระพุทธเจ้าประทับหรือแสดงธรรมในช่วง ๒๐ ปีแรกของการออกผนวกล้อธรรมจักรประกาศธรรมแก่มหาชนในที่ต่างๆ ก่อนที่จะใช้เวลาที่เหลือหลังจากนั้นอยู่ที่สาวัดถีสมนันตปาสาทิกาของพระพุทธโฆสะ ก็กล่าวถึงการเสด็จเยือนลังกา ๓ ครั้งของพระพุทธเจ้า

ความพยายามของคนยุคหลัง ในการสร้างอุดมคติเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าปรากฏรายละเอียดใน อรรถกถามาก เช่น ในสารัตถปกาสินีได้อธิบายถึงลักษณะความเป็นผู้อยู่เหนือมนุษย์ของ พระพุทธเจ้าหลายอย่าง โดยเฉพาะในเรื่องที่พระองค์อยู่เหนือความแก่ได้โดยสิ้นเชิง เรื่องราว เกี่ยวกับบอติชาติของพระพุทธเจ้ามีในอรรถกถาหลายเรื่อง โดยเฉพาะในพุทธวงศ์อรรถกถา ส่วน เถรอรรถกถา เถรีอรรถกถา และหลายตอนในมโนรถปฐนีเป็นที่ประมวลประวัติของพระสาวกทั้ง ส่วนที่เป็นอดีตชาติ และเรื่องราวของท่านในสมัยพุทธกาล ความหมายและลักษณะของ นวัคส์ตฤศาสน์ในสมัยพุทธกาลมีอธิบายอย่างละเอียดในอรรถกถาหลายเล่ม^{๒๖}

จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่าอรรถกถามีความสำคัญและมีประโยชน์ต่อการให้รายละเอียดของเรื่อง เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในมิติต่าง ๆ ทั้งทางประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรม ที่อาจใกล้เคียงกับสมัยของ พระพุทธเจ้ามากที่สุด เนื้อสาระในอรรถกถาที่หลากหลายนี้เองที่เป็นที่มาของการสร้างสรรค์วรรณกรรมไทย พระพุทธศาสนา อรรถกถายังเป็นความพยายามของพระเถระทั้งหลายที่จะสร้างพระพุทธศาสนาให้มั่นคง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องพุทธธรรมที่อรรถกถาพยายามอธิบายขยายความเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจอย่าง แจ่มแจ้ง

คัมภีร์ถัดจากอรรถกถาคือ ฎีกา อนุฎีกา และโยชนาซึ่งเป็นคู่มือการศึกษาพระธรรมวินัยใน พระพุทธศาสนารองลงมาจากคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา หมายถึง หนังสืออธิบายพระธรรมวินัยและอรรถกถาโดย เลือกคำหรือความที่ยากในอรรถกถาขึ้นอธิบายให้เข้าใจง่าย ไม่ใช่อธิบายความหมายของคำทุกคำ อนุฎีกาเป็น ฎีกาใหม่ที่แต่งเพิ่มเติมภายหลัง เป็นคัมภีร์ที่อธิบายคัมภีร์ฎีกาให้เข้าใจมากขึ้น มีความชัดเจนยิ่งขึ้น ส่วน โยชนาเป็นคัมภีร์ที่อธิบายและขยายเนื้อความที่ยังคลุมเครือเกี่ยวกับภาษาศัพท์ ประโยค และไวยากรณ์ศัพท์

ประวัติและพัฒนาการของฎีกา อนุฎีกา และโยชนา มีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ในศตวรรษที่ ๑๗ ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกษพาทุมหาราช ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัตถินคร หรือโพนนารูวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะ สงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมแต่งฎีกา มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรคิริวิหารเป็นประมุข ใน การนี้พระสารีบุตร ได้เขียนสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้เขียนมูลฎีกา แก่พระอภิธรรม และ มีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูป ได้แต่งฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหา วิหาร แพร่หลายออกไปในต่าง ประเทศมีไทย พม่า มอญ ลาว เป็นต้น^{๒๗}

ฎีกาและอนุฎีกาที่อธิบายอรรถกถาพระไตรปิฎก มีมากมายหลายคัมภีร์ ได้แก่^{๒๘}

^{๒๖} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖, หน้า ๓๔๖-๓๔๙.

^{๒๗} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *วรรณคดีบาลี*, หน้า ๙๔.

^{๒๘} ผู้วิจัยรวบรวมจากเรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑-๙๐.

ฎีกาพระวินัยปิฎก เช่น วชิรพุทธิฎีกา สารัตถทีปนี (แก้คัมภีร์อรรถกถาสมันตปาสาทิกา) วมติวินีฎีกา วินยัตถมัญจุสา สุมังคลปกาสิณี วินยัตถสารลันทีปนี ลินตลปกาสนา วินยวิมตีเขตนี นวฎีกามูลสิกขา อุตทานทีปนี วินยาลังการ

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก มีอยู่หลายคัมภีร์ด้วยกัน เช่น ลินตลปกาสนา อธิบายความอรรถกถาที่ขนิทาย (สุมังคลวิลาสิณี) ลินตลปกาสิณีอธิบายความอรรถกถาที่ขนิมณิกาย (ปปัญจสุทนี) ลินตลปกาสิณี อธิบายความแห่งอรรถกถาสังยุตตนิทาย (สารัตถปกาสิณี) ลินตลปกาสิณี อธิบายความแห่งอรรถกถาอังคุตตรนิทาย (มโนรปุรณ) วิสุทธีมรรคฎีกา อธิบายความวิสุทธีมรรคอรรถกถา ปรมัตถสุทนี ธรรมปัทมทีปนี อธิบายความอรรถกถาขุททกนิทาย และคัมภีร์ต่าง ๆ ตามชื่อคัมภีร์ในขุททกนิทาย ทั้งหมดลงท้ายชื่อคัมภีร์ว่าฎีกา เช่น อุทานฎีกา เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีฎีกาพาหุ ฎีกามาลยสูตร เป็นต้น

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก เช่น ลินตลโชตนาคัมภีร์อภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ มรุตสารัตถทีปนี ฎีกาอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ ปรมัตถวิภูษณี อภิธัมมัตถวิภาวิณี สังเขปวิณณา จุฬฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ ปรมัตถทีปนีฎีกา เป็นต้น

ส่วนอนฎีกาและโยชนา ก็คือคัมภีร์ที่อธิบายพระธรรมวินัย คำศัพท์ ต่อจากคัมภีร์ประเภทฎีกาอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งมีจำนวนมากหลายเรื่อง

คัมภีร์อีกประเภทหนึ่งที่มีความสำคัญในฐานะเป็นแหล่งข้อมูลและความรู้ที่ได้รับการอ้างอิงในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา คือ คัมภีร์ประเภทปกรณ์วิเสส ปกรณ์วิเสสเป็นคัมภีร์ที่เกิดขึ้นในยุคหลังพระไตรปิฎกซึ่งเป็นยุคที่พระสงฆ์สาวกได้แต่งคัมภีร์อธิบายขยายความในพระไตรปิฎกให้พิสดารออกไป ด้วยมีความมุ่งหมายเพื่อความเข้าใจง่ายขึ้น คำว่า ปกรณ์วิเสส หมายถึง หนังสือที่แต่งเพื่ออธิบายธรรมะในพระพุทธศาสนาโดยไม่ได้อธิบายคัมภีร์เล่มใดเล่มหนึ่งโดยเฉพาะ หรือหมายถึงหนังสือที่ท้าวแต่งแสดงภูมิรู้ภูมิธรรม และความคิดเห็นหรือค้นคว้าจากคัมภีร์ต่างๆ ตามแนวคิดที่เกิดขึ้นเองเป็นอิสระ และกำหนดเนื้อหาเอง ด้วยการศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์ต่างๆ โดยกำหนดประเด็นหรือเนื้อหาได้ตามความประสงค์ของตนเองและ ปกรณ์วิเสสมีความสำคัญ คือมีรูปแบบการเขียนเป็นของตนเอง นำเนื้อหาในท้องถิ่นมานำเสนอได้ และมีการใช้ภาษาที่สละสลวย^{๒๙}

คัมภีร์ปกรณ์วิเสส กำหนดตามเนื้อหาและแบบวิธีการเขียนไว้ ๖ ประเภท คือ^{๓๐}

๑) ธรรมวินัยสังเขป เป็นคัมภีร์ที่อธิบายความบาลีในพระไตรปิฎกอย่างย่อ หรืออธิบายแบบรวบยอดแทนการอธิบายเป็นปิฎกๆ อย่างอรรถกถา เมื่อกำหนดขึ้นแล้วคงเป็นอรรถกถานั้นเอง ได้แก่ มลีนทปัญหา วิสุทธีมรรค วิมุตติมรรค

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๓-๑๐๔.

๒) ธรรมวิงค์ แสดงหลักและวิธีการวิเคราะห์ แจกแจงพระธรรมและพระวินัย ได้แก่ เนติปกรณ์ เนติอรรถกถา เนติวิภาวินี

๓) ธรรมวินัยสตุติ หรือพุทธานุสสติ เป็นคัมภีร์ประเภทบทสวดสรรเสริญพระรัตนตรัย พระพุทธคุณ ได้แก่ ปชชมธุ นมัสการปาฐะ ชินาลังการ ชินจิริต

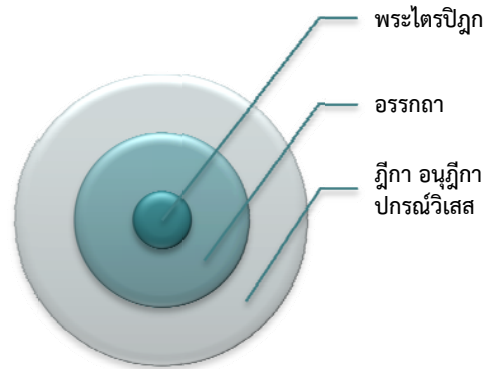
๔) วังสปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงตำนาน ประวัติศาสตร์ ประวัติบุคคล ได้แก่ มหาวงศ์ พงสาวดาร ลังกา ท้าววงศ์ หรือพันตวงศ์ สาสนวังสัปทีปิกาทหรือสาสนวงศ์

๕) โลกศาสตร์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงกำเนิดโลก ดวงดาวและจักรวาล ได้แก่ จักกาวาทิปินี โลกัปที - ปกสาร

๖) สังขยาปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงการนับ ชั่ง ตวง วัด ได้แก่ สังขยาปาสกะ สังขยาปาสกฏีกา

คัมภีร์หลักคือพระไตรปิฎก และคัมภีร์หลังพระไตรปิฎก ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์พิเศษดังได้กล่าวถึงโดยสังเขปนี้ ย่อมทำให้เห็นชัดถึงความสำคัญของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่จะมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง คัมภีร์เหล่านี้มีกำเนิดขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือการรักษาพระธรรมวินัยด้วยการอธิบาย ขยายความให้รายละเอียดอย่างแจ่มแจ้ง เพื่อให้คนสมัยหลังที่ศึกษาเกิดความเข้าใจ

ความสำคัญของพระไตรปิฎกทำให้เกิดมีวรรณกรรมรุ่นหลังที่สร้างสรรค์ขึ้นเพื่ออธิบายพระธรรมคำสอน และสืบต่อพระไตรปิฎกเรื่อยมาอย่างไม่ขาดสาย จากพระไตรปิฎกปรากฏวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในชั้นอรรถกถา ซึ่งหมายถึงวรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายความในพระไตรปิฎก เช่น อรรถกถาชาดก อัมมปทัฏฐกถา เป็นต้น วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในชั้นฎีกาจะอธิบายคัมภีร์อรรถกถา และอนุฎีกาอธิบายฎีกาอีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมพระพุทธศาสนาประเภทปกรณ์วิเสส หรือ คัมภีร์ที่สร้างขึ้นโดยการรวบรวมสังเคราะห์หลักธรรมของพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่ ที่มีชื่อเสียงได้แก่ มลีนทปัญหา และวิสุทธิมรรค จักรวาลทีปนี เป็นต้น ลักษณะและพันธกิจของวรรณกรรมที่อธิบาย และสร้างสรรค์จากพระไตรปิฎกคือ การพยายามขยายความคำหรือข้อความในพระไตรปิฎก อีกทั้งเป็นการสร้างสรรค์ขึ้นจากการสังเคราะห์หลักธรรมของพระพุทธศาสนาจากพระไตรปิฎกเข้าด้วยกัน เพื่อเสนอสาระธรรมทางพระพุทธศาสนาให้เกิดความกระจ่างและใช้สั่งสอน ซึ่งวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาก็มีลักษณะสำคัญของการสร้างสรรค์ขึ้นจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่สามารถสืบค้นได้ทั้งพระไตรปิฎก คัมภีร์ชั้นอรรถกถา ฎีกา และปกรณ์พิเศษ นอกจากนี้ คัมภีร์หลังพระไตรปิฎกที่สำคัญได้แก่ คัมภีร์ประเภทปกรณ์วิเสส เรื่องสำคัญได้แก่มลีนทปัญหา และวิสุทธิมรรค



คัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งพระไตรปิฎกและหลังพระไตรปิฎกมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา เพราะต่างอ้างอิงกันและกันเพื่อตรวจสอบความถูกต้องของคำสอน และที่มาของเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาภาษาบาลีทั้งที่แต่งขึ้นในอินเดีย ลังกา และไทย มีบทบาทสำคัญต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในดินแดนภาคกลาง ทั้งพระไตรปิฎกและหลังพระไตรปิฎก วรรณกรรมเหล่านี้เป็นหลักสำคัญแห่งคำสอนของพระพุทธศาสนา การสร้างสรรค์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาอาศัยเนื้อหาจากคัมภีร์เหล่านี้ทั้งสิ้น สามารถเชื่อมโยงสืบย้อนวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา กลับเข้าไปหาแก่นหลักของศาสนาได้

การสร้างสรรค์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาอาศัยความรู้ทางพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ ได้แก่การนำเอาเรื่องราวหรือเนื้อหาทางพระพุทธศาสนามาสร้างสรรค์ โดยการขยายความ อรรถาธิบาย ทำให้วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีเนื้อหาที่หลากหลาย ได้แก่ ประวัติศาสตร์ เรื่องของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก สารธรรมคำสอน ที่ต่างได้แรงบันดาลใจจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา แม้ว่าบางเรื่องอาจจะไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกโดยตรง แต่ปรากฏในอรรถกถา และคัมภีร์ชั้นหลัง แต่ก็สามารถสืบย้อนอ้างอิงไปถึงพระไตรปิฎกได้

๒.๑.๓ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา

ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยจำแนกประเภทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา เพื่อให้สามารถวิเคราะห์ได้อย่างชัดเจนว่ามีเนื้อหาที่หลากหลาย ประเด็นสำคัญของการนำเสนออยู่ที่ที่มาของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยต้องการแสดงให้เห็นว่าสามารถเชื่อมโยงตัวบทวรรณกรรมกลับไปสู่หลักสูงสุดทางพระพุทธศาสนาทั้งคัมภีร์พระไตรปิฎกและหลังพระไตรปิฎกได้ อันจะสะท้อนให้เห็นแนวคิดสำคัญของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจน

๑) วรรณกรรมศาสนประวัติ

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา เกิดขึ้นเมื่อมีการเผยแพร่พระพุทธศาสนาเข้ามายังดินแดนไทย วรรณกรรมพระพุทธศาสนาจากอินเดียและลังกามีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะได้แพร่หลายเข้าสู่สังคมไทย พร้อมกับการยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลัก การเผยแพร่พระพุทธศาสนาทำให้เกิด วรรณกรรมประเภทศาสนประวัติ หรือประวัติของพระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นประวัติและความสำคัญ การ ประดิษฐานและความเจริญของพระพุทธศาสนาในดินแดนไทย เป็นที่ยอมรับกันว่าล้านนาถือเป็นศูนย์กลาง ความเจริญทางพระพุทธศาสนาในดินแดนไทยก่อน วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาบางเรื่องเริ่มขึ้นในดินแดน ล้านนา ซึ่งเป็นการรวบรวมและสร้างสรรค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนา ทั้งพุทธประวัติและประวัติศาสนา เช่น มหาวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ เป็นต้น วรรณกรรมประเภทวงศ์นี้ ยังให้มีอิทธิพลต่อวรรณกรรมไทย พระพุทธศาสนาในยุคต่อมา

มหาวงศ์

คัมภีร์มหาวงศ์ ตำนานว่าด้วยการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป เป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนา เรื่องสำคัญที่ได้รับการอ้างอิงอย่างมากในงานวรรณกรรมพระพุทธศาสนาสมัยหลัง

คัมภีร์มหาวงศ์ หรือมหาวิส คือ วงศ์ แบบแผนประเพณีของผู้ยิ่งใหญ่ทั้งหลาย “ที่ชื่อว่ามหาวงศ์เพราะ แสดงประเพณีแห่งพระพุทธเจ้าและพระพุทธานุสาวิตทั้งหลายผู้มีคุณยิ่งใหญ่ แสดงถึงประเพณีแห่งพระราชาผู้ยิ่งใหญ่ทั้งหลาย มีพระเจ้ามหาสมมตเป็นต้น พระโสมมานันทเถระผู้ปริวรรตคัมภีร์มหาวงศ์อักษรสิงหลเป็น อักษรสยามได้แต่งสดุดีไว้ได้ให้ความหมายคัมภีร์มหาวงศ์ไว้ ๕ ประการคือ

(๑) คัมภีร์ว่าด้วยวงศ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ด้วยวิชาและจรณะ

(๒) คัมภีร์ว่าด้วยวงศ์ของพระอริยเจ้าทั้งหลายที่เหลือ

(๓) คัมภีร์ว่าด้วยวงศ์ของผู้มีตนยิ่งใหญ่ (มหาตมะ) ด้วยคุณต่างๆ

(๔) คัมภีร์ว่าด้วยวงศ์ของพระราชาผู้ยิ่งใหญ่ มีพระเจ้ามหาสมมตราช เป็นต้น

(๕) คัมภีร์ว่าด้วยวงศ์ที่ชาวโลกรู้จักด้วยอำนาจการสืบทอดกันมา

คัมภีร์มหาวงศ์ หมายถึง คัมภีร์ว่าด้วยวงศ์หรือเชื้อสายของชนผู้ยิ่งใหญ่ ๒ ฝ่าย คือฝ่ายอริยวงศ์มี พระพุทธเจ้าเป็นต้น และฝ่ายชัตติยวงศ์มีพระเจ้ามหาสมมตและพระเจ้าวิชัยปฐมกษัตริย์ลังกา เป็นต้น จนถึง การสูญสิ้นราชวงศ์ลังกา ^{๓๑)}

มหาวงศ์เป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่แต่งขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐ มีระยะเวลาที่แต่ง ยาวนาน และมีผู้แต่งหลายคน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ให้ความเห็นว่า

^{๓๑)} สุเทพ พรหมเลิศ, การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มหาวงศ์, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชา พระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๓, หน้า ๒๐-๒๑.

หนังสือมหาวงศ์ฉบับภาษาบาลีแต่งเป็นคาถาแบ่งเรื่องเป็น ๑๐๑ ปริจเฉท แต่ไม่ปรากฏหัวต่อปริจเฉทที่ ๔๐ กับปริจเฉทที่ ๔๓ ว่าอยู่ตรงไหน ถ้านับจำนวนปริจเฉทขาดอยู่ ๒ ปริจเฉท แต่ว่าเรื่องติดต่อกันดีไม่บกพร่อง จึงเห็นว่าเป็นแต่ตกหัวต่อ เห็นจะเป็นด้วยแต่งกันหลายยุคหลายคราว แล้วผู้แต่งมากด้วยกันเพราะหนังสือมหาวงศ์แต่งเป็นตอนๆ มาดังนี้คือ

ตอนที่ ๑ พระมหานามแต่งตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑ จนจบปริจเฉทที่ ๓๘ กล่าวเรื่องพงศาวดารตั้งแต่มนุษย์แรกไปแย่งยักษ์อยู่เมืองลังกา และกล่าวถึงประวัติพระศาสนาตั้งแต่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระสงฆ์สาวกทำสังคายนา ๓ ครั้ง แล้วพระมหินทเถระไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีปเมื่อครั้งพระเจ้าเทวานัมปิยติสเป็นต้นมา จนถึงแผ่นดินพระเจ้ามหาเสนเมื่อ พ.ศ. ๘๐๔ หนังสือมหาวงศ์ตอนพระมหานามแต่งจบเพียงนี้ มีผู้อื่นแต่งฎีกามหาวงศ์ตอนนี้ไว้ด้วยอีกคัมภีร์ ๑ หนังสือมหาวงศ์ที่แปลเป็นภาษาไทยในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๓๙ ก็แปลเพียงตอนที่ ๑ ที่กล่าวมานี้

ตอนที่ ๒ พระเจ้าปรักกมพาทุมหาราชซึ่งเสวยราชย์ในลังกาทวีปในระหว่าง พ.ศ. ๑๖๕๙ จน พ.ศ. ๑๗๒๙ มีรับสั่งให้แต่งต่ออีกปริจเฉท ๑ เฉพาะปริจเฉทที่ ๓๙ ปริจเฉทเดียว ผู้ใดแต่งหาปรากฏชื่อไม่ ปริจเฉทนี้พิมพ์อยู่ข้างต้นในสมุดเล่มนี้

ตอนที่ ๓ ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๔๐ จนถึงปริจเฉทที่ ๔๒ รวม ๓ ปริจเฉทว่าแต่งกันหลายคน ใครแต่งและแต่งเมื่อครั้งไหนหาปรากฏไม่ ได้พิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้เหมือนกัน

ตอนที่ ๔ ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๔๓ จนถึงปริจเฉทที่ ๔๖ รวม ๔ ปริจเฉทว่าพระเจ้าเกียรติศิริราชสิงห์ซึ่งเสวยราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๒๒๙๐ จน พ.ศ. ๒๓๒๔ คือพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่ห้ามาขอพระสงฆ์สยาม มีพระอุบาลีเป็นต้นไป ให้อุปสมบทตั้งศาสนวงศ์ให้กลับพื้นฟูในลังกาทวีปเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศรัชนั้น มีรับสั่งให้แต่งผู้ที่แต่งเห็นจะเป็นพระสรณังกรซึ่งเป็นที่พระสังฆราช ตอนนี้ก็พิมพ์อยู่ในสมุดเล่มนี้เหมือนกัน

ตอนที่ ๕ ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๔๗ จนถึงปริจเฉทที่ ๔๘ รวม ๕๑ ปริจเฉท ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง เป็นของแต่งในชั้นหลัง พิมพ์อยู่ในสมุดเล่มนี้จนปริจเฉทที่ ๖๔

ตอนที่ ๖ ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๔๙ จนถึงปริจเฉทที่ ๑๐๑ รวม ๓ ปริจเฉท ทราบว่าพระเถระชื่อศรีสมังคละนายกวิโยบริเวณ แต่งมาจบเรื่องเพียงสิ้นราชวงศ์กษัตริย์สิงหน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๘ เมื่อลังกาทวีปตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ หมดเรื่องมหาวงศ์เพียงเท่านั้น^{๓๒}

^{๓๒} วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์เล่ม ๑ คัมภีร์มหาวงศ์, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๔, หน้า (๑๘-๑๙).

ระยะเวลาการแต่งที่ยาวนานดังกล่าว ทำให้ไม่ทราบระยะเวลาของการเริ่มแต่ง และแต่งเสร็จที่แน่นอนได้ ระยะเวลาทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนานนี้ ทำให้มหาวงศ์เต็มเปี่ยมไปด้วยเรื่องราวความรู้ทางพระพุทธศาสนามากมาย การเมืองการปกครอง และสังคมวัฒนธรรมของลังกา ในด้านความสำคัญของคัมภีร์นั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้อธิบายถึงความสำคัญของเรื่องมหาวงศ์ว่า

พระมหานามชี้แจงในเหตุที่จะแต่งหนังสือเรื่องนี้ว่า เดิมเรื่องพงศาวดารลังกาทวีปที่มีอยู่เป็นภาษาสิงหลหลายเรื่อง ท่านรวบรวมมาแต่งเป็นภาษาบาลี ความประสงค์ของพระมหานามที่แต่งหนังสือมหาวงศ์นี้ เพื่อจะเรียบเรียงตำนานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีปเป็นสำคัญ หนังสือมหาวงศ์จึงมีทั้งเรื่องพงศาวดารบ้านเมือง และเรื่องประวัติพระพุทธศาสนาประกอบกัน ด้วยเหตุนี้เมื่อเป็นหนังสือเก่าจึงเป็นที่นับถือกัน ทั้งในทางพงศาวดารบ้านเมืองแลในทางพระศาสนา โดยถือว่าเป็นหนังสือสืบทอดพระพุทธศาสนา พระสงฆ์ซึ่งศึกษาคติดตามลัทธิลังกาวงศ์ในชั้นหลังมาจึงพยายามเอาอย่างพระมหานาม มาแต่งเรื่องพงศาวดารแลตำนานพระพุทธศาสนาในประเทศต่างๆ เป็นภาษาบาลี ว่าเฉพาะประเทศนี้ เช่น เรื่องชินกาลมาลินี ซึ่งพระรัตนปัญญาแต่งที่เมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๙ นั้นเป็นต้น ก็คือเอาอย่างมาจากหนังสือมหาวงศ์นี้เอง ^{๓๓}

จะเห็นได้ว่ามหาวงศ์มีความสำคัญทั้งในแง่เนื้อหาที่แสดงเรื่องราวทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา พร้อมไปกับประวัติศาสตร์ของลังกา อีกทั้งมีอิทธิพลต่อการแต่งวรรณกรรมศาสนประวัติที่ปรากฏในประเทศไทย นิยะดา เหล่าสุนทร ได้กล่าวถึงความสำคัญของมหาวงศ์ในแง่อิทธิพลต่อวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเพิ่มเติมว่า

เนื้อเรื่องของคัมภีร์มหาวงศ์ที่มีอิทธิพลต่อวรรณกรรมพระพุทธศาสนาภาษาบาลีในประเทศไทย คือตอนที่ว่าด้วยพระพุทธประวัติของพระศากยโคดมพุทธเจ้า เรื่องของพระพุทธเจ้าในอดีต การประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป การสังคายนาพระไตรปิฎก ๓ ครั้ง และประวัติของโบราณสถานและโบราณวัตถุที่สำคัญในลังกาทวีป ข้อความเหล่านี้จะปรากฏให้เห็นได้บ่อยครั้งในคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น คัมภีร์สารัตถสังคหะ คัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ คัมภีร์สังคีตยวงศ์... และวรรณกรรมพระพุทธศาสนาภาษาพื้นเมืองที่ว่าด้วยตำนานสถานที่สำคัญ ๆ เช่น คัมภีร์อรรถาตุ ตำนานพระธาตุทริภุชชัย ตำนานพระธาตุแช่แห้ง คัมภีร์จามเทวีวงศ์ ตำนานมูลศาสนา จะมีแนวการเขียนของคัมภีร์มหาวงศ์ที่ว่าด้วยการเสด็จมาถึงของพระพุทธเจ้า และการมีพุทธทำนายว่าดินแดนแห่งนี้จะรุ่งเรืองไปด้วยพระพุทธศาสนาไปชั่วกาลนาน จะมีวงศ์ของพระเจ้าแผ่นดินที่

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๑๙).

เป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกพระพุทธศาสนาสืบ ๆ ต่อไป ได้มีอิทธิพลต่อการเขียนคัมภีร์พระพุทธศาสนาในเมืองไทยทั้งสิ้น^{๓๔}

ความสำคัญของเรื่องนี้ปรากฏเด่นชัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่โปรดฯ ให้แปลคัมภีร์มหาวงศ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ ดำรัสสั่งขุนสุนทรโวหาร ผู้ว่าที่พระอาลักษณ์ให้ชำระเรื่องพระมหาวงศ์ที่ราชบัณฑิตยสถานแต่งทูลเกล้าฯ ถวายให้ถูกต้องตามวาระพระบาฬี พระธรรมปริทัศน์แต่งขุนสุนทรโวหารผู้ว่าที่พระอาลักษณ์ชำระแล้วดำรัสสั่งให้เชิญไปมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะเห็นพร้อมกัน^{๓๕} ในการแปลมหาวงศ์พระยาธรรมปริทัศน์แปลทั้งหมด ๓๘ ปริเฉท ท่านได้อ้างอิงถึงคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้แก่ สัมปิทมทานิทาน และชินกาลมาลี เพื่อสอบทานความถูกต้องของเรื่องด้วย^{๓๖}

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้จารึกเรื่องมหาวงศ์บางบทไปติดไว้ที่ผนังด้านบนหน้าต่างวิหารพระนอน วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทั้งหมด ๓๒ ห้อง เช่น

ห้องนี้ต้นเรื่องมหาวงษ์ ตั้งแต่พระเจ้าวังคะราชได้ราชธิดาพระเจ้ากะลิงครามาเปนมเหสี มีพระราชบุตรพระองค์ ๑ ให้นามชื่อนางสุประราชบุตร แล้วพระราชบิดา ให้ประชุมเนมิตกการจารย์ดูพระลักษณะพระราชธิดา ราชปโรหิตทั้งปวงทำนายว่า พระราชบุตรจะได้เปนภรรยาพญาราชสีห์ ครั้นนางเจริญขึ้นมีศิริรูปงามยิ่งนักแต่สันดาลนั้นลามก พระราชบิดาขับเสียจากเมือง นางก็เที่ยวทำอาณาจารย์ด้วยบุรุษชาวชนบทหลายแห่ง วันหนึ่งนางเผลอทางไปกับพวกพ่อค้าหาบ พบราชสีห์ที่กลางป่า พานิชทั้งปวงกลัวหนีไปสิ้น นางเผลอเข้าหาราชสีห์ๆ ก็ยังนางขึ้นสู่หลังแห่งตน ภาไปร่วมสังวาสกิจยังถ้ำอันเปนที่อยู่ฯ^{๓๗}

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๓ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ รับสั่งให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) แปลคัมภีร์มหาวงศ์เพิ่มเติมต่อจากฉบับหลวง ๒ เล่ม คือตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓๗ จนถึงปริจเฉทที่ ๖๔ รวม ๒๘ ปริจเฉท

มหาวงศ์จัดเป็นวรรณกรรมประเภทพงศาวดาร หมายถึง หนังสือประเภทพงศาวดาร ซึ่งมีเรื่องปาฏิหาริย์แทรกเข้ามาบ้าง หนังสือประเภทตำนานและเรื่องในอดีต เล่าตามลำดับ ได้แก่ คัมภีร์ทีปวงศ์ คัมภีร์มหาวงศ์ คัมภีร์จุฬวงศ์ คัมภีร์มหาโพธิวงศ์ คัมภีร์ภูพวงศ์ คัมภีร์หัตถวนคัลลวหารวงศ์ คัมภีร์ท้าววงศ์หรือพันดวงศ์ และ

^{๓๔} นิยะดา เหล่าสุนทร, การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, ๒๕๓๙, หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

^{๓๕} มหาวงศ์, หน้า ๑.

^{๓๖} นิยะดา เหล่าสุนทร, การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, หน้า ๙๙.

^{๓๗} นิยะดา เหล่าสุนทร, ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๔, หน้า ๒๐๕.

คัมภีร์อนาคตวงศ์^{๓๘} ซึ่งคัมภีร์เหล่านี้มีความเกี่ยวข้องกับมหาวงศ์ ทั้งในแง่มหาวงศ์อ้างอิงถึง และมหาวงศ์มีอิทธิพลต่อคัมภีร์เหล่านี้ นอกจากอ้างอิงคัมภีร์ชั้นอรรถกถา แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างคัมภีร์ที่มีการอ้างอิงระหว่างกัน ผู้วิจัยเห็นว่าลักษณะการแต่งเรื่องแบบประวัติศาสตร์หรือพงศาวดารนี้ มีลักษณะเหมือนคัมภีร์พุทธวงศ์ ที่กล่าวถึงวงศ์พระพุทธเจ้า ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย จึงเป็นได้ว่ามหาวงศ์ได้รับแนวการสร้างสรรคมาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา คัมภีร์ที่สำคัญที่มีอิทธิพลต่อมหาวงศ์ ได้แก่ คัมภีร์พุทธวงศ์ และคัมภีร์ทีปวงศ์ ดังนี้

คัมภีร์พุทธวงศ์เป็นคัมภีร์หนึ่งในขุททกนิกาย พระไตรปิฎก กล่าวถึงพระพุทธเจ้าพระองค์ต่างๆ ในอดีต ๒๔ พระองค์ รวมกับพระโคตมพุทธเจ้า รวมเป็น ๒๕ พระองค์ พระโคตมพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีจนตรัสรู้ โดยกล่าวถึงพระนามของพระพุทธเจ้าในอดีต พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นผู้ใด ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าองค์ก่อนหน้าและได้รับคำพยากรณ์ ชื่อกับปีที่พระพุทธเจ้าแต่ละองค์ประสูติและตรัสรู้ ส่วนสูงระยะเวลาที่เป็นฆราวาส อายุ ต้นไม้ที่ประทับตรัสรู้ ซึ่งแสดงวงศ์ทั้งหมดของพระพุทธเจ้า ตามลำดับ คัมภีร์พุทธวงศ์จึงอาจเป็นแนวทางการเขียนเกี่ยววงศ์หรือพงศาวดาร ดังปรากฏในมหาวงศ์ ที่มีลำดับเหตุการณ์และรูปแบบการนำเสนอคล้ายคลึงกัน

คัมภีร์ทีปวงศ์ พงศาวดารของลังกา สุภาพรรณ ณ บางช้าง ได้ศึกษาคัมภีร์ทีปวงศ์ แล้วสรุปว่า ทีปวงศ์เป็นพงศาวดารที่เก่าแก่ที่สุดของลังกา ไม่ปรากฏหลักฐานว่าผู้ใดแต่ง เนื้อหากล่าวถึงประวัติศาสตร์ของลังกาตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จมาลังกา ๓ ครั้ง จนเริ่มราชวงศ์ลังกาตั้งแต่สมัยพระเจ้าวิชัย ไปจนถึงประวัติศาสตร์ลังกาในสมัยของพระเจ้ามหาเสนะ ผู้ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๓๒๕-๓๕๒ ดังนั้น การแต่งจะต้องทำหลังจากสมัยของพระมหาเสนะ แต่ว่าก่อนสมัยพระเจ้าธาตุเสนะ เพราะมีหลักฐานว่าพระองค์โปรดให้อ่านคัมภีร์ทีปวงศ์ทั้งหมดในงานฉลองพระมหินทเถระซึ่งจัดเป็นประจำปีในสมัยอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์โดยเฉพาะพระพุทธโฆสะ ได้อ้างอิงถึงคัมภีร์ทีปวงศ์ตลอดจนคัดข้อความจากคัมภีร์นี้มาเป็นข้อมูลประกอบคำอธิบายหลายครั้ง ในการแต่งเข้าใจว่า จะได้รรรถกถามหาวงศ์ฉบับภาษาสิงหลซึ่งเป็นผลงานที่มีมาก่อนทีปวงศ์เป็นหลัก Oldenberg ผู้ชำระคัมภีร์นี้เป็นอักษรโรมันและแปลเป็นภาษาอังกฤษได้แสดงความเห็นว่า ผู้แต่งคัมภีร์ทีปวงศ์ มิได้อาศัยแต่ข้อมูลจากอรรถกถามหาวงศ์มาใช้เป็นหลักในการเขียนเท่านั้น แต่อาจกล่าวได้ว่าที่จริงทีปวงศ์ คือ หนังสือแปลอรรถกถานั้นจากภาษาสิงหลออกเป็นภาษาบาลี ทั้งนี้ได้รักษาถ้อยคำทุกคำตลอดจนความมุ่งหมายและอารมณ์ในทางวรรณกรรมของเก่าไว้ได้อย่างครบถ้วน อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปแล้วยังมีข้อบกพร่องทางภาษามาก ลีลาการประพันธ์ขัดเขิน ไม่ราบเรียบและสละสลวย และคงเป็นด้วยเหตุนี้จึงมีการแต่งคัมภีร์มหาวงศ์ขึ้นอีกเรื่องหนึ่ง อย่างไรก็ตามมีข้อแตกต่างกัน คือ ระยะเวลาการครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ต่างกันบ้างเล็กน้อย มหาวงศ์ให้รายละเอียดและขยายความมากกว่าทีปวงศ์ และมหาวงศ์มี

^{๓๘} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *ประวัติศาสตร์คัมภีร์ในอินเดียและลังกา*, หน้า ๔๐๑.

ลีลาการประพันธ์ที่สละสลวยมากกว่า^{๓๙} กล่าวได้ว่าคัมภีร์ที่ปวงค์นี้ เป็นคัมภีร์ที่ปรับปรุงเป็นคัมภีร์มหาวงศ์ เพราะมีเนื้อหาที่ใกล้เคียงกันและเรียงลำดับเหมือนกัน

นอกจากนี้ มหาวงศ์ยังมีอิทธิต่อการแต่งวรรณกรรมในอินเดียและลังกาได้แก่ คัมภีร์จุฬวงศ์ คัมภีร์มหาโพธิวงศ์ คัมภีร์อุปัฏฐก คัมภีร์หัตถวนคัลลวiharวงศ์ คัมภีร์ท้าววงศ์หรือทันตวงศ์ คัมภีร์อนาคตวงศ์ ส่วนอิทธิพลที่มีต่อวรรณกรรมในล้านนาและไทย ได้แก่ คัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ คัมภีร์จกกวาฬที่ปนี คัมภีร์มังคลัตถที่ปนี คัมภีร์สังคีตยวงศ์ คัมภีร์ปฐมสมโพธิ เป็นต้น

ลักษณะการเขียนมหาวงศ์ ดำเนินเรื่องไปตามลำดับเวลาทางประวัติศาสตร์ ตามการครองราชสมบัติของกษัตริย์ลังกา ดังนี้

ปริเฉทที่ ๑	ตถาคตภิกขุมนะ การเสด็จมาลังกาทวีปของพระพุทธเจ้า
ปริเฉทที่ ๒	มหาสัมมตวิงัส วงศ์ของพระมหาสัมมต
ปริเฉทที่ ๓	ปฐมสังคีติ สังคายนาครั้งที่ ๑
ปริเฉทที่ ๔	ทุติยสังคีติ สังคายนาครั้งที่ ๒
ปริเฉทที่ ๕	ตติยสังคีติ สังคายนาครั้งที่ ๓
ปริเฉทที่ ๖	วิชยาคมน การเสด็จมาของพระเจ้าวิชัย
ปริเฉทที่ ๗	วิชยาภิเชก การอภิเชกพระเจ้าวิชัย
ปริเฉทที่ ๘	ปัญฑวาสุเทวภิเชก การอภิเชกของพระเจ้าปัญฑวาสุเทพ
ปริเฉทที่ ๙	อภยาภิเชก การอภิเชกพระเจ้าอภัย
ปริเฉทที่ ๑๐	ปัญฑกาภิเชก การอภิเชกพระเจ้าปัญฑกาภัย
ปริเฉทที่ ๑๑	เทวานัมปิยติสสภิเชก การอภิเชกพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ
ปริเฉทที่ ๑๒	นानาปเทศปสาท ความเลื่อมใสของนานาประเทศ
ปริเฉทที่ ๑๓	มหามหินทคมน การมาของพระมหินทเถระ
ปริเฉทที่ ๑๔	นครปเวสน การเข้าไปสู่พระนคร (ของพระมหินทะ)
ปริเฉทที่ ๑๕	มหาวิหารปฏิคคณ การรับมหาวิหาร
ปริเฉทที่ ๑๖	เจติยปัพพตวิหารปฏิคคณ การรับเจติยบรรพตวิหาร
ปริเฉทที่ ๑๗	ธาดาคมน การเสด็จมาแห่งพระธาดุ ห
ปริเฉทที่ ๑๘	มหาโพธิคณ การรับต้นพระศรีมหาโพธิ์
ปริเฉทที่ ๑๙	มหาโพธาอาคมน การมา (เกาะลังกา) ของต้นพระศรีมหาโพธิ์
ปริเฉทที่ ๒๐	เถรปรินิพพาน การปรินิพพานของพระเถระ
ปริเฉทที่ ๒๑	ฉราชก พระราชา ๕ พระองค์
ปริเฉทที่ ๒๒	คามณิกุมารมาตุกัจฉนิกขมน การประสูติของพระคามณิกุมาร

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๑-๔๐๒.

ปริณิเทศที่ ๒๓	เอกาทสสหัสสเสตกาทสโยธลก พระคามณีอภัยราชกุมารมีทหารเอก ๑๐ คน
ปริณิเทศที่ ๒๔	ทวิภาติกุฑรเวรุษสมนท การรบระหว่างกษัตริย์ ๒ พี่น้อง
ปริณิเทศที่ ๒๕	อภยทูลฐคามมณียุทวิชเยกาธิปัตตท ชัยชนะของพระเจ้าทูลฐคามณี
ปริณิเทศที่ ๒๖	มริจิวคคิหารมท งานฉลองมริจิวคคิหาร
ปริณิเทศที่ ๒๗	โลหปาสาทมท งานฉลองโลหปาสาท
ปริณิเทศที่ ๒๘	อุปารัมภสัพพนปฏิลัทท การได้วัตถุปัจจัยสร้างพระมหาสถูป
ปริณิเทศที่ ๒๙	มหาอุปารัมภ การเริ่มก่อสร้างพระสถูป
ปริณิเทศที่ ๓๐	ธาดัคคัพพรจิต การสร้างห้องบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ
ปริณิเทศที่ ๓๑	ธาดุนิธาน การบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ
ปริณิเทศที่ ๓๒	ตุสิตปุรคมน การเสด็จสู่ตุสิตสวรรค์
ปริณิเทศที่ ๓๓	ไม่มีมาแต่เดิม
ปริณิเทศที่ ๓๔	ทสราชก พระราชา ๑๐ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๓๕	เอกาทสราช พระราชา ๑๑ พระองค์ เมื่
ปริณิเทศที่ ๓๖	ทวาทสราช พระราชา ๑๒ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๓๗	ตโยทสราชก พระราชา ๑๓ พระองค์ สัตตราชกทสราช พระราชา ๑๗ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๓๘	เอกราชก มหาเสนราช
ปริณิเทศที่ ๓๙	ราชทวยทีปท พระราชา ๒ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๔๐	อัฐฐราชก พระราชา ๘ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๔๑	ทสราชก พระราชา ๑๐ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๔๒	ติราชก พระราชา ๓ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๔๓	มาณวัมมราช พระเจ้ามาณวัมมะ
ปริณิเทศที่ ๔๔	ฉราชก พระราชา ๖ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๔๕	จตุราชกพระราชา ๖ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๔๖	ติราชก พระราชา ๓ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๔๗	เอกราชก พระยาวัมมราช
ปริณิเทศที่ ๔๘	ฉราชก พระราชา ๖ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๔๙	ปัญจราชกพระราชา ๕ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๕๐	เอกราชก พระยามหาเสนราช
ปริณิเทศที่ ๕๑	ราชทวยทีปท พระราชา ๒ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๕๒	ทวิราชกพระราชา ๒ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๕๓	ปัญจราชกพระราชา ๕ พระองค์
ปริณิเทศที่ ๕๔	ติราชก พระราชา ๓ พระองค์ คี
ปริณิเทศที่ ๕๕	ลังกาวิโลป การรุมปล้นลังกา

สร้างสรรค์จึงเป็นการรวบรวมความรู้อันได้จากคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาเพื่อถ่ายทอดเรื่องราวให้ชัดเจนถูกต้อง

ชินกาลมาลีปกรณ์

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาประเภทศาสนประวัติที่สำคัญในสังคมไทยอีกเรื่องหนึ่ง ได้แก่ ชินกาลมาลีปกรณ์ หรือ ชินกาลมาลี ที่กล่าวถึงประวัติของพระพุทธศาสนา รวมถึงศาสนสถานและศาสนวัตถุในอาณาจักรล้านนาในมิติประวัติศาสตร์เชื่อมโยงระหว่างพระพุทธศาสนาในอินเดียถึงไทย ทำให้เห็นความสัมพันธ์และความเป็นมาของพระพุทธศาสนาที่เข้ามาในดินแดนไทยและตั้งมั่นเจริญรุ่งเรือง

พระรัตนปัญญา แต่งชินกาลมาลีปกรณ์เป็นภาษาบาลีเมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๐ ตามประวัติกล่าวว่า พระรัตนปัญญาเป็นชาวเชียงรายได้เป็นเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้ามังราย บวชอยู่วัดพระแก้ว เชียงราย ต่อมาท่านไปพำนักอยู่ที่วัดสืพลาราม (วัดเจดีย์เจ็ดยอด) และท่านได้รจนาคัมภีร์ชินกาลมาลีในสมัยของพระเจ้าฟ้างุ้มมหาราช เมื่อท่านมีพรรษาได้ ๒๓ พรรษา^{๔๑}

อย่างไรก็ดี แสง มนวิฑูร พบว่า เหตุการณ์ที่กล่าวถึงในชินกาลมาลีได้เล้ามาจนถึง พ.ศ. ๒๐๗๑ นอกจากนี้ ก่อนจบเรื่องผู้แต่งยังได้ระบุไว้ชัดเจนว่า ได้เพิ่มเติมตกแต่งคัมภีร์ชินกาลให้เป็นคัมภีร์อันงดงาม^{๔๒} ดังนั้นจึงอาจเป็นไปได้ว่ามีการแต่งระหว่างปี พ.ศ. ๒๐๖๐ - ๒๐๗๑ ซึ่งผู้แต่งใช้เวลาในการแต่งและขัดเกลาให้สมบูรณ์งดงาม

เนื้อหาของชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวถึงประวัติของพระพุทธศาสนาตั้งแต่เรื่องสมัยพุทธวงศ์ ประวัติพระพุทธเจ้าในอดีตตั้งแต่เมื่อตั้งปณิธานเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในลักษณะชาดก จนถึงเมื่อเสวยพระชาติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ ได้ตรัสรู้และเผยแผ่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า การสังคายนาพระไตรปิฎก การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกา จนกระทั่งถึงการแผ่ขยายพระพุทธศาสนาสู่ดินแดนล้านนา กล่าวถึงพระฤาษีวาสุเทพสร้างเมืองหริภุญชัยขึ้น เพราะเมื่อรัตนปุระที่ท่านสร้างไว้นั้นล่มสลาย เพราะความไม่ยุติธรรมของพระเจ้ากุนวริศคณาส เมื่อสร้างเสร็จแล้วก็เชิญนางจามเทวีวงศ์มาครองเมือง ดำเนินเมืองเชียงใหม่ซึ่งชินกาลมาลีปกรณ์นี้เองที่เป็นหลักฐานหนึ่งที่แสดงให้เห็นความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในล้านนาและดินแดนไทย เนื้อหาแบ่งได้ดังนี้

^{๔๑} นิยะดา เหล่าสุนทร, การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, หน้า ๘๒.

^{๔๒} อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๖, หน้า ๙๔.

๑) นมัสการพระรัตนตรัย

๒) เรื่องพระโพธิสัตว์ ได้แก่ พระโพธิสัตว์ ๓ จิตตูปบาทกาล มโนปณิธาน มหานิทาน ลักษณะ
อสงไขย เรื่องอติรุณิทาน เรื่องทุณิทาน เรื่องวิรุณิทาน เรื่องสันติเกณิทาน

๓) เรื่องสมัยพุทธกาล ได้แก่ เรื่องโปรดชฎิล เรื่องเทศนาธรรมจักร เรื่องเสด็จไปเมื่อกบิลพัสดุ์และ
ยมกปาฏิหาริย์ เรื่องพุทธกิจกล่าวด้วยเสด็จสถานที่ต่าง ๆ รวมทั้งในลังกาทวีป เรื่องอัศรมหาสาวกนิพพาน
เรื่องพุทธปรินิพพาน

๔) เรื่องหลังพุทธปรินิพพาน ได้แก่ เรื่องพระบรมสารีริกธาตุ เรื่องเบ็ดเตล็ด เรื่องสังคายนาครั้งที่ ๑
เรื่องสังคายนาครั้งที่ ๒ เรื่องสังคายนาครั้งที่ ๓

๕) เรื่องในลังกาทวีป ได้แก่ เรื่องพระมหินทเถระมาลังกาทวีป เรื่องอัญเชิญพระมหาโพธิมาลังกา
ทวีป เรื่องพระธาตุรากขวัญมาลังกาทวีป เรื่องมหาโพธิมาลังกาทวีป เรื่องพระมหินทเถระนิพพาน เรื่องกาล
มาของพระเขี้ยวแก้วเบื่องขวา และพระธาตุนลาฏฐ เรื่องมหายังคณเจดีย์ เรื่องโลหปราสาท เรื่องสุวรรณมาลิก
เจดีย์ เรื่องกาลพระไตรปิฎกขึ้นสู่ไบลาน เรื่องมหาวงศ์กษัตริย์ในลังกาทวีป เรื่องพระเขี้ยวแก้วประดิษฐานใน
ลังกาทวีป เรื่องพระพุทธโฆษาจารย์ไปลังกาทวีป

๖) เรื่องในหริปัญชัย ได้แก่ เรื่องสร้างเมืองหริปัญชัย เรื่องรัชสมัยพระนางจัมมเทวี เรื่องลำดับ
กษัตริย์เมืองหริปัญชัย เรื่องก่อกองหาเจดีย์เมืองหริปัญชัย เรื่องพระมหาธาตุปรากฏขึ้นที่หริปัญชัย เรื่อง
ราชวงศ์พระเจ้าอาทิตย์ เรื่องพญามังราย เรื่องพระสุมนเถระได้พระธาตุ เรื่องพระเจ้ากือนา เรื่องพระสุมน
เถระมาหริปัญชัย

๗) เรื่องในล้านนา ได้แก่ เรื่องพระสิชลปฐิมา หรือพระพุทธสิหิงค์ เรื่องก่อกองพระธาตุวัดบุปผาราม
เรื่องศาสนาสิหลมาสู่เมืองเชียงใหม่ เรื่องพระธาตุเจดีย์หลวง เรื่องสมมติสีมาของพระเจ้าติลก เรื่องพระ
รัตนปฐิมา เรื่องพระเจ้าติลก เรื่องพระพุทธรูปใหญ่ในวัดบุปผาราม เรื่องหล่อพระปฐิมาทองคำองค์ใหญ่
เรื่องสมมติสีมาวัดมหาโพธาราม เรื่องเสด็จไปเมืองเชียงแสน เรื่องพระสิขีพุทธปฐิมา เรื่องกาลก่อกองกำแพงศิลา
แลหริปัญชัย เรื่องกาลแห่งพุทธศาสนานิกายสิหลรุ่งเรือง เรื่องกาลบังเกิดช้าง เรื่องพระพุทธรูปแก่นจันทน์
เรื่องตำนานพระพุทธรูปแก่นจันทน์ เรื่องพรรณนาความตอนจบ เรื่องลำดับกษัตริย์ครองนครเชียงใหม่
กษัตริย์ราชวงศ์มังรายครองนครเชียงใหม่

๘) วิธีนับอสงไขย

เนื้อหาของเรื่องมีการเรียบเรียงอย่างเป็นลำดับเพื่อนำเสนอประวัติพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล
หลังพุทธกาล พระพุทธศาสนาในลังกา หริปัญชัย และล้านนา ตามลำดับพร้อมกับประวัติศาสตร์บ้านเมือง

และ กิจอันเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนา อันเป็นขนบของวรรณกรรมประเภทวังสะ ซึ่งชินกาลมาลีปกรณ์ ได้รับแนวคิดมาจากมหาวงศ์

ชินกาลมาลีปกรณ์ มีการชำระและแปลเป็นภาษาไทยครั้งแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๓๑ – ๒๓๓๗ โดยราชบัณฑิต ๕ ท่าน ได้แก่ พระวิเชียรปรีชา พระยาพจนานิล หลวงอุดมจินดา หลวงราชาภิรมย์ หลวงธรรมาภิรมย์^{๔๓}

แสง มนวิฑูร ผู้แปลชินกาลมาลี ได้ตรวจสอบถึงที่มาของเรื่องชินกาลมาลี ได้แก่ มหาปทานสูตร มหาปริณิพพานสูตร ชาตกัฏฐกถา สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก ปปัญจสูทนี อรรถกถามหาวรรค พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย วิสุทธินิคาสิณี อรรถกถาอปทาน พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มจรฺตถวิลาสิณี อรรถกถาพุทธวงศ์ พระสุตตันตปิฎกขุททกนิกาย จริยาปิฎกและอรรถกถา สุมังคลวิลาสิณี มลินทปปัญหา ที่ปวงค์ มหาวงศ์ วังสมาลินีปกรณ์ ชินาลังการ และอรรถกถาชินาลังการ ธาตุวงศ์ ทาฐาธาตุวงศ์ ฦปวงศ์ โพธิวงศ์ มูลศาสนา^{๔๔} คัมภีร์เหล่านี้เป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส

จะเห็นได้ว่าชินกาลมาลีปกรณ์นี้ ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถา เพื่อสร้างสรรค์เป็นเรื่องเฉพาะ จัดเป็นวรรณกรรมประเภทวังสะ กล่าวคือ การกล่าวถึงประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังดินแดนไทย การประดิษฐานพระศาสนาให้มั่นคง เรื่องลักษณะนี้มีความสำคัญทำให้เห็นประวัติศาสตร์และพัฒนาการของพระพุทธศาสนา การสร้างสรรค์ชินกาลมาลีปกรณ์ดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นความเชื่อมโยงของเรื่องในมิติประวัติศาสตร์ ตั้งแต่พระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาลจนถึงพระพุทธศาสนาในดินแดนไทย โดยรวบรวมข้อความรู้จากคัมภีร์ทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ชั้นฎีกาและปกรณ์วิเสสจำนวนมาก รวมถึงตำนานท้องถิ่น เพื่อสร้างเป็นศาสนประวัติที่มีสายธารสมบูรณ์

สังคิตยวงศ์

สังคิตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย เป็นงานนิพนธ์ของสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ ท่านแต่งเป็นภาษาบาลีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เพื่อบันทึกเหตุการณ์การสังคายนาพระไตรปิฎกก่อนที่จะมีการแปลเป็นภาษาไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์)

เนื้อหากล่าวถึงการทำสังคายนาพระไตรปิฎกในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ตั้งแต่ครั้งแรกที่กรุงราชคฤห์หลังจากพุทธปรินิพพาน การสังคายนาครั้งที่ ๒ และ ๓ ตามลำดับ การสังคายนาในดินแดนล้านนา สุโขทัย อยุธยา จนถึงการสังคายนาพระไตรปิฎกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อ พ.ศ.

^{๔๓} นิยะดา เหล่าสุนทร, การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, หน้า ๙๑.

^{๔๔} แสง มนวิฑูร (แปล), วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่มที่ ๔ ชินกาลมาลีปกรณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: มหาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๕๔, หน้า (๓๘).

๒๓๓๑ เนื้อเรื่องมีลักษณะเป็นการบันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ดังที่สมเด็จพระยาตากสินมหาราช ภาพ กล่าวว่

หนังสือสังคดียวงศ์นี้ เป็นพงศาวดารเรื่องพุทธศาสนาประวัติแบบเรื่องพงศาวดารของ บ้านเมืองประกอบกัน หนังสือเช่นนี้แม้ใครแต่งแต่เพียงภาษาไทย ก็ควรจะได้รับความสะดวกสรเสรีนี้เข้าสามารถแต่งเป็นภาษามคร ซึ่งลำบากยากยิ่งขึ้นอีกเป็นอันมาก ท่านผู้แต่งจึงควรได้รับทั้ง ความสรเสรี แลยกย่องไว้ในเหล่าปราชญ์ไทยที่ได้ปรากฏเกียรติคุณมาในประเทศนี้ เหตุใด สมเด็จพระพนรัตน์จึงแต่งหนังสือเรื่องนี้เป็นภาษามคร ไม่แต่งเป็นภาษาไทยให้อ่านเข้าใจกันได้ ง่าย อธิบายความข้อนี้ว่า เกิดแต่เหตุที่ลัทธิพระพุทศาสนาซึ่งถือกันในประเทศทั้งหลายข้างฝ่าย ได้ เช่นเมืองลังกา พม่า มอญ ไทย เขมรเหล่านี้ ถือตามลัทธิเดิม ซึ่งเรียกว่าลัทธิสาวกยาน คือถือ ตามเยี่ยงอย่างพระอรหันต์พุทธสาวก รักษาพระไตรปิฎกอันเป็นหลักของพระศาสนาไว้ ตามที่ พระอรหันต์พุทธสาวกได้ทำสังคายนาไว้เป็นภาษามคร ไม่แปลแปลงไปเป็นภาษาของตนเสีย อย่างเช่นจีนแลธิเบต ซึ่งถือพระพุทศาสนาตามลัทธิใหม่ ซึ่งเรียกว่าลัทธิมหายาน ด้วยเกรงว่าถ้า แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาอื่น พระธรรมวินัยที่พระพุทเจ้าตรัสสอนก็จะวิปลาสคลาดเคลื่อนไป เสีย... ประเทศใดพระศาสนารุ่งเรือง ก็เพราะมีพระเถรานุเถระในประเทศนั้นเล่าเรียนรู้ภาษามคร มากด้วยกัน... อาศัยเหตุนี้เมื่อมีผู้รู้ภาษามครเชี่ยวชาญเกิดขึ้นในประเทศ ก็มักแต่งหนังสือไว้ใน ภาษามคร ^{๔๕}

เนื้อเรื่องของสังคดียวงศ์ประกอบไปด้วย ๙ ปริเฉท ได้แก่

- | | |
|-------------|---|
| ปริเฉทที่ ๑ | ประกอบด้วยอารัมภกถา สังเขปกถา วิถถารกถา การสังคายนาในชมพูทวีป ๓ ครั้ง |
| ปริเฉทที่ ๒ | การสังคายนาในลังกาทวีป ๔ ครั้ง |
| ปริเฉทที่ ๓ | ลังกาทีปราชวงศ์ การประดิษฐานพระพุทศาสนาในลังกาทวีป |
| ปริเฉทที่ ๔ | พระพุททนต์ธาดูไปประดิษฐานในประเทศต่างๆ |
| ปริเฉทที่ ๕ | พระราช ๕๐๐ องค์ (เนื้อหามาจากคัมภีร์จามเทวีวงศ์ ของพระโพธิรังสี) |
| ปริเฉทที่ ๖ | ราชวงศ์ในชมพูทวีปและลาววงศ์ สังคิตครั้งที่ ๘ |
| ปริเฉทที่ ๗ | ราชวงศ์กรุงศรีอยุธยา |
| ปริเฉทที่ ๘ | การสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ และสังคิตครั้งที่ ๙ |
| ปริเฉทที่ ๙ | อาณิสสต่าง ๆ และความปรารถนาของผู้แต่ง |

เนื้อหาของสังคิตวงศ์มีความคล้ายคลึงกันกับชินกาลมาลีปกรณ์ในปริเฉทที่ ๑ - ๖

^{๔๕} วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๓ สังคิตวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, พ.ศ. ๒๕๔๔, หน้า อธิบายเรื่อง.

สังคีตยวงค์มีการอ้างอิงคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่สำคัญ ได้แก่ มหาวงศ์ สารสังคหะ และมีหลายบทที่เนื้อความตรงกับชินกาลมาลีปกรณ์ ของพระรัตนปัญญา นิยะดา เหล่าสุนทร ให้ความเห็นว่าการนำเนื้อความจากชินกาลมาลีปกรณ์มาบรรจุไว้ในสังคีตยวงค์เป็นส่วนใหญ่ นั้นพิจารณาได้เป็น ๒ ทางว่า การแต่งสังคีตยวงค์นั้นใช้เวลาเร่งรีบ อาจจะต้องแล้วเสร็จในเวลาที่กำหนด หรือมิฉะนั้นงานนิพนธ์ของบูรพาจารย์แต่งได้ดีเลิศแล้วสมควรถือว่าเป็นแบบฉบับ จึงคัดลอกมาไว้ แต่ทั้งนี้ก็น่าจะสะท้อนภาพได้ว่า การศึกษาพระบาลีในสมัยรัตนโกสินทร์ไม่ได้เด่นเสมอเหมือนในอดีต^{๔๖}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่แปลและแต่งจากภาษาบาลีนั้นมีอยู่มากในวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาของไทย ดังที่ได้ยกตัวอย่างมานี้แสดงประเภทของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาประเภทวงศ์ (Vamsa) อันแสดงประวัติและพัฒนาการของการสถาปนาและประดิษฐานพระพุทธศาสนา ที่เชื่อมโยงตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงพระพุทธศาสนาในดินแดนไทย แต่ละเรื่องจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา และจะเห็นได้ว่า วรรณกรรมเหล่านี้มีการอ้างอิงคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเรื่องสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องมหาวงศ์นับเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่ได้รับการอ้างอิงในการสร้างสรรค์วรรณกรรมประเภทวงศ์ในประเทศไทย

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาประเภทศาสนประวัติแสดงให้เห็นความเจริญมั่นคงของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย ที่รุ่งเรืองสืบเนื่องมาจากพระพุทธศาสนาตั้งแต่ยุคพุทธกาล วรรณกรรมประเภทนี้กล่าวถึงมิติทางประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา อีกทั้งยังนำเสนอประเด็นทางสังคมวัฒนธรรมของสังคมพระพุทธศาสนาด้วย ที่สำคัญวรรณกรรมประเภทนี้มีที่มาจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์วิเสส ที่เป็นแหล่งความรู้ของการสร้างสรรค์ แม้ว่าเรื่องราวจะมีลักษณะเป็นตำนาน แต่การ เชื่อมโยงเรื่องราวระหว่างไทยกลับไปถึงยุคพุทธกาลนั้นผ่านการอ้างอิงคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญเพื่อให้ข้อความรู้มีความถูกต้องสมบูรณ์เท่าที่จะสามารถทำได้

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาประเภทศาสนวงศ์แสดงให้เห็นความสามารถของกวีในการสร้างสรรค์โดยการรวบรวมความรู้จากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาต่าง ๆ หลายเล่มมาสร้างสรรค์เป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนา แสดงความรู้อย่างยวดยิ่งของผู้แต่ง ที่ทำให้เป็นวรรณกรรมที่นำมาอ้างอิงข้อความรู้ และเป็นวรรณกรรมที่สร้างจินตนาการที่เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของศาสนา

๒) วรรณกรรมพุทธประวัติและสาวกประวัติ

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า พระโอรสสัตว์และพระพุทธสาวกนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะทำให้เราได้อรรถาธิบายความเป็นมาและจริยวัตรในการสร้างสมบารมี การปฏิบัติ

^{๔๖} นิยะดา เหล่าสุนทร, การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, หน้า

ธรรมจนสามารถถึงความหลุดพ้นได้ในที่สุดรวมถึงเรื่องราวเหตุการณ์ บุคคลที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า เรื่องพุทธประวัติและพุทธสาวกได้รับความนิยมในสังคมไทยมีวรรณกรรมประเภทพุทธประวัติหลายเล่ม และมีหลายสำนวน รวมทั้งเรื่องพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก ก็มีการนำมาแต่งเป็นวรรณกรรมหลายเรื่อง โดยเฉพาะเรื่องพระเวสสันดร วรรณกรรมประเภทนี้จึงสำคัญมากในสังคมไทย

พระปฐมสมโพธิ

ปฐมสมโพธิกถา หรือเรื่องพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าเป็นพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้กรมหมื่นไกรสรวิชิตอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสให้แต่งขึ้น เมื่อทรงดำรงพระยศกรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระสมณฉายา สุวณฺณรังสี วัดพระเชตุพนฯ ให้ทรงชำระตั้งแต่เดือนยี่ พ.ศ. ๒๓๘๗ สำเร็จบริบูรณ์ในวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๘๘^{๔๗}

สมเด็จพระเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงนิพนธ์ปฐมสมโพธิภาษาบาลีขึ้นจากปฐมสมโพธิหลายสำนวนที่มีมาก่อนหน้านี้ ก่อนที่จะทรงแปลเป็นภาษาไทยในภายหลัง

ปนิทานิ รจจชินวตฺตคุณถิ ปฐมาภิสมโพธิปุราณนามิ วิปลาสวากุຍอนุสนธิจิตฺเท
วรขตยาราทนกิจจยุตเต สกกลมฺหิสาทเถปนฺสนธิพนฺธิ

แปลว่า บัดนี้ข้าพเจ้าได้รจนาคัมภีร์ประวัติพระชินเจ้าเดิมมีชื่อว่าปฐมภิสมโพธิ ซึ่งมีเนื้อหาวิปาสคคตเคลื่อน เมื่อคัมภีร์ (ปฐมภิสมโพธิ) ทั้งหมด มีอนุสนธิชาดกบทพร่อง กอปรกับได้รับอาราธนาจากพระมหากษัตริย์ผู้ประเสริฐ ข้าพเจ้าจึงได้เรียบเรียงขึ้นใหม่^{๔๘}

ที่มาของปฐมสมโพธิกถานั้น จากการศึกษาของอนันต์ เหล่าเลิศวรกุล พบว่า วรรณกรรมเรื่องปฐมสมโพธิมีความแพร่หลายมากในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในดินแดนไทยก็มีหลายสำนวนด้วยกัน จากการเปรียบเทียบสำนวนต่าง ๆ ทำให้เห็นว่าปฐมสมโพธิกถา ฉบับภาษาไทยพระนิพนธ์ของสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ปฐมสมโพธิภาษาบาลี ซึ่งฉบับภาษาบาลีก็ได้รับอิทธิพลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ชินมทานิทาน และปกรณ์วิเสส รวมถึงเรื่องพระพุทธประวัตินอกพระบาลีด้วย^{๔๙}

อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล กล่าวถึงความสำคัญและการสร้างสรรค์ปฐมสมโพธิกถา ว่า

^{๔๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, *ปฐมสมโพธิกถา*, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๐, หน้า คำนำ.

^{๔๘} อ้างใน เสฐียรพงศ์ วรรณปก, “ปฐมสมโพธิกถา: ธรรมประวัติหรือชีวประวัติ” ใน *พระพุทธศาสนา: วรรณคดีและวิจารณ์*, กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๘. หน้า ๒๘๓.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, *ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น*, หน้า ๕๔๓- ๕๔๖.

วรรณกรรมที่รวบรวมเนื้อเรื่องที่ต่อเนื่องของพุทธประวัติเข้าไว้ด้วยกันอย่างวินัยปิฎก มหาวรรค มหาปรินิพพานสูตร นิทานกถาแห่งชาติกัฏฐกถา มาลาลังการวัตร และปฐมสมโพธิ จึงเป็นวรรณกรรมที่มีค่ายิ่ง และเป็นอุปกรณ์ที่ใช้ค้นเรื่องราวเกี่ยวแก่พุทธประวัติได้อย่างดี ใน ประเทศไทย ปฐมสมโพธิกถาได้ทำหน้าที่ดังกล่าวมาอย่างยาวนาน ด้วยว่าเป็นวรรณกรรมพุทธประวัติที่เน้นพระประวัติของพระสมณโคดมมากกว่าประวัติในอดีตชาติของพระโพธิสัตว์ และ แยกพระประวัติของพระสมณโคดมออกจากพระประวัติของพระพุทธเจ้าในอดีต นอกจากนี้ ปฐมสมโพธิกถารวมทั้งปฐมสมโพธิภาษาบาลี พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสเป็นวรรณกรรมพุทธประวัติที่สมบูรณ์มากที่สุดเรื่องหนึ่ง ผลพระวิริยะอุตสาหะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทำให้เนื้อเรื่องของปฐมสมโพธิกถา สอดคล้องกับเนื้อเรื่องส่วนใหญ่ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาบาลี เนื้อเรื่องบางตอน ซึ่งปฐมสมโพธิฉบับอื่น สอดคล้องกับเนื้อเรื่องของพุทธประวัตินอกสายบาลี ได้แก่ไขให้ต้องตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาบาลี รวมทั้งให้สอดคล้องกับปกรณ์พุทธประวัติอื่น ๆ ที่มีอยู่ก่อนหน้าด้วย ในประเทศไทยซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นส่วนใหญ่ จึงนิยมว่า ปฐมสมโพธิกถาเป็นงานวรรณกรรมพุทธประวัติที่สำคัญ และใช้เป็นคู่มือศึกษาพุทธประวัติมายาวนานกว่าร้อยปี^{๕๐}

พระปฐมสมโพธิกถา เป็นวรรณกรรมพุทธประวัติที่ทำให้เราได้ทราบถึงพุทธประวัติอย่างสมบูรณ์ อย่างไรก็ตามการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ให้สนับสนุนปฐมสมโพธิเป็นภาษาบาลีและภาษาไทยนั้น นอกจากเพื่อให้มีพุทธประวัติที่สมบูรณ์ในเชิงชีวประวัติมิใช่ธรรมประวัติอย่างที่เป็นมา^{๕๑}

จะเห็นได้ว่าเรื่องพุทธประวัติดังปรากฏในปฐมสมโพธิกถาฉบับภาษาไทยได้รับอิทธิพลจากหลายแหล่ง สืบย้อนไปถึงพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก ในพระไตรปิฎก และอรรถกถา ขุททกนิกาย และพุทธวงศ์ และ นิทานกถาในอรรถกถาชาดก เพื่อสร้างเป็นพุทธประวัติที่สมบูรณ์ การสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา จึงเป็นความสามารถของผู้แต่งในการนำเนื้อหาจากคัมภีร์ต่าง ๆ เพื่อรังสรรค์วรรณกรรมให้สมบูรณ์ อีกทั้งผู้แต่งยังได้เทียบเคียงแก้ไขให้ถูกต้องสอดคล้องกับพระไตรปิฎกและอรรถกถาด้วย

ในฐานะวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณกรรมเรื่องสำคัญที่แสดงให้เห็นพุทธประวัติ การบำเพ็ญบารมีในระยะสุดท้ายก่อนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เจ้าชายสิทธัตถะทรงมีกำเนิดในวรรณะกษัตริย์ซึ่งอุดมไปด้วยความสุขสำราญ กระนั้นก็ตามพระองค์ก็เห็นว่าชีวิตเต็มไปด้วยความทุกข์และหาหนทางเพื่อให้พ้นจากความทุกข์ และสามารถพบหนทางนั้นได้ในที่สุด อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิตตามทรรศนะของพระพุทธศาสนา ปฐมสมโพธิกถาแสดงให้เห็นประวัติและจริยวัตรของพระพุทธเจ้าในการ

^{๕๐} อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๒.

^{๕๑} นิธิ เอียวศรีวงศ์, พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์ ใน *ปากไก่และใบเรือ*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, ๒๕๓๘, หน้า ๔๕๗-๔๖๕.

แสวงหาหนทางดับทุกข์ การประกาศสัจธรรมและสั่งสอนมวลมนุษย์ ปฐมสมโพธิกถาเป็นการสร้างสรรค์พุทธประวัติด้วยวิธีการทางวรรณศิลป์ที่ประณีตงดงาม

วรรณกรรมชาตก

ชาตกเป็นวรรณกรรมที่มีความสำคัญในสังคมไทยมาก และชาตกสามารถนับเนื่องเข้ากับวรรณกรรมพุทธประวัติ เนื่องจากชาตกเป็นเรื่องของพระพุทธองค์เมื่อเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ ได้บำเพ็ญบารมีจนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชาตกเป็นคัมภีร์ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ซึ่งถือว่าเป็นพุทธพจน์ที่ตรัสสอนเรื่องกรรม การบำเพ็ญธรรม ชาตกในพระไตรปิฎกมีทั้งสิ้น ๕๔๗ เรื่อง มีลักษณะเป็นคาถาหรือร้อยแก้ว และมีร้อยแก้วขยายความบ้าง แยกเป็นนิบาตตามความยาวของคาถา ชาตกที่มีความสำคัญต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้แก่อรรถกถาชาตก และปัญญาสชาตก

อรรถกถาชาตก

เนื้อเรื่องชาตกที่มีความสมบูรณ์ปรากฏในอรรถกถาชาตก คือหนังสือที่แต่งอธิบายขยายความชาตกในพระไตรปิฎก สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ซึ่งปรากฏมีเพียงคาถาเท่านั้น “อรรถกถาชาตกเป็นวรรณกรรมที่ให้รายละเอียดแก่ชาตกตามที่พระอรรถกถาจารย์ขยายความ เพื่อให้เรื่องราวการเสวยพระชาติในอดีตของพระโพธิสัตว์มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น คือ มีเรื่องราวการปรารภบอกเหตุของการเล่าเรื่อง มีเรื่องราวในอดีตรวมทั้งคาถาซึ่งมักเป็นคำพูดของตัวละคร และมีการกลับชาติมาเกิดของตัวละคร”^{๕๒}

อรรถกถาชาตกมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะวรรณกรรมคำสอนของไทย มีสาระคำสอนที่สำคัญซึ่งเป็นแนวทางการปฏิบัติตนในการดำเนินชีวิต นอกจากนี้ยังเป็นแหล่งรวมของเนื้อหาและแนวคิดที่ทำหน้าที่กล่อมเกล่าจิตใจของบุคคลต่างๆ ทุกระดับในสังคมไทย เป็นต้นแบบของวรรณกรรมชาตกที่แต่งในประเทศไทย ทั้งรูปแบบของการเป็นชาตกและเนื้อหาการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์

อรรถกถาชาตกเป็นที่รู้จักกันอย่างดีในสังคมไทย และเป็นต้นแบบสำคัญของวรรณกรรมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งทศชาติที่ถือเป็นสิบพระชาติ สุดท้ายของการบำเพ็ญบารมีที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของพระพุทธเจ้า และเรื่องพระเวสสันดรหรือมหาชาตินั้นเป็นที่รู้จักแพร่หลายในประเทศไทยและมีความสำคัญทั้งในแง่วรรณกรรม ศิลปกรรม ประเพณี นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมชาตกเรื่องอื่น ๆ อีกหลายเรื่อง เช่น มโหสถ กากี เป็นต้น

^{๕๒} สายวรุณ น้อยนิมิตร, อรรถกถาชาตก: การศึกษาในฐานวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดี คำสอนเรื่องอื่น, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๒. หน้า ๒๐.

ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์เฉพาะวรรณกรรมชาดที่มีบทบาทสำคัญต่อสังคมไทย และเป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย ดังนี้

มหາชาติ

เรื่องพระเวสสันดรปรากฏในพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย และอรรถกถาเวสสันดรชาดก มีในจรียาปิฎกและอรรถกถาจรียาปิฎก และปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาชั้นฎีกาและอนุฎีกา รวมถึงปรากฏในปกรณ์วิเสสด้วย เรื่องพระเวสสันดรเป็นหนึ่งในสิบของมหานิบาต เป็นเรื่องสำคัญเพราะเป็นพระชาติสุดท้ายก่อนที่พระโพธิสัตว์จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี ครบทั้ง ๑๐ ประการดังปรากฏในปฐมสมโพธิกถา ปริจเฉทที่ ๙ มารวิชัยปริวรรค

จึงดำรัสเรียกทศพลโยหาร คือ พระยาบารมีทั้ง ๑๐... ดูก่อนบารมีทั้งหลาย กล่าวคือ ทานและศีล เนกขัมมะ ปัญญา กับทั้งวิริยะ ขันติ และสัจยอธิษฐาน พร้อมทั้งเมตตา อุเบกขา... จงมาสมสรสนนิบาตพร้อมกันในสถานที่นี้ จงถือซึ่งสรรพศาสตราวุธ ออกต่อยุทธ์ด้วยมารไฟรี มีพระยาวัสวดีมาราธิดาเป็นประธาน ให้ปลาตนาการปราศัยให้จงได้^{๕๓}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่เป็นเรื่องของพระเวสสันดรหรือมหาชาตินั้น มีอยู่มากมายหลายสำนวน แต่ที่มีความสมบูรณ์และเป็นที่รู้จักกันอย่างดี ได้แก่ มหาชาตาคำหลวง กาพย์มหาชาติ ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก หรือ มหาชาตีกлонเทศน์ เรื่องพระเวสสันดรนั้นมีความสำคัญยิ่งในสังคม ได้รับการยอมรับและแต่งขึ้นเป็นของหลวงที่เป็นเรื่องสำคัญปรากฏในพงศาวดาร และเป็นแบบอย่างของการแต่งมหาชาติ ในสมัยต่อมาได้มีการแต่งมหาชาติหรือเรื่องพระเวสสันดรอีกมากมาย สมัยอยุธยาได้มีการแต่งมหาชาตาคำหลวง สมัยพระบรมไตรโลกนาถ กาพย์มหาชาติสมัยพระเจ้าทรงธรรม ในสมัยรัตนโกสินทร์มีการแต่งมหาชาติพระนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ มหาชาตีกлонเทศน์ เทศน์มหาชาติ ๑๑ กัณฑ์ ของสมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก มหาชาติฉบับหอสมุดวชิรญาณ มัทธิคำฉันท์ มหาชาติคำฉันท์ของ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา ลิลิตมหาชาติ ของเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ และพระสงฆ์ มหาชาตีกาลอนของนายบานเย็น ลัมสวัสดี มหาชาติคำฉันท์ของ น.อ.หลวงสำรวจวิถีสุมทร มหาชาติภาคเหนือ มหาชาติคำเดียว พระมหาชาดก มหาชาติเมืองเพชร มหาชาติที่แต่งเป็นเทศน์ธรรมวัตร เป็นต้น^{๕๔} เหล่านี้เป็นตัวอย่างของวรรณกรรมมหาชาติที่มีบทบาทอยู่ในวัฒนธรรมไทย

^{๕๓} ปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๘๕.

^{๕๔} ลัลลนา ศิริเจริญ, *อลังการในมหาชาตาคำหลวง*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๔๓๐-๔๓๑.

มหาชาติคำหลวง

มหาชาติคำหลวงแต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕ โดยการ “พระราชนิพนธ์” ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ คำว่า พระราชนิพนธ์นั้นหมายถึง การสั่งการ ควบคุม ดูแลและอุปถัมภ์การแต่ง ซึ่งอาจพระราชนิพนธ์ร่วมกัน กวีอื่น ๆ ด้วย ความในพระราชพงศาวดาร กล่าวว่า

ศักราช ๘๔๔ ขาลศก (พ.ศ.๒๐๒๕) ท่านให้เล่นการมหรสพ ๑๕ วัน

ฉลองพระศรีรัตนมหาธาตุ แล้วจึงพระราชนิพนธ์มหาชาติคำหลวงจบบริบูรณ์^{๕๕}

การระบุงการแต่งมหาชาติคำหลวงในพระราชพงศาวดารนั้น สะท้อนให้เห็นความสำคัญของเหตุการณ์นี้คือการแต่งในการฉลองพระศรีรัตนมหาธาตุ โดยทั่วไปในพระราชพงศาวดารมักไม่ปรากฏเกี่ยวกับการแต่งวรรณกรรมนัก แต่ปรากฏเรื่องมหาชาติคำหลวง ทำให้เห็นได้ว่าเป็นความสำคัญของยุคสมัย การแต่งโดยมีพระมหากษัตริย์อุปถัมภ์ในวาระพิเศษ โดยการระดมกวีนักปราชญ์มาร่วมกันแต่งย่อมมีความสำคัญต่อสังคม ดังนั้นสิ่งที่น่าสนใจจึงอยู่ที่ว่า เหตุใดการแต่งเรื่องมหาชาติครั้งนี้จึงสำคัญ ในตอนท้ายของมหาชาติคำหลวงแสดงจุดมุ่งหมายของการแต่งไว้ ว่าการแต่งเรื่องมหาชาติเป็นประเพณีที่สำคัญ เป็นการทำบุญเพื่อให้ได้มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ และถึงพระนิพพานในที่สุด

เวสสันดร โลกนาโถ เอว ธาเรถ ชาตกั ฆ ภิกขเว ดูกรภิกษุบริพา อารยโยคาพจร โสเวสสันดร อันว่าพระแพศยันดรราชา อนนเปนจุธาธิบดี ศรีสมมติเทพเจ้าจอมกษัตริย์ โลกนาโถ อนนได้ตรัสแก่สรเพชญ์ พุทธอุดมทิพจักขุ แลเปนพำนักนักโลกยสงสาร โหติ ก็มีโดยโบราณนิยาย ตุมเห อันว่าท่านทรงหลายผู้สาธุสับุรุษ ใจบริสุทธิ์ศรัทธา ตวิธสมปตตี ปฏฐะฐนโต อนนจะปรารณาสมบัติสามประการ มนุสสศคโมกขสมปตติสงขาโต อนนกล่าวคือสถานมนุษย์สมบัติอนนนต์ อนนกล่าวคือสวรรค์สมบัติอนนนต์กล่าวคือ อุปัทธิวิเวกสมบัติอนนตรรรม คือพำนักนี้ในนครนฤพาน ธาเรถ จงเร่งมาธรรมาทรงดำรงดำรง ให้เป็นอรรถธรรมท่งแจ้ง แสสร้างสัทธิธรรมบพิตร อนนธรรจิตรรงเทศนา อิมั มหาเวสสันดรชาตกั อนนชื่อพระมหาแพศยันดรชาติชาฎก เอว โดยพระมุณี นารณายกบนนทูล เสร็จบริบูรณ์ธรรมเท่านั้นแล^{๕๖}

การเลือกเรื่องมหาชาติมาแต่งเป็นวรรณกรรมของชาติที่ศักดิ์สิทธิ์สำคัญ เป็นเรื่องที่น่าสนใจ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้กล่าวว่าการที่ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนั้น เพื่อสร้างบุญเหมือนพระเวสสันดรโพธิสัตว์ เรื่องพระเวสสันดรนั้นเป็นที่รู้จักกันเป็นอย่างดีอยู่แล้วในสังคมไทย อยู่ทั้งในรูปของคาถาภาษาบาลีและอยู่ใน

^{๕๕} คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๒๘, หน้า ๔๕๑.

^{๕๖} มหาชาติคำหลวง ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๐, หน้า ๓๒๔-๓๒๕.

ลักษณะภาษาไทยของชาวบ้าน การเลือกเรื่องที่ประชาชนรับรู้ทั่วไปย่อมเป็นการทำให้เรื่องนี้มีความสำคัญมากยิ่งขึ้น นิธิ เอียวศรีวงศ์ ให้ความเห็นว่า สิ่งที่พระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างขึ้น ก็คือ การโปรดประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งมหาชาติแข่งชาววัด เพื่อให้ได้สดตามสำนวนนี้ในวัดหลวงหรือวัดใดวัดหนึ่งที่ทรงอุปถัมภ์เป็นพิเศษ คำหลวงจึงมีความแตกต่างจาก คำราษฎร์หรือคำวัด ^{๕๗}

การเลือกที่จะแต่งมหาชาติคำหลวงได้นำเอาสิ่งเลือกศักดิ์สิทธิ์สำคัญในคาถาบาลีมาแปลแต่งร่วมกับภาษาไทยที่เข้าใจง่ายขึ้น จุดมุ่งหมายก็เพื่อการจะพยายามให้คนส่วนใหญ่ของสังคมได้เข้าใจเรื่องดีขึ้น การที่เข้าใจเรื่องดีขึ้นในคนหมู่มากย่อมสามารถที่จะแทรกสิ่งที่ผู้แต่งต้องการนำเสนอ เช่น การเอ่ยชื่อพระบรมไตรโลกนาถในหลายกณฑ์ เพื่อให้ผู้คนได้เห็นว่าเป็นเรื่องของพระบรมไตรโลกนาถซึ่งได้บำเพ็ญบารมีและมีคุณธรรมเฉกเช่นพระเวสสันดรด้วย

เวสสันดร ปณ อหเมวาทิ สมมาสมพุทโธ ฯ เวสสันดร ส่วนพระแพศยันดรราช
อนนธญอยู่ในทศชาติว่าทานบารมีศีลบริสุทธิ์ น อญญ ปุคฺคโล ไซบุทฺถลลฺลอื่นผู้ไกล อหฺเวย คือ
พระบรมไตรโลกยนาถตถาคต อนนมียศแห่งพุทธสมบัติ สมมาสมพุทโธ อนนตรัสแก่สร
เพชดาชาญ โหติ ก็มีกาลต่อบัดนี้แล ^{๕๘}

นิยะดา เหล่าสุนทร ได้เสนอความเห็นเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายของการแต่งมหาชาติคำหลวงว่า น่าจะมาจากสาเหตุของความหวาดกลัวต่อการอันตรายของพระพุทธศาสนาในปีพุทธศักราช ๕๐๐๐ ที่จะมาถึง ความคิดเรื่องศาสนาอันตรายนี้ เป็นที่รู้จักกันไปไม่เฉพาะแต่พุทธศาสนิกชนชาวไทย ความคิดนี้ปรากฏในคัมภีร์สำคัญชั้นอรรถกถา เช่น สังคหิลาสิณี สมันตปาสาทิกา มโนรธปุรณี และมหาวงศ์ อนาคตวงศ์ เป็นเพราะเชื่อว่าการพึงเทศน์มหาชาติจะช่วยให้พระพุทธศาสนายืนนาน นิยะดา เหล่าสุนทร ให้เหตุผลเพิ่มเติมว่า มหาชาติคำหลวงแต่งเสร็จในปี พ.ศ. ๒๐๒๕ แต่คงใช้เวลาไม่น้อยในการแต่ง ซึ่งไม่น่าจะห่างจากปี พ.ศ. ๒๐๐๐ เท่าใดนัก ซึ่งปี พ.ศ. ๒๐๐๐ เป็นปีที่มีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อที่ฝังรากลึกว่า พระพุทธศาสนาจะอันตรายไปตามลำดับ ช่วงจำนวนปี ๑๐๐ ๑๕๐ และ ๑๐๐๐ ดังปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ ๓ จารึกนครชุม ของพระยาสิทธิไท ว่า

ผู้มีคนถามศาสนาพระเป็นเจ้ายังเท่าใดจักสิ้น อันให้แก้วดังนี้ แต่ปีอันสถาปนาพระ
มหาธาตุนี้เมื่อหน้า ได้สามพันเก้าสิบเก้าปีจึงจักสิ้นศาสนาพระเป็นเจ้า อันหนึ่งโสดนับแต่
ปีสถาปนาพระมหาธาตุนี้ไป เมื่อหน้าได้เก้าสิบเก้าปีถึงในปีกุน อันว่าพระปิฎกไตรนี้จัก
หายแล หากคนรู้จักแท้แลมิได้เลย ยังมีคนรู้กันสเล็กละน้อยไซ้ ธรรมเทศนาอันเป็นต้นว่า

^{๕๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ*, หน้า ๓๖๘.

^{๕๘} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๓๒๔.

^{๕๙} นิยะดา เหล่าสุนทร, “มหาชาติคำหลวง: การศึกษาเชิงประวัติ” ใน *พินิจวรรณกรรม* รวมบทความวิจัยด้านวรรณคดี, กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, ๒๕๔๒, หน้า ๔๒.

พระมหาชาติ หาคณสวดแลมิได้เลย ธรรมชาติกอันอื่นไซ้ มีต้นหาปลายมิได้ มีปลายหาต้นมิได้เลย จำพวกพระอภิธรรมไซ้ พระปัญญาและพระยมก ก็จักหายเมื่อนั้นแล แต่นั้นเมื่อนั้น ได้พ้นปีโสศ ผูกภิกษุสงฆ์อันจำศีลคงลักขาบทสี่ อันยังมีลักขาบทอันหนักหนาหามีได้เลย^{๖๐}

มหาชาติคำหลวง ฉบับที่ตกทอดถึงทุกวันนี้ ประกอบไปด้วยกัณฑ์ที่เป็นสำนวนเก่าสมัยอยุธยา และสำนวนที่แต่งซ่อมในสมัยรัชกาลที่ ๒ ดังปรารภของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ว่า

อนึ่ง มีในพระราชพงษาวดารในเรื่องพระเจ้าประทุมศรีวงษ์สมุด ๑๔ ว่า ณะปีชลา จัตวาศก จุลศักราช ๘๔๔ สมเด็จพระไตรโลกนาถ ให้ประชุมพระสงฆ์สิบสามแสน แลนักปราชราชบัณฑิตยทั้งปวง ผูกพระมหาชาติคำหลวง เปนพิศุฎาจารย์ทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ครึ่งกรุงฯ เสียแก่พม่าข้าศึก หนังสือก็สูญหายอันตรธาน ของโบราณคงอยู่

ทศพร	๗ กัณฑ์
วันปะเวศน	
ชูชก	
มหาพน	
กุมาร	
มหาราช	
นครกัณฑ์	
หิมพานต์	สูญหายเสีย ๖ กัณฑ์
ทานกัณฑ์	
จุลพน	
มัทรี	
ลักขณ	
ฉกษัตริย์ ^{๖๑}	

ในสมัยต่อมาได้พบสำนวนเดิมของอยุธยาเพิ่มเติมคือ หอสมุดแห่งชาติได้กัณฑ์มัทรีมา และสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ รับรองว่าเป็นสำนวนของเก่า ม.ร.ว. สุนทราทิ สวัสดิกุล เห็นว่ากัณฑ์ฉกษัตริย์ มี

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

^{๖๑} มหาชาติคำหลวง (ต้นฉบับตัวเขียน) อ้างใน นิยะดา เหล่าสุนทร, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘-๔๙.

คำโคลงเก่า ๆ อยู่ น่าจะเป็นของเก่า และชลธิรา กัดตอยู่ เห็นว่า ในกัณฑ์จุลพนและทานกัณฑ์ก็มีสำนวนครั้งกรุงเก่า^{๖๒} ด้วย ดังนั้นกัณฑ์ที่หายไป จึงได้แก่ หิมพานต์ สักบรรพ

อย่างไรก็ดี ในทานกัณฑ์นั้น ชลดา เรื่องรักษัลลิต เห็นว่าทานกัณฑ์เป็นผลงานของกวี ๒ สมัย คือ สมัยพระบรมไตรโลกนาถ และสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะว่าฉันทลักษณ์บางส่วนใหม่กว่าฉันทลักษณ์ที่มีปรากฏอยู่ในเรื่องเดียวกัน และตอนท้ายกัณฑ์ก็ระบุผู้แต่งไว้ชัดเจนว่าเป็น พระรัตนมุนี วัดราชสิทธิาราม แต่งถวายเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ ทำให้สรุปได้ว่า มหาชาติคำหลวงที่ศึกษาครั้งนี้เป็นสำนวนอยุธยาตอนต้น ๑๐ กัณฑ์ สำนวนผสมระหว่างอยุธยาตอนต้นกับสมัยรัชกาลที่ ๒ คือทานกัณฑ์ และกัณฑ์หิมพานต์กับสักบรรพเป็นกัณฑ์ที่มีการแต่งซ่อมขึ้นใหม่^{๖๓}

มหาชาติคำหลวงนี้ถือเป็นเรื่องมหาชาติที่เก่าแก่ที่สุด และมีความสมบูรณ์ของเนื้อหา แม้ว่าจะผ่านการสร้างสรรค์และแต่งซ่อมต่อมาก็ตาม แต่ถือเป็นต้นแบบสำคัญของเรื่องพระเวสสันดร ซึ่งทำให้กวีในระยะต่อมาได้ถือเป็นแบบของการสร้างสรรค์

กาพย์มหาชาติ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เห็นว่ากาพย์มหาชาติแต่งขึ้นในสมัยพระเจ้าทรงธรรม ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๔๕ - ๒๑๗๐^{๖๔} เพราะมีคำกล่าวในคำให้การชาวกรุงเก่า ว่า

พระองค์ทรงแต่งมหาเวสสันดรชาดกมาแต่เมื่อครั้งนั้น แล้วจึงทรงแต่งกาพย์ โคลงฉันทและคำพากย์ก็ได้ประหลาดต่าง ๆ ทั้งสดสำรว ประสานเสียงโอดพันคร่ำครวญต่าง ๆ ก็มีมาแต่ครั้งนั้น พระองค์ก็แต่งเป็นศัพท์เป็นแสง เป็นคำหลวงและพระราชนิพนธ์ก็มีมาแต่ครั้งนั้น^{๖๕}

กาพย์มหาชาติ กัณฑ์ที่เหลืออยู่ได้แก่ กุมารบรรพ ซึ่งทราบจากบานแพนทนต์ฉบับจำลองขึ้นเมื่อก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปราบดาภิเษก ทำให้รู้ว่าเป็นสำนวนครั้งกรุงเก่า^{๖๖} และสักบรรพ มีสำนวนและลักษณะเรียงความเป็นอย่างเดียวกับกาพย์กุมารบรรพ ทำให้เชื่อว่าเป็นหนังสือชุดเดียวกัน^{๖๗} ส่วน

^{๖๒} อ้างใน ชลดา เรื่องรักษัลลิต, *วรรณคดีอยุธยาตอนต้น: ลักษณะร่วมและอิทธิพล*, กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕, หน้า ๗๙ - ๘๐.

^{๖๓} ชลดา เรื่องรักษัลลิต, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐.

^{๖๔} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ใน *วรรณกรรมอยุธยา เล่ม ๑*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๐, หน้า ๔๙๗.

^{๖๕} คำให้การขุนหลวงหาวัด, หน้า ๓๒๐.

^{๖๖} *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑*, หน้า ๕๑๑.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๗.

วนประเวศน์นั้น พระอักษณบุณจัน กวีในรัชกาลที่ ๑ เป็นผู้แต่ง แต่งดีถึงสำนวนครึ่งกรุงเก่าพอเข้ากันได้ ^{๖๘}
 ดังนั้นสำนวนครึ่งกรุงเก่าที่เหลืมา ได้แก่ กุมารบรรพ และสักรบรรพ

การแต่งกาพย์มหาชาติในสมัยพระเจ้าทรงธรรมนั้น แต่งเป็นร้อยยาวเพื่อใช้เทศน์ จะเห็นได้อย่าง
 ชัดเจนว่ามีความแตกต่างจากมหาชาติคำหลวงในด้านการแต่งที่ยกคาถามาแต่น้อย แต่ขยายความด้วย
 ภาษาไทยที่ยาว กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สันนิษฐานว่า

มหาชาติคำหลวงของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้น คำแปลภาษาไทยสั้นนัก แลซ้ำ
 สลับกับอรรถทุกวรรคไป ผู้ฟังไม่ใคร่เข้าใจความ (พระเจ้าทรงธรรม) จึงโปรดให้ประชุม
 นักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งมหาชาติคำหลวงใหม่ ด้วยมุ่งหมายให้เข้าใจภาษาไทยเป็นสำคัญ
 กันอรรถไว้เสียส่วนหนึ่ง เมื่อมีหนังสือคำหลวงชุดนี้ขึ้น พระจึงเอาไปเทศน์ เทศน์มหาชาติจึง
 เป็นกลอน แลเลยเป็นทำนองต่าง ๆ ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นต้นมา ^{๖๙}

ลักษณะที่ว่ากาพย์มหาชาติแต่งใหม่จากมหาชาติคำหลวง โดยเลือกยกคาถามาเพียงบางคำ และแต่ง
 ขยายความด้วยภาษาไทยเป็นหลักเพื่อให้อ่านง่ายเข้าใจง่าย ยกตัวอย่างเช่น

มหาชาติคำหลวง	กาพย์มหาชาติ
ตัม ปณ รตตี ปจจุสกาละ มหที สุปิโน อททส ใน เมื่อจะใกล้รุ่งฟุ้งพระฮาม ในยามราตรีนั้นน เปื้องบันนเจ้าภควตี มัทธิกัณนเห็นอัครจรรย โสธแล เอวรูป สุปิโน อโหสิ อันว่าสุบินนานุ เพท แห่จนเรศราชิดา ก็มีมาตร ดังนี้ <u>เอโก ปุริโสภณโ</u> อันว่ากรทยชายผู้หนึ่งดำ ดู กำยำโสธแล เทว กาสายานิ <u>ปริทิตวา</u> นุ่งผ้าแดงเพียงเช่า เกี้ยวเหนือเกล้าดู แดง เห็นสยบแสงกว่าขึ้นแล ทวี กณเณสุ รตตมัล <u>ปิลนธิตวา</u> มันทัดดอกไม้ แดงแฝงสองหู เห็นอดสูงกว่าขึ้นแล <u>อาวูรหโต</u> ตชเชนโต อาคนตวา มีมือถือดาบ กล้า อวดคำ ๆ คำราม คำรนปามปิงมาด้วยตัวน	ตัม ปณ รตตี คั้นวันนั้นเมื่อพราหมณ์นอนเหนือ สิ่งขรข้างเขา เข้าตติยามะเวไลยเป็นปัจจุสมัย สมเด็จพระมัทธิศรีสุณิสาสถูไชยราช ทรงพระ ไสยาสน์นิทรารมณ ยามจะนิราศพระโอรสทั้ง สองสมเสมอชีวิต ทรงซึ่งสุบินนิมิตอัมมงคล <u>เอโก ปุริโส</u> ว่ายังมีชายทรชนชาติฉกรรจ์ผู้หนึ่งนั้น ใจกาจ มีสกนธ์กายกำยำสามารถมहिมา <u>กณโ</u> ผิพรรณกายอย่างย้อมหมึก ดำทมิฬแลพิภุกดู ดังเมฆ มีกิริยานั้นโกกเกกร้ายกาจ <u>ปริทิตวา</u> นุ่งผ้าย้อมผาดพันเป็นเกลียวเหนียว เหน็บรังเี่ยวแรง ผืนหนึ่งตระแบงพันพุงคู้งขึ้น เข้มแข็ง <u>ปิลนธิตวา</u> ทัดดอกไม้แดงทั้งสองหู เห็นพิภุกดู เป็นที่สุด

^{๖๘} เรื่องเดียวกันหน้า, หน้า ๔๙๙.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๖.

แล ประณสาส์ ปวิสิตวา ก็เข้ายังบรรณศาลา อาศรม มีที่นางพญาผมอยู่นั้น มหัทธิน ภูษา คเหตวา จึงกรหวัดชฎากุ โกะชนางนารณนั้นแล อากุติตวา จึงจะทรูไปหยาบ ด้วยอานุภาพ กำลังมัน โสธแล ภูมิย์ อุตตนา ปาเตตวา ผลักให้ ตากตนอยยด ชรตยด้าวดินดรอนอน อยู่แล วิรวนติยา ตสสา เทว อกซี อุปปาณตวา ในเมื่อ นางร้อง วู๋วววาย มันก็ควักเอาพระเนตรทั้ง สองฝ่าย บมิขามโสธเลอย เทว พาทานิ ฉิน ทิตวา แล้วมันก็เอาดาวตรบัต ตัดพระหัตถ์ นางพญา ทงงซ้ายขวาขาดแล <u>อุร ภิณทิตวา</u> แล้วมันก็ผ่า อูรหัวออกสอง ภาค ให้ลำบากกลางดินดินด้าวแล^{๗๐}	<u>อาวธตโต</u> มือถืออาวุธระวาบ ดาบคมกล้าสง่า งาม <u>ตชเชนโต</u> ตะคอกขู่คำรามร้องสำราญอื้ออึงคึง ขายนั่นเดินดิ่งโดดเข้ามาเอาเท้าถีบถูกทวาร ศาลาล้มลง ก็ตรุดตรงเข้าไปใกล้องค์นางไม่ปราณี เนตร ฉวยกระชากชฎาเกะเกล้าให้นางท้าว เธอ ล้มลงอุตุนาภาพ ซ้ำด้วยดาบตัดพระพาหา ขาดทั้งสองซ้ายขวา ควักพระเนตรนำเวทนา <u>อุร ภิณทิตวา</u> ผ่าพระทรวง ล้วงหาหทัย เด็ดได้ ดวงใจจิตนาง ในฝันว่าเลือดไหลเป็นธารทางท่อม พระองค์ โอ้อณาณบุรุษได้ดวงหทัยแล้วก็ประลา สเล่นพาไป นางท้าวเธอตกใจจนตื่นพื้นพระองค์ นางจำนนึกว่าจริงใจ หายกพระกรซ้ายสัมผัส ขวาคำก้นดู ก็ยังปรากฏอยู่ทุกสิ่ง^{๗๑}
---	---

เมื่อพิจารณาพัฒนาการของการแต่งเรื่องพระเวสสันดรหรือมหาชาติจะพบว่าการแต่งที่แตกต่างกัน
 ซึ่งสาเหตุของการแต่งที่ต่างกันั้น ธนิต อยู่โพธิ์ กล่าวว่า

นักปราชญ์เช่นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นต้น คงจะพิจารณาเห็นว่าการเทศน์คาถา
 พันเป็นภาษาบาลีล้วน ๆ นั้น คนฟังไม่เข้าใจเรื่อง นอกจากจะเชื่อกันว่าได้บุญแล้ว ไม่มีทางอื่น
 และถ้าเป็นอยู่เช่นนั้น คำพยากรณ์ที่ว่า มหาเวสสันดรชาดกจะสูญสิ้นไปดังกล่ามาแล้ว ก็จะเป็น
 จริงยิ่งขึ้น ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ให้แต่งกาพย์มหาชาติขึ้น ทำให้เข้าใจเรื่องได้ง่าย
 กว่ามหาชาติคำหลวง และเหมาะแก่การว่าเป็นทำนองเรียบ ๆ ได้ พระภิกษุสงฆ์จึงเอาไปเทศน์
 สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า การที่พระเทศน์มหาชาติเป็นทำนองต่างๆ

^{๗๐} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๑๘๓-๑๘๔.

^{๗๑} กาพย์มหาชาติ, หน้า ๕๓๑.

ก็เห็นจะมาจากเทศน์กาพย์มหาชาตินี้ โดยอนุมูลจากลักษณะการสวดมหาชาติคำหลวง เลยเกิด มีการเทศน์เป็นทำนองต่าง ๆ ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม^{๗๒}

กาพย์มหาชาตินั้นได้ใช้คาถาบาลีแต่น้อยแล้วขยายความด้วยภาษาไทย ในขณะที่มหาชาติคำหลวงจะแต่งสลับคาถาบาลีหลายคำกับภาษาไทย อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่ากาพย์มหาชาตินั้น สามารถเก็บความของเรื่องได้อย่างครบถ้วนตามเรื่องเดิม ซึ่งอาจสรุปได้ว่าที่มาของกาพย์มหาชาติว่าอาจมิได้มาจากคาถาบาลีโดยตรง เหมือนอย่างในมหาชาติคำหลวงเท่านั้น แต่รับเอามหาชาติคำหลวงมาแต่งขยายความใหม่

ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก

ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก หรือมหาชาตีกлонเทศน์ เป็นมหาชาติอีกสำนวนหนึ่งที่มีความดีเด่นเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายจนกระทั่งปัจจุบัน การแต่งหนังสือมหาชาตีกлонเทศน์นั้น อาจเป็นเพราะกาพย์มหาชาติที่พระเทศน์เป็นทำนองต่าง ๆ มีเรื่องค่อนข้างยาวและไม่สามารถเทศน์จบได้ภายในหนึ่งวัน จึงเกิดเป็นมหาชาตีกлонเทศน์ซึ่งแต่งให้สั้นกว่ากาพย์มหาชาติ สำหรับพระเทศน์ให้มีทั้งภาษาไทยและภาษาบาลีและให้จบทั้ง ๑๓ กัณฑ์ได้ในวันเดียว^{๗๓} โดยพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ถึง ๑๑ กัณฑ์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ กระทรวงศึกษาธิการ ได้รวบรวมและคัดสรรเอามหาชาตีกлонเทศน์สำนวนที่มีความดีเด่นมารวมเป็นเล่มที่สมบูรณ์เพื่อใช้เป็นตำราเรียนในปัจจุบัน ดังนั้นมหาชาตีกлонเทศน์ฉบับกระทรวงศึกษาธิการนี้ จึงเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง ในการรวบรวมได้คัดสรรเอาสำนวนที่เห็นว่าดีเด่นจากผู้แต่งหลายคนมารวมได้ ได้แก่

๑. ทศพร	สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส
๒. หิมพานต์	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
๓. ทานกัณฑ์	สำนักวัดถนน
๔. วนปเวสน	พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๕. ชูชก	สำนักวัดสังข์กระจาย
๖. จุลพน	พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๗. มหาพน	พระเทพโมฬี (กลั่น)
๘. กุมาร	เจ้าพระยาพระคลัง (หน)
๙. มัทรี	เจ้าพระยาพระคลัง (หน)

^{๗๒} ธนิต อยู่โพธิ์, *ตำนานเทศน์มหาชาติ*, สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานทอดผ้าพระกฐินพระราชทาน ณ วัดมเหยงคณ์พาราม กรุงเทพมหานคร วันที่ ๒๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๔, กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๔, หน้า ๑๙-๒๐.

^{๗๓} มหาชาติคำหลวง, หน้า (๓).

๑๐. สักกบรรพ	พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๑. มหาราช	สมเด็จพระมหาสมเด็จ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
๑๒. ฉกษัตริย์	สมเด็จพระมหาสมเด็จ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
๑๓. นครกัณฑ์	สมเด็จพระมหาสมเด็จ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ^{๗๔}

ลักษณะเด่นทางวรรณกรรมของร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดกฉบับรวม ๑๓ กัณฑ์ พบว่า ความดีเด่นของร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดกฉบับนี้อยู่ที่ลักษณะเฉพาะตนทางวรรณศิลป์ของกวีแต่ละคน เช่น เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ผู้นิพนธ์กัณฑ์กุมาร และมัทรี ได้สร้างลักษณะทางวรรณศิลป์โดยเน้นการพรรณนาอารมณ์สะเทือนใจ กวีท่านอื่นๆ ต่างก็มีลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ที่แตกต่างกันไป ได้แก่ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีลีลาเฉพาะคือ การใช้โวหารที่แทรกคำอธิบาย อีกทั้งยังอ้างอิงหลักฐานอื่นมาประกอบทำให้เกิดความกระจ่างในสาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้คำพลิกแพลงในการแต่งกลบท สร้างความงามของเสียงและทำให้เกิดความน่าตื่นตาตื่นใจในการสื่อการพรรณนา พระเทพโมลี (กลั่น) มีลีลาการใช้สัมผัสอักษรชิดกันหลายเสียง เพื่อสร้างความไพเราะงดงามในการพรรณนาธรรมชาติ สำนักวัดถนน มีการใช้สัมผัสอักษรชิดกันสองคำท้ายวรรค เป็นการสร้างเสียงและจังหวะเพื่อเน้นย้ำความหมาย และการใช้โวหารแสดงอารมณ์ศกเศร้าด้วยวิธีการพรรณนาความสุขและความทุกข์สลับกัน ส่วนสำนักวัดสังข์กระจาย มีการซ้ำข้อความ และการกล่าวซ้ำกลุ่มคำเพื่อสร้างบรรยากาศและเน้นย้ำข้อความให้ชัดเจน ^{๗๕}

เรื่องพระเวสสันดรได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายดังกล่าวนานี้ แสดงให้เห็นความสำคัญของแนวคิดสำคัญในเรื่องทานบารมีของพระโพธิสัตว์ การให้ทานสิ่งที่ตนรัก เป็นสิ่งที่สละได้อย่างยิ่ง การให้ทานในเรื่องพระเวสสันดรจึงมีใช้เพียงแค่สิ่งของทรัพย์สิน แต่เป็นทานสิ่งที่รักของตน ถือเป็นการสละตัดการยึดติดอย่างสมบูรณ์ และอานิสงส์ของการให้ทานอันยิ่งใหญ่ที่ตนเองที่เป็นแนวทางไปสู่การเป็นพระพุทธเจ้าในพระชาติต่อมา

เรื่องพระเวสสันดรหรือมหาชาดกได้ยกตัวอย่างมานี้แสดงให้เห็นว่าเรื่องนี้มีความสำคัญในสังคม ไม่ใช่เพียงแง่วรรณกรรมเท่านั้น แต่ในแง่พิธีกรรมก็มีความสำคัญเช่นกัน ในทุกภูมิภาคของไทย รวมถึงเพื่อนบ้านล้วนมีประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับมหาชาดกทั้งสิ้น ในที่นี้ผู้วิจัยจะยังไม่กล่าวถึงในรายละเอียด แต่จะได้วิเคราะห์ในเรื่องบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยต้องการแสดงให้เห็นความหลากหลายของเรื่องพระเวสสันดร เพื่อสื่อแนวคิดวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสามารถเชื่อมโยงไปถึงพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ แม้ว่าในรายละเอียดของเรื่องอาจมีความแตกต่างกันไปบ้างตามการตีความ หรือการเสริมลักษณะท้องถิ่น อันอาจทำให้เห็นว่ามีรายละเอียดต่างกันไป แต่แนวคิดสำคัญของเรื่องคือความสำคัญของการทำทานอันทำได้ยาก จะเป็นผลนำไปสู่ความสำเร็จโพธิญาณในอนาคต เป็นแก่นหลักของเรื่องพระเวสสันดร ไม่ว่าจะเป็นสำนวนใดก็ตาม หรืออยู่ในท้องถิ่นใดก็ตาม

^{๗๔} มหาเวสสันดรชาดก ฉบับ ๑๓ กัณฑ์, หน้า คำนำ.

^{๗๕} วชิราภรณ์ พฤษสุภาบุญ, ลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ในร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๓, หน้า ๑๕๙.

นอกจากนี้ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนายังปรากฏวรรณกรรมชาดก ซึ่งมีที่มาจากชาดกในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ที่ได้นำมาสร้างสรรค์เป็นวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจำนวนมาก ได้แก่

กาฬิ

กาฬิเป็นวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่รู้จักกันดีเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะตัวละครกาฬิ เป็นตัวแทนของผู้หญิงที่มักมากในกาม ไม่มีความซื่อสัตย์ ในวรรณกรรมไทยมีเรื่องกาฬิหลายสำนวนด้วยกัน เรื่องกาฬิปรากฏในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาหลายสำนวน ที่สำคัญได้แก่ บทเห่เรื่องกาฬิ ของ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร กาฬิกลอนสุภาพของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) และกาฬิคำฉันท์ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งในสมัยอยุธยา

เรื่องกาฬิ เป็นเรื่องที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเพื่อแสดงให้เห็นโทษของสตรี และโทษความลุ่มหลงในกามตัณหา สันนิษฐานที่มาของเรื่องกาฬิสำนวนร้อยกรองของไทยว่ามีที่มาจากชาดกในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ๓ เรื่องได้แก่ กากาติชาดก สุสันธิชาดก และ กุณาลชาดก ซึ่งมีเนื้อหาใกล้เคียงกัน โดยกล่าวถึงโทษของสตรี แต่ชาดกที่มีเนื้อหาใกล้เคียงเรื่องกาฬิมากที่สุดคือ กากาติชาดก กล่าวคือ

กากาติชาดก จตฺกนิบาต พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าพรหมทัตมีชายาชื่อกากาติ ชายานั้นได้ลอบเป็นชู้กับพระยาครุฑซึ่งลักนางไปไว้ที่วิมานสิมพลี นาฏกเวรอาสาพระเจ้าพรหมทัตตามหานางโดยลอบปลอมเป็นไรติตตัวพระยาครุฑไปถึงวิมาน และได้เป็นชู้กับนางเช่นกัน พระยาครุฑจึงนำนางมาคืนพระเจ้าพรหมทัต (เนื้อเรื่องในกากาติชาดกอ้างถึงในกุณาลชาดก)

กากาติชาดก^{๗๖}

ว่าด้วยนางกาฬิ

[๖๐๖] หญิงคนรักของเราอยู่ ณ ที่แห่งใด กลิ่นของนางยังหอมฟุ้งมาจากที่แห่งนั้น ถึงที่นี้ ใจของเรายินดีในนางคนใด นางคนนั้น ชื่อกากาติ อยู่ไกลจากที่นี้ไป

[๖๐๗] ท่านข้ามทะเลไปได้อย่างไร ท่านข้ามแม่น้ำชื่อเกปุกะไปได้อย่างไร ท่านข้ามสมุทรทั้ง ๗ ไปได้อย่างไร ท่านขึ้นต้นจิวได้อย่างไร

[๖๐๘] เราข้ามทะเลไปกับท่าน ข้ามแม่น้ำชื่อเกปุกะไปกับท่าน ข้ามสมุทรทั้ง ๗ ไปกับท่าน ขึ้นต้นจิวไปกับท่าน

[๖๐๙] นาคเตียนตัวเราผู้มียักษ์ใหญ่โต นาคเตียนตัวเราผู้มีความสำคัญตัว เพราะว่า เราต้องนำมาบ้าง นำไปบ้าง ซึ่งชู้ของเมียตนเอง

สุสันธิชาดก ปัญจนิบาต พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระยาสุบรรณ พระเจ้าตัมพราชมีพระมเหสีชื่อนางสุสันธิ พระยาสุบรรณลักลอบเป็นชู้กับนาง พระเจ้าตัมพราชให้คนธรรพ์อัครตามหานางสุสันธิ โดย

^{๗๖} กากาติชาดก ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม ๓ ภาค ๔, หน้า ๕๖๓.

เดินเรือไปกับพ่อค้า เมื่อเรือแตกได้ลอยกระดานแพไปจนถึงสุบรรณพิภพ และได้เป็นชู้กับนางสุสันธิ เมื่อพระยาสุบรรณรู้จึงนำนางไปคืน

สุสันธิชาดก^{๗๗}

ว่าด้วยนางผิวนวม

[๗๔๘] กลิ่นดอกไม้มีดิระหอมฟุ้งไป น้ำทะเลคนองใหญ่ พระนางสุสันธิอยู่ห่างไกลจากนครนี้ ข้าแต่พระเจ้าตัมพราช กามทั้งหลายเสียบแทงหัวใจข้าพระบาทอยู่

[๗๔๙] ท่านข้ามทะเลไปได้อย่างไร ท่านได้เห็นเกาะเศรษฐมได้อย่างไร ดูกรนายอัคคะ ความสมาคมของนางและท่าน ได้มีขึ้นอย่างไร ?

[๗๕๐] เมื่อพวกพ่อค้าผู้แสวงหาทรัพย์ ออกไปจากท่าซื้อภรุกิจจะ พวกมังกรทำให้เรือแตกแล้ว เราได้ลอยไปกับแผ่นกระดาน

[๗๕๑] พระนางสุสันธิมีกลิ่นพระกายหอมดุจแก่นจันทร์อยู่เป็นนิตย์ น่าดูน่าชม ทรงเห็นข้าพระบาทเข้าแล้ว ปล่อยโยนด้วยวาจาอันอ่อนหวาน ได้ทรงอุ้มข้าพระบาทด้วยแขนทั้งสองเหมือนกับมารดา อัมบุตรผู้เกิดจากอก ฉะนั้น

[๗๕๒] พระนางผู้มีพระเนตรอ่อนหวาน ทรงบำรุงบำเรอข้าพระบาทด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน และแม่ด้วยพระองค์ ข้าแต่พระเจ้าตัมพราช ขอพระองค์โปรดทรงทราบอย่างนี้เถิด

กุณาลชาดก พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกคู้เหว่า กล่าวถึงโทษของสตรี ๘ เรื่อง เรื่อง กากาติ ชาดกแทรกอยู่ในกุณาลชาดกเป็นเรื่องที่ ๓ แต่ใช้ชื่อว่ากากวันตี นางเทวีมีนามว่า กากวันตี อยู่ในท่ามกลางสมุทร เป็นภรรยาของท้าวเวไนยพญาครุฑ ได้กระทำการลามกกับกูเรวผู้เจนในการพ้อน^{๗๘}

บทเห่เรื่องกากี พระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร ซึ่งนำเรื่องกากีบางตอนมาแต่มุ่งเน้นเหตุการณ์ตอนพระยาครุฑลอบลักนางกากีไปวิมานฉิมพลี และเข้าสมสู่นาง บทเห่เน้นแสดงเรื่องความรัก ความหลงในกิเลสของพญาครุฑกับนางกากี โดยไม่ได้เน้นเรื่องการแสดงพระธรรมคำสอนแต่อย่างใด เนื้อเรื่องตอนนี้นำมาจากอรรถกถาสุสันธิชาดก

กากีคำฉันท กรมศิลปากร สันนิษฐานว่าแต่งในสมัยอยุธยา เพราะปรากฏศัพท์หลายคำที่ใช้ร่วมสมัยกับวรรณกรรมสมัยอยุธยาเรื่องอื่น ๆ หลายศัพท์ เช่น เสียมสาร บเร่ม (บ่เร่ม) บราง (บ่ร้าง) ทรสมุทรสาย ห้องหาส จินต์จล ฉลอง (แปลว่าข้าม) อำดูร (อำดูรา) ฯลฯ คำศัพท์เหล่านี้มักไม่นิยมใช้ในวรรณกรรมที่แต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ และหากเรื่องกากีคำฉันทแต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ข้อมูลเกี่ยวกับอายุสมัยและผู้แต่งย่อมกระจางกว่านี้^{๗๙} กากีคำฉันทระบุที่มาอย่างชัดเจนว่า นำเรื่องมาจาก กุณาลชาดก

^{๗๗} สุสันธิชาดก ขุททกนิภาย ชาดก เล่ม ๓ ภาค ๔, หน้า ๗๘๕.

^{๗๘} อรรถกถากุณาลชาดก ขุททกนิภาย ชาดก เล่ม ๔ ภาค ๑, หน้า ๕๕๗.

^{๗๙} กากีคำฉันท, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๗, หน้า ๑๙-๒๐.

ข้ามบับในบับบาท	ยุคลนาถจอมอารย
ขอถวายตำนานกาล	อดีตโดยมโนถวิล
ปางพระศาสดาจารย์	เป็นกุณาลโกกิล
ปรีชาล้ำแดนดิน	สั่งสอนสัตว์สัพพสมัย
ปางเสด็จสู่หิมเวศ	ในประเทศพนาลัย
แสดงธรรมตรัสไตร	แก้บุญณมุขปักชี
โน้มน้าวเรื่องนิทาน	ในอดีตกาลมี
อุปรโมยในสัตรี	อันตระการดีคำถุษา.....
สมเด็จพระกุณาล	จึงบริหารบันฑูรไซ
แสดงเหตุแต่ก่อนไกล	อันวิบัติในสัตรี
มักทำจุลาจล	เป็นพิกลอันมี
ขบถต่อสวามี	วิปริตกำเรบใจ ^{๘๐}

กาภิกกลอนสุภาพ งานนิพนธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) กล่าวถึงเรื่องกาภิก่อนข้างสมบูรณ์ ตั้งแต่ นางกาภิกเป็นชายาของท้าวพรหมทัต ลักลอบเป็นชู้กับพระยาครุฑ และนางกุเวย ในที่สุดก็ถูกเนรเทศโดยการ ลอยแพ กาภิกำนวนนี้เป็นที่รู้จักมากที่สุด เนื่องจากความสมบูรณ์ของเรื่องและศิลปะการประพันธ์ที่ไพเราะ

จกกล่าวอดีตนิทานแต่ปางก่อน

เมื่อครั้งองค์สมเด็จพระชินวร	ยังสัณฺฑชนแสวงหาโพธิญาณ
เสวยชาติเป็นสุภณพระยานก	จึงชักเรื่องชาดกมาบรรหาร
หวังแสดงแห่งจิตหญิงพาล	ให้ชายชาญรู้เชิงกษัตริ ^{๘๑}

แสดงว่าเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นำเรื่องมาจาก สุนันธิชาดก ซึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระ ยาสุบรรณ แต่ทว่าเนื้อเรื่องส่วนใหญ่นั้นเหมือนกับกาภิกาดิชาดก ดังนั้นเรื่องกาภิกำนวนของไทยจึงเป็นการ ผสมผสานระหว่างชาดกหลายเรื่องประกอบกัน รวมถึงจินตนาการสร้างสรรค์ ที่เห็นได้ชัดคือตอนจบของเรื่อง ซึ่งในชาดกพระยาครุฑนำนางกาภิกมาคืน แต่ของไทยให้นางกาภิกถูกลอยแพ และมีแนวคิดสำคัญร่วมกันของเรื่อง กาภิก คือ การแสดงให้เห็นโทษของสตรี และโทษของกิเลสตัณหา

จันทกริณนรคำฉันท์

จันทกริณนรคำฉันท์ เป็นวรรณกรรมร้อยกรองที่มีที่มาของเรื่องจากจันทกริณนรชาดก (ลำดับที่ ๔๘๕) ในอรรถกถาชาดก ผู้แต่งได้กล่าวถึงที่มาของเรื่องว่า

^{๘๐} กาภิกคำฉันท์ , หน้า ๒๗-๒๘.

^{๘๑} กาภิกกลอนสุภาพ ใน วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน), กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๑๕, หน้า ๑.

ขอกล่าวนิพนธ์ประพฤทธิฉันท ทแต่ตามอนุมาน
แสดงโดยอดีตนิทาน กิณรชาติกันทั้ง^{๔๒}

เนื้อเรื่องจันทกิณรชาดกในอรรถกถาชาดก มีว่าพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกิณร ถูกท้าว
พรหมทัตฆ่าเพื่อชิงนางกิณรี นางกิณรีซื่อสัตย์ต่อกิณรไม่ยอมเป็นชายาท้าวพรหมทัต พระอินทร์จึงได้ช่วยชุบ
ชีวิตกิณรกลับคืนมา ความว่า

[๑๘๘๔] พระราชบุตรใด ยิงสามผู้เป็นที่ปรารถนาของเรา เพื่อให้เป็นหม้ายที่ชายป่า
พระราชบุตรนั้นเป็นคนเลวทรามแท้ สามีของเรานั้นถูกยิงแล้วนอนอยู่ที่พื้นดิน พระราชบุตรเอ๋ย
มารดาของท่านจงได้รับสนองความโศกในดวงหทัยของข้า ผู้เพ่งมองดูกิณรผู้สามีนี้นี้ ชายาของ
ท่านจงได้รับสนองความโศกในดวงหทัยของข้า ผู้เพ่งมองดูกิณรผู้สามีนี้นี้ พระราชบุตรเอ๋ย ท่าน
ได้ฆ่ากิณรผู้ไม่ประทุษร้ายเพราะความรักใคร่ในเรา ขอมารดาของท่านอย่าได้พบเห็นบุตรและ
สามีเลย ท่านได้ฆ่ากิณรผู้ไม่ประทุษร้าย เพราะความรักใคร่ในเรา ขอชายาของท่านจงอย่าได้
พบเห็นบุตรและสามีเลย...

[๑๘๘๖] พระราชบุตร ถึงแม้ว่าเราจักต้องตาย แต่เราจักไม่ยอมเป็นของท่าน ผู้ฆ่า
กิณรสามีของเราผู้มีได้ประทุษร้าย เพราะความรักใคร่ในเรา...

[๑๘๘๙] ข้าแต่ท่านพรหมณ์ผู้เป็นเจ้า ฉันทขอไหว้เท้าทั้งสองของท่านผู้มีความเอ็นดู มา
รดสามี ผู้ที่ดิฉันซึ่งเป็นกำพร้าปรารถนาจะนั่งด้วยน้ำอมฤต ดิฉันได้ชื่อว่าเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วย
สามีผู้เป็นที่รักยิ่งแล้ว...

[๑๘๙๐] บัดนี้ เราทั้งสอง จักเที่ยวไปสู่ถ้ำธาร อันมีกระแสน้ำอันเคลื่อนไหวคล่องตัวด้วยดอก
โกสมุดารดาษาไปด้วยบุปผชาติต่าง ๆ เราทั้งสองจะกล่าววาจาเป็นที่รักแก่กันและกัน^{๔๓}

เนื้อความเหมือนกับจันทกิณรคำฉันท

นางกลืนกลืนโศกแสดงความ	กล่าวคำเย้ยหยาม
ผรุสวาทวาจา	
ผว่าท่านผู้เจ้านครา	ทรลักพาลา
ดั่งลิงทโมนโจรไพร	
ผิวเรารักษร่วมพิศไหม	บมิดเกรงไฟ
นรกกัสมุเกษรี	
แผลงศรราญชีพสวามี	แล้วยังวาที

^{๔๒} จันทกิณรคำฉันท ใน สัญลักษณ์ มณีใส, *การศึกษาวิเคราะห์เรื่องจันทกิณรคำฉันท*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร
มหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๑, หน้า ๒๑๔.

^{๔๓} จันทกิณรชาดก ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม ๓ ภาค ๖, หน้า ๓๖๐-๓๖๓.

ประโลมให้หลงสสาร

เราใช้พรชาติหญิงพาล

เชิญชมเดียรณาน

ให้สมด้วยศักรักขลา

ถึงท้าวเสด็จด้าวจันทรา

อีกดวงสุริยา

มาให้เราไม่ยินดี

สู้ม้วยด้วยองค์สวามี

เกิดเปนสัตว์

ฤจักให้ต้องสองชาย^{๘๔}

อย่างไรก็ดี นอกจากจะมาจากจันทกริณนรชาตแล้ว ผู้แต่งยังได้เสริมเรื่องให้แตกต่างออกไป ในส่วนของปัจจุบันวัตถุ ในจันทกริณนรชาต พระพุทธเจ้าปรารภเรื่องเมื่อหลังจากพระองค์ตรัสรู้แล้วได้กลับไปเมืองกบิลพัสดุ์ พระนางพิมพาได้คร่ำครวญร้องไห้ เมื่อสงบแล้ว พระพุทธเจ้าแสดงคุณความดีของนางพิมพาว่านางมิได้มีจิตเปลี่ยนแปลงไปต่อพระองค์แต่อย่างใด^{๘๕} แต่ในจันทกริณนรคำฉันท์กล่าวในตอนปรารภเรื่องว่านางพิมพาเล่าเรื่องจันทกริณนรเพื่อขอขมาโทษต่อพระพุทธองค์ก่อนที่จะทูลลาหนีพพาน ความเป็น

พระเดชปกเกล้าเกษนิ

จงเงือดโศษี

แก่ข้าผู้เพื่อนพรหมจรร

พระนางอภิวาทรำพร

ชักเรื่องพระจันท์

กินเรศเจศญา

ปางพระพิชิตรมารา

ทรงสร้างแสงวา

รเมศมิ่งโมลี

กำเหนิดในชาติสุกษณิ

กินราธิบดี

สถิตยยังห้องหิมวรรต^{๘๖}

เรื่องที่นางพิมพาขอโทษพระพุทธเจ้านี้คือเรื่องพิมพานิพพานซึ่งเป็นแหล่งข้อมูลที่ผู้แต่งจันทกริณนรคำฉันท์ได้ระบุไว้ท้ายเรื่อง ว่า

สิ้นสุดตำนาน พิมพานิพพาน มีในบาฬี

ข้าค่อยขอแกลง แจ้งตามบาฬี องค์กรี พิโรขอสะมา

พิมพานิพพานที่กล่าวถึงในจันทกริณนรคำฉันท์นี้ คือ เรื่องพิมพาภิกษุณีนิพพานซึ่งเป็นวรรณกรรมร้อยแก้วสมัยอยุธยา สันนิษฐานว่าแต่งประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ประกอบด้วยสังเขปนิทานที่เป็นเรื่องในอดีตที่นางพิมพาได้ล่วงเกินพระพุทธเจ้ารวม ๗๒ เรื่อง จันทกริณนรเป็นนิทานเรื่องที่ ๑๙ เนื้อเรื่องที่กล่าวถึงพระนาง

^{๘๔} จันทกริณนรคำฉันท์, หน้า ๒๒๒.

^{๘๕} อรรถกถาจันทกริณนรชาต, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

^{๘๖} จันทกริณนรคำฉันท์, หน้า ๒๑๔.

พินพาและเรื่องราวในชาติต่าง ๆ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า พระนางได้เล่าเรื่องเหล่านั้น เพื่อขอขมาโทษที่ได้กระทำความผิด หรือเป็นเหตุและความเดือดร้อนต่อพระพุทธองค์ ก่อนจะทูลลาพินพาน

ที่มาของพินพาภิกขุณีนิพพาน คือคัมภีร์อุปทาน ในพระไตรปิฎก ตอน ยโสธราเถรีอุปทาน ทสสหัสเถรีอุปทาน และ อัญญาสเถรีอุปทาน และมีเรื่องซ้อนได้จากพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์อื่น ๆ เช่น สาวกนิพพาน โสตัดถกนิทาน สวรรค์สังคหะ ปัญญาสาตก^{๘๗}

ข้อความในพินพาพินพาภิกขุณีนิพพาน ยโสธราเถรียาอุปทานที่ ๘ ว่าด้วยบุพจริยาของพระยโสธราเถรีกล่าวว่า

ดิฉันมีฤทธิ์มาก มีปัญญามาก มีภิกษุณี ๑,๑๐๐ องค์ เป็นบริวารเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ถวายอภิวาทแล้วเห็นลายลักษณ์ก่งจักรของพระศาสดา แล้วนั่งอยู่ ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ได้กราบทูลว่า หม่อมฉันมีอายุ ๗๘ ปี ล่วงเข้าปัจฉิมวัยแล้ว ถึงความเป็นผู้มีกายง่อมลงแล้ว ขอกราบทูลลาพระมหารัณห์ หม่อมฉันมีวัยแก่ มีชีวิตน้อย จักละพระองค์ไป มีที่พึ่งของตนได้ทำแล้ว มีมรณะใกล้เข้ามาในวัยหลัง ข้าแต่พระมหารัณห์เจ้า หม่อมฉันจักถึงความดับในคืนวันนี้ มิได้มีชาติ ชรา พยาธิและมรณะ จักไปสู่นิพพานที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นบุรุษอันไม่มีความแก่ ความตาย และไม่มีภัย บริษัทเข้าเฝ้าพระองค์อยู่ รู้จักความผิด ขอประทานโทษ ณ ที่เฉพาะพระพักตร์พระองค์ เมื่อหม่อมฉันท่องเที่ยวไปในสงสาร หากมีความพลั้งพลาดในพระองค์ ขอพระองค์ทรงโปรดประทานโทษแก่หม่อมฉันเถิด

พระมีผู้พระภาคตรัสว่า ดูกรท่านผู้ปฏิบัติตามคำสอนของเรา ท่านจงแสดงฤทธิ์ และตัดความสงสัยของบริษัททั้งปวงในศาสนาเถิด

พระยโสธราเถรีกราบทูลว่า ข้าแต่พระมหารัณห์เจ้า หม่อมฉันชื่อยโสธราเป็นปชาบดีของพระองค์ เมื่อยังทรงครองอาศารวิสัย เกิดในศากยสกุล ตั้งอยู่ในวงศ์สมบัติของหญิงประเสริฐกว่าหญิง ๑๖๙,๐๐๐ นาง ข้าแต่พระมหารัณห์เจ้า หม่อมฉันเมื่ออยู่ในพระราชวังของพระองค์ เป็นประธานเป็นใหญ่ กว่าหญิงทั้งปวง สมบูรณ์ด้วยรูปสมบัติ และอาจารย์สมบัติ ดำรงอยู่ในความเจริญทุกสมัย นารีทั้งมวลย่อมเคารพหม่อมฉันเหมือนพวกมนุษย์เคารพเทวดา ฉะนั้น หม่อมฉันเป็นประมุขแห่งนางกัญญาหนึ่งพัน ในราชพระนิเวศน์ของพระศากยบุตร นางกัญญาเหล่านั้นร่วมสุขร่วมทุกข์กัน ปานประหนึ่งว่าพวกเทวดาในนันทวัน ฉะนั้น...

ข้าแต่พระมุนีมหารัณห์เจ้า ขอพระองค์พึงทรงระลึกถึงกุศลกรรมเก่าของหม่อมฉันเถิด ข้าแต่พระมหารัณห์เจ้า หม่อมฉันสั่งสมบุญไว้เพื่อประโยชน์แก่พระองค์ ข้าแต่พระมหารัณห์เจ้า หม่อมฉันงดเว้นอนาจารในสถานที่ไม่ควร แม้ชีวิตก็ยอมสละเพื่อประโยชน์แก่พระองค์ได้ ข้าแต่พระมหารัณห์เจ้า ขอพระองค์ประทานหม่อมฉันเพื่อให้เป็นภรรยาผู้อื่นหลายพันโกฏิก็ป ก็เพื่อประโยชน์แก่

^{๘๗} สยาม ภัทธานุประวัติ และรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์พินพาภิกขุณีนิพพานฉบับภาษาบาลี, กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๔๖, หน้า ๒๙๐.

พระองค์ หม่อมฉันมิได้เสียใจในเรื่องนั้นเลย ข้าแต่พระมหาราชา พระองค์ประทานหม่อมฉันเพื่ออุปการะหลายพันโกฏิกับ เพื่อประโยชน์แก่พระองค์ หม่อมฉันมิได้เสียใจในเรื่องนั้นเลย ข้าแต่พระมหาราชา พระองค์ประทานหม่อมฉันเพื่อประโยชน์เป็นอาหารหลายพันโกฏิกับ หม่อมฉันมิได้เสียใจในเรื่องนั้นเลย หม่อมฉันบริจาคชีวิตหลายพันโกฏิกับ ประชุมชนจักทำการพ้นจากภัย ก็ยอมสละชีวิตของหม่อมฉันให้...

หม่อมฉันเมื่อแสวงหาพุทธธรรมอยู่ ก็ได้เป็นบริจาริกาผู้รับใช้ของพระองค์ ในสี่สงฆ์แสนกับ พระมหาวิระเจ้าพระนามว่าทิปังกร ผู้เป็นนายกของโลก เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ประชาชนในปัจฉิมประเทศ มีจิตใจยินดีนิมนต์พระศาสดาเจ้าแล้ว ช่วยกันแผ้วถางหนทางสำหรับเป็นที่เสด็จพระพุทธานุชาติน ๓ กาลครั้งนั้น พระองค์เป็นพราหมณ์นามว่าสุเมธ ตกแต่งหนทางยาว เพื่อพระสุคตเจ้าผู้ทรงเห็นธรรมทั้งปวง หม่อมฉันมีสมภพในสกุลพราหมณ์ เป็นหญิงสาวมีนามว่าสุมิตตาเข้าไปสู่สมาคม ถีอดอกบัวไป ๘ กำ เพื่อบูชาพระศาสดาแต่ได้ถวายพระองค์ผู้เป็นภริยาผู้ดีในท่ามกลางประชุมชน ครั้งนั้นหม่อมฉันได้เห็นพระองค์ประกอบสกุณกิจอยู่นาน มีความกรุณา เมื่อภริยานั้นเดินเลยไปแล้วยังตั้งใจหม่อมฉันให้นิยมน จึงได้สำคัญว่าชีวิตของเรามีผล ครั้งนั้น หม่อมฉันเห็นความพยายามของพระองค์นั้นมีผลจึงได้ถวายดอกบัวแก่พระองค์ผู้เป็นภริยา ด้วยบุญที่ทำมาก่อน แม้จิตของหม่อมฉันก็เลื่อมใสในพระสัมพุทธเจ้า หม่อมฉันยังมีจิตเลื่อมใสในพระองค์ผู้เป็นภริยาผู้มีนัยสสูง มิได้เห็นสิ่งอื่นที่ควรถวายจึงได้ถวายดอกบัวแก่พระองค์ผู้เป็นภริยา พร้อมด้วยกล่าวว่า ข้าแต่พระภริยา ดอกบัว ๕ กำ จะมีแก่ท่าน ดอกบัว ๓ กำ จะมีแก่ดิฉันข้าแต่ท่านพระภริยา ดอกบัวเหล่านั้นจะมีเสมอกับด้วยท่านนั้น เพื่อประโยชน์แก่โพธิญาณของท่าน... พระพุทธศาสดาได้นั้นได้สำเร็จแล้ว หม่อมฉันได้รับทุกขวิบัติมากอย่าง และสุขสมบัติน้อยอย่างเช่นนี้ ถึงพร้อมแล้วซึ่งความเป็นผู้บริสุทธิ์สมบูรณ์ด้วยคุณทั้งปวง บุคคลผู้ถวายตนของตนแก่พระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ เพื่อประโยชน์แก่บุญ ก็ย่อมพร้อมพร้อมไปด้วยสหาย ลูกถึงนิพพานบวชเป็นอสังขตะ กรรมทั้งปวงส่วนอดีตปัจจุบันและอนาคต ของหม่อมฉันหมดสิ้นไปแล้ว ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระจักขุ หม่อมฉันขอถวายบังคมพระยุคลบาท

ทราบแล้ว ท่านพระยโสธราภิกษุณีได้กล่าวคาถาเหล่านี้เฉพาะพระพักตร์ผู้มีพระภาค ด้วยประการฉะนี้แล ^{๘๘}

เนื้อเรื่องจันทกนิพนธ์ในพิมพ์นิพนธ์เหมือนในจันทกนิพนธ์ชาดก แต่ในพิมพ์นิพนธ์ได้มีการเปลี่ยนแปลงเหตุการณ์นำเรื่องเป็นว่านางพิมพ์พาลุขขมาโทษก่อนนิพนธ์ อันเป็นประเด็นที่สอดคล้องกับแกนความคิดใหญ่ของเรื่อง คือ โทษแห่งพระนางพิมพ์ฯ ซึ่งเปรียบเสมือนด้ายร้อยเรื่องราวต่าง ๆ ในคัมภีร์นี้เข้าด้วยกัน ^{๘๙} อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาของสยาม ภัทรานุประวัติและรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล พบว่า เรื่องพิมพ์ภิกษุณีนิพนธ์มีความแตกต่างกันในรายละเอียดกับเรื่องในคัมภีร์อุปทาน ซึ่งให้รายละเอียดน้อยกว่า จึงอาจ

^{๘๘} ยโสธราภิกษุณีนิพนธ์ ขุททกนิกาย อุปทาน เล่ม ๙ ภาค ๑, หน้า ๖๔๐-๖๔๒.

^{๘๙} สัญลักษณ์ มณีใส, การศึกษาวิเคราะห์เรื่องจันทกนิพนธ์ฉบับนี้, หน้า ๘-๑๑.

สันนิษฐานได้ว่าคัมภีร์พิมพ์ภิกขุณีนิพพานเป็นงานประพันธ์ที่แต่งขึ้นเพื่อขยายความเรื่องยโสธราเถรือปทาน โดยแต่งเลียนแบบมหาปริณีพพานสูตร^{๙๐} เรื่องพิมพ์นิพพานฉบับที่เก่าที่สุดคือ พิมพ์ภิกขุณีนิพพานกถา ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑^{๙๑}

สำหรับประวัติของเรื่องจันทกนิกรคำฉันท์นี้ สัญลักษณ์ มณีใส ได้ศึกษาเพื่อสันนิษฐานสมัยที่แต่ง โดยเชื่อว่าเป็นวรรณกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับบุญโณวาทคำฉันท์^{๙๒} ซึ่งเป็นวรรณกรรมคำฉันท์เรื่องเดียวในสมัยอยุธยาตอนปลาย ในด้านภาษา สำนวนโวหาร ตลอดจนการใช้รูปแบบการประพันธ์ พบว่ามีความเหมือนกันอย่างน่าสังเกต^{๙๓}

จันทกนิกรคำฉันท์เป็นวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่มีคุณค่าทางวรรณศิลป์อย่างมาก โดยแต่งเป็นคำประพันธ์ประเภทฉันทและกาพย์ ใช้อินทรวีเชียรฉันท ๑๑ จำนวน ๗๒ บท วสันตติฉันท ๑๔ จำนวน ๒๒ บท กาพย์ฉันท จำนวน ๑๗๒ บท และกาพย์สุรางคนาง จำนวน ๓๘ บท ซึ่งมีความไพเราะไม่น้อย เช่น ในบทชมธรรมชาติ

สองชมมฤคิ	มฤคาในอารณ
แผ่นไผ่น้ำพองตน	กิริกรกระดิกเพรา
รอกตุ่นกระต่ายแด	กระเตนเต้นอยู่ตามเขา
เม่นหมีสมังเทา	จรเที่ยวในเถื่อนทาง ^{๙๔}

จันทกนิกรคำฉันท์มุ่งเน้นการสอนหลักธรรมะเรื่องกรรมโดยเฉพาะ ในอรรถกถาชาดกกล่าวถึงเหตุที่พระเจ้าพระมหัทธออกป่าเพราะต้องการประพาส แต่ในคำฉันท์ได้เพิ่มเติมว่าเหตุของการปรารภจะประพาสเป็นเพราะเวรกรรมกำหนด ธรรมะที่สำคัญนอกจากเรื่องกรรมที่ทำให้จันทกนิกรต้องประสบกับความ

^{๙๐} คุรุยละเอียดใน สยาม ภัทรานุประวัติ, หน้า ๓๐๐-๓๓๐.

^{๙๑} สัญลักษณ์ มณีใส. การศึกษาวิเคราะห์เรื่องจันทกนิกรคำฉันท์, หน้า ๙.

^{๙๒} พระมหานาควัดท่าทรายแต่งบุญโณวาทคำฉันท์ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อครั้งเสด็จประพาสและสมโภชพระพุทธบาทเป็นกระบวนใหญ่เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๓ มีกล่าวไว้ในพงศาวดารว่าเมื่อพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงทราบว่ามีรอยพระพุทธบาท จึงมีพระราชดำริสร้างพระมณฑปสวมรอยพระพุทธบาท ทรงให้อาตมาทูลถามหาเป็นดอกบัว สำหรับประทับพระพุทธบาทในเวลาแห่ง และพระองค์ได้เสด็จพยุหยาตราทางชลมารค และสถลมารค ไปนมัสการพระพุทธบาทด้วยพระองค์เอง และจัดให้มีการสมโภชพระบาทขึ้นอย่างยิ่งใหญ่ ในการแต่งพระมหานาคอ้างว่านำมาจากบุญโณวาทสูตร แต่เมื่อวิเคราะห์แล้วพบว่าแม้แต่เพียงการอ้างเอาชื่อพระปณณและเมืองสุนาปรันตชนบท มาเชื่อมโยงกับตำนานพระพุทธบาทที่มีสัจพันธโคตมดาบศเป็นผู้ขอให้พระพุทธเจ้าซึ่งได้มาเทศนาโปรด แล้วสั่งให้สัจพันธโคตมดาบศประกาศศาสนาสั่งสอนประชาชนในดินแดนนี้ต่อไป

^{๙๓} จันทกนิกรคำฉันท์, หน้า ๕๑.

^{๙๔} จันทกนิกรคำฉันท์, หน้า ๒๑๗.

ตายแล้ว พระอินทร์ได้สอนธรรมะมากกว่าในอรรถกถาชาดก คือพระอินทร์สอนในเรื่องความไม่ประมาทแก่ทั้ง สอง ความว่า

ศุขนักจะมักโสก	วิโยกยากลำบากปาง
ทุกข์นักจะมักหมาง	กรรมลจิตรัญจวนใจ
จักแรมทุเรศทาง	พนเวศสันโดจไพร
ไปแจ้งอรินไทย	บริภาษจักปองผลาญ
ทางเคยเดิน	อย่ามุงเมิลละเลิงลาญ
พึงพิศรวังทาง	ให้รอบตนจึงพ้นภัย
อันอัปประมาทธรรม	พิไรรำแกลงไว้
เพนยอดพินโยไตร	ปิฎกธรรมคมถา ^{๙๕}

ดังนั้น เรื่องจันทกนิกรคำฉันท์จึงถือเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งที่เน้นสอน ธรรมะโดยอาศัยเนื้อเรื่องจากอรรถกถาชาดกพร้อมกับพิมพ์นิพนพาน สร้างสรรค์ขึ้นด้วยวิธีการทางวรรณศิลป์ที่ งดงามเพื่อสื่อสารธรรมะ อันเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญของวรรณกรรมเรื่องนี้

ความแพร่หลายของเรื่องจันทกนิกร นอกจากชาดกในอรรถกถา จันทกนิกรคำฉันท์แล้ว ยังมีเรื่อง พิมพ์นิพนพานคำฉันท์ และพิมพ์นิพนพานคำกลอน และเรื่อง พิมพ์นิพนพาน เนื้อความเดียวกันอีกด้วย นอกจากนี้ ปริญญา สุวรรณรงค์ ได้พบต้นฉบับตัวเขียนเรื่องลิลิตจันทกนิกรคำหลวง ซึ่งเชื่อว่าแต่งในสมัยพระ นารายณ์มหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๗ เพราะมีความในต้นฉบับว่า

เสร็จพุทธศักราชหลวง	สองพัน
สองร้อยยี่สิบเจ็ดสัน	เศษหล้า
สิบเดือนสิบหกวัน	ศุขปักข์
ศุกระวารผคุณมาศเข้า	นาคพื้นขบปี
มหาราชรู้	ยงเยาว์
ฉลองเรื่องลิลิตเกลา	สืบไว้
จันทกนิกรปางเนา	โพธิสัตว์
หวังทราบนรชนได้	สืบสร้างมัสการ ^{๙๖}

^{๙๕} จันทกนิกรคำฉันท์, หน้า ๒๒๕.

^{๙๖} อ้างใน ปริญญา สุวรรณรงค์, ลิลิตจันทกนิกรคำหลวงเรื่องที่ห้า ใน *ศิลปากร*, ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒ (มีนาคม-เมษายน), หน้า ๙๓-๙๔.

ทั้งนี้เรื่องลิลิตจันทกินนร ยังไม่มีการเผยแพร่ในวงกว้าง และยังไม่ชัดเจนว่าเป็นวรรณกรรมในสมัยใด
วศวรรษ สบายวัน กล่าวว่า ในต้นฉบับไม่ปรากฏนามผู้แต่ง แต่พบโคลงบทหนึ่งทีกล่าวถึงปีที่แต่งสำเร็จไว้ว่า
คือปี พ.ศ. ๒๒๒๗ ตรงกับสมัยพระนารายณ์มหาราช (๒๑๙๙-๒๒๓๑)

จันทกินนรนิทาน อิทธิ สมานเสน ปกาสิตี จักกล่าวนิพนธ์ธรรม ชาดกจันทกินนรราช ตาม
อาทติบาฬีอรรถ โดยนมัสจรงกลอน นิปาเต วิภูธเรตพพิ วิถารถารในนิบาต ปางเสวยชาติ
โพธิสัตว์ ขอพ้นจากวิบัติภัย^{๙๗}

เรื่องจันทกินนรแสดงให้เห็นการสร้างสรรคัวรรณกรรมพระไทยพุทธศาสนาจากคัมภีร์พระไตรปิฎก
อรรถกถา รวมกับการสร้างสรรค์และจินตนาการของกวี เพื่อให้เป็นวรรณกรรมที่มีความไพเราะมีคุณค่าในเชิง
คำสอน และจะเห็นได้ว่ามีความแพร่หลายเนื่องจากการแต่งหลายสำนวนดังกล่าว

จากที่กล่าวมาเป็นอย่างดีให้เห็นวรรณกรรมชาดกที่มีที่มาจากนิบาตชาดก และอรรถกถา
วรรณกรรมไทยพระพุทธานุศาสตร์ซึ่งมีที่มำดำนเนื้อหาและได้รับอิทธิพลจากอรรถกถาชาดกยังมีมากมาย^{๙๘}
ได้แก่ ภูฏาหคคำฉันท์ ภูฏาคำฉันท์ ทศชาดก บรรพจริยาฉันท์ บทละครดึกดำบรรพ์จันทกินนร พรหมนารถคำ
ฉันท์ พระยาฉันทันต์ พระสุพรรณสามชาดกคำกลอน มหาชาดกคำฉันท์ มหาปโลกคำฉันท์ มหาพนคำฉันท์ มัทรี
คำฉันท์ ลิลิตพาโลทก ลิลิตมหาชาติ ลิลิตทศพร ลิลิตชุก ลิลิตจุลพน ลิลิตมหาราช ลิลิตมัทรี อลันจิตต์คำ
ฉันท์ อิลลิสคำฉันท์ เป็นต้น

ปัญญาสชาดก

นอกจากอิทธิพลจากนิบาตชาดกที่มีต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมไทยพระพุทธานุศาสตร์แล้ว ใน
วัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของไทยยังมีการสร้างเรื่องลักษณะชาดกที่ไม่ได้ปรากฏในพระไตรปิฎกแต่เป็นการแต่ง
เลียนชาดก ในแง่หนึ่งทำให้เห็นความแพร่หลายและอิทธิพลของชาดกที่มีทั้งในด้านเนื้อหา และในด้านรูปแบบ
กล่าวคือ มีการนำนิทานพื้นบ้านมาสร้างให้มีลักษณะชาดก เรียกว่าปัญญาสชาดก

ความสำคัญของปัญญาสชาดกในวรรณกรรมไทยนั้นมีอยู่มาก เพราะเป็นต้นเค้าของวรรณกรรมชาดก
หลายสำนวน

^{๙๗} วศวรรษ สบายวัน, *ลิลิต: ความเป็นมาและความเปลี่ยนแปลงในฐานะประเภทวรรณคดี*, วิทยานิพนธ์ปริญญา
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๑,
หน้า ๑๘๓.

^{๙๘} รวบรวมจาก นิยะดา เหล่าสุนทร, *อิทธิพลของอรรถกถาชาดกที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย ใน พินิจวรรณ
ลักษณะ*, กรุงเทพฯ: ลายคำ, ๒๕๔๕, หน้า ๘๗-๑๒๖.

นิทานวรรณคดี คือนิทานเรื่องต่าง ๆ เช่นนิทานพื้นเมืองและเรื่องชาดกต่าง ๆ โดยเฉพาะ คือจำพวกที่เรียกว่าปัญญาสชาดก ซึ่งเป็นเสมือนเส้นโลหิตที่แล่นไปทั่วสรรพางค์กายแห่งวรรณคดีไทยของเรา เพราะเรื่องชาดกหรือนิทานต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นปัจจัยอันสำคัญที่นักวรรณคดีของไทยได้นำเอามาดัดแปลงแต่งเป็นวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ขึ้น^{๙๙}

ปัญญาสชาดก เป็นชาดกนอกนิบาต สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ได้กล่าวถึงปัญญาสชาดกว่า หนังสือปัญญาสชาดกนี้ คือ ประชุมนิทานเก่าแก่ที่เล่ากันในเมืองไทยแต่โบราณ ๕๐ เรื่อง พระสงฆ์ชาวเชียงใหม่รวบรวมแต่งเป็นชาดกไว้ในภาษามคธ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๐-๒๒๐๐^{๑๐๐} ปัญญาสชาดกเป็นที่นิยมกันอย่างมาก นิยะดา เหล่าสุนทร ได้กล่าวถึงปัญญาสชาดกว่า

หลังจากที่ปัญญาสชาดกได้มีกำเนิดขึ้น เข้าใจว่าคงจะแพร่หลายและได้รับความนิยมไม่แพ้อรธกถา เพราะนอกจากมีลักษณะเป็นชาดกซึ่งคติสอนใจโน้มน้าวให้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธจริยาวัตรเช่นเดียวกันแล้ว เนื้อเรื่องของปัญญาสชาดกก็สนุกสนานเพลิดเพลิน มีการผจญภัยของพระเอกผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรม และมีความเชี่ยวชาญด้านศิลปศาสตร์ บางเรื่องก็เป็นการพลัดพรากของพระเอกนางเอก มีการติดตามแสวงหาฝ่าฟันอุปสรรคต่างๆ จนได้ประสบพบกัน โครงเรื่องทำนองนี้เป็นที่นิยมของคนไทยมาช้านานแล้ว และเป็นต้นเค้าของวรรณคดีหลายเรื่อง^{๑๐๑}

ประวัติการแต่งปัญญาสชาดกนั้น นิยะดา เหล่าสุนทร เห็นว่า ปัญญาสชาดกแต่งก่อนปี พุทธศักราช ๑๘๐๘ โดยอาศัยหลักฐานศิลาจารึกพม่า ที่วัด Kusa-samuti หมู่บ้าน Pwazaw ซึ่งจารึกเมื่อจุลศักราช ๖๒๗ (พ.ศ.๑๘๐๘) มีคำกล่าวสาปแช่งว่า ขอให้ความพลัดพรากจากภรรยาที่รักและบุตรจงเกิดขึ้นแก่เขา เหมือนกับที่พระเจ้า Thombamelk ต้องพลัดพรากจากพระมเหสีและพระโอรส พระเจ้า thombamelk นั้นคือ พระเจ้าสุภมิตต ในสุภมิตตชาดก (ลำดับที่ ๙)^{๑๐๒} ส่วนผู้แต่งนั้นเป็นภิกษุชาวหริภุญชัย หากเชื่อว่าแต่งก่อน พ.ศ. ๑๘๐๘ แล้วย่อมเป็นไปได้ที่จะเป็นภิกษุชาวเชียงใหม่แต่ง เพราะ พ.ศ. ๑๘๐๘ นั้นเมืองเชียงใหม่ยังไม่ได้สร้าง และดินแดนตอนเหนือของไทยหรือล้านนาไทยยังเป็นรัฐเล็กรัฐน้อยไม่ขึ้นต่อกัน หริภุญชัยเป็นรัฐสำคัญและมีชื่อเสียงในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เป็นศูนย์กลางของความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา ดังนั้นผู้แต่งปัญญาส ชาดกอาจเป็นชาวหริภุญชัย^{๑๐๓}

^{๙๙} ธนิต อยู่โพธิ์ อ่างใน นิยะดา เหล่าสุนทร, *ปัญญาสชาดก: ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย*, กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, ๒๕๓๘, หน้า ๓๑.

^{๑๐๐} สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ อ่างใน นิยะดา เหล่าสุนทร, *ปัญญาสชาดก: ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย*, หน้า ๓๐.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐ .

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗-๓๘.

^{๑๐๓} ดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘-๔๐.

ความแพร่หลายของปัญญาสชาดกนั้น นอกจากจะมีปรากฏในรูปของชาดกพื้นเมือง หรือนิทานมุขปาฐะแล้ว ปัญญาสชาดกยังมีความสำคัญต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทยตั้งแต่สมัย อยุธยาตอนต้นเป็นต้นมา ดังปรากฏการอ้างอิงตัวละครในปัญญาสในวรรณกรรมสมัยอยุธยาตอนต้น

ผยองม้ามณีกาญ์เกื้อ	ฤทธิ
สองสู่สองเสวยรมย	แทนไท
เพรงพินธูปดีพลัด	พระโสมข
ขอนแก่นสองห้วยไส้	จากเจียร
(กำศรวลโคลงฉัน)	
ปราจิตตเจียรหน้าหน่อ	อรพิมท์
พระพิราไลยปลง	ชีพแล้ว
คีนสมสุตาจิณ	รสร่วม กันนา
กรรมแบ่งกรรมแก้วแก้ว	ช่วยกรรม
(ทวาทศมาส)	
สมุทรโสมเรตร้าง	แรมพิน-
ทุมดีดาลฝัน	ไผ่เต้า
ปางเจ็บข้าจ้อถวิล	ลิวโลด
ยังพร้านาวน้องหน้า	ร่วมเรียง
(ทวาทศมาส)	

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยที่มีที่มาจากปัญญาสชาดก มีมากมายหลายเรื่อง จากการศึกษานิยายดา เหล่าสุนทร พบว่าปัญญาสชาดกมีความสำคัญในฐานะบ่อเกิดของวรรณกรรมไทยทั้งสิ้น ๒๑ เรื่อง และแต่ละเรื่องมีการแต่งหลายสำนวน รวมทั้งสิ้น ๖๓ สำนวน ดังนี้^{๑๐๔}

ชื่อชาดก	กาพย์	กลอน	ฉันท์	ลิลิต	บทละคร	ขับไม้	มโหรี	รวม
๑. จันทราชาดก	๑	๑						๒
๒. เทวธชาดก	๑	๑						๒
๓. ปาจิตตกุมการชาดก		๓						๓
๔. วณานชาดก	๑							๑
๕. รกเสนชาดก	๑	๓	๓		๓	๑	๑	๑๒
๖. สีโสธชาดก	๒	๑						๓
๗. สุธนชาดก	๑	๑	๑		๑			๔
๘. วรวงศชาดก	๑							๑
๙. วรณชชาดก	๑	๒			๑			๔

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔-๑๓๖.

๑๐. ศรีวิชัยชาดก				๒				๒
๑๑. สุภมิตตชาดก	๔	๒						๖
๑๒. สรรพสิทธิชาดก	๑	๑	๑					๓
๑๓. สมุททโฆสชาดก			๑					๑
๑๔. สุวรรณสังฆชาดก	๒		๑		๒			๕
๑๕. สังขปิตชาดก	๒							๒
๑๖. สิทธิสารชาดก			๑					๑
๑๗. สิริวิบุลยิตติชาดก		๔	๑					๕
๑๘. ทุกัมมานิกชาดก	๑							๑
๑๙. สุธนชาดก	๒		๑					๓
๒๐. สุวรรณวงศชาดก	๑							๑
๒๑. สุวรรณสิริสาชาดก		๑						๑
							รวม	๖๓

นอกจากปัญญาสชาดกแล้ว ยังมีเรื่องที่มีลักษณะเลียนแบบชาดกที่ไม่ได้ปรากฏในชาดกทั้งอรรถกถา นิบาตชาดก และปัญญาสชาดก ซึ่งเป็นชาดกที่แต่งในประเทศไทย ได้แก่ ธนัญชัยบัณฺฑิตชาดก ศรีวิชัยชาดก ราโชวาทชาดก และติณปาสาชาดก นิยะดา เหล่าสุนทร เห็นว่าเป็นชาดกที่มีลักษณะและองค์ประกอบเหมือนปัญญาสชาดก แต่สาเหตุที่มีได้รวมเอาชาดกเหล่านี้เข้าไปในปัญญาสนั้น เพราะอาจเป็นวรรณกรรมรุ่นหลังที่แต่งเลียนแบบปัญญาสชาดก หรือถ้าหากเป็นวรรณกรรมโบราณ ในระยะที่มีการรวบรวมต้นฉบับปัญญาสชาดก ตามพระบัญชาสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อ พ.ศ.๒๔๖๖ ก็ยังไม่พบต้นฉบับ และอาจนับเอาชาดกเหล่านี้เข้าไปในปัญญาสชาดกด้วย และจะทำให้ปัญญาสชาดกมีทั้งสิ้น ๖๕ เรื่อง^{๑๐๕} สุภาพรณ ญ บางช้าง ได้ศึกษาชาดกเหล่านี้ และเห็นว่าเป็นวิวัฒนาการหนึ่งของชาดกที่แต่งในประเทศไทย เป็นชาดกที่ผสมลักษณะชาดกสอนธรรมและชาดกทรงเครื่องเข้าด้วยกัน^{๑๐๖}

ผู้วิจัยจะได้คัดเลือกวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่มีที่มาจากปัญญาสชาดกและชาดกนอกนิบาตนี้ เพื่อแสดงให้เห็นการรับอิทธิพลด้านเนื้อหาและรูปแบบการสร้างสรรค์โดยการทำให้นิทานพื้นบ้านเป็นชาดกจากชาดกเรื่องสำคัญบางเรื่อง

สมุทรโฆษคำฉันท์

สมุทรโฆษคำฉันท์ มีที่มาจากเรื่องสมุทรโฆษชาดกใน ปัญญาสชาดก ซึ่งเป็นเรื่องการพลัดพรากระหว่างพระสมุทรโฆษและนางพินทุมาวดี สมุทรโฆษคำฉันท์เป็นวรรณกรรมที่ได้รับการยกย่องจากวรรณกรรม

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙ - ๕๑.

^{๑๐๖} สุภาพรณ ญ บางช้าง, วิวัฒนาการวรรณกรรมบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓, หน้า ๑๒๘.

สโมสรให้เป็นยอดแห่งวรรณกรรมคำฉันท์ เนื่องด้วยแต่งเป็นคำประพันธ์ฉันท์ที่ไพเราะงดงามด้วยฝีมือกวีสองสมัยคืออยุธยาและรัตนโกสินทร์ ทว่ามีความกลมกลืนกันอย่างยิ่ง

ประวัติการแต่งเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์นั้น ในตอนท้ายเรื่อง สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงกล่าวถึงเหตุการณ์แต่งว่า ทรงแต่งสมุทรโฆษคำฉันท์ต่อจากพระนารายณ์

แรกเรื่องมหाराชภิปราย ไปจบจนนารายณ์
นเรนทรสืบสรรพสาร
สองโอษฐ์ภูษาสุรตำนาน เปนสามโวหาร
ทั้งข้อยักต้อยติดเต็ม^{๑๐๗}

จากบทนิพนธ์นี้เองที่ทำให้ทราบว่ามีผู้แต่ง ๓ คน ได้แก่ มหาราชครู พระนารายณ์มหาราช และ สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส อย่างไรก็ตามมีผู้ไม่เห็นด้วย ได้แก่ สุมาลี กียะกุล ได้ศึกษาประวัติของเรื่องและสรุปว่า ส่วนที่แต่งในสมัยอยุธยาทั้งหมดอาจเป็นผลงานของกวีคนเดียว ด้วยสำนวนโวหารที่แต่งราบรื่นเสมอกัน และโดยรูปแบบ เนื้อหา ลักษณะกลวิธีทางวรรณกรรมและทัศนคติที่แสดงออก สมุทรโฆษคำฉันท์มีลักษณะสมคล้อยคล้ายคลึงกับวรรณกรรมสมัยอยุธยาตอนต้น ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ คำว่า “มหาราช” ที่ปรากฏนั้นหมายถึงพระมหากษัตริย์ และในปรารภเรื่องได้กล่าวว่าการแต่งแต่งตามรับสั่งของพระมหากษัตริย์ จึงสันนิษฐานว่าผู้แต่งอาจจะเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ นิพนธ์ตามรับสั่งของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ หรือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓^{๑๐๘} ชลดา เรื่องรักขลิขิต เห็นว่าสมุทรโฆษคำฉันท์ไม่น่าจะแต่งในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่แต่งในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เพราะฉันทลักษณ์ในสมุทรโฆษคำฉันท์มีลักษณะต่างไปจาก ฉันทลักษณ์ในมหาชาติคำหลวง น่าจะแต่งร่วมสมัยกับเรื่องอนิรุทธคำฉันท์และลิลิตพระลอ เพราะมีลักษณะหลายประการที่คล้ายคลึงกัน^{๑๐๙}

สมุทรโฆษคำฉันท์ ได้รับการยกย่องให้เป็นยอดแห่งวรรณกรรมคำฉันท์นี้ แต่งเป็นกาพย์และฉันท์ โดยใช้กาพย์ ๑๐๑๘ บท โดยมีกาพย์ฉกัณฑ์มากที่สุด ซึ่งแสดงให้เห็นความสามารถในการแต่งกาพย์เป็นตอนยาว ๆ และเป็นกลบท ให้ความสำคัญโดยใช้กาพย์แต่งบทไหว้ครู ส่วนฉันท์มีทั้งสิ้น ๔๓๐ บท ประกอบด้วยฉันท์ ๓ ชนิด คือ อินทรวีเชียรฉันท์ วสันตดิถีฉันท์ และสัททูลวิกิพิศฉันท์^{๑๑๐} สมุทรโฆษคำฉันท์ดำเนินเรื่องตามลักษณะชาดก แต่ไม่ปรากฏส่วนปัจจุบันวัตถุซึ่งกล่าวถึงเหตุที่พระพุทธองค์ทรงเล่าชาดกเรื่องนั้น ๆ กวีเพียงแต่

^{๑๐๗} สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า ๒๐๘.

^{๑๐๘} สุมาลี กียะกุล, สมุทรโฆษคำฉันท์ส่วนที่แต่งสมัยกรุงศรีอยุธยา: การวิเคราะห์และวิจารณ์เชิงประวัติ, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๙, หน้า ๒๒๓-๒๒๕.

^{๑๐๙} ชลดา เรื่องรักขลิขิต, วรรณคดีอยุธยาตอนต้น: ลักษณะร่วมและอิทธิพล, หน้า ๑๙๔.

^{๑๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖๑-๕๖๒.

กล่าวว่า พระร่ำภกยศพระศาสดา ปางเปนราชา สมุทโฆษาคูด^{๑๑๑} เท่านั้น จากนั้นจึงเล่าเรื่องสมุทโฆษ ในตอนท้ายมีส่วนสโมธานเช่นเดียวกับชาดก ให้วิทยารผู้ขโมยพระขรรค์คือพระเทวทัต พระสมุทโฆษคือพระพุทธองค์ และนางพินทุมดีคือ นางยโสธรา เช่นเดียวกับในปัญญาสชาดก

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาของชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต พบว่าสมุทโฆษคำฉันท์ไม่ได้นำมาจากปัญญาสชาดกเท่านั้น เพราะในเนื้อเรื่องมีบางส่วนที่ต่างจากชาดก ได้แก่ ตอนพระสมุทโฆษประพาสป่า พระโพธิเทพารักษ์อุ้มสมุทโฆษกับนางพินทุมดี เรื่องนางธาวีวารู้ และเรื่องพระสมุทโฆษประลองศิลป์ และรบกับกษัตริย์สิบพระองค์และได้สยุมพระกับนางพินทุมดี เรื่องเหล่านี้คงเพิ่มเติมเข้ามาเพื่อให้เรื่องน่าสนใจมากยิ่งขึ้น เรื่องพระโพธิอุ้มนั้นน่าจะมาจากเรื่องอนิรุทธ์ ต่างกันเพียงในอนิรุทธ์เป็นพระไทร ในสมุทโฆษเป็นพระโพธิ์ แต่ในบางตอนก็เรียกว่าเป็นพระไทรด้วย^{๑๑๒}

แม้ว่าจุดมุ่งหมายของสมุทโฆษคำฉันท์ตามที่ผู้แต่งได้กล่าวถึงในตอนต้นว่า แต่งขึ้นเพื่อใช้ประกอบการเล่นหนังใหญ่ก็ตาม แต่ที่มาของเรื่องและลักษณะการแต่งเป็นฉันทอันวิจิตรนี้ ทำให้ผู้วิจัยเห็นว่ามีอาจใช้เป็นบทเพื่อการแสดงได้ดีนัก เพราะมีการใช้คำที่เน้นเรื่องเสียงและจังหวะตามแบบฉันท และในบางตอนก็มีการฉีกคำ ถ้าหากใช้เล่นหนังใหญ่น่าจะสื่อสารได้ไม่กระจ่างนัก อีกทั้ง กระบวนการพรรณนาความหรือบทชมธรรมชาติที่มีอยู่อย่างมากมาย ก็เป็นสิ่งหนึ่งที่ไม่เหมาะที่จะใช้พากย์เล่นหนังใหญ่ เรื่องสมุทโฆษคำฉันท์จึงเหมาะที่จะเป็นวรรณกรรมเพื่อการอ่านมากกว่า

เรื่องสมุทโฆษกล่าวถึงเหตุแห่งการพลัดพรากของกษัตริย์ทั้งสองคือพระสมุทโฆษกับนางพินทุมดี เพราะเหตุแห่งกรรมทำให้ต้องประสบกับความทุกข์ยากลำบาก ซึ่งลักษณะของการพลัดพรากนี้เป็นลักษณะเด่นในเรื่องปัญญาสชาดกที่ตัวละครต้องพลัดพรากจากกันเผชิญความยากลำบาก แต่ในที่สุดก็สามารถกลับมาพบกันได้อีก สมุทโฆษคำฉันท์จึงเป็นวรรณกรรมพระพุทธานุภาพเรื่องหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าความทุกข์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นย่อมเป็นผลมาจากบุรพกรรมในอดีต และด้วยกุศลกรรมนั้นเองที่จะทำให้ได้กลับมาพบกันอีกครั้ง

สรพพิทคำฉันท์

สรพพิทคำฉันท์ เป็นพระนิพนธ์ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ (พระองค์เจ้ากปิธดา) ผู้เป็นศิษย์ได้ทูลอาราธนาให้ทรงนิพนธ์ขึ้น เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนิพนธ์เสร็จ ได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระ

^{๑๑๑} สมุทโฆษคำฉันท์, หน้า ๒.

^{๑๑๒} ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต, วรรณคดีอยู่ยุคตอนต้น: ลักษณะร่วมและอิทธิพล, หน้า ๑๙๖-๑๙๗.

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวโปรดเกล้าฯ ให้เริ่มปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒^{๑๑๓} ดังปรากฏในทิวภาพว่า

อัญชยมกรมนุชิตเชษฐา	ชินรสศรี
สุดขัฒยวงศ์....	
เกลองอาวาสเวียงเซตวัน	เกลากล่าวกลฉัน-
ทพากยพจนพิบูลย์	
บรรยายยศพุทธานุการ	ปางเปนอดิศุริย์
คือสรรพสิทธิกระษัตรา	
บันโดยดรรณราชันดดา	เสนอนามกปิตดา
ธิเบศราเชาวรส ^{๑๑๔}	

สรรพสิทธิ์คำฉันท์ มีที่มาจากสรรพสิทธิชาดก ในปัญญาสาตก (ลำดับที่ ๔๐) ดังที่ผู้นิพนธ์กล่าวไว้ว่า

แสดงฉันทสรรพสิทธิ์ทูลหา-	ดกโดยอรรธา
นิเทศธิบายบริบูรณ์	
คำ ขานสารสวัสดิสร้อย	เสาวพจน์
ฉันท พากย์หลากเลงบท	แบบไว้
สรรพ สิทธิอดิศรรจ	เรขร่า เรื่องแฮ
สิทธิ เวทเดชแสดงได้	เสดาะเปลื้องปลิดสมรธา ^{๑๑๕}

สรรพสิทธิ์คำฉันท์ แต่งเป็นคำประพันธ์ประเภทฉันทและกาพย์ ประเภทฉันท ได้แก่ อินทรวีเชียรฉันท โดฏกฉันท วสันตดิถีฉันท มาลินีฉันท สัททูลวิกิพิตฉันท สัทธราฉันท ส่วนกาพย์ได้แก่ กาพย์ฉบังและกาพย์สุรางคนางค์ ในตอนท้ายมีโคลงกระทู้อีก ๑ บท ซึ่งจะเห็นได้ว่าผู้นิพนธ์ได้แสดงความสามารถในการแต่ง โดยใช้ฉันทหลายประเภท

เนื้อเรื่องของสรรพสิทธิ์คำฉันท์ส่วนใหญ่เหมือนกับสรรพสิทธิชาดกในปัญญาสาตก ทว่า เนื้อเรื่องในชาดกจบลงเพียงการอภิเษกระหว่างพระสรรพสิทธิ์กับนางสุพรรณโสภา แต่สรรพสิทธิ์คำฉันท์ ได้ขยายความออกไป เนื่องจากผู้นิพนธ์ต้องการ เสนอเนื่องจินตกระวีแลมี มนะบำเทอง ชื่นชมภริมย์เรอง สำราญ^{๑๑๖} โดยขยายเรื่องให้กษัตริย์ที่ปรารถนานางสุพรรณโสภาทำสงครามกับพระสรรพสิทธิ์ และยกย่องจักรลักนาง

^{๑๑๓} กรมศิลปากร, “คำนำ” ใน สรรพสิทธิ์คำฉันท์, หน่วยเสริมทัศนศึกษาวัดพระเชตุพนฯ พิมพ์เป็นมูทิตานุสรณ์ ใน การที่ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ พระรัตนเวที เป็น พระราชโมลี วันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๑.

^{๑๑๔} สรรพสิทธิ์คำฉันท์, หน้า ๑๕๕.

^{๑๑๕} สรรพสิทธิ์คำฉันท์, หน้า ๑๕๗.

^{๑๑๖} สรรพสิทธิ์คำฉันท์, หน้า ๓.

สุพรรณโสภา แต่ในที่สุดพระสรรพสิทธิ์ก็สามารถเอาชนะเหล่ากษัตริย์ และยักษ์กาลจักร พร้อมทั้งสอนธรรม ศีลแก่ยักษ์ พานางกลับเมืองได้ แม้ว่าจะทรงใช้ *จินตระกวี* ในการแต่งเพื่อสร้างความ *บำเพ็ญ* แต่พระองค์ก็ได้ละเลยการเสนอข้อธรรมสอนใจผู้อ่านตามลักษณะของชาดก ความสนุกสนานบันเทิงของเรื่องสรรพสิทธิ์ เป็นความสนุกสนาน ที่มุ่งเสนอสาระธรรมอันเป็นประโยชน์ต่อผู้อ่าน เช่น การสอนเรื่องการรักษาศีลให้แก่มหา กาลจักร เช่น

พระเอื้อนโอราบทูบล	เบญจางคกงศ
คือนิจศีลสังวร	
อย่าเชื่อเกือกจักรกลำกร	ครุโทษธิกรณ์
กระลื้อนมีแต่ปาง	
ปาณาติบาตบาปบกบาง	อหินทานทาง
มรรษามิจฉากามกล	
สุราเมรัยมีขมขมม	อย่าก่อกิจขวน
ประสงคจักเสพยาสำเรอง	
อย่าเกือกอกุศลลลรเลอง	กรรมบถบำเพ็ญ
อธรรมโทษโหดคุณ	
มละโลกทุจริตทารุณ	บาปสร้างแสงบุญ
บำบดอบายวายเวร	
เจรอญสตัยอัชฌาณคัวิเรียน	ทริยศีลจงเจน
จ่านองในจิตรนิจกาล	
กองกิจกุศลสมภาร	พุลเพ้อมภินิหาร
เหตุประเวศเวียงสวรรค ^{๑๑๗}	

สรรพสิทธิ์คำฉันท์เป็นวรรณกรรมไทยพระพุทธรูปศาสนาที่สำคัญเรื่องหนึ่งที่มุ่งแสดงให้เห็นความสำคัญ ของ “ปัญญา” ในการแก้ไขปัญหา ซึ่งเป็นบารมีหนึ่งในพระพุทธรูปศาสนา ปัญญาช่วยนำมาซึ่งความรู้แจ้งและ ความสำเร็จในชีวิต ตามที่ผู้นิพนธ์ได้แสดงให้เห็นคุณแห่งปัญญาของพระสรรพสิทธิ์ว่า *เจรอญรรู้รอบกอปวิชา* *คุณประกาศ ถอดเทชีวตมแหวก อูรา* ทำให้พระองค์สามารถแก้ปัญหาทำให้นางสุพรรณโสภาพูดออกมา ความมีฝีมือและปัญญาของพระสรรพสิทธิ์ ทำให้สามารถสู้รบชนะกษัตริย์และยักษ์ได้ และแสดงธรรมเพื่อให้ ยักษ์เป็นคนดีในที่สุด

นอกจากชาดกในปัญญาสชาดกแล้ว ยังมีวรรณกรรมที่แต่งเลียนแบบอรรถกถาชาดก และไม่ได้รับการ รวบรวมไว้ในปัญญาสชาดก ที่สมควรกล่าวถึงในงานนี้ คือ ฌณูชัยบัณฑิตชาดก และศรีวิชัยชาดก

^{๑๑๗} สรรพสิทธิ์คำฉันท์, หน้า ๑๔๑.

ธัญชัยบัณฑิตชาตก

ธัญชัยบัณฑิตชาตกเป็นวรรณกรรมชาตกที่เลียนรูปแบบจากนิบาตชาตกเช่นเดียวกับปัญญาสาตก โดยดำเนินเรื่องตามลักษณะของชาตกประกอบด้วย ปัจจุบันวัตถุ คาถา อติตนิทาน และสโมธาน แต่สิ่งที่เป็นแนวคิดในการสร้างสรรค์ธัญชัยบัณฑิต คือการมุ่งสอนธรรมะอันมีที่มาจากพระไตรปิฎก อรรถกถาและคัมภีร์ พระพุทธศาสนาต่าง ๆ โดยอาศัยลักษณะของชาตกในการดำเนินเรื่อง

ธัญชัยบัณฑิตแต่งเป็นร้อยแก้วโดยภิกษุรูปหนึ่ง เห็นได้จากการที่ผู้แต่งใช้คำว่า *อาตมา* แทนตน ในต้นฉบับ ผู้เขียนเรียกงานเรื่องนี้อีกเรื่องหนึ่งว่า *โลกนัยชาตก*

ข้าพระพุทธเจ้าจักสำแดงซึ่งเรื่องราวพระโลกนัย อันประดับด้วยอรรณพฤษณาอันละเอียดแลมีนัยต่างๆ เพื่อจะให้บังเกิดความเลื่อมใสแก่สาธุชนสัตบุรุษทั้งปวง ผู้มีเจตนาปรารถนาที่จะสดับฟัง หิตมาวหิ จะให้นำมาซึ่งประโยชน์ในชั่วนี้แลชั่วหน้า วตฺติ กามา ทานทั้งปวงผู้มีความปรารถนาจะให้บังเกิดสิริสวัสดิ์ความเจริญแก่ตนนั้น สุณาท จงตั้งใจลงสดับฟัง สุภาสิตวากย์ ซึ่งถ้อยคำอันเป็นสุภาสิตอันวิจิตร โดยนามบัญญัติชื่อว่าโลกนัย อันอาตมภาพจะแสดงไปตามลัทธิ สติ ปัญญา เป็นธรรมสวนานิสงส์ในกาลบัดนี้^{๑๑๘}

ประวัติของธัญชัยบัณฑิตชาตกนั้น ในตัวบทมิได้กล่าวว่าแต่งขึ้นในสมัยใด นิยะดา เหล่าสุนทร พบว่าเป็นชาตกที่แต่งในสมัยอยุธยา ด้วยเหตุผลว่า ประการที่หนึ่ง เนื้อหาของธัญชัยบัณฑิตหลายตอนตรงกันกับโลกนิติ^{๑๑๙} สำนวนดั้งเดิมที่แต่งในสมัยอยุธยาหลายบท ซึ่งเป็นต้นแบบให้กรมสมเด็จพระเดชาดิศรทรงแต่งตามโดยปรับปรุงจากสำนวนเดิม และประการที่สองเมื่อพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) กวีและปราชญ์สำคัญของไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อเรียบเรียงไตรเพทถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้มีการกล่าวอ้างถึงคัมภีร์โลกนัย (ธัญชัยบัณฑิต) ^{๑๒๐} แสดงความเรื่องธัญชัยเป็นที่รู้จักดีตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายหรือรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว

เนื้อหาของธัญชัยบัณฑิตชาตก เริ่มเรื่องด้วยปัจจุบันวัตถุว่า *พระพุทธองค์เจ้าแสดงครั้งนั้น เป็นเหตุให้ความเลื่อมใสแก่พระยาปเสนทิโกศลราชบริพัตร เมื่อจะแสดงนั้น พระพุทธองค์เจ้าทรงปรารภพระองค์ผู้มี*

^{๑๑๘} ธัญชัยบัณฑิต ใน *ธัญชัยบัณฑิตชาตก: ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา*, กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, ๒๕๔๒, หน้า ๙๕.

^{๑๑๙} คัมภีร์โลกนิตินั้นเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายมาตั้งแต่สมัยอยุธยา คัมภีร์โลกนิติได้เข้ามาในประเทศไทยเป็นครั้งแรกเมื่อใดนั้น ไม่มีหลักฐานยืนยัน แต่ควรเป็นหลังปีพุทธศักราช ๑๘๘๒-๑๙๐๓ ซึ่งเป็นปีที่นักศึกษาวรรณกรรมส่วนใหญ่เชื่อว่าเป็นปีที่แต่งคัมภีร์โลกนิติ หลังจากที่ได้เข้ามาแล้ว คัมภีร์โลกนิติจะแต่งหรือจะได้มีการแปลเป็นภาษาไทยหรือไม่นั้น ก็ไม่มีหลักฐานยืนยันเช่นกัน แต่เข้าใจว่าในสมัยอยุธยาคัมภีร์นี้คงเป็นที่รู้จักแพร่หลาย, นิยะดา เหล่าสุนทร, *โคลงโลกนิติ: การศึกษาที่มา*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, ๒๕๓๘, หน้า ๒๑๗.

^{๑๒๐} นิยะดา เหล่าสุนทร, *ธัญชัยบัณฑิตชาตก: ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา*, หน้า ๑๑-๑๗.

เถระเป็นเหตุเดิม... พระตถาคตตรัสเทศนาทรมานมิจฉาทิฐิให้เสียพยศอันร้าย ให้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา พระองค์เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ธัญชัยที่มีปัญญาเป็นเลิศ ทรมานยักษ์ที่หยาบเข้าให้ละพยศอันร้าย

ธัญชัยบัณฑิตชาตกดำเนินเรื่องด้วยปัญหาธรรมที่ลึกซึ้ง โดยพระโพธิสัตว์จะเป็นผู้ที่สามารถตอบปัญหาธรรมทั้งหลายได้ และสามารถเอาชนะบัณฑิตคนอื่น ๆ ได้ เช่น พหูပ္ภติปัญหา (วัตถุอันน้อยกลับเป็นมาก วัตถุมากกลับเป็นน้อย) ปิยตรปัญหา (สิ่งที่เป็นที่รักยิ่งกว่าสิ่งใด) รสปัญหา (อาหารใดมีรสเป็นเลิศที่สุด) ขนิยาฆาฏปัญหา (ธรรมชาติซึ่งเกิดขึ้นแล้วฆ่าแม่คือสิ่งใด) ทวารปัญหา (ความเจริญและความเสื่อมเกิดจากทวารใด) เกลิปัญหา (คืนเดือนหงายควรเล่นสิ่งใด) เป็นต้น

ตัวอย่าง เช่นคำถามว่า บุคคลในโลกนี้จะปลูกผลไม้สิ่งใดจึงจะได้ชื่อว่าปลูกไม้สัปรุช พระโพธิสัตว์ตอบว่า บุคคลอันปลูกซึ่งต้นมะพร้าวนั้นแลได้ชื่อว่า ปลูกไม้สัปรุช โดยให้เหตุผลว่า

ธรรมดว่าต้นมะพร้าวนี้มีผลในยอด ผลอันประกอบไปด้วยน้ำแลเยื่ออันมันอันหวานเป็นที่ชอบเนื้อเจริญใจแห่งบุคคลทั้งปวง มะพร้าวนี้มีคุณทั้งต้นทั้งรากทั้งดอกทั้งผล ต้นนั้นก็ใช้สอยกระทำการใด รากนั้นก็ใช้ทำยาได้ ดอกนั้นกระทำเป็นน้ำตาลกินก็ได้ ผลที่อ่อนก็กินได้ ที่แก่ก็กินได้ มะพร้าวนี้ถ้าผู้ใดปลูกไว้ ก็น่าที่จะเป็นบุญแก่บุคคลนั้น ถึงเจ้าตัวผู้ปลูกนั้นหามิได้ ผู้ที่อยู่ภายหลังได้อาศัยใช้สอยกินอยู่ก็ดี กระรอกกระแตได้กินอยู่ก็ดี ก็เป็นบุญไปแก่เจ้าของที่ได้ปลูกไว้ฝังไว้ นั้น มีกรุณาอุสัปรุชอันกระทำให้เป็นประโยชน์แก่ตนแลบุคคลอื่น ธรรมดว่าบุคคลผู้เป็นสัปรุชนั้น ย่อมมีกตัญญูทเวทเป็นหัวหน้า สันดานแห่งสัปรุชมากไปด้วยความเมตตา กรุณาปรารภนาแต่ที่จะให้เป็นประโยชน์แก่ตนและบุคคลผู้อื่นแลมีฉันทะ ต้นมะพร้าวนั้นก็เป็นบุญเป็นคุณแก่เจ้าของผู้ปลูกแลบุคคลผู้อื่นบรรดาที่ได้อาศัย มีอุปมัยดังสัปรุชอันกระทำให้เป็นประโยชน์แก่ตนแลบุคคลผู้อื่นนั้น ^{๑๒๑}

การดำเนินเรื่องด้วยปัญหาธรรม และให้ตัวละครพระโพธิสัตว์แก้ปัญหาโดยใช้ธรรมยุท เหมือนกันกับพระมโหสถ ในอรรถกถาโมหสถชาตก ซึ่งแสดงพระปัญญาของพระโพธิสัตว์เช่นกัน นอกจากนี้ยังมีโครงเรื่องในลักษณะเดียวกัน ธัญชัยบัณฑิตชาตกได้รับอิทธิพลด้านการแต่งและเนื้อหาจากมโหสถชาตก เป็นวรรณกรรมชาตกที่มุ่งสอนธรรมะมากกว่าความสนุกสนานในลักษณะนิทาน

ศรีวิชัยชาตก

ศรีวิชัย หรือ สิวชัยชาตกเป็นชาตกอีกเรื่องหนึ่งที่แต่งเลียนแบบชาตกในนิบาต เช่นเดียวกับธัญชัยบัณฑิตชาตก มีเนื้อหาวาดด้วยพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญปัญญาบารมี ศรีวิชัยชาตกไม่ปรากฏหลักฐานใดว่าผู้ใดแต่งและแต่งในสมัยใด สุภาพรณ ณ บางช้างสันนิษฐานเกี่ยวกับการแต่งว่า สิวชัยชาตกน่าจะเป็นผลงานที่แต่งขึ้นในประเทศไทย เพราะมีลักษณะโครงสร้างเรื่องและเนื้อเรื่องที่เป็นพัฒนาการของชาตกบาลีในประเทศ

^{๑๒๑} ธัญชัยบัณฑิตชาตก, หน้า ๔๖๑.

ไทย ปรากฏต้นฉบับหลายฉบับในประเทศไทยเท่านั้น ลักษณะโครงเรื่องและเนื้อเรื่องที่ซับซ้อนมาก ถือว่าเป็นพัฒนาการขั้นสุดท้ายของชาดกบาลี ซึ่งน่าจะแต่งขึ้นในช่วงเดียวกับการแต่งปัญญาสชาดก อีกทั้งต้นฉบับสรีวิชัยชาดกส่วนมากที่พบ พบในดินแดนภาคเหนือ ซึ่งแสดงให้เห็นความแพร่หลายของชาดกเรื่องนี้ในภาคเหนือ^{๑๒๒} ความแพร่หลายนี้ก็ได้ปรากฏให้เห็นในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏสรีวิชัยชาดกสองสำนวน ได้แก่ สรีวิชัย สำนวนแปลของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ (แปล) ทรงแปลเมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศและพระสมณศักดิ์เป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระสราภพรพิริยพรต ทรงแปลจากชาดกบาลี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙^{๑๒๓} และเรื่องลิลิตสรีวิชัยชาดก ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

โครงเรื่องหลักกล่าวถึงพระโพธิสัตว์สรีวิชัยกุมารเสด็จออกแสวงหาคุณครู ทรงลักลอบได้เสียกับนางสีเวียกาซึ่งอยู่ในปราสาท ๗ ชั้น ของพระเจ้าศรีวิราชพระบิดา เมื่อพระเจ้าศรีวิราชทราบเรื่อง ได้ทำสงครามกับพระสรีวิชัย ๆ พานางสีเวียกาหนีโดยหงษ์ยนต์กลับเมืองมิลิตา พระเจ้าศรีวิราชตามมาทำสงครามกับสรีวิชัยแต่พ่ายแพ้ จึงทำไมตรีต่อกัน ในตอนท้ายมีเรื่องคล้ายเรื่องพระเวสสันดร คือ พระสรีวิชัยได้ให้ช้างเผือกแก่เมืองกลิงคราชกุมารทำให้ถูกจับจากเมือง พระสรีวิชัยออกบวชและได้ทำทานพระโอรสพระธิดาและพระมเหสีแก่พระอินทร์ซึ่งแปลงเป็นพราหมณ์ ในตอนท้ายเรื่องทั้งหมดได้กลับคืนสู่พระนคร

ส่วนสำคัญของสรีวิชัยนี้มีลักษณะเดียวกับธัญญชัยบัณฑิตชาดก คือ เน้นการแสดงปัญญาทางธรรมะของพระสรีวิชัย ปรากฏมีการทดสอบปัญญาด้วยปริศนาธรรม และแสดงธรรมเทศนาแทรกอยู่ตลอดเรื่อง เช่น ระหว่างทางที่เสด็จกลับเมือง มีการตอบปัญหาธรรมแก่ยักษ์ พระโพธิสัตว์จะต้องแก้ปัญหารัศมีเรื่องต่างๆ มากมาย เพื่อให้ผ่านพ้นอุปสรรคไปได้

เนื้อหาของสรีวิชัยชาดกนี้ จะทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของเรื่องชาดกที่แต่งในประเทศไทย คือ การไม่ดำเนินเรื่องตามขนบของชาดก ไม่มีปัจจุบันวัตถุและสโมธาน แต่เน้นที่เรื่องของพระโพธิสัตว์ที่แสดงการบำเพ็ญบารมี สิ่งที่น่าสนใจประการหนึ่งคือ การสร้างเรื่องที่ผสมผสานเนื้อหาและกลวิธีการนำเสนอจากหลายแหล่ง สรีวิชัยสอนธรรมะทางพระพุทธศาสนา แต่ลักษณะการดำเนินเรื่องด้วยนิทานซ้อนนิทานนั้น เป็นรูปแบบการเล่านิทานของสันสกฤต เช่น นิทานเวตาล หิโตปเทศ ส่วนนิทานชาดกที่เป็นเรื่องนิทานซ้อนนิทานพบว่ามีน้อยมาก เช่น เรื่องกุนาลชาดก ในอรรถกถาชาดก^{๑๒๔} ในด้านที่มาของเรื่องสรีวิชัยชาดกนั้น พบว่าปริศนาธรรม นิทานอุทาหรณ์ และนิทานแทรกบางเรื่องมีเนื้อเรื่องคล้ายกับเรื่องในชุดทกนิยาย ทั้งอรรถกถา

^{๑๒๒} สุภาพรรณ ญ บางช้าง, *วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย*, หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

^{๑๒๓} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ (แปล), *สรีวิชัย*, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานาปนกิจศพ นายทวยศรีสำอางค์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๖, หน้า คำนำ.

^{๑๒๔} กุนาลชาดก พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกคู้เหว่า แสดงโทษของสตรีด้วยนิทาน ๘ เรื่อง ซึ่งเป็นรูปแบบของการเล่านิทานในวัฒนธรรมอินเดีย W.B. Bollee พบว่าคาถาจำนวนมากในกุนาลชาดกคัดมาจากมหาภารตะ, W.B. Bollee, *Kunalajataka*, London: Luzac, 1970, p. 117.

ชาดก เช่น เรื่องมโหสถในตอนทดสอบปัญญานางศรีเวยกา และตอนท้ายดำเนินเรื่องตามเวสสันดรชาดก และคาถาธรรมบท รวมถึงปกรณ์ต่างๆ จากต้นไตรปิฎกด้วย

ลิลิตศรีวิชัยชาดก ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) มีที่มาของเรื่องจากศรีวิชัยชาดก เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้แต่งลิลิตศรีวิชัยชาดก ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โดยนำเรื่องชาดก นอกนิบาตเรื่องนี้มาแต่ ความว่า

ขอหวังรวจันแจ้ง	แจ่งอรรถ
ศรีวิชัยแสดงสาร	สืบสร้าง
เป็นศรีบุรีรัตน์	กรุงเทพฯ
ประโยชน์หญิงชายอ้าง	อ่านแจ้งผลบุญฯ

เทวะราชณะเหตุยัตตติ อิทัง สัตถา ปางพระทรงคุณคัมภีร์ ศรีสรรเพชดาญาณ เขตตะ
วะเน วิหารันโต เสด็จสำราญพุทธอาสน์ ณ เขตวนาวาสวิมล ในโกศลบุรีรัตน์ โปรด
บรรพสัชนรรนา สุรินทรเทวครุฑ ด้วยอริยทรัพย์เจ็ดประการ ทานะปารมีอาร์พะกะ
เถลี มีศีลทานเป็นอาทิ พระมุนีนารถปรารถนา แต่อดีตกาลให้เป็นเหตุ จึงตรัสธรรมเทศนา
ผล สงฆนิมนต์ด้วยเคารพ พระกัณโถอดีตภพมาตริส เป็นอดีตุฐิตินทาน ข้าหิงนานล่วงแล้ว
ประทานปานพวงแก้ว เรียบร้อยแสงพรรณ ^{๑๒๕}

ทั้งนี้ลิลิตศรีวิชัยชาดกมีแนวคิดเน้นเรื่องปัญญาของพระโพธิสัตว์และนางศรีเวยกา เช่นเดียวกับ
สำนวนร้อยแก้ว แต่มีเนื้อหาจบเพียงเมื่อพระศรีวิชัยได้ครองคู่กับนางศรีเวยกา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยา
พระคลัง (หน) เน้นเรื่องปัญญาโดยเฉพาะของสตรีคือนางศรีเวยกา และไม่ได้ดำเนินเรื่องไปจนจบ ซึ่งอาจ
เป็นได้ว่ายังนิพนธ์ไม่จบสมบูรณ์

วรรณกรรมชาดกเป็นวรรณกรรมประเภทสำคัญในวัฒนธรรมวรรณกรรมไทย ทั้งในแง่ปริมาณของ
ชาดก และความหลากหลายของชาดก ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของวรรณกรรมไทย ที่มีการตีความและแต่ง
เรื่องที่มีเนื้อหาเดียวกันหลายสำนวน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องพระเวสสันดร กากี หรือ จันทกนิกรที่ได้กล่าวมา จะเห็น
ได้ว่าที่มาสำคัญของเรื่องคือชาดกในพระไตรปิฎกและอรรถกถา แต่ก็มีมีการนำเสนอด้วยรูปแบบที่แตกต่างกัน
ไป

ในวรรณกรรมเกี่ยวกับพุทธประวัติ ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งในวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาและ
วัฒนธรรมวรรณศิลป์ของไทย ยังมีวรรณกรรมเกี่ยวกับพระพุทธสาวกที่ต้องกล่าวถึง ได้แก่ พระมาลัยคำหลวง
และนันทโพนันทสูตรคำหลวง

^{๑๒๕} ลิลิตศรีวิชัยชาดก ใน วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน), หน้า ๑๗๐-๑๗๑.

พระมาลัยคำหลวง

ในตัวบทเรื่องพระมาลัยคำหลวง ผู้แต่งได้กล่าวถึงที่มาของเรื่องเอาไว้ว่า ข้าจะขอกล่าวตามพระบาลีในคัมภีร์พระมาลัย ตามอชฌมาศรียัตโนมัตติ ให้โสมนัสศรัทธา แก่นรนาสรวลัศว์ วิจิตรอรธโดยโสมย^{๑๒๖} การกล่าว่ามาจากคัมภีร์พระมาลัยบาลีนั้นทำให้นักวิชาการศึกษาที่มาของเรื่องดังนี้

สุภาพร มากแจ้ง เชื่อว่าเรื่องพระมาลัยมาจากคัมภีร์มาเลยยเทวตเถระวัตถุ

คัมภีร์มาเลยยเทวตเถระวัตถุแต่งขึ้นในพม่าโดยภิกษุพม่าระหว่างปลายพุทธ ศตวรรษที่ ๑๖ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ โดยได้เนื้อเรื่องจากคัมภีร์สหัสวัตถุปกรณ์ คัมภีร์รสวาหิณี คัมภีร์มหาวงศ์ และคัมภีร์พระไตรปิฎก แล้วเรื่องราวได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทยทางภาคเหนือ ส่วนคัมภีร์มาเลยยเทวตเถระวัตถุในประเทศไทยนั้น มีที่มาเป็น ๒ ทาง คือ แต่งขึ้นทางล้านนาไทย โดยภิกษุชาวล้านนา ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ หลังจากฉบับพม่าไม่นานนักทางหนึ่ง ส่วนอีกทางหนึ่งแต่งขึ้นโดยภิกษุชาวสุโขทัยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ พร้อมทั้งมีคัมภีร์ฎีกาที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายโดยพระพุทธวิลาส ภิกษุชาวสุโขทัย^{๑๒๗}

สุภาพรรณ ณ บางช้าง ได้สรุปความเห็นเกี่ยวกับที่มาของเรื่องพระมาลัยว่า

มาเลยยเทวตเถระวัตถุ ไม่ปรากฏว่าผู้ใดแต่งและแต่งไว้ตั้งแต่เมื่อใด คัมภีร์มาเลยยเทวตเถระวัตถุ ไม่ใช่ผลงานวรรณคดีบาลีที่แต่งในลังกา เพราะไม่ปรากฏคัมภีร์นี้ในลังกา และไม่ปรากฏหลักฐานการรับรู้เรื่องพระมาเลยยเทวตเถระตามสาระมาเลยยเทวตเถระวัตถุในลังกา อย่างไรก็ตามเค้าโครงเรื่องจุลศีลละในคัมภีร์สหัสวัตถุปกรณ์ของลังกาซึ่งแต่งประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ได้มีอิทธิพลเป็นต้นเค้าของแนวสาระตามทำนองคัมภีร์มาเลยยเทวตเถระวัตถุ ซึ่งมีจุดเริ่มต้นแห่งการวิวัฒน์ที่ประเทศพม่า^{๑๒๘}

คัมภีร์มาเลยยเทวตเถระวัตถุ เป็นผลงานวรรณคดีบาลีที่แต่งในประเทศไทย ผู้แต่งน่าจะเป็นพระภิกษุชาวล้านนา แต่งเมื่อประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ คัมภีร์นี้ได้อิทธิพลด้านแนวสาระจากผลงานภาษาบาลีเรื่องมาเลยยกะของพม่า ซึ่งแต่ง

^{๑๒๖} เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร, พระมาลัยคำหลวง ใน พระประวัติพระนิพนธ์ร้อยกรองเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร. กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๑๖, หน้า ๒๔๑.

^{๑๒๗} สุภาพร มากแจ้ง, มาเลยยเทวตเถระวัตถุ: การตรวจสอบชำระ, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๒๑, หน้า ๒๑๗.

^{๑๒๘} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย, หน้า ๓๑๗. (เรื่องพระมาลัยมีปรากฏในวรรณคดีบาลีของลังกา ๓ เรื่อง คือ คัมภีร์สหัสวัตถุปกรณ์ แต่งเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔ คัมภีร์รสวาหิณี แต่งเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๘ คัมภีร์สัทธัมมาลังการ แต่งเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๒๐ คัมภีร์ทั้งสามกล่าวถึงเรื่องนี้ในชื่อว่า จุลศีลละ

ระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ผลงานบาลีมาเลย์ยะของพม่านี้นี้ ได้แนวความคิดมาจากนิทานเรื่องจุลคัลละในคัมภีร์สหัสสวัตถุปกรณ์ของลังกาอีกทีหนึ่ง ในช่วงกลางหรือปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒ พระพุทธวิลาสได้แต่งคัมภีร์มาลัยยวัตถุทีปนีฎีกา^{๑๒๙} ขยายความคัมภีร์มาเลย์ยะเทวตเถรวัตถุขึ้นในล้านนา คัมภีร์ทีปนีฎีกานี้มีอิทธิพลก่อให้เกิดการปรับปรุงคัมภีร์มาเลย์ยะเทวตเถรวัตถุของเดิม ด้วยการนำสาระบางเรื่องจากทีปนีฎีกาเพิ่มเติมเข้าไป การวิวัฒน์ปรับปรุงนี้จะทำให้ขึ้นในอยุธยาประมาณระหว่างช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ถึงก่อน พ.ศ. ๒๒๘๐ เพราะคัมภีร์ฉบับเพิ่มเติมเนื้อหาที่มีอิทธิพลต่องานพระนิพนธ์เรื่องพระมาลัยคำหลวง ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรด้วย^{๑๓๐}

จากการศึกษาของนักวิชาการดังกล่าวมานี้ ทำให้เห็นที่มาของเรื่องพระมาลัยซึ่งมีพัฒนาการของเรื่องเรื่อยมาจากพม่า ล้านนา และอยุธยา และเห็นร่องรอยว่าไม่ได้มีที่มาจากคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่ง ผู้วิจัยเห็นว่าเรื่องพระมาลัยนั้น เป็นเรื่องที่รู้จักกันในสังคมไทยในแบบมุขปาฐะอยู่แล้ว ผู้แต่งเองก็น่าจะทราบเรื่องพระมาลัยก่อนเช่นกัน แต่ในการแต่งเป็นวรรณกรรมลายลักษณ์ของผู้แต่งนั้นคงได้ยึดเอามาลัยยวัตถุทีปนีฎีกาซึ่งขยายความจากมาเลย์ยะเทวตเถรวัตถุเป็นหลัก และอาจจะสร้างสรรค์เรื่องเพิ่มเติมจากแหล่งอื่นด้วย ทว่าไม่ได้อ้างอิงไว้ อย่างไรก็ตามก็เห็นได้ชัดว่าเรื่องพระมาลัยมีที่มาจากหลายแหล่ง และความคิดเรื่องพระมาลัย (เทียบเคียงกับพระโมคคัลลานะ) เองก็มีมาตั้งแต่ยุคพระไตรปิฎก เรื่องพระมาลัยไปสวรรค์และนรกนี้มีลักษณะที่เทียบเคียงกันได้กับพระโมคคัลลานะที่มีอิทธิฤทธิ์ สามารถไปนรกและสวรรค์ได้ เช่น ในพระไตรปิฎก กล่าวไว้ในขุททกนิกาย ยาย คัมภีร์วิมานวัตถุ และเปตวัตถุ

แต่เดิมเชื่อกันว่าพระมาลัยคำหลวงเป็นงานนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร เพราะมีเรื่องนันทโพนันทสูตรคำหลวงเป็นเรื่องเทียบ และใช้ชื่อว่าคำหลวงเหมือนกัน ดังเช่นความเห็นของ อรอนงค์ พัดพาดีเชื่อว่าเป็นงานนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร ด้วยเหตุว่าโคลงบทสุดท้ายในต้นฉบับตัวเขียนพระมาลัยคำหลวงฉบับหนึ่งกล่าวถึงผู้แต่ง

สมุทมาลัยเลิศล้ำ	ลิลิต
กรมพระราชวังคิด	ว่าไว้
จบเสร็จเรื่องราวประดิษฐ์	(ประดับ) แต่ง
เพราะพรำทำยากได้	(แจ่มแจ้ง) ใจจริง

โคลงบทนี้ยืนยันว่าพระมาลัยคำหลวงเป็นพระนิพนธ์ของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตรวจสอบประวัติศาสตร์ไทยพบว่า พ.ศ. ๒๒๘๐ อยู่ในช่วงรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ดังนั้น

^{๑๒๙} สันนิษฐานว่า มาลัยยวัตถุทีปนีฎีกา แต่งเมื่อประมาณระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓ และสันนิษฐานว่าอาจแต่งในอยุธยาโดยพิจารณาจากชื่อ มาเลย์ยะ และการใช้ภาษาที่มีลักษณะลีลาของสำนวนไทยมากจนต่างจากภาษาบาลีในล้านนา, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๓-๔๗๕.

^{๑๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๐.

ต้องเป็นพระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร นอกจากนั้นยังมีนันทโพนันทสูตรคำหลวงอีกเล่มซึ่งเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรทรงพระนิพนธ์ไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๙ เวลาที่แต่งคำหลวงทั้งสองเล่มใกล้เคียงกันมาก ทำให้เชื่อแน่ว่าเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรทรงพระนิพนธ์หนังสือทั้งสองเล่ม^{๑๓๑}

อย่างไรก็ดี ศักดิ์ศรี แยมันดดามีความเห็นแย้งว่า

หลักฐานคือโคลงแปลกปลอมฉบับเดียวนี้ ไม่น่าจะถือเป็นสำคัญอะไร ทั้งนี้เพราะว่าพระมัลลย์ฉบับต่าง ๆ มิได้มีโคลงบทนี้เลย การที่มีโคลงต่อท้ายแปลกปลอมเข้ามาเพียงฉบับเดียว ย่อมเห็นค่อนข้างชัดเจนว่า โคลงบทนี้ต้องแต่งเพิ่มเติมเข้ามาเฉยๆ ไม่ใช่เป็นของกวีผู้แต่งเรื่องพระมัลลย์แน่ ๆ เพราะว่าถ้าเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรทรงแต่งพระมัลลย์คำหลวงจริง ๆ ก็จะต้องบอกเล่ากำลึบให้รู้ว่าพระองค์ทรงแต่งเอง แบบที่ทรงยืนยันไว้ทั้งต้นและปลายเรื่องนันทโพนันทสูตรคำหลวง คงไม่ปล่อยให้ผู้อ่านเกิดความงุนงงว่าใครแต่งเรื่องพระมัลลย์ เพราะไม่เห็นมีหลักฐานบอกไว้ที่ตรงไหน การจะเชื่อโคลงแปลกปลอม ๑ บท ที่ต่อเติมเข้ามาที่หลังก็ดี การตีขลุมเอาอย่างง่าย ๆ ว่า ปี พ.ศ. ๒๒๘๐ อันเป็นปีที่แต่งเรื่องพระมัลลย์คำหลวงนั้น ผู้แต่งควรจะเป็นคนเดียวกับเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรผู้ทรงแตงนันทโพนันทสูตรคำหลวงใน พ.ศ. ๒๒๗๙ ก็ดี หลักฐานทั้งสองข้อนี้ไม่น่าเชื่อและไม่สมเหตุผล ผลไม่อาจจะแลเห็นตามด้วยได้^{๑๓๒}

และมีพระมัลลย์บางฉบับที่ปรากฏโคลงท้ายเรื่อง แต่ก็ยังเป็นเพียงส่วนต่อเติม เช่น โคลงท้ายเรื่องพระมัลลย์อีกฉบับที่กรมศิลปากรนำมารวมไว้

เมื่อเสร็จศักราชได้	สองพัน
สองร้อยแปดสิบสรรค์	เศษหล้า
สิบเบ็ดเดือนหกวัน	พฤหัส
เดือนห้าแรมเจ็ดเช้า	เขตข้างปีมะเมีย ^{๑๓๓}

ในประเด็นผู้แต่งและเวลาที่แต่งนี้ ผู้วิจัยเห็นด้วยว่าโคลงที่ปรากฏตอนต้นและตอนท้ายเรื่องพระมัลลย์มีเพียงบางฉบับ และอาจเป็นโคลงที่แต่งแทรกเข้ามาภายหลังก็ได้ และในงานนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรพระองค์ก็มักจะออกพระนามของพระองค์ว่าเป็นผู้แต่งอย่างชัดเจนเสมอ เช่น

เจ้าฟ้า ธรรมท่านแท้ พยายาม

^{๑๓๑} อรอนงค์ พัดพาดี, พระนิพนธ์ประเภทคำหลวงของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิตภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๑, หน้า ๔๑.

^{๑๓๒} ศักดิ์ศรี แยมันดดา, “คำหลวง” ใน วารสารศิลปกรรมปริทัศน์ฉบับพิเศษ, ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๔, หน้า ๓๖-๓๗.

^{๑๓๓} วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓, หน้า ๑๘๗.

ธิเบศร กุमारนาม	บอกแจ้ง
ไชยเชษฐ ปฐาคาม	ฉิรภาพ
สุริยวงศ์ ทรงกาพย์แก้ว	กล่าวเกลี้ยโคลงสารฯ
กาพย์โคลงชมเถื่อนถ้ำ	ไพรพง
เจ้าฟ้าธิเบศรทรง	แต่งไว้
อักษรบรรณจง	พจนาคถ์
ใครอ่านวานว่าให้	เรี่ยต้องกลโคลง ^{๑๓๔}

เจ้าฟ้า เลิศล้ำโพธิ	สมภาร
กรมขุน หลวงพญากราน	กรานเกล้า
เสนา นราบาน	ใจชื่น ชมนา
พิทักษ์ รักษาเข้า	คำด้วยใจเกษมฯ
จบ จนจอมโลกย์เจ้า	คินวัง
บ พิตรสติบัลลังก์	เลิศล้ำ
ริ ร่างกาพย์โคลงหวัง	ชนโลก อ่านนา
บุรณ พระโคลงเจ้าฟ้า	ธิเบศรเจ้าจงสงวนฯ ^{๑๓๕}

หากเชื่อนันโทปนันทสูตรคำหลวงเป็นพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร เพราะมีหลักฐานในตัวบทบอกไว้อย่างชัดเจนทั้งนามผู้แต่ง และเวลาที่แต่ง ก็แสดงว่าพระมัลลย์คำหลวงไม่น่าจะใช้พระนิพนธ์ของพระองค์นอกจากนี้ หากพิจารณาจากสำนวนโวหารที่ใช้แต่งทั้งสองเรื่องนี้ จะเห็นได้ชัดว่ามีความแตกต่างกันมาก กล่าวคือ เรื่องนันทโทปนันทสูตรใช้ภาษาวิจิตรบรรจงมากกว่าพระมัลลย์คำหลวงซึ่งใช้ภาษาสามัญมาก เห็นได้ชัดว่าเป็นคนละสำนวนกัน ผู้วิจัยจึงเชื่อว่าพระมัลลย์คำหลวงไม่ใช่งานนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร

ในด้านความแพร่หลายของเรื่องนันทโทปนันทสูตรคำหลวงเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในสังคมไทย ประมินท์จารุวรรณได้รวบรวมเกี่ยวกับเรื่องพระมัลลย์ไว้ดังนี้

วรรณกรรมเรื่องพระมัลลย์เป็นวรรณกรรมที่แพร่หลายในทุกภาคของประเทศไทย กล่าวคือ ในภาคเหนือมีวรรณกรรมเรื่องพระมัลลย์ จารไว้ในคัมภีร์ไบลานด้วยตัวอักษรไทย ล้านนา ภาคอีสานมีวรรณกรรมเรื่องมาลัยหมื่นมาลัยแสน จารไว้ในคัมภีร์ไบลานด้วยตัวอักษรธรรม ในภาคใต้ส่วนมากจะจารด้วยตัวอักษรของลงในสมุดข่อยที่เรียกว่าหนังสือบุต และได้มีผู้ปริวรรตเป็นอักษรภาคกลางเรียกว่า “พระมัลลย์คำกาพย์” ส่วนในภาคกลางนอกจากจะมีวรรณกรรมท้องถิ่นเรื่องพระมัลลย์อยู่หลายสำนวน ซึ่งจารไว้ในสมุดข่อยเป็นอักษรขอมไทยแล้ว

^{๑๓๔} วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓, หน้า ๒๕๕.

^{๑๓๕} วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓, หน้า ๒๕๘.

ยังมีวรรณคดีราชสำนักเรื่องพระมาลัยคำหลวง จารไว้ในสมุดข่อยเป็นอักษรไทยสมัยกรุงศรี
อยุธยาตอนปลายอีกด้วย^{๑๓๖}

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่าเรื่องพระมาลัยนั้นเป็นเรื่องเก่าแก่เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายมานาน
ตั้งแต่ในลังกา พม่า ล้านนา อยุธยา และดินแดนไทย ความแพร่หลายย่อมชี้ชัดถึงความนิยมศรัทธาต่อเรื่อง
พระมาลัยในทางวรรณกรรมนั้น เห็นได้อย่างชัดเจนว่าพระมาลัยคำหลวงมีที่มาจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา
หลายเรื่อง ที่สามารถอ้างอิงได้ และมีการแต่งเพิ่มเติมแก้ไขซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ให้เหมาะสมกับท้องถิ่นของ
ตน ในสังคมอยุธยาเองเรื่องพระมาลัยก็คงจะเป็นที่แพร่หลายจนมีการแต่งเป็นพระมาลัยคำหลวงขึ้น

นนโทปนันทสูตรคำหลวง

นนโทปนันทสูตรคำหลวงเป็นพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรทรงพระนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๙ เมื่อ
พระชนมายุ ๒๐ ปี ในตอนที่ทรงผนวช ทรงกล่าวถึงที่มาของเรื่องว่า

อันว่าข้า ผู้ชื่อพระมหาสิริบาล กประกาศโดยพระนามแต่ บุรพาภิบรรพชช
ครั้นนิวัตน์เวศน เปนกระษัตริศเพศวะรา ชื่อเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร ไชยะเชษฐสุริยวงษ
เสวยรัททยศฤงคาร วังบวรสถานมงคล ดำกลเปนฝ่ายหน้า แลข้านี้กล้าแดงบท แต่
ลิลิษฐพจนคำสยาม ให้เกลี้ยงเกล้าตาม พระบาฬี นนโทปนันททวตถุ ซึ่งมีในนนโทปนันท
พัศตุ แลมีบทสัมผัสสระอันเจรอรอยู่...

นนโท	พ่ายลิตยชัย	ภควา
ปนนทะ	นาเคนทรา	กราบเกล้า
สูตร	ทีมนิกายสา	ทระเลศ
บริบูรณ์	ธรรมพระเจ้า	เทศน์ไว้ควรยอฯ ^{๑๓๗}

แต่เมื่อค้นในพระสุตตันตปิฎก ทีมนิกาย ไม่พบพระสูตรนี้แต่อย่างใด ผู้วิจัยพบเพียงเรื่องที่พระโมคคัล
ลานะใช้อธิปไตยในการปราบมารที่เข้าไปทรมานในห้อง และพระโมคคัลลานะได้เทศนาให้เห็นโทษของการ
เบียดเบียนพระตถาคตและพระสาวกในมัตถขนิยสูตร ความว่า

ครั้งนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะจงกรมอยู่ในที่แจ้ง ถูกมารผู้ลามกเข้าไปในห้องในได้
ได้มีความดำริว่า ห้องเราเป็นดังว่ามีก้อนหินหนักรๆ และเป็นเช่นกะทออันเต็มด้วยถั่วหมัก เพราะ
เหตุอะไรหนอ จึงลงจากจงกรมแล้วเข้าไปสู่วิหาร นั่งอยู่บนอาสนะที่ปูไว้ ครั้นนั่งแล้ว ได้ใส่ใจถึง
มารที่ลามก ด้วยอุบายอันแยบคายเฉพาะตน

^{๑๓๖} ประมิต จารุร, การสืบทอดทำนองสวดและประเพณีสวดพระมาลัยที่บ้านหนองขาว จังหวัดกาญจนบุรี,
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๕๘.

^{๑๓๗} นนโทปนันทสูตรคำหลวง ใน พระประวัติพระนิพนธ์ร้อยกรองเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร, หน้า ๒๓๔.

ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นมารผู้ลามก เข้าไปในท้องในไส้แล้ว ครั้นแล้วจึงเรียกว่า มารผู้ลามก ท่านจงออกมา ท่านจงออกมา ท่านอย่าเบียดเบียน พระตถาคตเจ้าและสาวกของ พระตถาคตเจ้าเลย การเบียดเบียนนั้นอย่าได้มีเพื่อโทษ ไม่เป็นประโยชน์ เพื่อทุกข์แก่ท่านตลอดกาลนาน^{๑๓๘}

แต่พบเรื่องที่เหมือนกันกับนั้นโทปนันทสูตรคำหลวงคือ ในอรรถกถาเถรคาถา มหาโมคคัลลานเถรคาถาที่ ๑ มีเนื้อความเดียวกับเนื้อเรื่องในนั้นโทปนันทสูตรคำหลวง ซึ่งแสดงให้เห็นความสามารถของพระโมคคัลลานะในการปราบนั้นโทปนันทนาคราชผู้ไม่เคารพพระพุทธเจ้า ให้กลับเคารพพระพุทธเจ้าและเลื่อมใสพระพุทธศาสนาในที่สุด ความว่า

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรวจดูหมื่นโลกธาตุในเวลาใกล้รุ่ง พญานาคนามว่านั้น โทปนันทมาสู่คลองในหน้าแห่งพระญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรำพึงว่า นาคราชนี้มาสู่คลองในหน้าพระญาณของเรา อะไรหนอจักเกิดมี ก็ได้ทรงเห็นอุปนิสัยแห่งสรณคมน์ จึงทรงรำพึง (ต่อไปอีก) ว่า นาคราชนี้เป็นมิฉชาติภูมิ ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย ใครหนอจะพึงปลดปล่อย นาคราชนี้จากมิฉชาติภูมิได้ ก็ได้ทรงเห็นพระโมคคัลลานะ...

พระมหาโมคคัลลานะเถระ กราบทูลว่า ข้าพระองค์ขอทรมานนาคราชนั้น พระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตว่าโมคคัลลานะ เธอจงทรมาน พระเถระเปลี่ยนอัตภาพ นิรมิตเป็นรูปนาคราชใหญ่ เอาขนาดหางวงรอบนั้นโทปนันทนาคราช ๑๔ รอบ วางพังพานของตนลงบนยอดพังพานของนั้นโทปนันทนาคราช แล้วกดเข้ากับเขาสีเนรุ พระเถระจึงเปลี่ยนอัตภาพนั้นแล้วเข้าไปทางช่องหูขวาของนาคราชนั้น แล้วออกทางช่องหูซ้ายเข้าทางช่องหูซ้าย แล้วออกทางช่องหูขวา อนึ่ง เข้าทางช่องจมูกขวา ออกทางช่องจมูกซ้าย เข้าทางช่องจมูกซ้าย แล้วออกทางช่องจมูกขวา ลำดับนั้น นาคราชได้อ้าปาก พระเถระจึงเข้าทางปาก แล้วเดินจงกรมอยู่ภายในท้อง ทางด้านทิศตะวันออกบ้าง ด้านทิศตะวันตกบ้าง ...

พระเถระกล่าวว่า นั้นทะ พระศาสดาเสด็จมาแล้ว ท่านจงมา พวกเรจักได้ไป ทรมานนาคราชทำให้หมดพยศแล้ว ได้พาไปยังสำนักของพระศาสดา นาคราชถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอถึงพระองค์เป็นสรณะ^{๑๓๙}

อนันต์ เหล่าเลิศจรรณกุล ให้ความเห็นเกี่ยวกับที่มาของเรื่องนั้นโทปนันทสูตรคำหลวง ว่า

เรื่องนั้นโทปนันทนาคราช พบในคัมภีร์อรรถกถาแห่งเถรคาถา อรรถกถาแห่งคัมภีร์เถรคาถานี้กับอรรถกถาแห่งคัมภีร์อื่นอีก ๕ คัมภีร์ รวมเรียกว่าคัมภีร์ปรมัตถทีปนีหรือวิมลวิลาสสินี ผู้แต่งคือพระธรรมบาล แต่ในนั้นโทปนันทสูตรคำหลวงออกนามผู้แต่งอรรถกถาแห่งคัมภีร์อุปทาน

^{๑๓๘} มรดกขนิยสูตร พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย มูลปณณาสก เล่ม ๑ ภาค ๓, หน้า ๔๖๕.

^{๑๓๙} อรรถกถามหาโมคคัลลานเถรคาถาที่ ๑ อรรถกถาเถรคาถาสัมภูตนิบาติ เล่ม ๒ ภาค ๓ ตอน ๔, หน้า ๔๗๕-๔๗๘.

เป็นต้นว่า “พระมหาพุทธสิริเถรเจ้า” ในอรรถกถาแห่งคัมภีร์เถรคาถา ออกชื่อเรื่องพระโมคคัลลานะทรมานพระยานาคันโทปนันทว่า “นโนโทปนันทมน – การข่มให้พระยานันโทปนันทเชื่องลง” ความของเรื่องนโนโทปนันทะในคัมภีร์อรรถกถา กับนโนโทปนันทสูตรคำหลวงตรงกัน แต่ภาษาบาลีที่ปรากฏในคัมภีร์ของทั้งสองผิดกันไกล ภาษาบาลีในคัมภีร์อรรถกถาเป็นภาษาบรรยายความเรียบง่าย แต่ในนโนโทปนันทสูตรคำหลวงเป็นภาษาพรรณนาที่งามบรรเจิดและอุดมไปด้วยอุปมา สันนิษฐานว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรคงจะได้ปรณิพิเศษเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องพระยานาคันโทปนันทะ และผู้แต่งปรณิบาลีนี้อาจมีชื่อว่าพระมหาพุทธสิริเถรเจ้า ดังในนโนโทปนันทสูตรคำหลวงว่าดังนี้ “พระยาฬินโนโทปนันทสูตรนี้ พระมหาพุทธสิริเถรเจ้าแต่งไว้ก่อน บ่มีได้ลงพุทธศักราชไว้” และสันนิษฐานว่าภาษาบาลีที่เพริศแพร้ววิจิตรในนโนโทปนันทปรณิ คงจะเป็นแรงบันดาลใจให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรนำมาแปลออกเป็นภาษาไทย^{๑๔๐}

ดังนั้น นโนโทปนันทสูตรคำหลวงมีที่มาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา ในแง่เนื้อเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระสาวกคือพระโมคคัลลานะ แสดงให้เห็นความสามารถของพุทธสาวกองค์สำคัญคือพระโมคคัลลานะ ซึ่งเป็นสาวกองค์สำคัญคู่กับพระสาวิบุตร พระโมคคัลลานะมีความสามารถในด้านอิทธิฤทธิ์ และคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเป็นที่มาซึ่งเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรใช้แต่งนโนโทปนันทสูตรคำหลวง

เรื่องนโนโทปนันทสูตรคำหลวงแสดงให้เห็นฤทธิ์ของพระพุทธสาวกองค์สำคัญคือพระโมคคัลลานะ ในการปราบนโนโทปนันทนาคราช ซึ่งมีมิฉชาติฐิไมเครพพระพุทเจ้า อิทธิฤทธิ์เป็นวิธีการหนึ่งของการปราบอิฐิ ก่อนที่จะเทศนาสอนธรรมจนนโนโทปนันทนาคราชละพยศและเครพพระพุทเจ้าและพระพุทศาสนาในที่สุด

ลักษณะการแต่งนโนโทปนันทสูตรคำหลวง แต่งเป็นร้อยยาวสลับกับคาถาบาลี และมีโคลงสี่สุภาพท้ายเรื่อง ซึ่งอาจเป็นโคลงที่แต่งเติมภายหลังก็ได้ ลักษณะสำคัญที่นโนโทปนันทสูตรคำหลวงได้รับยกย่องคือการใช้ภาษาที่วิจิตรอลังการ แสดงความสามารถทางวรรณศิลป์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เช่น

การสร้างคำด้วยภาษาบาลี สันสกฤตโดยการสมาสและสนธิคำ นุพททวนตรายโก กพันจากอันดรา
ยุปัทททวสรวพพาวธ มากจาก อันดราย + อุปัทว (อัปรีย์) + สรวพ (ทั้งสิ้น) + อาพาวธ (ป่วย)

การเล่นคำเพื่อให้เกิดความไพเราะ

อันหมุ่นรนา ขอบหัตถายิ่งนัก

ธให้พระชีวชีวิต ปลิดพระชนมพระชาติ

แมลบลมลิ้นพาศพรายแสง ลางจำแลงกายา

^{๑๔๐} อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, “นโนโทปนันทสูตรคำหลวง”, ใน นามานุกรมวรรณคดีไทย ชุดที่ ๑ ชื่อวรรณคดี, กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, ๒๕๕๐, หน้า ๒๑๕-๒๑๖.

วรรณกรรมพุทธประวัติ ชาดก และพุทธสาวกที่นำมาวิเคราะห์นี้ จะเห็นได้ชัดว่าที่มาของเรื่องมาจาก พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเศษ ทั้งในด้านเหตุการณ์ ตัวละคร หรือโครงเรื่อง การสร้างสรรค์ วรรณกรรมประเภทนี้ยึดหลักพุทธธรรมเรื่องกรรม การทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว รวมถึงหลักธรรมทาง พระพุทธศาสนาเรื่องอื่น ๆ ด้วย มีข้อสังเกตว่า ผู้สร้างวรรณกรรมประเภทนี้ไม่จำเพาะเจาะจงนำคัมภีร์ใด คัมภีร์หนึ่งมาแต่ง แต่ได้รวบรวมจากแหล่งข้อมูลหลายแหล่งเพื่อสร้างสรรค์วรรณกรรม

๓) วรรณกรรมสารธรรม

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่มุ่งเสนอสารธรรม มีเนื้อหาที่อธิบายเรื่องราวในพระพุทธศาสนา อธิบายความพระธรรม พระวินัย รวมถึงการวิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนา และในแง่ที่เป็นการสอน ธรรมะโดยตรง กล่าวคือ แสดงแนวทางการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงพุทธธรรมและสู่ความหลุดพ้น วรรณกรรม ประเภทนี้นำเนื้อหาจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเรื่องต่าง ๆ มารวบรวมและเรียบเรียงให้เป็นเรื่องเฉพาะ ทำให้เห็นการพยายามทำความเข้าใจกับหลักธรรมและวินัยเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา วรรณกรรมเสนอสารธรรม ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่ผู้วิจัยต้องการนำเสนอในที่นี้ ได้แก่

ไตรภูมิิกถา (ไตรภูมิพระร่วง)

ไตรภูมิิกถาเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยที่มีอิทธิพลต่อความคิดความเชื่อของคนไทย เกี่ยวกับเรื่องจักรวาลวิทยา ไตรภูมิิกถาเป็นพระราชนิพนธ์ของพระยาสิทธิไทย ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๘ ตามความในบานแพนกว่า ทรงแต่งเพื่อเทศนาโปรดพระมารดา และเจริญพระอภิธรรม

เนื้อความไตรภูมิิกถานี้ มีในในกาลเมื่อใดได้ และมีแต่ในประกาศโพธิ์เมื่อศักราชได้ ๒๓ ปี ปีระกาเดือน ๔ เพ็งวันพฤหัสบดี ผู้ใดหากสอดรู้มีได้สืบ เจ้าพระยาเลิไทยผู้เป็นลูกแห่ง เจ้าพระยาเลิไทย ผู้เสวยราชสมบัติในเมืองศรีสัชชนาลัยและสุโขทัย และเจ้าพระยาเลิไทย นี้เป็นหลานเจ้าพระยารามราชผู้เป็นสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาเลิไทยได้เสวยราชสมบัติในเมืองสัช ชนาลัยอยู่ได้ ๖ เข้า จึงได้ไตรภูมิิกถาในใส่เพื่อใด ใส่เพื่อมีอรรถพระอภิธรรมและจะใคร่เทศนา แห่งพระมารดาท่าน อนึ่งจะใคร่จำเรี่ยพระอภิธรรมโสด ^{๑๔๑}

การสร้างสรรค์ไตรภูมิิกถาของพระยาสิทธิไทยนั้น พระองค์ทรงรวบรวมและสร้างสรรค์ขึ้นจากคัมภีร์ พระพุทธศาสนาว่า ๓๐ คัมภีร์ ระบุไว้ตอนต้นและตอนท้ายเรื่องมีจำนวนต่างกัน ทั้งหมด ได้แก่

^{๑๔๑} ไตรภูมิิกถา ใน พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย ไตรภูมิิกถา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๔, หน้า ๓-๔.

พระไตรปิฎก	อรรถกถา ฎีกา	ปกรณ์วิเสส
๑. พระธรรมบท ๒. พระมหาเวคค์ ๓. พระพุทธวงศ์ ๔. พระจริยาปิฎก	๑. อรรถกถาตฺตราคัม ๒. อรรถกถา ฎีกา พระอภิธรรมวาท ๓. พระอภิธรรมสังคหะ ๔. พระสมังควลีสินี ๕. พระปัญจสุทนี ๖. พระสารัตถปกาสินี ๗. พระมนโรธปุณณิ ๘. พระสันตปกาสิโน ๙. พระอรรถกถาฎีกาพระวินัย ๑๐. พระธรรมมหากถา ๑๑. พระมรุตถวิลาลินี ๑๒. พระธรรมชาตก (ชาตกัฏฐกถา) ๑๓. พระสารัตถทีปนี ๑๔. พระสารสังคหะ ๑๕. พระสมันตปาสาทิกา ๑๖. พระลักษณะนาภิธรรม ๑๗. พระอนุฎีกาหิงธรรม ๑๘. พระสารีริกปิณฉัย ๑๙. พระอนุปติกา	๒๐. มิลินทปัญหา ๒๑. พระวิสุทธีมรรค ๒๒. พระชินาลังการ ๒๓. พระมหานิทาน ๒๔. พระอนาคตวงศ์ ๒๕. พระโลกบัญญัติ ๒๖. พระมหากัลป์ ๒๗. พระอรุณวดี ๒๘. พระปาเลยย (พระธรรมपालิเชย) ๒๙. พระโลกุปปัตติ ๓๐. พระโพธิวงศ์ ๓๑. พระธรรมหทยะ

พระยาสิทธิไทย ทรงศึกษาค้นคว้าคัมภีร์ต่าง ๆ ทั้งหลายเหล่านี้เพื่อนำมาเรียบเรียงเป็นไตรภูมิิกถา แสดงให้เห็นความสามารถของพระองค์ในทางพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์ทั้งหมดนี้ มาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส การเรียบเรียงไตรภูมิิกถาจึงไม่ใช่เรื่องง่าย แต่เป็นที่สังเคราะห์ความรู้ทั้งหลายมา นำเสนอ จึงเป็นเรื่องยิ่งใหญ่และมีคุณค่าอย่างยิ่ง ในการให้ความรู้เกี่ยวกับจักรวาล มนุษย์ โลก รวมถึงหลักคำสอนทุกเรื่องในพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ดี ความรู้เรื่องจักรวาลนั้นเป็นที่ปรากฏอย่างแพร่หลาย และได้จำกัดอยู่แต่ในไตรภูมิิกถา เพียงคัมภีร์เดียวเท่านั้น ในสมัยสุโขทัย ไตรภูมิิกถามีใช่เป็นคัมภีร์ที่แพร่หลายมากนัก จะเห็นได้จากสมเด็จพระสังฆราชเมธีจักร ผู้รจนาคัมภีร์โลกปทีปสาร และเป็นผู้อุปสมบทให้พระยาสิทธิไทย ในปี พ.ศ. ๑๙๐๔ ในคัมภีร์นี้มีได้กล่าวถึงไตรภูมิิกถาของพระยาสิทธิไทยแต่อย่างใด^{๑๔๒} ทำให้เชื่อได้ว่าความคิดเกี่ยวกับโลก จักรวาลนั้น มีอยู่แล้วในสมัยสุโขทัย และมีคัมภีร์อื่น ๆ ที่นอกเหนือจากไตรภูมิิกถาฉบับนี้ด้วย

^{๑๔๒} นิยะดา เหล่าสุนทร, ไตรภูมิพระร่วง: มุมมองใหม่ ใน *พินิจวรรณการ*, รวมบทความวิจัยด้านวรรณคดี.

เนื้อในไตรภูมิสภา กล่าวถึง ภูมิสาม ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ กามภูมิ แบ่งออกเป็น ๑๑ ภูมิ ได้แก่ อบายภูมิ ๔ คือ นรกภูมิ ตีรจณภูมิ เปรตภูมิ อสุรกายภูมิ สุกตภูมิ ๗ คือ มนุสสภูมิ ๑ และสวรรค์ ๖ ชั้น เรียกว่า จกามาพจร รูปภูมิ ที่อยู่ของพรหมมีรูป แบ่งออกเป็น ๑๖ ภูมิ อรุณภูมิ ที่อยู่ของพรหมที่ไม่มีรูป มี ๔ ภูมิ และในตอนท้ายเรื่องกล่าวถึงความเสื่อมสลายของสรรพสิ่ง และนิพพาน

สาระธรรมที่ปรากฏในไตรภูมิภาแนนเรื่องในกรรม ที่ให้ผลทั้งผลดีและผลร้าย หากประกอบ อกุศลกรรมก็จะต้องไปเกิดในนรก ได้รับความทุกข์ทรมานซึ่งในไตรภูมิภาแนนได้พรรณนาให้เห็นสภาพความ เจ็บปวดทรมานทรมานของสัตว์นรกอย่างชัดเจน ในทางตรงกันข้ามหากประกอบกุศลกรรมก็ย่อมไปเกิดในภพภูมิที่ ดีและมีความสุข มุ่งหวังให้คนในสังคมสร้างกุศลกรรมและงดเว้นจากอกุศลกรรม ด้วยการสร้างผลแห่งกรรม อย่างเป็นรูปธรรม อย่างไรก็ตามสาระธรรมสำคัญที่ไตรภูมิภาแนนต้องการเสนอ ทุกสิ่งย่อมมีการเสื่อมสลาย เปลี่ยนแปลงไป ไม่คงที่แน่นอนแม้แต่สวรรค์หรือพรหมก็ตาม นิพพานถือเป็นหลักสูงสุดอย่างแท้จริงของ พระพุทธศาสนา และได้เสนอวิธีในการเข้าสู่ นิพพานด้วย แม้ว่าไตรภูมิภาแนนจะพรรณนาให้เห็นภพภูมิ ต่าง ๆ อย่างละเอียดสุดท้ายทุกสิ่งก็ไม่มีอะไรยิ่งกว่านิพพาน

กล่าวถึงนครนิพพานอันประเสริฐยิ่งภูมิทั้ง ๓ นี้ แลทั้งอนันตจักรวาล อันเป็นเอกาทสม กัณฑ์โดยสังเขป ผู้ใดจะถึงแก่มหานครนิพพานนั้น บัณฑิตทั้งหลาย บัณฑิตแปรปรวนไปมา ตั้งแลฝูง สัตว์ทั้งหลายอยู่ในไตรภูมินี้แล^{๑๔๓}

นิพพานอันเป็นสิ่งสูงสุดเหนือกว่าภูมิทั้ง ๓ ถือเป็นเป้าหมายหลักของพระพุทธศาสนา และเรื่องไตรภูมิ ภาแนน เพราะแม้แต่ภูมิที่ได้พรรณนาให้เห็นความสุขนั้นแท้จริงแล้วก็ไม่ใช่ความสุขนิรันดร์ เพราะมีความเสื่อม มี การผันแปรไม่แน่นอน เป็นการสอนให้เข้าใจหลักไตรลักษณ์ที่ไตรภูมิได้เน้นย้ำแนวคิดเรื่องนี้ด้วย

ไตรภูมิโลกวินิจยสภา

ไตรภูมิโลกวินิจยสภา เป็นวรรณกรรมที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดฯ ให้มีการ เรียบเรียงเรื่องไตรภูมิขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ เกิดขึ้น ๒ ครั้ง คือ ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๖ เรียบเรียงเรื่อง ไตรภูมิขึ้น โดยให้พระสงฆ์ราชาคณะคณาจารย์พระไตรปิฎกเกี่ยวกับโอกาสโลกเพื่อเรียบเรียงเป็นหนังสือชื่อว่าไตรภูมิ ในขณะเดียวกันก็ให้อาลักษณ์ราชบัณฑิต เรียบเรียงหนังสือเกี่ยวกับไตรภูมิอีกเล่มหนึ่งชื่อว่า โลกวินิจยสภา แล้วทรงตรวจชำระเนื้อความและรวมเอาทั้งสองเล่มเข้าด้วยกันเป็นเรื่องไตรโลกวินิจยสภา (สำนวนที่ ๑)

ครั้นอยู่มาถึงปีเถาะ เบญจศก เดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ วันจันทร์ พระพุทธศาสนาล่วงไปได้ ๒๓๒๖ พระวชิร... ในเวลาทรงฟังพระสัทธรรมเทศนา มีพระราชปฐกฐาตรัสถามพระราชอาคันตุกะ ราชบัณฑิตยาจารย์ทั้งปวง ด้วยกับปกกาแลพุทธานิหารกถาและโลกวินาสสันธุหนกถา แล ปกณณกถาต่าง ๆ ด้วยพระสุตามยญาณแลจินตามยญาณ อันบังเกิดแต่พระปัญญาบารมีอัน

^{๑๔๓} ไตรภูมิภาแนน, หน้า ๒๖๗.

สร้างสมมาแต่ก่อน คัมภีร์ภาพยี่นั้ก พระราชาคณะแล่นักปราชญ์บัณฑิตยาจารย์ทั้งปวง ถวาย
 วิสัชนาเปลื้องบ่วง บมิได้เปลื้องบ่วง จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้พระราชาคณะแลราชบัณฑิตทั้งปวง
 ค้นพระไตรปิฎก ยกเอาข้อวินิจฉัยในห้องพระไตรปิฎกนั้นออก แต่งเป็นไตรภูมิโกถา บทนี้ เพื่อจะ
 ให้สาธุชนทั้งปวงได้รับพระราชทานฟังแล้ว จะให้บังเกิดความเลื่อมใสในพระบวรพระพุทธศาสนา
 นั้นประการ ๑ จะให้บังเกิดความสังเวชว่า สังฆารธรรมทั้งปวงนี้บังเกิดขึ้นแล้ว ก็มีแต่ความฉิบ
 หายเป็นเบื่องหน้า แม้ว่าพื้นแผ่นดินพสุธาที่ย่อมรู้ฉิบหายไปไม่ยั้งไม่ยืน จะให้บังเกิดความสังเวชดังนี้
 ประการ ๑ ทรงพระราชศรัทธาปรารภจะให้เป็นประโยชน์ทั่วไปแก่สรรพสัตว์ อันหนึ่งจะให้
 เป็นปัจจัยจะให้ไตรสแกพระสมันตญาณอันประเสริฐ เหมือนบัลลังก์รัตนะพระมหาวิชารอาสน์
 ภายใต้วรพระมหาโพธิพฤกษมณฑล จึงให้แต่งไตรภูมิโกถาไว้ในพระบวรพระพุทธศาสนา ^{๑๔๔}

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๔๕ ทรงพิจารณาเห็นว่าเนื้อความไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถายังไม่สมบูรณ์ โวหารไม่
 เสมอกัน เนื้อความยังไม่สมกับพระบาลีและอรรถกถา จึงมีพระราชโองการให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ราช
 บัณฑิตเป็นผู้ชำระไตรภูมิ และให้พระพุทโธโฆษจารย์เป็นผู้ช่วย พระธรรมอุดมเป็นผู้สอบ สมเด็จพระสังฆราช
 เป็นที่ปรึกษาและแก้ข้อสงสัย โปรดฯ ให้ชำระใหม่อีกครั้งเพื่อให้เป็นสำนวนเดียวกัน และต้องตรงตามพระ
 บาลี อรรถกถา มหาฎีกา อนุฎีกา โดยพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ได้ใช้ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถาสำนวนที่ ๑ เป็น
 ต้นแบบ ให้ชื่อว่าไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา (สำนวนที่ ๒) ^{๑๔๕}

ครั้นอยู่มา ณ ปีกจอ จัตวาศก ทรงพระราชปรารภด้วยพระญาณปรีชาว่าไตรภูมิที่แต่งไว้
 นั้น ปันแจกแยกย้ายกันแต่งเป็นส่วน ๆ การไม่เสมอกัน ขึ้น ๆ ลง ๆ กว่ากันอยู่เป็นอันมาก ที่ยัง
 วิปาสคคาสดเคลื่อน ว่าเนื้อความไม่สมด้วยพระบาลีแลอรรถกถานั้นก็มี ถ้าแต่งขึ้นใหม่ให้เป็น
 การเดียว ชำระดัดแปลงเสียให้ดี ให้สมด้วยพระบาลีแลอรรถกถามหาฎีกาแลอนุฎีกา ที่ไหนยัง
 เป็นสังเขปกถาย่นย่ออยู่นั้น แต่งเพิ่มเติมเข้าให้พิสดาร จะได้เป็นธรรมทานอันล้ำเลิศประเสริฐ
 เป็นที่เกิดกองการกุศล ให้สำเร็จผลประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้ฟังนั้นเป็นอันมากกว่ามาก ^{๑๔๖}

การที่ให้ทรงเรียบเรียงใหม่เพราะเห็นว่าเนื้อความยังไม่สมกับพระบาลีนั้น มีหลักฐานในพระราชปจณา
 ของพระองค์ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๓๑ – ๒๓๔๕ พระองค์มีพระราชปจณาเกี่ยวกับไตรภูมิและโลกศาสตร์จำนน
 มาก ^{๑๔๗} พระราชปจณาเกี่ยวกับไตรภูมินี้เป็นหลักฐานที่ทำให้เห็นว่า ความเข้าใจเรื่องไตรภูมิยังไม่ชัดเจนนัก

^{๑๔๔} ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา, หน้า ๑-๒.

^{๑๔๕} นิยะตา เหล่าสุนทร, *การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช*, หน้า
 ๙-๑๓.

^{๑๔๖} ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา, หน้า ๒.

^{๑๔๗} โปรดดู พระราชปจณาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ใน ประชุมพระราชปจณา เล่ม ๒,
 กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๐.

แสดงว่าไตรภูมิฉบับแรกที่ทรงให้เรียบเรียงขึ้นยังไม่สมบูรณ์จึงต้องชำระเรียบเรียงใหม่ สอดคล้องกับการที่ในปี พ.ศ. ๒๓๔๕ ทรงโปรดฯ ให้มีการชำระไตรภูมิโลกขึ้นอีกครั้ง ชื่อว่าไตรภูมิโลกวินิจฉยภคา

ไตรภูมิโลกวินิจฉยภคา เรียบเรียงขึ้นโดย พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕ คำโครงเนื้อหา มีลักษณะเดียวกับไตรภูมิภคาของพระยาสิทธิไทย แบ่งเป็น ๔ ภาค ได้แก่ ภาคมนุสสาภคา ว่าด้วยประเทศที่อยู่ของ มนุษย์ ภาคนิสัยภคา ว่าด้วยนรก ภาคเทวดา ว่าด้วยสวรรค์ชั้นต่าง ๆ และ ภาควิสุทธิดา ว่าด้วยข้อปฏิบัติ อันจะเป็นแนวทางให้ถึงพระนิพพาน

ที่มาของไตรภูมิโลกวินิจฉยภคา ส่วนที่ ๑ ได้แก่ ^{๑๔๘}

คัมภีร์ที่ตรงกับที่อ้างไว้ในไตรภูมิพระร่วง

พระอรรคภคตุมคานิกาย

พระสารัตถทีปนิฎฐาพระวินัย

พระโลกสันฐาน

พระสารัตถสังคหะ

พระโลกสันฐานบัญญัติ

คัมภีร์ที่อ้างถึงไว้ตอนต้นเรื่อง

พระจักรวาลทีปนิ

พระปัญจคติ และฎีกาพระปัญจคติ

โลกที่ปกสาร

โสทัททิ

สัมปณิติมหานิทาน

พระนิบาต

พระอัฐฐสาธินี

พระสัมโมหวิโนทนิ

คัมภีร์ที่ไม่ระบุตอนต้นเรื่องแต่ปรากฏในเรื่อง

จันทสุริยคติทีปนิ

มหาวงศ์

นियะดา เหล่าสุนทร ได้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างไตรภูมิพระร่วง ไตรภูมิโลกวินิจฉยภคา ส่วนที่ ๑ และ ๒ สรุปว่า เรื่องไตรภูมิพระร่วงกับไตรภูมิโลกวินิจฉยภคา มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ แต่เดิมเชื่อว่า ไตรภูมิโลกวินิจฉยภคา ในรัชกาลที่ ๑ ก็คือไตรภูมิพระร่วงที่ขยายความอย่างพิสดาร แต่เมื่อศึกษาอย่างละเอียดแล้วพบว่า ไตรภูมิทั้งสองฉบับมีความแตกต่างกัน ในด้านจุดมุ่งหมายการแต่ง ไตรภูมิพระร่วง คือ การ

^{๑๔๘} นียะดา เหล่าสุนทร, *ไตรภูมิโลกวินิจฉยภคา ส่วนที่ ๑* กรุงเทพฯ: ลายคำ, ๒๕๕๕, หน้า ๔๖.

พรรณนาภูมิทั้ง ๓ ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ และมีภูมิสำคัญที่แทรกอยู่ในเนื้อหาเป็นระยะๆ คือ “นิพพาน” ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของงานนิพนธ์เรื่องนี้ แม้ว่าจะมีการพรรณนานำเสนอภูมิทั้ง ๓ อย่างละเอียด แต่ก็เป็นการนำเสนอเพื่อนำไปสู่สภาวะที่สูงสุดของชีวิตคือ นิพพาน ส่วนจุดมุ่งหมายของไตรภูมิโลกวินิจยกถา ไม่ได้เน้นเรื่องนิพพาน แต่มุ่งเสนอความรู้เกี่ยวกับโลกศาสตร์ จึงพรรณนาเนื้อหาความไปตามโอกาสโลก ซึ่งได้แก่ โอกาสวินาศโลก โอกาสสันตฺสนโลก นิรียโลกเปตโลก ตีรจฉานโลก มนุสสโลก เทวโลก และพรหมโลก^{๑๔๙}

เรื่องไตรภูมิเป็นความคิดสำคัญของคนไทย ที่มีความเชื่อเกี่ยวกับนรก-สวรรค์ และภูมิต่างๆ ซึ่งไตรภูมิทุกสำนวนได้พรรณนาให้เห็นภาพอย่างเป็นรูปธรรม ความคิดเรื่องไตรภูมินี้สอดคล้องกับหลักทางพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง เช่น ทาน กรรม ไตรลักษณ์ อริยสัจ และนิพพาน ซึ่งเป็นความคิดความเชื่อของคนไทย เป็นหลักที่ทำให้เกิดการปฏิบัติตามแนวทางที่ถูกต้องตามหลักศาสนา

ไตรภูมิทุกสำนวนสร้างสรรค์ขึ้นจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส เพื่อสร้างเรื่องไตรภูมิให้มีความสมบูรณ์เป็นวรรณกรรมเฉพาะเรื่อง ซึ่งลักษณะของไตรภูมิเองก็มีลักษณะที่จัดได้ว่าเป็นวรรณกรรมประเภทปกรณ์วิเสส เพราะมีการอธิบายเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับมนุษย์โลก และจักรวาล รวมถึงนิพพาน อย่างละเอียด เป็นวรรณกรรมโลกศาสตร์โดยเฉพาะ และไตรภูมิเองก็ได้รับการอ้างอิงในคัมภีร์โลกศาสตร์ที่แต่งในภายหลัง

สมบัติอมรินทร์

วรรณกรรมเรื่องสมบัติอมรินทร์ ผู้ประพันธ์คือเจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่งเป็นคำกลอนมีความยาว ๓๗๐ คำกลอน ไม่ปรากฏหลักฐานว่าแต่งขึ้นเมื่อปีใดแต่ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะแต่งในระยะใกล้เคียงกับไตรภูมิโลกวินิจยกถาสำนวนที่ ๑ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เพราะเป็นความสนพระราชนิพนธ์ส่วนพระองค์ ซึ่งพระองค์ได้มอบหมายให้ราชบัณฑิตทั้งหลายแต่ง พร้อมๆ กับพระภิกษุด้วย เจ้าพระยาพระคลังเป็นกวีสำคัญในราชสำนัก แม้ว่าจะไม่ได้มีส่วนในการร่วมแต่งไตรภูมิโลกวินิจยกถา แต่ก็น่าจะได้รับรู้ และมีความสนใจเกี่ยวกับเรื่องสวรรค์ เช่น การกล่าวถึงเรื่องพระอินทร์พบนางสุชาดาซึ่งเกิดเป็นธิดายักษ์ แล้วได้รับตัวนางมาเป็นชายา มีในไตรภูมิโลกวินิจยกถา

ส่วนเนื้อหาพรรณนาเรื่องดาวดึงส์สวรรค์ของพระอินทร์ มีการพรรณนาอย่างไพเราะและละเอียดอย่างยิ่ง เรื่องเกี่ยวกับสวรรค์นี้ มีที่มาหลายทางจากพระไตรปิฎก คัมภีร์พระพุทธศาสนา และคัมภีร์ในชั้นหลัง เช่น อรรถกถากุลาวกชาดกเรื่องท้าวสักกะและนางสุชาดามีในอรรถกถาธรรมบท อัปมาทวรรคที่ ๒ ซึ่งใกล้เคียงกับสมบัติอมรินทร์

ในอรรถกถาธรรมบท อัปมาทวรรคที่ ๒ เรื่องมีว่า

^{๑๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖-๑๗.

ท้าวสักกะปลอมเป็นอสูรชิงนางสุชาดา

ในขณะนั้นท้าวสักกะทรงตรวจดูสถานที่นางเกิด ทราบประพตติเหตุนั้นแล้ว ทรงดำริว่า “บัดนี้สมควรที่เราจะไปนำเอานางมา” ดังนี้แล้ว ได้ทรงนิรมิตเพศเป็นอสูรแก่ไปยืนอยู่ที่ท้ายบริษัท แม้นางอสุรกายนั้น เมื่อตรวจดูข้างโน้นและข้างนี้พอพบท้าวสักกะนั้น ก็เป็นผู้มีหทัยอันความรักซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจบุพเพสันนิวาสท่วมทับแล้ว ดุจห้วงน้ำใหญ่ ก็ปลงใจว่า “นั่นสามีของเรา” จึงโยนพวงดอกไม้ไปเบื้องบนท้าวสักกะนั้น

พวกอสูรนี้กลະอายว่า “พระเจ้าอยู่หัวของพวกเรา ไม่ได้ผู้ที่สมควรแก่พระธิดาตลอดกาล ประมาณเท่านี้บัดนี้ได้แล้ว ผู้ที่แก่กว่าปุนีแล สมควรแก่พระธิดาของท้าวเธอ” ดังนี้แล้วจึงหลีกไป

ฝ่ายท้าวสักกะทรงจับอสุรกายนั้นที่มือแล้วทรงประกาศว่า “เรา คือท้าวสักกะ” แล้วทรงเหาะไปในอากาศ

พวกอสูรรู้ว่า “พวกเราถูกสักกะแก่ล่วงเสียแล้ว” จึงพากันติดตามท้าวสักกะนั้นไป เทพบุตรผู้เป็นสารธินามว่ามาตลีนำเวชยันตรถมาพักไว้ในระหว่างทาง ท้าวสักกะทรงอุ้มนางขึ้นในรถนั้นแล้วบ้ายพระพักตร์สู่เทพนคร เสด็จไปแล้ว ครั้นในเวลาที่ท้าวสักกะนั้นเสด็จถึงสิมพลีวัน ลูกนกครุฑได้ยินเสียงรถ (ตกใจ) กลัวร้องแล้ว ท้าวสักกะได้ทรงสดับเสียงลูกนกครุฑเหล่านั้นแล้ว ตรัสถามมาตลีว่า “นั่นนกอะไรร้อง?”

มาตลี ลูกนกครุฑ พระเจ้าข้า

ท้าวสักกะ เพราะเหตุไรมันจึงร้อง?

มาตลี เพราะได้ยินเสียงรถแล้ว กลัวตาย

ท้าวสักกะตรัสว่า “อาศัยเราผู้เดียวจนประมาณเท่านี้ถูกความเร็วของรถให้ย่อยยับไปแล้ว มันอย่าฉิบหายเสียเลย เธอจงกลับรถเสียเถิด”

มาตลีเทพบุตรนั้นให้สัญญาแก่มาตลีพนหนึ่งด้วยแสกลับรถแล้ว พวกอสูรเห็นกริยานั้น คิดว่า “ท้าวสักกะแก่ หนีไปตั้งแต่อสูรบุรุษนี้กลับรถแล้ว เธอจักได้ผู้ช่วยเหลือเป็นแน่” จึงกลับเข้าไปสู่อสูรบุรุษตามทางที่มาแล้วนั้นแล ไม่ยกศีรษะขึ้นอีก

ฝ่ายท้าวสักกะทรงนำนางสาวอสูรชื่อสุชาดาไปเทพนคร แล้วทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่งหัวหน้านางอัปสร ๒ โกฎีกิ่ง นางทูลขอพระท้าวสักกะว่า “ขอเดชะพระมหाराชเจ้า มารดาบิดา หรือพี่ชาย พี่หญิงของหม่อมฉันในเทวโลกนี้ไม่มี พระองค์จะเสด็จไปในที่ใดๆ พึง (ทรงพระกรุณา) พาหม่อมฉันไปในที่นั้นๆ (ด้วย) ท้าวเธอได้ประทานปฏิกุญญาแก่นางว่า “ได้”^{๑๕๐}

ในสมบัติอมรินทร์คำกลอน กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

คำนึงถึงสุชาดาบุพพาพัตร	เคยร่วมรักฤมาร้างดังหมางหมอง
นิจจาเอ๋ยเหมือนผีเมินสะเท็นครอง	โฉนน้องเจ้ามาได้อาดูร

^{๑๕๐} อรรถกถาธรรมบท ขุททกนิกาย อัปมาทวรรคที่ ๒, เล่ม ๑ ภาค ๒ ตอน ๓, หน้า ๓๗๕-๓๗๗.

จึงส่องดวงเนตรทิพลงหยิบเหตุ
จะสำราญยังพิมานไพฑูรย์
ไฉ่ปางนี้ควรพิงจะพาสมร
จะไวยศปรากฏให้พร้อมกัน
ครั้นเสร็จจกวิลป็นภพอัมเรศร์
พระทรงวชิราวุธแล้วจรัส

ฝ่ายองค์เนวาสีกาสूर
ตั้งพิมานสถานราชธานี
ประดับด้วยเสนางค์สุรางค์นาฏ
ไม่ประสงค์ที่จะทรงสุมพร
ให้ประชุมมารหม่อสุรภาพ
เสด็จนำพระธิดายาใจ

ฝ่ายองค์ควาสวรินทร์ผู้ทรงจักร
จึงอ่านเวทบังเนตรจำแลงกาย
ยุรยาตรเข้าในอาสน์ประชุมพร้อม
พินิจพิศโฉมราชเทวี

บัดองค์สุชาดาวิไลลักษณ์
ความอายฤจะวายแก่สตรี
จำจิตเกรงฤทธิ์พระปิตุราช
ขม้ายขายนัยนาญพาพาล
เห็นโฉมเทพสุราพฤษาสूर
สลัดพวงเสาวรสสุคนธร
โฉมสุรางค์อสูรอันมีศักดิ์
องค์ธิดามีได้คิดอาลัยใจ
กระสันแสนเสน่หาพฤษายักษ์
ก็ขร้องเสียงพร้อมทูลพระปิตุรงค์

ปิ่นบุรินทร์ทรรพอันเรื่องฤทธิ์
แสดงกายให้ประจักษ์แก่กุ่มภันท์

เห็นประเวศอยู่ในภพอสุร
ฤจะพูนสวัสดิ์ในวิไชยยันต์
เดินอัมพรมาพิมานแมนสวรค์
เป็นจอมจรรโลงเทพนารี
ไม่ส่งองค์อัครเมเหสี
ยังมหาธานีอสุราฯ...

สมบุรณ์ด้วยสมบัติดังโกสีย์
ในหว่างตรีภูมิต์พระเมรุธร
ท้าวมีราชธิดาดวงสมร
ก็อวรณ์ที่จะครองพระวงศ์ไป
ในมณฑปไพชยนต์พิณิจัย
ให้นั่งในอาสน์แก้วอันพรณรายฯ

ประเวศยังกรุงยักษก็สมหมาย
ก็กลายเป็นพฤษาสूर
นั่งปลอมองค์อยู่ด้วยวงศ์ยักษ
พลางระวังมารที่จะราญรอนฯ

เพี้ยมพิตรคิดคำท้าวยักษ
มิรู้ที่จะประกอบให้ชอบการ
เยื้องวิลาสจากอาสน์พิมานสถาน
ที่ประชุมมารหม่อพลากร
ให้พูนสวัสดิ์โสมนัสสฤทัยสมร
ไปสวกรอสุราขหัสันยน
เหล่ายักษที่ประชุมก็สงสัย
เสน่หีในอสุราทิพาพงศ์
ไปรักกาพาสูญประยูรหงส์
ให้เชิญองค์นางคินพิมานจันทรฯ

ประกาศิตในสองชั้นสวรค์
ผ่นพิตรเข้าประคองพินิดา

อุ้มนางทางเทวสิงหนาท	ร้องประกาศเหวymarยักขา
กูเรื่องฤทธิ์อิศเรศในเทว	ผ่านมหาสุทธานัน
หวังว่าจะพาดวงสวาท	นิราศจากอสุรภาพแห่งยักซี่
แล้วผาดแผลงแก่งจักรด้วยฤทธิ์	จรัสขึ้นยังทิมมพรฯ
เนวาสีกาสูรฤทธิ์รงค์	เห็นองค์วัชรินทร์พาสมร
ในท่ามกลางแสนยาพลากร	ให้อาวรณ์ร้อนเร่าซึ่งอประมาณ
ดั่งไฟฟ้าผาดวงมาโนช	อสุรโคจรคือเพลิงเถลิงผลาญ
แล้วแผ่นผืนหะไลไปรอนราญ	กำลังหาญจะให้ทันซึ่งไพร
เหลียวสั่งหม่อมารอันชาญฤทธิ์	เร่งประชิดติดตามท้าวโกสีย์
ไม่ต่อรับจับเป็นไปธานี	มั่นตอบตีโยธินจึงเอาตาย
เสนารับรสบพจนารถ	ประกาศหม่อสูรทั้งหลาย
เห็นได้ที่ไพรแต่เดียวตาย	ก็รับหมายไล่ซึ่งซึ่งกัลยาฯ
พระจอมมิ่งมงกุฎทิพเทเวศ	หัตถ์ซ้ายอุ้มอัคเรศเสนาหา
กรขวาทรงจักรอันศักดิ์ดา	เหาะมาพบรวิไชยนต์
สมประสงค์ดั่งองค์สุเรนทร์คิด	เทวฤทธิ์ปรีดีเปรมเกษมสันต์
ประคองโฉมสุชาดาวิลาวัณย์	จรรโลงขึ้นราชรถชัย
วางองค์ลงเหนือบัลลังก์รัตน	พระกล่าวอรรถโอภาปราศรัย
เจ้าดวงสมรเมื่อย่าอาวรณ์ใจ	อันภัยมารมิได้ระคายกาย
สุชาดาน้อมองค์ลงทูลสนอง	ไม่ปองจิตคิดจงจำนงหมาย
คืนไปกรุงอสุรีให้มีลาย	จะสู้วายชีพได้บทมลาย์ ฯ ^{๑๕๑}

เนื้อหาส่วนนี้มีความคล้ายคลึงกัน คือตั้งแต่พระอินทร์ได้ครองดาวดึงส์ บุรพกรรมของนางสุชาดา ที่ต้องไปเกิดในที่ต่าง ๆ จนเกิดเป็นธิดาอสุร และพระอินทร์ตามหานางเพื่อกลับมาเป็นพระชายาอีกครั้ง นอกจากนี้เรื่องสมบัติอมรินทร์ยังอาจได้จากฎีกาปัญญาจติ เพราะกล่าวเรียกสววรรค์ของพระอินทร์ว่า สุทศนมหานคร และบรรยายถึงที่ตั้งและภูมิประเทศของสววรรค์ชั้นดาวดึงส์ และยังมีในจักรวาททีปนีด้วย

^{๑๕๑} สมบัติอมรินทร์คำกลอน, หน้า ๕๑-๖๐.

อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยเห็นว่าเจ้าพระยาพระคลัง (หน) คงได้สร้างสมบัติอมรินทร์คำกลอนขึ้นจากหลายแหล่ง เห็นได้ชัดว่า เมื่อท่านเป็นผู้ชำระไตรภูมิโลกวินิจกถา ก็คงจะได้ศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามากมายที่กล่าวด้วยเรื่องสวรรค์ ดาวดึงส์ เรื่องพระอินทร์ และเรื่องอื่น ๆ ดังปรากฏในสมบัติอมรินทร์คำกลอน

นิรยกาและเปรตกา

นิรยกาและเปรตกา เป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จารึกเรื่องนิรยกาและเปรตกาในแผ่นศิลาติดที่ศาลาการเปรียญ (อุโบสถเก่า)

วันเสาร์ขึ้น ๔ ค่ำเดือน ๓ จุลศักราช ๑๒๐๐ ปีจอ ๑ สัมฤทธิศก มีพระราชโองการมานพระบัญชาสุรัสวดีนาท ดำรัสสั่งกรมหมื่นไกรสรวิชิตให้ช่างเขียนระบายเรื่องนิรยกาและเปรตกาไว้ที่คอก ๒ มุขหน้า มุขหลังการเปรียญ วัดพระเชตุพน ตามพระบาลีฯ^{๑๕๒}

นิรยกา สร้างสรรค์จากเทวสูตร ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย กล่าวถึงพญามราชตามสัตว์ผู้ไสลตกในนรกกว่าเคยเห็นเทวทูต ๕ (การเกิด การแก่ ความเจ็บ โทษจากความผิด ความตาย) หรือไม่ หากไม่เคยเห็นเทวทูต ๕ ก็จะได้รับทัณฑ์ นายนิรยบาลนำคนบาปมาลงโทษในนรกขุมต่าง ๆ ตามกรรมที่ได้ทำไว้กล่าวถึงนรกใหญ่ ๘ ขุม และโลกันตนรก นิรยกามีการขยายความอธิบายให้รายละเอียดมากกว่าพระสูตรและอรรถกา เช่น

ข้อความในอรรถกาเทวทูตสูตร กล่าวว่า

ถามว่า เพราะเหตุไร นรกนี้จึงชื่อว่าเวจี

ตอบว่า ท่านเรียกระหว่างว่าคลื่น ในนรกนั้นไม่มีระหว่างของเปลวไฟของสัตว์ หรือของทุกข์ เพราะฉะนั้น นรกนี้จึงชื่อว่าเวจี เปลวไฟตั้งขึ้นแต่ฝาด้านทิศบูรพาของนรกนั้น พลุ้งไป ๑๐๐ โยชน์ ทะลุฝาไปข้างหน้า ๑๐๐ โยชน์ แม้ในทิศที่เหลือก็มีนัยนี้แล เทวทูตเกิดในท่ามกลางแห่งเปลวไฟทั้ง ๖ เหล่านี้ เทวทูตมีอัตภาพประมาณ ๑๐๐ โยชน์ เท้าทั้งสองเข้าไปสู่โลหะแผ่นดินถึงข้อเท้า มือทั้งสองเข้าไปสู่ฝาโลหะถึงข้อมือ ศีรษะจดหลังคาโลหะถึงกระดูกนิ้ว หลาวโลหะอันหนึ่งเข้าไปโดยส่วนล่างทะลุกายไปจดหลังคา หลาวออกจากฝาด้านทิศปรายจันทระลุหัวใจ เข้าไปฝาด้านทิศประจิม หลาวออกจากฝาด้านทิศอุดร ทะลุศีรษะไปจดฝาด้านทิศทักษิณ เทวทูตเป็นเช่นนี้ เพราะผลกรรมที่ว่า เทวทูตหมกไหม้อยู่ เพราะผิดในพระตถาคตผู้ไม่หวั่นไหว^{๑๕๓}

^{๑๕๒} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๔, หน้า ๒๑๗.

^{๑๕๓} อรรถกาเทวทูตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปนิสสสูตร เล่ม ๓ ภาค ๒, หน้า ๒๐๖.

เนื้อความใน นิรยกรา มีการขยายความให้รายละเอียดมากขึ้น ดังนี้

บุพทลกระทำอาจินกัมแลปัญจันตริยะกัมก็ดี และหม่อมฤจฉาทฤษฏีภายนอกพระ
 ศาสนาก็ดี บุพทลอันประทุษร้ายแก่ท่านผู้เป็นสัปรุชอันมากไปด้วยศีลคุณสมาธิคุณปัญญาคุณก็
 ดี ประทุษร้ายแก่ท่านอันได้ธรรมวิเศษมีพระโสดาปัตตุนั้นก็ดี คนเหล่านี้ครั้นทำลายเบญจะ
 ชันธ์แล้วก็ไปตกในมหาอะเวจีจนรก ดุจเทวทัตอันประทุษร้ายแก่องค์สมเด็จพระพุทธเจ้า และ
 ภายหลังพระเทวทัตนั้นสูงได้ ๑๐ โยชน์เท่าทั้ง ๒ อยู่ในแผ่นดินเหล็กเพียงข้อเท้า ศีศะจมอยู่ในฝาปิด
 เบื้องบนเพียงหมวกหูทั้ง ๒ ตาลกษณรูปมาณวยสุลา หลาวเหล็กใหญ่ ๆ เท้าตาลนั้นตอกไว้
 มีอาจไหวตัวได้ トラบเท่าทุกวันนี้ และบุพทลอันกระทำอกุศลกรรม คือปัญจันตริยะกัม และ
 อาจินกัม และมฤจฉาทฤษฏี ดุจพรรณนามาแล้วนั้นก็ดี เมื่อตกในมหาอะเวจีจนรกแล้ว ก็มีกัม
 สาหัสดุจเทวทัต ^{๑๕๔}

นิรยกรา ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับโทษ และนรกขุมต่าง ๆ มากกว่าในพระสูตร ซึ่งทำให้เข้าใจได้ว่าผู้
 เรียบเรียงนิรยกราได้นำข้อมูลมาจากพระสูตรและคัมภีร์อื่น เพื่อการสร้างสรรค์เรื่องให้สมบูรณ์ และที่สำคัญ
 น่าจะได้นำเนื้อความจากไตรภูมิโลกวินิจจยกรา สมัยรัชกาลที่ ๑ มาเรียบเรียงลงด้วย เพราะความเหมือนกัน
 ตัวอย่างเช่น

นิรยกรา

บัดนี้จะสำแดงโลกันตนรกสืบไป และโลกันตนรกมีอยู่ในระหว่างๆ จักรวาลทั้ง ๓ ๆ ทุก
 แห่งๆ มีมากหากกำหนดมิได้โดยกว้างและยาวนาน ๘๐๐,๐๐๐ โยชน์ นักปราชญ์พึงรู้มีอุปมาดุจ
 เกวียนทั้ง ๓ มาวางลงเป็นสามเส้นมีฉันทิ ะวางจักรวาลทั้ง ๓ อันเป็นที่ตั้งแห่งโลกันตนรกก็มี
 สันฐานดั่งนั้น ตรงโลกันตนรกขึ้นไปนั้น จะได้มีวิมานเทวบุตรเทวดาองค์หนึ่งองค์ใดลอยอยู่เป็น
 อากาศวิมานหามิได้ เป็นช่องเปล่าขึ้นไปตลอดอวกาศเบื้องบน จะได้มีรัศมีอันใสส่องสว่าง
 ในโลกันตนรกรันั้นหามิได้ มีตมนอนธการยิ่งนัก ^{๑๕๕}

ไตรภูมิโลกวินิจจยกรา ส่วนตอนที่ ๑

บัดนี้จะสำแดงโลกันตนรกสืบไป โลกันตนรกมีอยู่ในระหว่างๆ แห่งจักรวาลทั้ง ๓ ๆ
 ประชุมกันเป็น ๓ เส้นในสถานที่ใด โลกันตนรกก็มีในสถานที่นั้น โลกันตนรกรันั้นมีมากหากกำหนด
 มิได้ โดยกว้างขวางแห่งโลกันตนรกรันั้นได้ ๘๐๐,๐๐๐ โยชน์นักปราชญ์พึงรู้โดยอุปมาว่า เหมือน
 บุคคลเอาจักรเกวียนทั้ง ๓ มาวางลงเป็น ๓ เส้น และระหว่างจักรเกวียนทั้ง ๓ นั้น มีสันฐานฉันทิ
 ระหว่างจักรวาลทั้ง ๓ อันเป็นที่ตั้งแห่งโลกันตนรกรันั้นก็มีสันฐานดั่งนั้น ตรงโลกันตนรกขึ้นไปนั้น

^{๑๕๔} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๒๐

^{๑๕๕} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๒๓.

จะได้มีวิมานเทวบุตรเทวดาพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ลอยอยู่บนอากาศวิมานแต่สักวิมานเดียวก็
 หามิได้ เป็นช่องเปล่าขึ้นไปตลอดอัมคตอากาศเบื้องบน จะได้มีรัศมีอันใดอันหนึ่งส่องให้สว่าง
 ในโลกกันตนรคนั้นหามิได้ แสงพระจันทร์แลพระอาทิตย์ก็ได้ส่องข้ามขอบจักรวาลออกไปได้
 โลกกันตนรคนั้นมีดมนหนักหนา ^{๑๕๖}

ดังนั้นการสร้างสรรค์นิรยกาจึงมาจากหลายแหล่ง เพื่อให้ได้สาระธรรมเรื่องกรรมได้ชัดเจน และ
 ถูกต้อง อีกทั้งมีการอ้างถึงคัมภีร์อื่น ๆ ด้วย เช่น

บุพคลอันกระทำกุศลกรรม เปนต้นว่าโดยตีสัปพันสมณอันมีศีล เผาเสียซึ่งอาวาสและ
 เจตฐานุดุพญาโจรนาครและอภัยโจรที่สำแดงไว้ในคัมภีร์พระมหาวงศ์นั้น คนทั้งหลายเหล่านี้ก็ไป
 ตกในโลกกันตนรเหมือนกัน ^{๑๕๗}

เปรตกลาจาก เปตวัตถุ คัมภีร์ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย กล่าวเรื่องการทำกุศลกรรมทำให้ต้อง
 มารับความทุกข์ทรมานในนรก และต้องกลายเป็นเปรต เน้นให้เห็นความทุกข์ทรมานเพราะการทำบาป ผลของ
 กุศลกรรม เปรตกลากล่าวถึง ตระกูลเปรต ๑๒ ตระกูล คือ วันตาสาเปรต กุณปาตเปรต คูหาทิเปรต
 อัคคิชาลมุขเปรต สุจิมุขเปรต ตัณหาชิตาเปรต นิชฌามักเปรต สัตตังคาเปรต ปัพพัตตังคาเปรต อัชฌริงคา
 เปรต เวมานิกเปรต มหิทธิกาเปรต และเปรตพวกอื่นอีก ๑๒ จำพวก

ในตอนท้ายได้กล่าวถึงนายนิริบาล ความว่า

พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเจ้า อันกะทำตติยะสังคายนาพิจารณาเห็นว่า สืบไปเมื่อหน้า
 กุลบุตรอันหาปัญามิได้จะถือลัทธิผิดว่า นิริบาลไม่มีจิตร์ กุลบุตรที่มีปัญญาก็จะเห็นว่านิริบาลมี
 จิตต์ ก็จะได้แก่งแย่งกันอยู่ขณะนี้หาผู้ตัดสินไม่ ผู้เป็นเจ้าพิจารณาเห็นทั่วว่านิริบาลมีจิตร์ จึงตั้ง
 เปนสักกะวาทีและประระวาทีเปน คำปุจฉาวิสัชนาไว้ในคัมภีร์กะถาวัตถุ นักปราชญ์พึงรู้ว่าถ้อยคำ
 ฝ่ายสักกะวาทีนั้น เปนอัชถาธิบายของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ สมควรที่จะเชื่อฟังเอาได้เป็นแท้
 และถ้อยคำฝ่ายข้างประระวาทีนั้น อัชถาธิบายแห่งอันทอจารย์อันถือลัทธิผิดว่า นายนิริบาล
 ไม่มีจิตต์ ซึ่งกระทำกัมมกรรมแก่สัตว์นรกนั้น มีอุปมาดังภาพยนตร์เกิดขึ้นแล้วกระทำตัวเอง ถ้า
 อันทอจารย์กล่าวดังนี้ นักปราชญ์อย่าพึงเชื่อถือเอาเปนจริงเลย พึงเข้าใจเถิดว่านายนิริบาลมี
 จิตร์วิญญาน ดูถ้อยคำพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเจ้านั้น อนึ่งอาจารย์ผู้ตกแต่งอนุฎีกาพระ
 กะถาวัตถุ นั้น เห็นว่ากุลบุตรเกิดมาภายหลังจะมีปัญญาน้อย จึงตั้งบทวิหะไว้ว่า เนรียเกนิร
 เยปาเลนตริกขณตติ นิรียปาเลา แปลว่า เยสตุตา อันว่าสัตว์ทั้งหลายใด ปาเลนตติ เมาะ รกขณตติ
 รักษาไว้ในเนรียเก ซึ่งสัตว์นรกทั้งหลาย นิรีย ในนรก อุปทานวเสน ด้วยสามารถมิได้ให้ นคน

^{๑๕๖} ไตรภูมิโลกวินิจฉยกา สำนวนที่ ๑, หน้า ๒๒๐.

^{๑๕๗} ประชุมจาริกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๒๖.

ตฤ เพื่อจะออกไป ตโตนิรยโต จากนั้น ยสฺมา เหตุใด อิติ เมาะ ตสฺมา เหตุดังนี้ เสดต
 ตา อันว่าสัตว์ทั้งหลายนั้น นิรยปาลา นามชื่อว่านิรยะบาลแท้จริง และนายนิรยะบาลนี้นับเข้า
 ในชาติเวมานิกเปรต เหตุบุพเพทกอันมักซึ่งโกรธ ปราศจากกรุณา ยินดีในการบาป ครั้นทำลาย
 เบญจขันธแล้ว ก็ไปเกิดเป็นนิรยะบาลดุจกล่าวมาดังนี้^{๑๕๘}

เปตกถา มีที่มาจาก เปตวัตถุ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ในเปตวัตถุเป็นการสนทนากันระหว่าง
 พระพุทธรังค์ พระเถระหลายองค์ เช่น พระโมคคัลลานะ พระนารถ พระสาฬหบุตร กับเปรต พระเถระจะถาม
 ว่า เพราะเหตุใดจึงต้องได้รับความทรมานเช่นนี้ แต่ในเปตกถา จะสรุปเป็นปฏิจจวิสนาสั้น ๆ

ตัวอย่างเช่น คุณาหิกเปตวัตถุ ในเปตกถา อรรถาธิบายเรื่องกรรมของเปรตด้วยการปฏิจจวิสนาที่
 ต่างออกไป คือเป็นการตั้งเป็นปฏิจจวิสนาว่าเปรตนั้นทำกรรมอะไร แล้วจึงวิสนา

คุณาหะเปรตนั้น กินมุตและกีสเปนอาหาร อาโศรยํกัมอันโต ยถา อิท มสฺสสา
 สมณพราหมณานิ คุณกรานิ ฯลฯ ทุกขํ อนุโณทติ วิสนาว่าสัตว์เหล่านี้ถ้าอยู่จระ ปัดสา
 ะลงในอุปจารพระวิหารและลานพระเจดีย์ ใช้แต่เท่านั้น คลออันด่าว่าสมณะ ว่าท่านจง
 กินมุตและคุณนั้นก็ดี คนอันให้อาการอันเจือด้วยมุตและคุณแก่สมณศีลผู้มีศีลก็ดี ก็ย่อมไป
 เกิดเป็นคุณาหะเปรต^{๑๕๙}

ใน คุณาหิกเปตวัตถุ เปตวัตถุ ขุททกนิกาย ว่า

พระมหาโมคคัลลานเถระถามเปรตตนหนึ่งว่า

ท่านเป็นใครหนอ โผล่ขึ้นมาจากหลุมคุณ ยืนเศร้าสร้อยอยู่

ท่านคงทำกรรมชั่วไว้โดยไม่ต้องสงสัย จะครวญครางอื้ออึงไปทำไมเล่า

เปรตนั้นตอบว่า

พระคุณเจ้าผู้เจริญ ข้าพเจ้าเกิดเป็นเปรตในยมโลก

ได้รับความลำบากเพราะทำกรรมชั่วไว้ จึงต้องจากโลกนี้ไปยังเปตโลก

พระมหาโมคคัลลานเถระถามว่า

ท่านทำกรรมชั่วทางกาย วาจา ใจ อะไรไว้หรือ

เพราะผลกรรมอะไรท่านจึงได้รับทุกข์เช่นนี้

เปรตนั้นตอบว่า

ได้มีภิกษุรูปหนึ่งอยู่ประจำในวัดของข้าพเจ้า

มักริษยา ตระหนี่ตระกูล ผูกขาดในเรือนของข้าพเจ้า

^{๑๕๘} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๒๘-๒๒๙.

^{๑๕๙} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๒๕.

มีใจกระด้าง มักด่าว่า (ภิกษุอาคันตุกะทั้งหลาย)
 ข้าพเจ้าเชื่อคำของท่าน ได้ว่ากล่าวภิกษุทั้งหลาย
 เพราะผลกรรมนั้น ข้าพเจ้าจึงต้องจากโลกนี้ไปยังแปดโลก
 พระมหาโมคคัลลานเถระตรัสว่า
 ภิกษุผู้คุ้นเคยกับตระกูลของท่านมิใช่มิตรแท้ เป็นมิตรเทียม
 มีปัญญาทราม มรณภาพแล้วไปสู่คติไหนหนอ
 เปเรตนั้นตอบว่า
 ข้าพเจ้ายืนอยู่บนกระหม่อมศีรษะของเปเรต
 ซึ่งเคยเป็นภิกษุผู้กระทำความชั่วนั้นแหละ
 และภิกษุนั้นไปเกิดเป็นเปเรตผู้ปรนนิบัติของข้าพเจ้าเอง
 พระคุณเจ้าผู้เจริญ ชนเหล่าอื่นถ่ายสิ่งใดลงไป
 สิ่งนั้นเป็นอาหารของข้าพเจ้า และข้าพเจ้าเองถ่ายสิ่งใดลงไป
 เปเรตซึ่งเคยเป็นภิกษุนั้น ก็อาศัยสิ่งนั้นเลี้ยงชีพ ^{๑๖๐}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาประเภทสาธนะธรรมนี้ แสดงให้เห็นการนำคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถา มาสังเคราะห์เพื่อสร้างสรรค์เป็นวรรณกรรมเฉพาะเรื่อง ผู้แต่งได้ใช้ความพยายามในการศึกษารวบรวมความรู้เพื่อสื่อสารธรรมทางพระพุทธศาสนา โดยมุ่งหวังให้ผู้สืบทอดวรรณกรรมเกิด ความรู้ความเข้าใจที่ง่ายและละเอียดมากขึ้น จึงมีการอธิบายอย่างชัดเจน

เนื้อหาและโครงเรื่องจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นแหล่งสำคัญของการสร้างสรรค์ที่สามารถอ้างอิงได้ ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยนี้ ถือเป็นลักษณะหนึ่งในการสร้างสรรค์ ซึ่งจะเห็นได้ว่าการเลือก เนื้อหาเพื่อสร้างเป็นวรรณกรรมนั้น ผู้แต่งมิได้แปลความจากคัมภีร์ภาษาบาลีมาทั้งหมด แต่ผู้สร้างสรรค์ สามารถเลือกสรรและสังเคราะห์นำเอาสาระสำคัญจากแหล่งต่าง ๆ มาสร้างสรรค์ร่วมกันได้อย่างลงตัว ให้ สอดคล้องกับความคิดความเชื่อของคนไทยและสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายที่ผู้สร้างสรรค์ต้องการสื่อสาร

การสร้างสรรค์โดยการนำเนื้อหาหรือเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเป็นข้อมูลสำคัญ เช่น เรื่อง เกี่ยวกับพระพุทธรูปเจ้าและพระพุทธรูปสาวก เพื่อเรียบเรียงเป็นเรื่องราวที่มีความสมบูรณ์ เช่น พระปฐมสมโพธิ กถาที่ถือว่าเป็นพุทธประวัติที่สมบูรณ์ นันทโศภนันทสูตรคำหลวงและพระมาลัยคำหลวง แสดงเหตุการณ์ของ พระสาวกในการบำเพ็ญธรรม เรื่องไตรภูมิซึ่งนำความรู้เรื่องโลกศาสตร์ตามแนวคิดของพระพุทธศาสนาจาก คัมภีร์ต่าง ๆ มาสร้างสรรค์ให้เกิดวรรณกรรมรูปแบบเฉพาะและมีความสมบูรณ์อย่างยิ่ง

การสร้างสรรค์โดยการรับเอารูปแบบจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา มาสร้างสรรค์ เช่น การนำเสนอ รูปแบบชาดก คือ ปัญญาชาดก ที่ไม่ใช่ชาดกในพระไตรปิฎก แต่เป็นการนำนิทานพื้นบ้านท้องถิ่นมา

^{๑๖๐} เปตวิตถุ ขุททกนิกาย เล่ม ๒ ภาค ๒, หน้า ๕๕๙-๕๖๐.

ปรับเปลี่ยนให้เป็นรูปแบบชาดกตามอย่างอรรถกถา เพื่อนำเสนอแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ กรรม-วิบาก และการเวียนว่ายตายเกิด อันเป็นหลักคำสอนสอนสำคัญทางพระพุทธศาสนา รวมถึงการรับเอารูปแบบการนำเสนอโดยปุจฉา-วิสัชนามาใช้ในการดำเนินเรื่องตามรูปแบบที่ปรากฏในพระสูตร

การสร้างสรรคโดยการอ้างอิงข้อความรู้จากคัมภีร์พระพุทธศาสนา พระไตรปิฎกและอรรถกถา เป็นลักษณะหนึ่งของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา เพราะการอ้างอิงถึงคัมภีร์มีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหาและแนวคิด ซึ่งสามารถอ้างอิงย้อนกลับไปถึงหลักของศาสนา คือ พระไตรปิฎกได้ นอกจากการสร้างสรรคเนื้อหาจากคัมภีร์ต่าง ๆ เพื่อสร้างเป็นวรรณกรรมเฉพาะเรื่องแล้ว การอ้างอิงนับว่าสำคัญในแง่การสร้างความรู้ที่มั่นคงใจได้ว่าถูกต้อง น่าเชื่อถือ เพราะอ้างอิงได้กับพุทธพจน์หรือพุทธสาวก

การสร้างสรรควรรณกรรมเรื่องเดียวกันแต่หลากหลายสำนวน เป็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา กล่าวคือ มีการสร้างสรรควรรณกรรมให้มีความหลากหลายแม้จะเป็นเรื่องเดียวกัน เช่นการเปลี่ยนรูปแบบการนำเสนอ ใช้คำประพันธ์ที่หลากหลาย เช่น มหาชาติคำหลวง กาพย์มหาชาติ มหาชาติกลอนเทศน์ กุमारคำฉันท์ บทเห่กาพย์ กาพย์กลอนสุภาพ กาพย์คำฉันท์ เป็นต้น ในแง่หนึ่งการหลากหลายสำนวนนี้คือรูปแบบการตีความคำสอนอย่างหนึ่งที่มุ่งให้ผู้อ่านเกิดความความรู้ความเข้าใจ พระพุทธศาสนาผ่านตัวบท ผู้อ่านย่อมรับสารได้ต่างกันในรูปแบบที่ต่างกัน การหลากหลายสำนวนจึงมีประโยชน์ต่อการเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้กับบุคคลที่มีธรรมชาติการรับรู้ต่างกันให้สามารถรับสารได้

ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา โดยการวิเคราะห์ที่มาของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา พบว่า วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสร้างสรรคจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส ซึ่งเป็นคัมภีร์หลักของพระพุทธศาสนาที่ใช้เป็นแหล่งข้อมูลเพื่ออ้างอิงคำสอนของพระพุทธเจ้าและพระพุทธสาวก สร้างสรรคเป็นวรรณกรรมเฉพาะเรื่อง และบางเรื่องก็มีลักษณะเป็นปกรณ์วิเสส ได้แก่ ชินกาลมาลีปกรณ์ สังคีตยวงศ์ และไตรภูมิ และคัมภีร์ต่าง ๆ นี้ยังอ้างอิงกันและกัน เป็นการเชื่อมโยงความรู้ทางพระพุทธศาสนา เพื่อตรวจสอบความถูกต้อง และใช้เป็นหลักฐานเพื่อการสอนได้ แม้ว่าการสร้างสรรคจะมีการปรับเปลี่ยนและดัดแปลงไปในด้านรูปแบบและรายละเอียด แต่แก่นหลักคือคำสอนตามหลักของพระพุทธศาสนาไม่ได้เปลี่ยนไปแต่อย่างใด ข้อสังเกตในการนำเนื้อหาเรื่องราว สารัตถะ และรูปแบบของพระไตรปิฎกและอรรถกถา มาสร้างสรรควรรณกรรมไทย

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกประเภท อาศัยคัมภีร์หลักคือพระไตรปิฎกและอรรถกถา รวมทั้งคัมภีร์ในสมัยหลังคือ ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสสในการสร้างสรรควรรณกรรม ทั้งทางตรงและทางอ้อม ในทางตรงก็คือการนำเอาหลักคำสอน เนื้อเรื่อง เหตุการณ์ ตลอดจนข้อความจากคัมภีร์หลักมาใช้ในการแต่ง ซึ่งสามารถตรวจสอบเชื่อมโยงไปถึงพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ ทั้งในตัวบทยังมีการอ้างอิงกล่าวถึงชื่อคัมภีร์ที่นำมาใช้ในการแต่งด้วย ในทางอ้อมคือการรับอิทธิพลด้านเนื้อหาและหลักคำสอนจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในชั้นหลัง แต่ก็ยังสามารถตรวจสอบเชื่อมโยงไปถึงพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้

นอกจากนี้ ยังมีวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่มีการปรับเนื้อหาของเรื่องบ้าง เพื่อให้เข้ากับได้กับสังคมไทย แต่หลักคำสอนไม่เปลี่ยนแปลงจากพุทธธรรมในคัมภีร์หลัก

อีกทั้ง การที่กวีสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาโดยได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์หลักเป็นภาษาบาลี โดยเนื้อหาที่นำมาประพันธ์ก็มีทั้งที่แปลเป็นภาษาไทย และแต่งเป็นภาษาบาลี แสดงว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาย่อมต้องมีความรู้ความเชี่ยวชาญในคัมภีร์บาลีเป็นอย่างดี เมื่อกวีอ่านวรรณกรรมบาลีแล้วจึงนำมาแปล และอาจนำเสนอในรูปของการเล่าเรื่องแบบใหม่ ซึ่งแสดงถึงความสามารถในทางวรรณศิลป์ของกวี หากลำดับความสำคัญของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา จะสามารถจัดลำดับความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้ดังนี้^{๑๖๑}

๑. Religious canon – พระไตรปิฎก (Canonical Book) เป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่เป็นหลักสำคัญ และมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสมัยต่อมา พระไตรปิฎกมีสถานะของความศักดิ์สิทธิ์เพราะเป็นพุทธพจน์ และได้รับการสังคายนาตรวจสอบโดยพระอรหันตเถระ ใช้เป็นหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา และใช้เพื่อตรวจสอบคำสอน กับวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสมัยหลัง

๒. Scholarly treatises - วรรณกรรมประเภทอรรถาธิบาย แต่งขึ้นเพื่ออธิบายพระพุทธวจนะในพระไตรปิฎก เพื่ออรรถาธิบายให้เข้าใจมากขึ้นและมีรายละเอียดมากขึ้น นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมประเภทปกรณ์วิเสส ฎีกา และอนุฎีกา ซึ่งทั้งหมดเป็นคัมภีร์เชิงความรู้ เป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่เป็นที่ยอมรับนับถือกันทั่วไป และมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสมัยต่อมา รวมทั้งวรรณกรรมประเภทอรรถาธิบายคัมภีร์ คือกลุ่มเรื่องที่อธิบายความหมายของคำและความ และอรรถาธิบายความคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่ง หรือหัวข้อธรรมหมวดใดหมวดหนึ่ง อาจสังเคราะห์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา เช่น ไตรภูมิ เข้าไว้ในกลุ่มนี้ได้ ทั้งหมดของวรรณกรรมกลุ่มนี้มีขึ้นเพื่ออรรถาธิบายขยายความพุทธธรรม ให้ความรู้ทางพระพุทธศาสนาทำให้เกิดความเข้าใจมากขึ้น

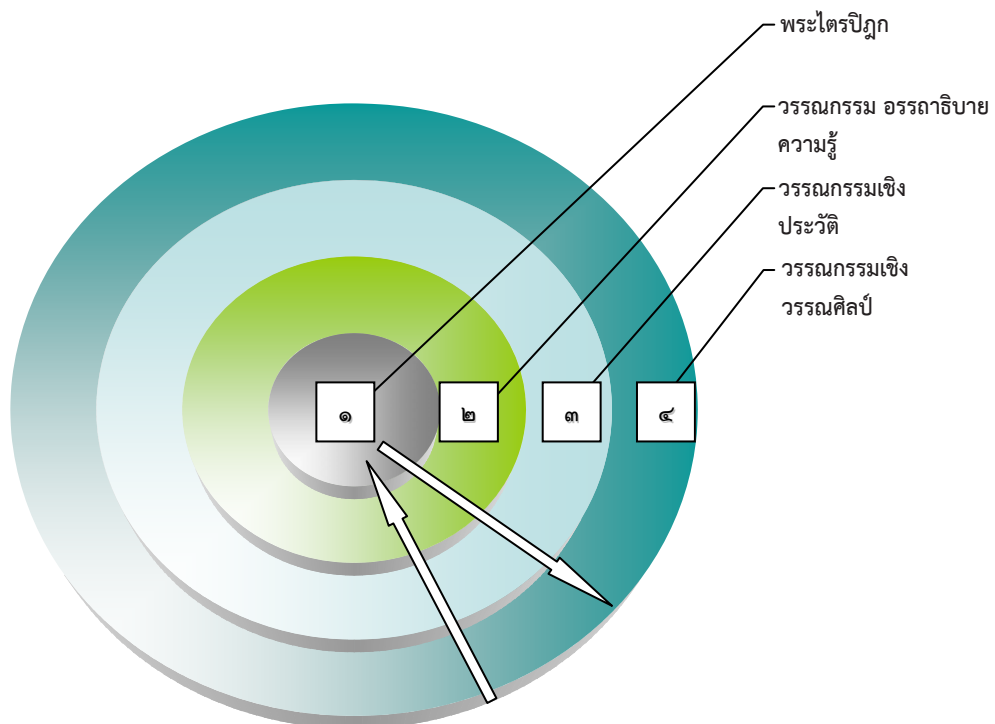
๓. Mythology / history - วรรณกรรมเชิงประวัติ มีเรื่องราวว่าด้วยความเป็นไปของบุคคล สถานที่ เหตุการณ์ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ได้แก่ พุทธประวัติ สาวกประวัติ เรื่องราวของบุคคลต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา

^{๑๖๑} ผู้วิจัยประยุกต์แนวคิดเรื่องการเขียนวรรณกรรมศาสนา จากแนวคิดของ Vladimir I. Braginski ซึ่งได้จัดระบบการเขียนวรรณกรรมศาสนาในวัฒนธรรมสันสกฤต จีน และอาหรับในเชิงเปรียบเทียบให้เห็นว่ามีระบบการเขียนวรรณกรรมโดยเริ่มจากสิ่งสูงสุดทางศาสนา (The Absolute) เป็นแก่นกลางของวรรณกรรมประเภทอื่น ๆ ที่ห่างไกลออกไป คือ วรรณกรรมเชิงความรู้ ประวัติศาสตร์ และวรรณกรรมเชิงอารมณ์ ผู้วิจัยนำแนวคิดนี้มาเทียบเคียงกับการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา โดยเห็นว่าสามารถเทียบเคียงกันได้ และทำให้เห็นว่าวรรณกรรมแต่ละประเภทและแต่ละช่วงเวลา มีความสัมพันธ์ที่สลับย้อนกลับไปตามคัมภีร์หลักคือพระไตรปิฎกได้ ดูรายละเอียดใน Vladimir I. Braginski, *The Comparative Study of Traditional Asian Literature: From Reflective Traditionalism to Neo-Traditionalism*, London: Curzon, 2001, pp. 43-56.

ประวัติศาสตร์ธรรม ประกอบด้วยประวัติการรวบรวมและการสร้างสรรค์วรรณกรรม ประวัติการเผยแพร่ธรรมะ ประวัติศาสนวัตถุ ประวัติศาสนสถาน ประวัติเหตุการณ์ที่เนื่องด้วยความเจริญและความเสื่อมของ พระพุทธศาสนา วรรณกรรมประเภทนี้ เช่น มหาวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ สังคดียวงศ์ รวมทั้งตำนานต่าง ๆ เช่น ตำนานพระเจ้าเลียบโลก เป็นต้น

๔. Fine literature - วรรณกรรมเชิงวรรณศิลป์ เป็นวรรณกรรมที่มีอยู่มากในวัฒนธรรมวรรณศิลป์ของไทย มีลักษณะที่เน้นเรื่องความสะเทือนใจ อารมณ์ ความงาม และอลังการทางเนื้อหาและรูปแบบ อาจมีการปรับเรื่องจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา โดยนำเรื่องราวที่ผูกขึ้นใหม่ให้เป็นเรื่องในพระพุทธศาสนา และนำเสนอผ่านกลวิธีทางวรรณศิลป์อันประณีต อีกทั้งเป็นงานเขียนที่เป็นเอกเทศเฉพาะของกวีแต่ละคน ส่วนใหญ่เป็นร้อยกรอง เช่น พระปฐมสมโพธิกถา กากี สมบัติอมรินทร์ พระมาลัยคำหลวง นันทโศภนัทสูตรคำหลวง เป็นต้น แม้ว่าจะมีการสร้างสรรค์ด้วยวรรณศิลป์แต่วิจิตรวรรณกรรมเหล่านี้ก็สามารถเชื่อมโยงคำสอนเข้ากับพระไตรปิฎก อรรถกถา หรือเชื่อมโยงกับวรรณกรรมประเภทอรรถกถา วรรณกรรมเชิงประวัติเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาได้

ผู้วิจัยสรุปด้วยแผนภาพตามแนวคิดของ Vladimir I Braginski ได้ดังนี้^{๑๖๒}



การที่กวีสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาโดยได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์หลักเป็นภาษาบาลี โดยเนื้อหาที่นำมาประพันธ์ก็มีทั้งที่แปลเป็นภาษาไทยและแต่งเป็นภาษาบาลี แสดงว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณกรรม

^{๑๖๒} Ibid, p. 47.

พระพุทธศาสนาย่อมต้องมีความรู้ความเชี่ยวชาญเป็นยอด เมื่อกวีนานวรรณกรรมบาลีแล้วก็นำมาแปล และอาจนำเสนอในรูปของการเล่าเรื่องแบบใหม่ ซึ่งแสดงถึงความสามารถในทางวรรณศิลป์ของกวี เห็นได้อย่างชัดเจนว่า วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีความเชื่อมโยงกับคัมภีร์หลักคือพระไตรปิฎกและอรรถกถา ทั้งในแง่เนื้อเรื่องและหลักคำสอน สะท้อนให้เห็นว่าแนวคิดสำคัญของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาคือการสร้างสรรค์ที่อิงกับหลักพระพุทธศาสนา แม้ว่าเรื่องจะมีการปรับหรือเปลี่ยนไปบ้าง ทว่าพุทธธรรมไม่เปลี่ยนแปลง และวรรณกรรมสามารถรักษาคำสอนได้อย่างดี

๒.๒ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมแห่งประสบการณ์

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมที่สร้างสรรค์จากคัมภีร์พระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์สำคัญอื่น ๆ สิ่งที่ต้องพิจารณาคือแก่นสำคัญอันเป็นหลักของการสร้างสรรค์คือพระไตรปิฎกนั้น มีที่มาและกระบวนการของการสร้างสรรค์อย่างไร ความเข้าใจการสร้างสรรค์พระไตรปิฎกเป็นแนวทางให้เห็นการสืบทอดและสร้างสรรค์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาไทยด้วยเช่นกัน การเกิดของพระไตรปิฎกนั้น สามารถเทียบเคียงได้กับการเกิดขึ้นของวรรณกรรมในยุคต่อมา

ในหัวข้อก่อนหน้านี้ ผู้วิจัยได้แสดงให้เห็นว่าวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้รับอิทธิพลของการสร้างสรรค์มาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา โดยพิจารณาด้านเนื้อหา และรูปแบบซึ่งปรากฏอย่างชัดเจน ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าการเกิดขึ้นของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา คือการถ่ายทอดประสบการณ์จากผู้สร้างผ่านตัวบทไปสู่ผู้เสพ วรรณกรรมพระพุทธศาสนามีลักษณะที่สำคัญคือ แม้ว่าจะเป็นเรื่องที่อาจทำความเข้าใจได้ผ่านโครงเรื่องหรือตัวละครก็ตาม แต่องค์ประกอบทางวรรณกรรมเหล่านั้น เป็นเพียงเครื่องมือเพื่อนำไปสู่ความเข้าใจพุทธธรรมซึ่งมีลักษณะเป็นนามธรรม พระพุทธศาสนามีเนื้อหาที่ลึกซึ้ง จึงต้องอาศัยประสบการณ์เพื่อให้เข้าใจและเข้าถึงได้ การเกิดขึ้นของพระไตรปิฎกมาจากการสังคายนาโดยพระอรหันตเถระ ซึ่งทุกองค์ได้มีประสบการณ์ตรงในการรับคำสอนของพระพุทธเจ้า ได้เข้าใจพุทธธรรมและตรัสรู้ ประสบการณ์ทางธรรมของท่านจึงได้รับการถ่ายทอดลงในพระไตรปิฎก และเป็นประสบการณ์ชาวพุทธเถรวาทเชื่อถือและยึดเป็นบรรทัดฐานของพุทธธรรม

ประสบการณ์ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนานั้น มีความสำคัญที่ต้องอภิปราย เพราะเป็นประสบการณ์ทางศาสนา^{๑๖๓} ซึ่งมีความสำคัญต่อการสร้างและเสพวรรณกรรม

^{๑๖๓} ประสบการณ์ทางศาสนาในพุทธศาสนาไม่เหมือนกับประสบการณ์ทางศาสนาของศาสนาประเภทเทวนิยมซึ่งหมายถึงการได้พบพระเจ้าหรือมีประสบการณ์เหนือธรรมชาติอื่น ๆ ในเชิงอศรัย แต่ประสบการณ์ทางศาสนาในที่นี้จะเกี่ยวกับการทำความเข้าใจ และแสวงหาสิ่งสูงสุดทางศาสนา (The Absolute) เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อชีวิตทั้งทางโลกและทางธรรม ในกรณีของพุทธศาสนาคือการมีความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อคำสอน และนำหลักคำสอนมาพัฒนาชีวิตให้ดำเนินไปสู่ความหลุดพ้น

ประสบการณ์ หมายถึง การที่ตา หู จมูก ลิ้น กายของเราได้ประสบพบเห็นและได้สัมผัสกับสิ่งของหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ และยังหมายรวมถึงการที่จิตใจของเราได้ประสบกับความรู้สึกลึกซึ้งบางอย่างด้วย เช่น รู้สึกดีใจ รู้สึกอยากได้ เป็นต้น^{๑๖๔} ความหมายของประสบการณ์ในแง่นี้ก็คือการที่ประสาทสัมผัสได้รับสิ่งกระทบภายนอกและก่อให้เกิดเป็นความรู้ ความรู้สึก และประสบการณ์ขึ้นมา ในทางวรรณกรรมอาจอธิบายได้ว่า ผู้แต่งได้รับประสบการณ์จากการอ่านหรือการปฏิบัติทางศาสนา แล้วนำมาถ่ายทอดเป็นตัวบทวรรณกรรม ซึ่งตัวบทวรรณกรรมก็จะเป็นเครื่องมือสื่อกระทบต่อจิตและอารมณ์ของผู้อ่านให้เกิดความรู้สึกลึกซึ้งและเกิดเป็นประสบการณ์ของผู้อ่านเอง กล่าวได้ว่า วรรณกรรมพระพุทธศาสนาสร้างจากประสบการณ์เพื่อสร้างประสบการณ์ นี่คือแนวคิดสำคัญของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่ผู้วิจัยต้องการวิเคราะห์และยืนยัน

ประวัติพระพุทธเจ้าแสดงให้เห็นว่า กระบวนการสร้างประสบการณ์ของพระองค์ นำให้พระองค์ค้นหาทางแสวงหาหนทางพ้นทุกข์ พระพุทธองค์ทรงเริ่มคิดจากประสบการณ์ คือ ประสบการณ์ที่ได้เห็นความเจ็บ ความแก่ ความตาย และที่สำคัญที่สุดคือ ความทุกข์ พระองค์ประสงค์ที่จะค้นหาสาเหตุของทุกข์ ในการค้นหา นี้พระองค์มิได้เชื่ออะไรล่วงหน้าอย่างตายตัว ไม่ทรงเชื่อว่ามีพระผู้เป็นเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใด ๆ ที่จะให้คำตอบได้ แต่ได้ทรงทดลองโดยอาศัยประสบการณ์ของพระองค์เอง... พุทธศาสนานับความสนใจกับปัญหาที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ทางจิตใจ^{๑๖๕} กล่าวคือการเกิดหลักพุทธธรรม เกิดจากการสร้างสมประสบการณ์ของพระพุทธเจ้า ทรงเป็นผู้เริ่มต้น หรือผู้ค้นพบคำสอน และถ่ายทอดประสบการณ์ของพระองค์ให้แก่พระสาวก ในยุคเริ่มต้นของประสบการณ์ถ่ายทอดทางมุขปาฐะผ่านการสังคายนา จนถึงการจัดบันทึกเป็นลายลักษณ์

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์หลักของพระพุทธศาสนาที่รวมข้อคำสอนของพระพุทธเจ้าและพระพุทธรักษา เกิดขึ้นหลังจากพุทธปรินิพพาน เมื่อพระพุทธเจ้าจะสั่งสอนหรือเทศนาพระธรรมเรื่องใด จะทรงมีแนวทางและคิดวิเคราะห์พิจารณาเนื้อหาและวิธีการที่เหมาะสมสำหรับแต่ละบุคคล ดังนั้นแม้ว่าจะตรัสสอนเรื่องเดียวกันแต่ถ้าหากบุคคลที่รับสารมีความสามารถต่างกัน พระองค์ก็จะทรงเลือกวิธีการที่ต่างกันเพื่อให้บุคคลนั้นสามารถเข้าใจได้เรื่องที่สอนได้ สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าความเข้าใจย่อมเกิดจากประสบการณ์ของผู้รับสารที่แตกต่างกันด้วย แม้ว่าจะเป็นเรื่องเดียวกัน หลังจากพระพุทธองค์ตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาอยู่นานเกี่ยวกับสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้ ว่ามีความซับซ้อน และยากที่บุคคลทั่วไปจะเข้าถึงได้ แต่ก็ไม่ทรงตัดสินใจที่จะเทศนาสอนธรรมแก่บุคคลทั้งหลาย พระองค์ตรัสว่าสิ่งที่พระองค์ค้นพบนั้นมีอยู่มาก แต่สิ่งที่ทรงสอนนั้นมีเพียงเล็กน้อย ดังนั้นประสบการณ์ของพระองค์จึงยิ่งใหญ่และครอบคลุมสาระพุทธธรรมทั้งหลาย แต่ได้ทรงเลือกสรรพุทธธรรมที่บุคคลทั้งหลายอาจเข้าใจได้ด้วยประสบการณ์ของแต่ละคน

ในการสังคายนาแสดงให้เห็นว่า พระไตรปิฎกเกิดขึ้นจากการสังเคราะห์รวบรวมประสบการณ์ที่พระสาวกแต่ละองค์ได้ทราบและเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้า (ซึ่งอาจเข้าใจด้วยวิธีที่ต่างกันตามประสบการณ์

^{๑๖๔} วิทย์ วิศทเวทย์, *ปรัชญาธรรม: พุทธปรัชญา*, กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓, หน้า ๔๙.

^{๑๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

ของตน) นำมารวบรวมและเรียบเรียงไว้อย่างเป็นระบบเพื่อมุ่งหมายรักษาและสืบทอด อีกทั้งจะยังเป็นเครื่องมือในการสอนธรรม แม้ว่าการสังคายนาพระธรรมวินัย พระอริยสงฆ์จะอาศัยการทรงจำ แต่ความทรงจำนั้นย่อมต้องผ่านกระบวนการเข้าใจและหยั่งรู้ในพระธรรมเหล่านั้นอย่างดีแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการสังคายนาครั้งที่ ๑ หลังพระพุทธเจ้าปรินิพพาน พระสงฆ์ผู้กระทำสังคายนาทั้งหมดต่างเป็นพระอรหันต์ มีสถานะเดียวกันกล่าวคือมีประสบการณ์ทางศาสนาเหมือนกันคือมีความเข้าใจตรงกัน ทำให้เชื่อได้ว่า การสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งนั้น ได้รวบรวมคำสอนของพระพุทธองค์หรือคำสอนของพระสาวกซึ่งได้รับการรับรองจากพระพุทธองค์แล้ว เป็นประสบการณ์ทางศาสนาที่พระอริยสงฆ์ได้หยั่งรู้ และมีการสอบทานตรวจสอบระหว่างกัน ก่อนทรงจำและบันทึกเป็นลายลักษณ์ในที่สุด เกิดเป็นพระไตรปิฎกดังที่ปรากฏในปัจจุบัน พระไตรปิฎกจึงเป็นวรรณกรรมแห่งประสบการณ์ของพระสาวกที่ได้เรียนรู้และจดจำร่วมกัน

ในยุคต่อมา มีการรวบรวมและตีความคำสอนเพื่อให้ทรงไว้ซึ่งพุทธพจน์ เกิดเป็นพระไตรปิฎก และอรรถกถา ซึ่งยังคงสร้างขึ้นเพื่อรักษาคำสอน วิเคราะห์ ตีความ และการถ่ายทอดคำสอนสืบเนื่องทำให้เกิดวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ ทั้งอรรถกถา ปกรณ์วิเสส แต่ทั้งหมดก็ยังสามารถเชื่อมโยงไปถึงพระไตรปิฎกอันเป็นหลักสำคัญ และวรรณกรรมหลังพระไตรปิฎกเหล่านี้ก็ได้ผ่านการศึกษาค้นคว้าเพื่อเรียบเรียงให้เป็นวรรณกรรมเพื่อการศึกษาและรักษาพระธรรมวินัย

ดังนั้น วรรณกรรมพระพุทธศาสนา (วรรณกรรมบาลี) คือลักษณะของหนังสือที่ได้มีรวบรวมข้อคำสอนต่าง ๆ ด้วยภาษาบาลี ทั้งตำรา คำสอน หรือความคิดต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา ของชุมชนที่นับถือพุทธศาสนา วรรณกรรมบาลี จึงมีคุณค่าในฐานะที่เป็นบันทึกแสดงหลักธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นเครื่องสะท้อนประสบการณ์การปฏิบัติธรรมของพระพุทธองค์และพระอริยสาวก อีกทั้งเป็นประวัติแสดงการเปลี่ยนแปลงทางความคิด และวิธีการตีความหมายพุทธธรรมของพุทธศาสนิกชนในสมัยและท้องถิ่นต่าง ๆ ^{๑๖๖}

วรรณคดีบาลี (พุทธศาสนา) เป็นหนังสือที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าและสาวก หรือทศนะเรื่องธรรมะของคนสมัยหลัง มีลักษณะเป็นหนังสือสอนเรื่องธรรมชาติของชีวิต อาจเป็นคำสอนสั้น ๆ ที่มุ่งสาระทางธรรมโดยตรง เช่น พระอภิธรรม และหนังสือที่มีการพรรณนาซึ่งใช้ภาษาลีลาสำนวนไพเราะคมคาย เช่น ธรรมบท ซึ่งก่อให้เกิดความประทับใจ ถือว่าเป็นธรรมรส เป็นการสะท้อนถึงประสบการณ์ของผู้ที่สละหลุดพ้นจากความยึดติดใด ๆ ทั้งความคิดของสภาวะสังคมและอารมณ์ที่เนื่องด้วยเหตุปัจจัย วรรณกรรมบาลีมีรสต่างออกไป กวีหรือผู้สอนธรรมมิได้หลงไหลคำพูดออกมา เพราะจิตถูกกระทบจากเหตุปัจจัยภายนอก แต่กลับสะท้อนรสของจิตที่สงบระงับจากการถูกกระทบนั้น เป็นรสของความนิ่ง ไม่หวั่นไหว สมบูรณ์ ความคิดและความรู้สึกที่แสดงออกจึงมิใช่จินตนาการ แต่เป็นการแสดงสัจธรรมของชีวิต ทั้งนี้อาศัยภาษาเป็นเครื่องมือได้อย่างงดงาม ก่อให้เกิดความปิติเลื่อมใส ^{๑๖๗}

^{๑๖๖} สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖. หน้า ๒.

^{๑๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

ตัวบท จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในการศึกษาพระพุทธศาสนา เพราะเป็นหลักฐานหรือเครื่องมือเดียวที่จะใช้ศึกษา รวมถึงตรวจสอบความถูกต้องของข้อคำสอนต่าง ๆ และเป็นเครื่องมือกระตุ้นประสาทสัมผัส เป็นตัวบทที่จะเป็นเครื่องมือสร้างประสบการณ์ให้แก่ผู้อ่านและผู้ปฏิบัติต่อไป

ตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมาจึงเห็นได้ว่า มีความพยายามในการรักษาคำสอนของพระพุทธองค์และถ่ายทอดคำสอนนั้นให้สืบเนื่องต่อมา คำสอนที่ถ่ายทอดคือพุทธธรรมที่มีความละเอียดลึกซึ้ง ซับซ้อนและเข้าใจยาก ผู้ถ่ายทอดคือพระพุทธองค์ พระพุทธสาวก และอรรถกถาจารย์ ย่อมเป็นผู้ที่มีความเข้าใจพุทธธรรมอย่างยิ่ง มีประสบการณ์ทางศาสนาอย่างแจ่มชัด จึงสามารถรักษาและสืบทอดพระธรรมคำสอนไว้ได้

นอกจากความสำคัญของประสบการณ์ทางศาสนาที่มีบทบาทสำคัญต่อผู้สร้าง ตัวบท และผู้เสพแล้ว ประสบการณ์ในลักษณะที่เป็นความเข้าใจต่อเนื่องหาหลักธรรมหรือคำสอนของพระพุทธศาสนา ยังประกอบกับความงามเชิงวรรณศิลป์ของตัวบทด้วย การสื่อประสบการณ์ต้องอาศัยภาษาในการถ่ายทอดเพื่อให้ถึงผู้เสพ การถ่ายทอดวรรณกรรมต้องใช้ความงามประกอบด้วย

ประสบการณ์ทางสุนทรียะกับประสบการณ์ทางศาสนาจึงเป็นประสบการณ์ที่ทำให้เราหลุดพ้นจากความกังวลใจในเรื่องชีวิตประจำวันของตนเองไปชั่วคราว แล้วก็ทำให้เกิดความดื่มด่ำในความเพลิดเพลินใจที่ปราศจากอหังการซึ่งเราได้ประสบอยู่ในขณะนั้น... เพราะเหตุที่ประสบการณ์ทางสุนทรียะกับประสบการณ์ทางศาสนามีความคล้ายคลึงกันอย่างลึกซึ้งดังกล่าวแล้วนั่นเอง บางครั้งศิลปะจึงได้ชื่อว่าเป็น “ผู้ปรองดอง” หรือ “สะพานเชื่อมต่อ” ประสบการณ์ในโลกกับประสบการณ์เหนือโลกเข้าด้วยกัน เราพอจะมองเห็นได้ว่า สิ่งที่มาเร่งเร้าให้เกิดประสบการณ์ทางสุนทรียะนั้นก็คือโลกียวัตถุอย่างแน่นอน แต่บางครั้งประสบการณ์ทางสุนทรียะก็อาจจะช่วยนำจิตใจให้ล่องลอยไปสู่ภาวะอันสูงส่งอันเป็นภาวะของการหยั่งรู้ในภายในอันลึกลับที่จะทำให้รู้ไปถึงมูลรากของโลกียภาวะได้ด้วย ^{๑๖๘}

นอกจากประสบการณ์ทางศาสนาแล้ว การให้ถ่ายทอดให้เกิดเป็นตัวบทวรรณกรรมยังต้องอาศัยความสามารถเชิงภาษาเพื่อถ่ายทอดประสบการณ์ความเข้าใจอันประณีตนั้น เพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้เสพวรรณกรรมสามารถเข้าใจและเข้าถึงพระธรรมคำสอนตามความสามารถและประสบการณ์ของผู้อ่านแต่ละคน

จากกระบวนการการสร้างประสบการณ์ทางศาสนาดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยจึงเห็นว่า แนวคิดของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมแห่งประสบการณ์ คือจากประสบการณ์ของผู้สร้างถ่ายทอดผ่านตัวบทเพื่อสร้างความรู้ ประสบการณ์ ความเข้าใจแก่ผู้เสพ ซึ่งผู้เสพจะเข้าใจหรือเข้าถึงได้มากน้อยเพียงใดย่อมขึ้นอยู่กับประสบการณ์ทางศาสนาของผู้เสพด้วย

ประสบการณ์ ความจริง ความรู้ และความงาม มีความสำคัญต่อการกระบวนการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ผู้สร้างสรรค์นำเอาประสบการณ์ทางศาสนาซึ่งเป็น

^{๑๖๘} จี ศรีนิวาสนัน, *สุนทรียศาสตร์ ปัญหาและทฤษฎีเกี่ยวกับความงามและศิลปะ*, แปลโดย สุเชาว์ พลอยชุม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๔๕, หน้า, หน้า ๑๔๔-๑๔๕.

ความรู้ความเข้าใจถ่ายทอดผ่านความงามเชิงวรรณศิลป์ เพื่อให้ผู้เสพได้รับประสบการณ์นั้น ในขณะเดียวกัน ประสบการณ์ของผู้เสพก็เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่จะทำให้ได้รับประโยชน์หรือคุณค่าของวรรณกรรมได้มากน้อยต่างกัน

๑) ความสำคัญของผู้สร้างในฐานะผู้ถ่ายทอดประสบการณ์

ผู้สร้างวรรณกรรมหรือกวีผู้แต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาอาจมีประสบการณ์ทางศาสนา มีความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อพุทธธรรมแล้วต้องการถ่ายทอด การสร้างสรรค์วรรณกรรมเป็นกระบวนการสกัดหรือกรองประสบการณ์อันหลากหลายแล้วแปรรูปมาสู่วรรณกรรม^{๑๖๙} วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมที่มุ่งนำเสนอสารัตถะทางพุทธศาสนา ซึ่งเกี่ยวกับความเชื่อถือศรัทธา มีเนื้อหาที่กล่าวถึงพุทธธรรมในลักษณะที่เป็นนามธรรม นามธรรมซึ่งเป็นพุทธธรรมเป็นประสบการณ์ความเข้าใจพิเศษที่ผู้เข้าถึงจะรู้ได้ ผู้สร้างจึงเป็นส่วนสำคัญในการนำเสนอซึ่งเป็นนามธรรมนั้นมาแสดง วรรณกรรมพระพุทธศาสนาก็คือการแบ่งปันประสบการณ์ความเข้าใจของผู้สร้าง ความรู้เกิดจากความเชื่อ จากการมีประสบการณ์ ผู้สร้างวรรณกรรมพระพุทธศาสนามีทั้งความรู้และศรัทธาทำให้ท่านได้ประสบการณ์จากการศึกษา การศึกษาอย่างลึกซึ้งของท่านนำมาซึ่งพุทธิปัญญา

ความรู้ของผู้สร้างหรือกวีเป็นความรู้ได้มาจากญาณทัสสนะ หรือรู้ความจริงระดับสูง แม้ว่าอาจจะไม่สามารถอธิบายได้ด้วยภาษาเฉพาะเพราะเป็นประสบการณ์และความรู้อันเป็นนามธรรม เป็นประสบการณ์พิเศษ พิสูจน์ไม่ได้ แต่จากวรรณกรรมย่อมแสดงให้เห็นความรู้อย่างยิ่งยวดลึกซึ้งของกวีที่สามารถสร้างสรรค์และถ่ายทอดประสบการณ์พิเศษนั้นผ่านตัวบท กล่าวได้ว่า ความสามารถของผู้สร้างคือการสร้างโลกสามัญวิสัย ซึ่งมนุษย์สามารถรับรู้และเข้าถึงได้จากประสาทสัมผัส จากมิติทางศาสนาที่พ้นวิสัยความเข้าใจ เช่น การอธิบายความในไตรภูมิ เพื่อถ่ายทอดความเข้าใจที่ลึกซึ้งให้แก่ผู้เสพวรรณกรรม การอธิบายการเจริญภาวนาระดับสูง ความว่า

ครั้นว่าได้อัฐฐสมบัติ ๘ อันนี้แล้วเห็นทั้งชั้นฟ้าดินสิ้น แลเห็นทั้งความสุขอันมีในชั้นฟ้า แลชั้นดินชั้นอินทร์แลพรหมทั้งหลาย เห็นมาอยู่ในฝ่ามือคือดังผลมะขามป้อมอันอยู่ในใจมีอนั้นแลฯ
อันว่าได้อภิญญา ๖ อันนั้นอันไปสิ้น อนึ่งนั้นชื่ออิทธิวิชา อนึ่งชื่อทิพพจักขุญาณ อนึ่งชื่อทิพพโสตญาณ อนึ่งชื่อเจโตปริยญาณ อนึ่งชื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ อนึ่งชื่ออาสวญาณ อันว่าได้อิทธิวิชานั้นได้ อาจกระทำฤทธิได้ทุกอัน ผิดจะยกเอาแผ่นดินขึ้นไว้ในกลางฝ่ามือก็ได้ เอาเขาพระสุเมรุออกจากที่ก็ได้ จะกระทำสิ่งใดก็ได้ทุกประการบมียากสักอัน^{๑๗๐}

ประสบการณ์การเจริญภาวนาและความเข้าใจธรรมะระดับสูง เป็นเรื่องเชิงปัจเจกของผู้ที่มีประสบการณ์ แต่การถ่ายทอดออกมาให้ผู้อื่นได้เข้าใจได้นั้นต้องอาศัยความสามารถทั้งในด้านเนื้อหาและภาษา

^{๑๖๙} กุสุมา รักษมนี, *ดั่งรัตนะแห่งโกสินทร์*, กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๓๗, หน้า ๒๓.

^{๑๗๐} ไตรภูมิกถา, หน้า ๒๕๗.

ที่สื่อออกมา ในตัวอย่างนี้ เป็นการอธิบายการได้ญาณระดับต่าง ๆ ผู้ได้ญาณนี้จะสามารถมองเห็นและเข้าใจโลกทั้งจักรวาลได้อย่างแจ่มแจ้ง

ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาของไทยนั้น ผู้สร้างหรือกวีส่วนใหญ่จะเป็นภิกษุหรือเคยเป็นภิกษุได้บวชเรียน ศึกษาพระพุทธศาสนามาอย่างดีทั้งในด้านปริยัติ และปฏิบัติ เมื่อถ่ายทอดนั้น ผู้สร้างแสดงความมุ่งหวังของการสร้างวรรณกรรมว่าเพื่อให้เป็นพุทธบูชา เป็นกิจอันประเสริฐ นอกจากนี้ยังมุ่งสื่อสารหลักพุทธธรรมเพื่อให้ผู้เสพได้เข้าใจ ก่อให้เกิดตัวบทที่วิจิตรวิเศษแก่พระศาสนา คือมีทั้งคุณค่าในด้านการสืบทอด และมีคุณค่าในด้านประโยชน์ต่อผู้อ่าน เช่น

อันว่าสรรพสวัสดิ์ แห่งพระรัตนตรัย จงมีในเศียรข้า จงศรัทธาทุกเมื่อ ด้วยเพื่อข้า
กระทำนัฏการ โอนโมลีธารเทิดเกศ ต่อพระเดชพระไตรรัตน์ ด้วยสักกัจจเคารพ นบอภิวันท์
อะคร้าว ข้าจะกล่าวตามพระบาลี ในคัมภีร์พระมาลัย ตามอชฌาศรัยอัตโนมัตติ ให้โสมนัสศรัทธา
แก่นรนาสรรพสวัสดิ์ วิจิตรอรชรโดยสมัย อันจำเริญในมนัส ขอสรรพสวัสดิ์จงมี แต่ข้านี้ไชรั

จบเสร็จอภิวาทไหว	วันทา
พระรัตนไตรยา	ยิ่งไชรั
จักแกลงแห่งเถรา	ถิรภาพ
พระมาลัยเทพไว	อ่านอ้างเป็นผลฯ ^{๑๗๑}

ตัวอย่างจากพระมาลัยนี้ แสดงให้เห็นว่าผู้สร้างแสดงออกถึงความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ความศรัทธานี้เองนำไปให้ผู้สร้างได้สามารถนำความรู้ที่มี มาถ่ายทอดให้มีลักษณะพิเศษทั้งด้านสารัตถะเนื้อหา และลีลาวรรณศิลป์ในเชิงวรรณกรรม ในแง่เนื้อหาผู้สร้างได้ถ่ายทอดความรู้ประสบการณ์อันได้จากคัมภีร์พระพุทธศาสนา โดยผู้สร้างได้เคร่งครัดและยืนยันความรู้ที่มาจากเรื่อง โดยมุ่งหวังให้เกิดตัวบทวรรณกรรมที่งดงาม อีกทั้งยังมุ่งหวังให้เกิดประโยชน์แก่ผู้อ่านด้วย

ขอหวังวรวัจนแจ้ง	แจ้งอรรถ
ศรีวิชัยแสดงสาร	สืบสร้าง
เป็นศรีบุรียรัตน์	กรุงเทพฯ
ประโยชน์หญิงชายอ้าง	อ่านแจ้งผลบุญฯ ^{๑๗๒}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในทัศนะของผู้สร้างคือการทำให้ผู้เสพสามารถเข้าใจเรื่องและได้ผลบุญซึ่งหมายถึงการเข้าใจพุทธธรรมในเรื่องนั้น ๆ และนำไปเป็นประโยชน์ได้ นอกเหนือไปจากการที่ผู้สร้างต้องการสร้างเพื่อให้ได้ประโยชน์ส่วนตนคือเป็นพุทธบูชา หรือหวังเพื่อให้ตนบรรลุนิพพาน ดังนั้น วรรณกรรม

^{๑๗๑} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๓๓.

^{๑๗๒} ลิลิตพระศรีวิชัยชาดก, หน้า ๑๗๐.

ไทยพระพุทธศาสนาจึงเป็นวรรณกรรมเพื่อการแบ่งปันประสบการณ์ความรู้ทางศาสนาของผู้แต่ง มุ่งหวังให้ผู้อ่านได้รับผลทางศาสนาคือการรู้คิดและเข้าใจชีวิต และมีทางในการตัดความทุกข์หรืออุปสรรคปัญหาต่างๆ โดยอาศัยพุทธธรรม

ในการแต่งวรรณกรรมไทยพระพุทธศานาย่อมต้องรักษาคำสอนและเรื่องทางพระพุทธศาสนา การเรียบเรียงตามพระคัมภีร์เดิม จึงเห็นได้ว่าเรื่องที่นำมาแต่งผู้สร้างได้กล่าวถึงเสมอว่าดำเนินเรื่องตามอรรถบาลี นอกจากนี้ยังต้องรักษารธรรมเนียมการแต่งคือนิยมแต่งเป็นภาษาบาลีเพราะเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์สำคัญ เป็นพุทธพจน์ที่ต้องพยายามรักษา จึงแต่งด้วยภาษาบาลี ต่อเมื่อมีความคลี่คลายคือต้องการเผยแพร่ให้ประชาชนในวงกว้างจึงต้องมีการแปลเป็นภาษาท้องถิ่น อย่างไรก็ตามก็ยังคงพยายามรักษาภาษาเดิมไว้ให้ได้มากที่สุด

สิ้นสุดตำนาน พิมพานิพพาน มีโนบาฬี
ข้าค่อยขอแกลง แจ้งตามบาฬี องค์เถรี พิโรขอสะมา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ปฐมสมโพธิภาษาบาลีขึ้นจากหลายสำนวนที่มีมาก่อนหน้านี้ ก่อนที่จะทรงแปลเป็นภาษาไทย

บัดนี้ข้าพเจ้าได้รจนาคัมภีร์ประวัติพระชินเจ้าเดิมมีชื่อว่าปฐมมาภิสมโพธิ ซึ่งมีเนื้อหาวิปาสคคาสดเคลื่อน เมื่อคัมภีร์ (ปฐมมาภิสมโพธิ) ทั้งหมด มีอนุสนธิชาติตกบกพร่องกอบกับได้รับอาราธนาจากพระมหากษัตริย์ผู้ประเสริฐ ข้าพเจ้าจึงได้เรียบเรียงขึ้นใหม่^{๑๗๓}

ในแง่ที่ทรงแสดงถึงการตรวจสอบคัมภีร์ให้ถูกต้องตามอรรถบาลี เพื่อให้คงความถูกต้องตามพุทธพจน์ซึ่งเป็นหน้าที่สำคัญอย่างหนึ่งของผู้สร้างที่ใช้ประสบการณ์ความรู้ของตนเพื่อตรวจสอบและสร้างวรรณกรรมที่จะนำประโยชน์ให้แก่ผู้อื่น

เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรได้กล่าวถึงความสำคัญของการแต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ปรากฏในการแตงนันทโพนันทสูตรคำหลวงว่า

...แลข้านี้ก่สำแดงบท สงคายามิ แต่งสิลธิฐพจนคำสยาม สิลิภูฐ์ ให้เกลี้ยงเกลามาตามในพระบาฬี นนโทปนันทวตถุ ซึ่งมีในนันทโพนันทพัสดุ พุทฺสมผลสกัม และมีบทสัมผัสสะอันเจรอนญ ปสาทยาย เพื่อจให้จำเรญปริดาภิรมย์ เตสั ชน่านั แห่งนิกรสรณพราหมณา แลเสวกามาตยาราชบัณฑิตย โสวตถิกมาลั เปนถนิมรัตนภิรมย์ชิตกรรณา แห่งเมธาในโลกยนี้ แล^{๑๗๔}

^{๑๗๓} อ้างใน เสฐียรพงศ์ วรรณปก, *พุทธศาสนา: วรรณคดีและวิจารณ์*, หน้า ๒๘๓.

^{๑๗๔} นนโทปนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๒๓๔.

นอกจากการรักษาเนื้อหาให้ถูกต้องตามพระบาลีแล้ว การที่ผู้สร้างพยายามรักษาภาษาเดิมคือภาษาบาลีเอาไว้ ก็ย่อมแสดงให้เห็นความรู้ความสามารถ และการยืนยันข้อความ แสดงถึงการแปลแต่งอย่างมีหลักการเพื่อให้ถูกต้องเชื่อถือได้ นับเป็นกิจของผู้สร้างวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ความสามารถของผู้สร้างเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา เพราะเป็นวรรณกรรมที่ว่าด้วยหลักการ และพุทธธรรมที่สำคัญที่จะต้องให้ความสำคัญกับความถูกต้องของคำสอน ต้องมีความประณีตในการสร้างสรรค์

ผู้สร้างที่เป็นภิกษุหรือเคยเป็นภิกษุย่อมได้บวชเรียนและผ่านการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกและคัมภีร์พระพุทธศาสนาอื่น ๆ มาอย่างแตกฉาน เมื่อพิจารณาจากประวัติของแต่ละท่าน จะพบว่าต่างมีความรู้แตกฉานทางพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ในที่นี้ผู้วิจัยจะนำประวัติโดยสังเขปของผู้สร้างวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจเพื่อให้เห็นความสำคัญและประสบการณ์ทางศาสนาของแต่ละท่าน ดังนี้

พระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส^{๑๗๕}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระนามเดิม พระองค์เจ้าवासกรี เป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๒๘ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาจ้อย (ท้าวทรงกันดาล) เมื่อ วันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๓๓ ทรงผนวชเป็นสามเณรขณะพระชันษาได้ ๑๒ ปี ประทับ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และทรงศึกษาในสำนักพระพนรัตน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ มีพระสมณฉายาว่า สุวณฺณรังสี

พ.ศ. ๒๓๕๗ สมเด็จพระพนรัตน์ซึ่งเป็นอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนฯ ถึงแก่มรณภาพกลางพรรษา ยังไม่มีผู้ใดเป็นอธิบดีสงฆ์แทน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐิน ทรงพระกรุณาโปรดให้พระภิกษุพระองค์เจ้าवासกรีเป็นอธิบดีสงฆ์และเป็นผู้ครองกฐินในปีนั้น พระภิกษุพระองค์เจ้าवासกรีถวายพระพรว่า ไม่ได้เตรียมท่องอปโลกน์ไว้ มีพระราชดำรัสว่าให้ผู้อื่นว่าแทนได้ จึงเป็นธรรมเนียมของวัดพระเชตุพนฯ ตั้งแต่นั้นมาว่าพระราชอาคันตุกะผู้ครองกฐินไม่ต้องท่องอปโลกน์เองจนกระทั่งทุกวันนี้

พระภิกษุพระองค์เจ้าवासกรีทรงกรมครั้งแรกเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า ใน พ.ศ. ๒๓๕๙ กรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นพระอาจารย์ของเจ้านายหลายพระองค์ เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท กรมหมื่นไกรสรวิชิต กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคารพนับถือกรมหมื่นนุชิตชิโนรสมาก เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ นั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักถวายกรมหมื่นนุชิตชิโนรสด้วย ปัจจุบันเรียกว่าตำหนักवासกรี และทรงตั้งให้เป็นเจ้าคณะกลาง ทรงปกครองวัดในเขตกรุงเทพฯ และธนบุรี ๖๑ วัด

^{๑๗๕} มุลินนิสเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, นามานุกรมวรรณคดีไทย ชุดที่ ๒ ชื่อผู้แต่ง, กรุงเทพฯ: มุลินนิสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, ๒๕๕๓, หน้า ๑๒๙-๑๓๑.

พ.ศ. ๒๓๙๔ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นนุชิตชิโนรสได้ทรงมหาสมณุตมาภิเษกเป็นกรมสมเด็จพระปรมาณุกุชิตชิโนรส ทรงสมณศักดิ์เป็นมหาสังฆปริณายก เลื่อนพระเกียรติยศทั้งในราชตระกูลวงศ์และในสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระสังฆราช พระราชพิธีที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นที่วัดพระเชตุพนฯ นั้น มีทั้งพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์ คล้ายกับพระราชพิธีบรรพชาภิเษก สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ถึงการทรงงานของกรมสมเด็จพระปรมาณุกุชิตชิโนรสว่า

... สมเด็จพระปรมาฯ ท่านเสด็จเข้าหอทรงพระอักษรเสมอทุกคืน มหาดเล็กเอาหมากเสวยและน้ำร้อนน้ำเย็นไปตั้งถวายแล้วไปนอนได้ ด้วยท่านไม่ตรัสเรียกหาอะไรอีกต่อไป ส่วนพระองค์ท่านทรงพระนิพนธ์หนังสือเขียนลงในกระดานชนวนอย่างโบราณ มีกำหนดแน่วเป็นนิจว่าต้องเขียนเต็ม ๒ หน้า กระดานชนวนแล้วจึงเสด็จเข้าบรรทม เพราะฉะนั้น วันไหนแต่งคลองก็บรรทมหัวค่ำ วันไหนแต่งติดขัดก็บรรทมดึก

กรมสมเด็จพระปรมาณุกุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๙๖ พระชันษา ๖๓ ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเพลิงพระศพ ณ ท้องสนามหลวง และโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระอัฐมาประดิษฐานที่ตำหนักवासกรี มีฐานานุกรมรักษาพระอัฐิแต่นั้นมา และได้มีการตั้งสมเด็จพระมหาสังฆปริณายกอีกจนตลอดรัชกาล พ.ศ. ๒๔๖๗ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดสถาปนาเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาณุกุชิตชิโนรส มีสร้อยพระนามคงเดิมตามที่ปรากฏในพระสุพรรณบัฏครั้งทรงสถาปนาในรัชกาลที่ ๔

ใน พ.ศ. ๒๕๓๒ องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ประกาศยกย่อง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาณุกุชิตชิโนรส เป็นบุคคลดีเด่นทางด้านวัฒนธรรมระดับโลก ประเทศสมาชิกร่วมจัดกิจกรรมฉลองเนื่องในวันคล้ายวันประสูติครบ ๒๐๐ ปีในวันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๓

พระนิพนธ์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาของพระองค์ ได้แก่ โคลงจารึกศาลารายและโคลงจารึกศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ โคลงฉันเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ร่ายทำขวัญนาคหลวง (เว้นกัณฑ์ชูชกและมหาพน) ร่ายยาวหาเวสสันดรชาดก ลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค สรรพสิทธิคำฉันท์สมุทรโฆษคำฉันท์ (ตอนปลาย) ปฐมสมโพธิกถา พระธรรมเทศนาพระราชพงศาวดารสังเขป พระธรรมเทศนาพระราชพงศาวดารสังเขปและพระราชพงศาวดารย่อ

พญาลิไท^{๑๗๖}

พญาลิไท หรือพระมหาธรรมราชาที่ ๑ เป็นพระราชโอรสพญาเลอไทย และเป็นพระราชนัดพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ทรงครองเมืองศรีสัชนาลัยในตำแหน่งอุปราชเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๒ ต่อมาได้เสวยราชย์ครองกรุงสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๐ พญาลิไททรงเป็นนักปราชญ์และนักการเมืองการปกครองที่ทรงพระปรีชา

^{๑๗๖} นามานุกรมวรรณคดีไทย ชุดที่ ๒ ชื่อผู้แต่ง, หน้า ๒๒๙.

สามารถทั้งฝ่ายราชอาณาจักรและฝ่ายพุทธจักร ทรงเชี่ยวชาญในสรรพศาสตร์ อาทิ พุทธศาสตร์ ไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ ดาราศาสตร์ ฯลฯ

พระราชกรณียกิจในฝ่ายพระราชอาณาจักร เช่น ได้ทรงขยายอาณาเขต โปรดให้ขุดคลอง สร้างถนน หนทางเชื่อมโยงกับเมืองสำคัญในราชอาณาจักร นอกจากนี้ยังทรงสร้างศิลาจารึกไว้หลายหลักทั้งภาษาไทย ภาษามคธ และภาษาขอม ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์จนทุกวันนี้

ส่วนพระราชกรณียกิจฝ่ายพุทธจักรนั้น ทรงผนวชเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๔ เป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ทรงผนวชในขณะเสวยราชย์ ได้ทรงสร้างโบราณสถานและโบราณวัตถุ เช่น พระวิหารมหาธาตุ พระพุทธบาท ไว้ตามเมืองสำคัญหลายแห่ง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสรุปลักษณะการปกครองของพญาลิไทไว้ว่า “พระเจ้าขุนรามคำแหงทรงบำเพ็ญจักรวรรดิวัตรแผ่พระราชอาณาจักร และพระราชอำนาจด้วยการมุ่งปราบปรามราชศัตรูชั้นใด พระมหากษัตริย์ไทยก็ทรงบำเพ็ญในทางที่จะเป็นธรรมราชคือปกครองพระราชอาณาจักร หมายด้วยธรรมานุภาพเป็นสำคัญนั้น”

พญาลิไททรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิโกถ หรือไตรภูมิพระร่วง อันเป็นวรรณกรรมที่มีอิทธิพลในการศึกษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนากับธรรมานุภาพให้เจริญยิ่งในพระราชอาณาจักร

พญาลิไทเสด็จสวรรคตในราว พ.ศ. ๑๙๑๔ แต่ไม่เกิน ๑๙๑๙

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร^{๑๗๗}

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร หรือเจ้าฟ้ากุ้ง พระราชโอรสองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระราชชนนีคือสมเด็จพระพันวัสสาใหญ่ หรือ กรมหลวงอภัยนุชิต เมื่อสมเด็จพระราชบิดาเสวยราชย์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาให้เป็นเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร กรมขุนเสนานิพัทธ์

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงถือเป็นกวีเอกในสมัยอยุธยาตอนปลาย ในปี พ.ศ. ๒๒๗๘ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงพระประชวร เจ้าฟ้านเรนทร์ กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ พระเจ้าหลานเธอในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งเป็นที่โปรดปรานและทรงผนวชมาเป็นเวลานาน เสด็จฯ มาเฝ้า เยี่ยมพระอาการประชวรเป็นนิจ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรไม่ไว้วางใจพระทัยเจ้าฟ้าฯ กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ เกรงว่าจะมาชิงราชสมบัติ จึงทรงลอบทำร้ายเจ้าฟ้าฯ กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ แต่ไม่สำเร็จ ความทราบถึงพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงกริ้ว เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรเกรงพระราชอาญาจึงทูลขอให้สมเด็จพระราชชนนีหาทางช่วย เจ้าฟ้าฯ กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ทรงแนะนำให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงผนวช ณ วัดโคกแสง ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๒๘๐ สมเด็จพระราชชนนีทรงพระประชวรหนัก ได้กราบบังคมทูลของพระราชทานอภัยโทษ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรจึงลาผนวช

^{๑๗๗} นามานุกรมวรรณคดีไทย ชุดที่ ๒ ชื่อผู้แต่ง, หน้า ๙๘.

ต่อมาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งเป็นตำแหน่งองค์รัชทายาท และพระราชทานเจ้าฟ้าอินทสุดาวดี กรมขุนยิสารเสนีเป็นพระชายา เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรปฏิบัติพระราชกรณียกิจที่ทรงได้รับมอบหมายสำเร็จลุล่วงอย่างดี คือ ทรงเป็นแม่กองปฏิสังขรณ์วัดพระศรีสรรเพชญ์ ควบคุมงานต่อพระเศียรพระมงคลบพิตร รื้อมณฑปประดิษฐานพระมงคลบพิตรและก่อสร้างใหม่โดยแปลงเป็นวิหาร อำนวยการซ่อมพระวิหารสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุวเรศฯ

ในปี พ.ศ. ๒๒๙๘ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงถูกกล่าวหาว่าทรงลอบรักกับเจ้าฟ้าสังวาล พระมเหสีอีกพระองค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศผู้เป็นพระราชบิดา จึงมีพระบรมราชโองการให้ชำระความเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ทรงยอมรับผิด จึงให้ลงพระราชอาญาเขียนเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรรวมทั้งให้นาบพระนลาฏ ถอดพระอิสริยยศจากเจ้าฟ้าเป็นไพร่ เมื่อต้องพระราชอาญาเขียน ๑๘๐ ครั้ง เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรก็สิ้นพระชนม์

พระนิพนธ์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา ได้แก่ นันโทปนันทสูตรคำหลวง พระมาลัยคำหลวง (สันนิษฐาน)

เจ้าพระยาธรรมปรีชา (แก้ว)^{๑๗๘}

พระยาธรรมปรีชา นามเดิมแก้ว เป็นชาวเมืองพิลิตร์ ได้เข้ารับราชการในกรมพระอาลักษณ์ สมัยธนบุรี ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระอาลักษณ์ ใน พ.ศ. ๒๓๑๔ ได้โดยเสด็จสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชยกทัพหลวงไปปราบเมืองพุทไธมาศ (ฮาเตียน) และกรุงกัมพูชา ต่อมาได้กราบบังคมลาอุปสมบทที่วัดเจ้าขั้วหงษ์ (วัดหงส์รัตนาราม) ซึ่งเป็นสำนักศึกษาปริยัติธรรมที่มีชื่อเสียงขณะนั้น ภิกษุพระอาลักษณ์เป็นผู้มีความรู้แตกฉานในพระธรรมวินัย สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่รัตนมุนี

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้พระรัตนมุนีลาสิกขามารับราชการตำแหน่งพระอาลักษณ์ในกรมพระอาลักษณ์ ด้วยทรงนับถือว่าเป็นผู้มีความรู้ความชำนาญแตกฉานทั้งภาษาไทยและภาษาบาลี ทั้งมีความรู้ในพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง เมื่อครั้งที่โปรดให้พระราชาคณะแต่งไตรภูมิฉกฉาบหนึ่ง และให้ราชบัณฑิตแต่งอีกฉกหนึ่ง ได้ทอดพระเนตรความทั้งสองฉบับ แล้วทรงพระราชดำริว่าถ้อยคำสำนวนตลอดจนข้อความยังไม่แนบเนียนสมพระราชหฤทัย จึงโปรดให้พระอาลักษณ์ (แก้ว) ชำระเรียบเรียงขึ้นใหม่จนสำเร็จเป็นไตรภูมิโลกวิจิตรฉกฉาบ และเมื่อโปรดให้สังคายนาพระไตรปิฎกพระอาลักษณ์ก็ได้เป็นหัวหน้าฝ่ายราชบัณฑิต

นอกจากผลงานทางด้านพระพุทธศาสนาแล้ว พระอาลักษณ์ยังมีส่วนร่วมในการชำระกฎหมายตราสามดวง ซึ่งชำระเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๗ ด้วย ดังปรากฏนามอยู่ในบานแพนกกฎหมายตราสามดวง

^{๑๗๘} นามานุกรมวรรณคดีไทย ชุดที่ ๒ ชื่อผู้แต่ง, หน้า ๙๙-๑๐๐.

พ.ศ. ๒๓๒๗ พระอาลักษณ์ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาธรรมปโรหิต เจ้ากรมพระอาลักษณ์ แล้วจึงเลื่อนขึ้นเป็นพระยาธรรมปรีชา จางวางราชบัณฑิตในสมัยรัชกาลที่ ๑

ตามประวัติไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับวันเกิดและวันสิ้นชีวิต สันนิษฐานกันว่าพระยาธรรมปรีชา อาจถึงแก่อนิจกรรมในปลายสมัยรัชกาลที่ ๑ หรือต้นรัชกาลที่ ๒

จะเห็นว่าท่านมีความรู้ความสามารถทั้งในด้านพุทธศาสนา และศาสตร์ต่าง ๆ มากมายหลายด้าน ทำให้เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในการแต่งชำระ เรียบเรียงวรรณกรรมเรื่องสำคัญ ๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือเป็นหัวหน้าบัณฑิตในการสังคายนาพระไตรปิฎกและร่วมชำระกฎหมายตราสามดวง ผลงานวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ได้แก่ รัตนพิมพวงศ์ (แปลเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑) มหาวงศ์ (แปลเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙) ไตรภูมิโลกวิจิตรยถา (เรียบเรียงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕)

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ^{๑๗๙}

เจ้าพระยาพระคลัง นามเดิม หน ขำหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๑ เป็นบุตรของเจ้าพระยาบดินทร์สุรินทรภุชชัยกับท่านผู้หญิงเจริญ เป็นชาวกรุงเก่าที่เจริญเติบโตรับราชการในสมัยธนบุรี มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงสรวิชิต ตำแหน่งนายด่านเมืองอุทัยธานี

ในสมัยปลายกรุงธนบุรี ได้เกิดการจลาจลวุ่นวายขึ้นในบ้านเมือง ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชซึ่งทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ได้ยกทัพไปตีเขมร เมื่อได้ข่าวความวุ่นวายในพระนคร ก็รีบยกทัพกลับมาจัดความเดือดร้อนในแผ่นดิน หลวงสรวิชิตมีส่วนสำคัญในการช่วยราชการครั้งนั้นให้สำเร็จคล่อง ดังนั้นหลังจากที่ทรงปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาพระคลัง

พระยาพระคลังได้รับการสถาปนาตำแหน่งสุดท้ายเป็นเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีจตุสดมภ์ กรมท่า มีหน้าที่ควบคุมบังคับบัญชากิจการทางหัวเมืองชายทะเลทั้งหมด

แม้เจ้าพระยาพระคลังมีบุตรหลายคน แต่ไม่มีผู้ได้รับราชการเป็นขุนนาง ที่เป็นกวีเหมือนบิดาและเป็นครูพิณพาทย์ด้วยมี ๒ คน คือ นายเกตและนายทัด ส่วนธิดาที่มีชื่อเสียงคือได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๒ คน คือเจ้าจอมพุ่มและเจ้าจอมมารดานิม ซึ่งพระมารดาของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเดชาดิศร (พระองค์เจ้าชายมั่ง)

เจ้าพระยาพระคลังเป็นกวีเอกที่ได้รับการยกย่องในด้านกวีโวหารทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง มีผลงานกวีนิพนธ์มาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี แต่เรื่องที่โดดเด่นเป็นที่รู้จักแพร่หลายนั้นแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ เช่น สามก๊ก กากีกลอนสุภาพ ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมารและกัณฑ์มัทรี ฯลฯ กล่าวกันว่าท่านเป็นกวีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไว้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง พระราชवरวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลง

^{๑๗๙} นามานุกรมวรรณคดีไทย ชุดที่ ๒ ชื่อผู้แต่ง, หน้า ๑๔๔-๑๔๖.

กรณีได้ทรงนิพนธ์เล่าเกร็ดความสามารถในการประพันธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ไว้ในภาคผนวกเรื่องสามกรุงตอนหนึ่งว่า

วันหนึ่งพระพุทธรูปยอทัพามีพระราชดำรัสให้เจ้าพระยาพระคลังพระราชทานร่างสารตราฉบับหนึ่ง เจ้าพระยาพระคลังรับคำสั่งไปสืมเสีย ต่อมาอีกสองสามวันตรัสเตือนว่าโปรดให้ร่างสารตราตรวจจนปานนี้ยังไม่แล้วอีกหรือ เจ้าพระยาพระคลังตกใจ ลนลานหยิบสมุดออกพลิกอ่านร่างถวาย ตรัสว่าดีแล้ว แต่จะต้องแก้สักแห่งสองแห่ง ยื่นพระหัตถ์รับสมุดเปล่าทั้งเล่มไม่มีตัวหนังสือเลย ทรงเอาสมุดพาดศีรษะเจ้าพระยาพระคลัง ตรัสว่าให้ไปเขียนมาให้เหมือนกับที่อ่านปากเปล่าถวาย ถ้ายังไม่เหมือนจะลงพระราชอาญา เจ้าพระยาพระคลังหันกลับไปเขียนร่างสารตราลงในสมุดเล่มเดียวกันกลับเข้าไปอ่านถวาย ทรงฟังตลอดแล้วตรัสว่าเหมือนกันกับที่อ่านถวาย ปากเปล่า เป็นอันว่าแก้ตัวพ้นโทษได้

เจ้าพระยาพระคลังถึงแก่อสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๘ ในรัชกาลที่ ๑

ผลงานวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ได้แก่ กลอนและร้อยจารึกเรื่องสร้างภูเขาที่วัดราชคฤห์ ลิลิตศรีวิชัยชาดก ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดกกัณฑ์กุมาร กัณฑ์มัทรี สมบัติอมรินทร์คำกลอน กาพย์กลอนสุภาพ เพลงยาวปรารภ หรือเพลงยาวปรารภถึงเรื่องวิญญูสงสาร

จากประวัติของกวีผู้สร้างวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาดังที่ได้ยกมากล่าวถึงในงานวิจัยนี้ ย่อมเห็นชัดถึงความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ไม่ต้องสงสัยว่าท่านเหล่านี้ย่อมมีประสบการณ์อันเกิดจากการอ่าน การศึกษาค้นคว้ามาอย่างดี หรือแม้กระทั่งประสบการณ์จากการปฏิบัติ ซึ่งจะอยู่ระดับใดนั้นย่อมไม่สามารถชี้ชัดลงไปได้ งานของท่านเหล่านี้จึงเป็นหลักฐานข้อยืนยันประสบการณ์ทางศาสนาที่ได้นำมาถ่ายทอดสู่ผู้อ่านเพื่อให้เป็นเครื่องมือของผู้อ่านต่อไป

พระเจ้าลิไทยผู้ทรงรอบรู้พระไตรปิฎก บรรดานักปราชญ์ทั้งหลายต่างยกย่องสรรเสริญพระองค์ว่า ทรงฉลาดรอบรู้ในคัมภีร์โหราศาสตร์มีพยากรณ์เป็นต้น ทรงบำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลทั้งแก่พระศาสนาและชาวโลก ...^{๑๘๐}

สถานภาพของผู้สร้างวรรณกรรมพระพุทธศาสนามีความสำคัญในแง่การสร้างเชื่อมั่นใจ และสร้างความยอมรับต่อตัวบท เพราะจากประวัติของท่านย่อมเป็นเครื่องพิสูจน์ได้ทางหนึ่งว่า ผู้สร้างเป็นผู้ทรงความรู้ทางพระพุทธศาสนา การดำเนินเรื่องตาม อรรถาธิบาย อีกทั้งยังมีการอรรถาธิบายเพิ่มเติมเพื่อขยายความคำสอนต่าง ๆ ให้ชัดเจนขึ้น แสดงให้เห็นความแตกฉานในพระพุทธศาสนา อันเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ตัวบทมีคุณค่าต่อการเป็นสื่อการสอนและสิ่งบันทึกประสบการณ์ทางพระพุทธศาสนาของผู้แต่ง

^{๑๘๐} ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓, กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, ๒๕๔๒, หน้า

ผู้สร้างสรรคัวรรณกรรมพระพุทธศาสนาทั้งที่เป็นพระภิกษุและฆราวาส ได้ถ่ายทอดความรู้ ประสบการณ์ของท่านผ่านตัวบทวรรณกรรม จะเป็นได้ว่าวัตถุประสงค์ของการแต่งมีสองนัยคือการสร้าง วรรณกรรมเพื่อเป็นพุทธบูชา เพื่อให้ท่านได้บรรลุนิพพาน และการสร้างวรรณกรรมเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อ คนหมู่มากที่จะได้เรียนรู้ ได้ศึกษาเพื่อได้รับประสบการณ์ความรู้ที่ผู้สร้างมี

ผู้สร้างมีทั้งความรู้ปัญญา ศรัทธา หยั่งรู้เนื้อหาและกลวิธีเพื่อนำเสนอวรรณกรรมพระพุทธศาสนาสู่ผู้ เสพ เนื้อหาพุทธธรรมเป็นสิ่งนามธรรมที่อาจเข้าใจได้ยากยิ่ง ด้วยประสบการณ์ความรู้ทางศาสนา อีกทั้งเต็ม เปี่ยมไปด้วยความกรุณา และพลังของการสร้างสรรค์ พยายามนำเสนอสังขธรรมความเป็นไปของมนุษย์และ สังคม ออกมาเป็นวรรณกรรมอันเป็นรูปธรรมของความจริงเพื่อให้ผู้เสพได้เข้าถึงสังขธรรมเช่นเดียวกันกับผู้สร้าง ได้ดีและง่ายขึ้น

การสร้างความคิดหรือหลักการและตัวบทให้เกิดขึ้น ผู้สร้างสร้างขึ้นจากพลังศรัทธาในพระพุทธศาสนา และเรียนรู้เพื่อสร้างประสบการณ์ และนำมาถ่ายทอดเพื่อเป็นพุทธบูชาและนำประโยชน์ให้กับผู้เสพและสังคม ที่นับถือพระพุทธศาสนา

๒) ความสำคัญของตัวบทในฐานะเครื่องมือสื่อประสบการณ์

เครื่องมือสำคัญของความเข้าใจและเข้าถึงหลักสูงสุดของพระพุทธศาสนาคือตัวบท ตัวบทมี ความสำคัญเพราะเป็นสื่อในการเรียนรู้ประสบการณ์และนำประสบการณ์ของผู้สร้าง ให้เกิดกับผู้เสพ สร้าง ปัญญาและศรัทธาให้เกิดขึ้น พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อตัวบทวรรณกรรม (พระไตรปิฎก) และการมี ปริมาณของตัวบทในพุทธศาสนาเถรวาทจำนวนมาก ทำให้พิจารณาได้ว่าพุทธศาสนาเถรวาทเป็น “ศาสนาแห่ง คัมภีร์” (religion of the book) ^{๑๘๑}

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยมีจำนวนมาก ย่อมเป็นเครื่องยืนยันอย่างหนึ่งว่า การศึกษาพุทธ ศาสนาหรือการเข้าใจพุทธศาสนาจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องอาศัยตัวบท แม้จะเป็นวรรณกรรมที่มุ่งเน้นเรื่อง วรรณศิลป์และอารมณ์สะเทือนใจก็ตาม แต่จุดมุ่งหมายสำคัญของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาคือการนำเสนอ หลักคิดคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นหลัก อีกทั้งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยยังสามารถอ้างอิงย้อน ไปถึงพระไตรปิฎกได้ วรรณกรรมเชิงวรรณศิลป์จึงมีความสำคัญไม่น้อยต่อการสร้างความรู้และประสบการณ์ให้ เกิดแก่ผู้เสพ สมภาร พรหมทา กล่าวว่า การศึกษาพุทธศาสนาในฐานะปรัชญาให้ผลเป็นความสนุกตื่นเต้นและ เร้าความคิด พุทธศาสนาในบางเหลี่ยมคือวรรณกรรม คัมภีร์พุทธศาสนานั้นบันทึกด้วยกระบวนการทางภาษาที่ ประณีตงดงาม ความงามทางวรรณศิลป์นี้ก็เหมือนความอลังการทางความคิดคือมีเสน่ห์ดึงดูดใจผู้ที่มีรสนิยม ในทางวรรณศิลป์คัมภีร์ทางพุทธศาสนาจำนวนไม่น้อยที่กลายมาเป็นรากฐานทางวรรณกรรมของชาติไทย เช่น เวสสันดรชาดก และมหาชนกชาดก แม้พระพุทธประวัติเองก็กลายมาเป็นต้นกำเนิดของวรรณกรรมที่สำคัญ

^{๑๘๑} George D. Bond อังโน นวชัย เกียรติก่อเกื้อ, การประเมินการตีความตัวบทตามแนวทางพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๒๑.

เช่น ปฐมสมโพธิกถา เป็นต้น การศึกษาพุทธศาสนาในแง่วรรณศิลป์ให้ผลเป็นความเพลิดเพลินและแง่คิดทางวรรณกรรม^{๑๘๒} ตัวบทจึงเป็นเครื่องมือของการสร้างประสบการณ์ เพราะเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดประสาทสัมผัสที่ลึกซึ้ง ในการศึกษาพระพุทธรูปศาสนา ตัวบทมีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะเป็นเครื่องมือของการเข้าถึงความรู้ ในไตรภูมิโลกวินิจจยกถา กล่าวว่า

พระปริยัติธรรมนั้นก็มีคุณมาก พันที่จะนับจะประมาณเหมือนกัน เพราะเหตุว่าพระปริยัติธรรมนั้นสำแดงทางสวรรค์แลทางนิพพาน พระโยคาวจรเจ้าทั้งหลาย ผู้เหนี่ยวหน่ายจากวัฏสงสาร จะปฏิบัติให้ได้สำเร็จมรรคผลแลพระนิพพานนั้น ก็อาศัยได้พระปริยัติธรรมเป็นผู้แนะนำเป็นผู้ชี้แจง ถ้าไม่มีพระปริยัติธรรมแล้ว ทางมรรคทางผลทางนิพพานก็จะลบล้างจะสูญ จะหาใครสำแดงชี้แจงไม่ ไม่มีพระปริยัติธรรมแล้ว อย่างว่าถึงทางนิพพานเลย แต่เพียงทางสวรรค์ก็จะรอกชก จะหาผู้ตัดผู้สำแดง จะหาผู้รู้แห่งหนทางสวรรค์ไม่ สัตว์ทั้งปวงนี้อาศัยได้พระปริยัติธรรมชักนำให้เห็นผิดแลชอบ คุณแลประโยชน์บุญแลบาป ได้ปฏิบัติตามพระปริยัติธรรมจึงหนีพ้นจากอบาย บ่ายหน้าเข้าหาหนทางสวรรค์ได้ อันคุณพระปริยัติธรรมนี้สุดที่จะพรรณนา^{๑๘๓}

ปริยัติธรรม คือความรู้ที่ได้จากการศึกษาผ่านตัวบททั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถา รวมถึงคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่น ๆ การเข้าใจพระพุทธรูปศาสนาผ่านตัวบทจึงเป็นความสำคัญอย่างยิ่งของผู้ศึกษา เพื่อให้เข้าถึงหลักธรรมคำสอนต่าง ๆ ในเบื้องต้น การมีตัวบทจึงเป็นเสมือนเครื่องมือนำทาง ชี้แนะให้เข้าถึงพระพุทธรูปศาสนา

ความสำคัญในแง่สถานะของตัวบทที่มีความศักดิ์สิทธิ์ เพราะเชื่อกันว่าเป็นพุทธพจน์โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระไตรปิฎก แม้ว่าวรรณกรรมในลักษณะวรรณศิลป์จะมีลักษณะของเรื่องทางอารมณ์บ้าง แต่หากเมื่ออ้างพุทธพจน์ สถานะของวรรณกรรมก็ดูเหมือนว่าจะมีความสำคัญกว่าเรื่องทางโลกทั่วไป ตัวอย่างที่ชัดเจนคือชาดกที่แม้จะสร้างจากนิทานพื้นบ้านแต่เมื่อมีการทำให้เป็นชาดกก็มีลักษณะที่สูงขึ้น เพราะนอกจากเนื้อหาแล้ว ชาดกยังเชื่อมโยงกับความเชื่อถือศรัทธาของผู้อ่านหรือผู้เสพด้วย เมื่อผู้เสพเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญ สถานะของตัวบทก็จะถูกยกระดับให้สูงตามไป จะเห็นได้จากการสร้างหนังสือชาดกบูชาพระศาสนา การกราบไหว้หนังสือชาดก เป็นต้น ดังนั้นในการสร้างวรรณกรรมพระพุทธรูปศาสนา ผู้สร้างจึงสร้างสรรค์ด้วยความประณีตวิจิตรและมุ่งเน้นทำตัวบทนั้นมีความศักดิ์สิทธิ์สำคัญ

อนนว่าท่านทั้งหลายผู้สาวุธสัปปุรุษ ใจบริสุทธิ์ศรัทธา ตีวิธสมปตติ ปฏฐาเนโตอนนจะปรารณาสมปตติสามประการ มนุสสศคโคโมกขสมปตติสงขาโต อนนธกล่าวคือสถานมนุษย์สมบัติอนนธ อนนธกล่าวคือสวรรค์สมบัติอนนธอนนธกล่าวคือ อุบัติวิเวกสมบัติอนนธอนนธคือพนักนี้ในนครนฤพานธาเรถ จงเร่งมาธรรมาทรรณดำรงดำรงส ให้เป็นอรรถธรรมเที่ยงแจ้ง แสร้ง

^{๑๘๒} สมถการ พรมทา, มนุสยกับศาสนา, กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๔๖, หน้า ๙๑.

^{๑๘๓} ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา, หน้า ๖.

สดับธรรมบพิตร อนนธจิตรงทศนา อิมं มหาเวสุสฺนตฺรชาตกั อนนชื้อพระมหาแพศยันดรชาติ
ชาวกุ เอว โดยพระมุนีนารณายกบนนทฺร เสร็จบริบูรณ์ธรรมเท่านั้นแล^{๑๘๔}

สถานะของตัวบทศักดิ์สิทธิ์ของมหาชาติคำหลวงนี้ ตัวบทมีความสำคัญเป็นอรรถธรรมเทียบเท่าปริสฺทุธิ์
แสดงถึงความสำคัญที่ผู้เสพต้องฟัง (หรืออ่าน) เพื่อให้ได้ผลสมปรารถนาในสวรรค์และนิพพาน ตัวบทจึงเป็น
เครื่องมือเพื่อให้บรรลุเป้าหมายทั้งของผู้สร้างและผู้เสพวรรณกรรมที่มีร่วมกัน ประกอบกับการเป็นวรรณกรรม
ในพิธีกรรมยิ่งช่วยเสริมส่งสถานะของตัวบทยิ่งขึ้น

เสร็จสารบรรหารวิจิตรอรรถ	มธุรวัจนาใน
เบญญาสชาติกอนไฟ	เราะหพุ่นแต่บุรพมีฯ
.....	
รงสฤษติพิฤติพากย์จำลอง	จำนงเสนอนสนอง
คุณุประการท่านไท	
เทียรทิพย์สุคนธมาไลย	บวงบาทอุไภ
ยเรณูรัชนฤบดี	
จยีนผีนกัลปอค์นี้	มล้างลงภาพตรี
นิพนธ์ผู้ซ้อยามลาย	
ฟุ้งเรื่องเฟื่องซ้อถาวาย	วรพจน์ภิปราย
ประกาศแก้วมณูเมธา	
แสดงฉันทสรพสิทธิ์ทุรชา	ดกโดยอรรธา
นิเทศธิบายบริบูรณ์	
คำ	ขานสารสวัสดิสร้อย
ฉันท	พากย์หลายเลงบท
สรพ	สิทธิ์อติศรรจ
สิทธิ	เวทเดชแสดงได้
	เสดาเปลื้องปลิดสมรฯ ^{๑๘๕}

ตัวบทสรพสิทธิ์คำฉันทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้แสดงถึง
ความสำคัญของตัวบททั้งแง่ที่เป็นวรรณกรรมที่มีวรรณศิลป์ชั้นเลิศ เพราะสร้างด้วยความประณีตและ
ความสามารถของกวี ในขณะที่ตัวบทที่สร้างก็มีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์เพราะเป็นเรื่องพระโพธิสัตว์
และเป็นเรื่องทางพุทธศาสนา จึงมีคุณค่าและสมควรอยู่คู่โลกไม่สูญหายไป และมีความสำคัญต่อผู้อ่านเป็น
ประโยชน์แก่คนทั้งหลายที่จะทำได้เข้าถึงพระศาสนา

^{๑๘๔} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๓๒๕.

^{๑๘๕} สรพสิทธิ์คำฉันท, หน้า ๑๕๗.

ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาแสดงถึงความเชื่อถือได้ของตัวบท โดยทุกเรื่องมาจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และผู้สร้างเคร่งครัดในการนำเสนอ

เดชกุศลผล	ตนข้าแปล	แก้คัมภีร์	ที่ขาดก
ยกจากอรรถ	จัดปัญญาส	ชาติโพธิสัตว์	คัดประจง
ลงเป็นกลอน	ก่อนจากอรรถ	จัดเป็นไทย	ใส่ด้วยบท
จดลิลิต	คิดเป็นฉันท	ผันเป็นโคลง	โยงเป็นกาพย์
อาบคุณบท	หมดมั่วสุม	ชุมนุมกลอน	ซ้อนบาลี
มีคำไทย	ใส่ประกอบ	สอบตำรา	หาคัมภีร์
อสีติธาตุ	ราชฤกษ์	เบิกพยากรณ์	ผ่อนเข้าหมด
จดหาผล	ชนหญิงชาย	หมายเป็นแบบ	แอบอ้างอรรถ
จัดเข้าสั้น	จินตามุนี	มีเสร็จสุด*	สมุดเล่มหนึ่ง
ถึงเล่มสอง	ต้องเล่มสาม	ตามเล่มสี่	มีเล่มห้า ^{๑๘๖}

ความสำคัญของตัวบทที่เป็นเรื่องที่แต่งด้วยความประณีต มีคุณค่า

ขอแถลงมธุรกล่าวเกลี้ยง	กลอนฉันท
โดยเรื่องกุมารบรรพ์	บอกถ้อย
ขาดกพระเวสสัน	ดราม่า ใจนา
เพียรแต่งตามรู้น้อย	อ่านแจ้งใจเกษมฯ
ข้าผู้ประพดพิพ้อง	ด่ากล
ลิขิตวิจิตรนิพนธ์	พจน์ไว้
สมญาอุบลมณ	ทามาศ
แต่งกุมารกลอนให้	ต่อต้องมหาพนฯ ^{๑๘๗}

คำประณามพจน์เหล่านี้เป็นการยืนยันว่าตัวบทวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในฐานะผู้สร้าง เป็นตัวบทที่สามารถเชื่อมโยงกับคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เป็นที่ยอมรับได้ แสดงว่าสารัตถะของเรื่องมีความถูกต้อง และเป็นคำสอนทางพระพุทธศาสนา ไม่ใช่จินตนาการของผู้สร้างเอง นอกเหนือไปจากความไพเราะหรือความวิจิตรในเชิงภาษา ตัวบทจึงสามารถสื่อสารธรรมทางพระพุทธศาสนาได้

^{๑๘๖} หลวงศรีปริษา (เซ่ง), *ศิริวิบุลกิตติ์*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๕๒, หน้า ๓.

^{๑๘๗} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ามณฑา และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอุบล, *กุมารคำฉันท*, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙, หน้า ๒-๓.

นอกจากตัวบทในฐานะเครื่องมือสื่อสารประสบการณ์เพื่อสร้างความรู้ ปัญญา และศรัทธา ตัวบทยังสัมพันธ์กับผู้สร้างและผู้เสพด้วย เพราะความสำคัญของตัวบทวรรณกรรมขึ้นอยู่กับความเชื่อถือศรัทธาของผู้สร้างและผู้เสพด้วย

ความนึกคิดที่มีต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่งและเป็นสารของวรรณกรรมนั้นเป็นนามธรรม กล่าวคือ เป็นสิ่งที่ไม่มีรูป รู้อย่างไรด้วยตา หู จมูก ลิ้น หรือ กายสัมผัส รู้อย่างไรด้วยใจเท่านั้น ยากที่จะถ่ายทอดให้ผู้อื่นรับรู้ได้โดยไม่ใช้สิ่งที่เป็นรูปธรรม กวีหรือนักเขียนจึงต้องสื่อด้วยภาษาเพื่อสร้างจินตนาการที่เป็นรูปธรรมขึ้นในใจของผู้อ่านหรือผู้รับสาร ทั้งนี้ต้องใช้ความสามารถอย่างมากที่จะประมวลภาพนามธรรมนั้น ขยายให้กว้างขวาง ลึกซึ้งและเด่นชัด แล้วจึงจำลองให้ผู้อื่นได้ร่วมรับรู้ด้วย กระบวนการนี้เรียกว่าการสร้างสรรค์ หมายถึงการทำให้มีขึ้นจากที่ไม่มีเคยมี^{๑๘๘}

ด้วยเหตุที่วรรณกรรมมิใช่เพียงการสื่อสารธรรมดา แต่เป็นการสื่อสารอย่างมีศิลปะ ความสำคัญของตัวบทจึงเหมือนกับงานศิลปะอื่น ๆ ที่ผู้อ่านย่อมจะต้องพินิจในกรอบของศิลปะได้^{๑๘๙} ตัวบทจึงเป็นเครื่องมือการสื่อสารที่สำคัญของการสื่อสารพุทธธรรม เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจให้กับผู้เสพวรรณกรรม ตัวบทที่ดีงามมีลักษณะทางวรรณศิลป์จึงเป็นพาหนะที่นำไปสู่ผู้เสพเข้าถึงหลักธรรมได้ ซึ่งสามารถเปรียบเทียบวรรณกรรมกับศิลปะทางศาสนาประเภทอื่นได้ เพราะพุทธศิลป์เป็นงานอันเป็นความ پاکเพียรของมนุษย์ ซึ่งต้องใช้ความพยายามด้วยมือและด้วยความคิด เพื่อนำเสนอพุทธศิลป์ที่ประจักษ์ได้ด้วยการได้ยินและมองเห็นผ่านประสาทสัมผัส ดังที่ ศิลป์ พีระศรี กล่าวถึง ความงามหรือสุนทรียภาพ เชิงศาสนาว่า

พระพุทธรูปที่งามหรือเทวรูปกรีกหรือศิลปกรรมอื่น ๆ ที่เลิศ เมื่ออ่านดูหรือฟังแล้ว ย่อมโน้มใจเราให้สู่ความคิดสูง ให้เรามีความรู้สึกละเอียดในใจในความงามขึ้นทันที เปรียบประดุจเป็นอำนาจของแม่เหล็กครอบงำอินทรีย์ความรู้สึกของเราทั้งหมด ทั้งนี้ก็เพราะวัตถุที่เราดูหรืออ่าน หรือเสียงที่เราได้ยินอยู่นั้น เข้าไปสัมพันธ์อยู่กับความปรารถนาทางจิตใจของเรา ทำให้เราไม่แสวงหาแต่สิ่งที่มีคุณงามความดีอันสูงส่ง ความรู้สึกละเอียดในใจที่เกิดขึ้นในจิตใจของเราอันเนื่องมาจากสุนทรียภาพที่มีอยู่ในสิ่งนั้น ไม่ใช่เป็นเพราะความงามหรือความประณีตบรรจงที่มีอยู่เท่านั้น ศิลปกรรมที่เลิศซึ่งนอกจากจะมีองค์ประกอบและวิธีทำที่สมบูรณ์แล้ว ยังต้องมีการแสดงความจริงสูงอันได้แก่ความคิดที่ขจรจิตใจของผู้พินิจดูหรือผู้อ่านผู้ฟังศิลปกรรมนั้นลอยสูงด้วย^{๑๙๐}

อย่างไรก็ดีมีข้อพึงระวังเรื่องการติดยึดกับตัวบทหรือคำสอน ซึ่งพระพุทธศาสนาเน้นว่าคำสอนเป็นเหมือนสิ่งที่ทำให้เข้าใจหลักพระพุทธศาสนา และนำไปสู่การปฏิบัติ คำสอนหรือหลักธรรมทั้งหลายไม่ควรติด

^{๑๘๘} เรื่องเดียวกัน, *ดั่งรตนะแห่งโกสินทร์*, หน้า ๒๔.

^{๑๘๙} กุสุมา รักขมณี, หน้า ๓๔.

^{๑๙๐} ศิลป์ พีระศรี. ๒๕๕๓. *ศิลปะวิชาการ ๓: ศิลปสงเคราะห์ พจนานุกรมศัพท์ศิลปะตะวันตก*. พิมพ์ครั้งที่ ๔.

ยิด เพราะคำสอนเหล่านี้พระพุทธรเจ้าตรัสอุปมาไว้ว่าเหมือนแพที่มีไว้สำหรับข้ามฟาก เมื่อข้ามฟากได้แล้วก็ไม่ควรแบกแพนั้นไปด้วย การยึดติดคำสอนไม่ว่าจะเป็นของพระพุทธรเจ้าหรือของอาจารย์จนเกิดการดูถูกหรือวิวาทกันจึงไม่ใช่สิ่งที่ถูกต้อง ตามหลักคำสอนของพุทธศาสนาเถรวาท ชาวพุทธจึงควร “ยิดถื่อ” หลักธรรมคือปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างถูกต้อง แต่ไม่ควร “ยิดติด” หลักธรรมคือยึดมั่นด้วยคิดว่าเป็นของดีของเราหรือของผู้ที่เรานับถือซึ่งห้ามใครมาแตะต้องหรือลบหลู่^{๑๙๑} ตัวบทวรรณกรรมไทยพระพุทธรศาสนาจึงมีความสำคัญต่อการศึกษาและรักษาพระพุทธรธรรม เพราะตัวบทสามารถเชื่อมโยงความรู้กลับไปถึงคัมภีร์หลักได้ แม้ว่าจะมีการสร้างสรรค์ให้งดงามตามหลักวรรณศิลป์ก็ตาม แต่คุณค่าเชิงความรู้ทางศาสนายังเป็นสิ่งที่มีย่อยอย่างเต็มสมบูรณ์ในตัวบทวรรณกรรมไทยพระพุทธรศาสนา

นอกจากเรื่องความสำคัญของตัวบทในฐานะเครื่องมือสร้างประสบการณ์ทางศาสนาแล้ว อีกประเด็นที่มีความสำคัญไม่น้อยคือ การหลากสำนวน ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งของวรรณกรรมพระพุทธรศาสนา การหลากสำนวนคือการแต่งเรื่องเดียวกันในรูปแบบที่หลากหลาย และการเน้นนำเสนอเรื่องในประเด็นที่แตกต่างกัน ความหลากสำนวนนี้วิเคราะห์ได้ว่าเกิดจากประสบการณ์ความสนใจของผู้แต่งที่ต้องการนำเสนอเรื่องในมิติที่แตกต่างกัน เช่น เรื่อง มหาชาติ เป็นตัวอย่างเห็นได้อย่างชัดเจนถึงความหลากสำนวน

ตัวบทมีความสำคัญอย่างยิ่ง วรรณกรรมพระพุทธรศาสนาของไทยแสดงให้เห็นว่าเป็นวรรณกรรมที่สามารถคงอยู่ได้อย่างยาวนาน เพราะการสร้างตัวบทสร้างจากประสบการณ์ของผู้สร้าง ซึ่งยืนยันคำสอนโดยอ้างอิงคัมภีร์พุทธศาสนาเรื่องต่าง ๆ ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถาและคัมภีร์สมัยหลัง การที่ตัวบทสามารถเชื่อมโยงกับคัมภีร์หลักหรือสิ่งสูงสุดในพุทธศาสนาได้ คือสิ่งที่ทำให้ตัวบทมีความสำคัญ และดำรงอยู่ผ่านกาลเวลายาวนาน เพราะเป็นบทบันทึกแห่งประสบการณ์ความรู้ทางพระพุทธรศาสนาที่สามารถเชื่อถือและตรวจสอบได้

๓) ความสำคัญของผู้เสพในฐานะผู้รับและสร้างประสบการณ์

แม้จะมีตัวบทที่สำคัญ มีเครื่องมือบันทึกหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธรศาสนาที่ยิ่งใหญ่เพียงใด แต่หากขาดผู้สนใจศึกษาเครื่องมือเหล่านั้นก็ไม่อาจทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ บทบาทสำคัญของวรรณกรรมพระพุทธรศาสนาในฐานะตัวบทแห่งประสบการณ์ยังมีความเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับผู้รับสารหรือผู้เสพ วรรณกรรมที่จะนำเอาประสบการณ์ความรู้ทางพุทธศาสนาของผู้สร้าง ซึ่งได้ถ่ายทอดผ่านตัวบท นำไปศึกษาปฏิบัติ และทำให้หน้าที่เป็นผู้รักษาและสืบทอดคำสอนให้ดำรงอยู่ต่อไป สิ่งสำคัญคือผู้เสพต้องมีประสบการณ์และจินตนาการเพื่อรับสารพระพุทธธรรม

ในทางพระพุทธรศาสนาเชื่อว่า สิ่งสำคัญสิ่งหนึ่งที่พระพุทธรองค์ได้ให้แก่วงการปรีชาญาณของโลก คือ การแสวงหาความรู้จะต้องเริ่มต้นจากจุดที่เราอยู่ ไม่เริ่มจากที่อื่น^{๑๙๒} ดังนั้นประสบการณ์ความรู้ของบุคคลจะ

^{๑๙๑} วชิระ งามจิตระเจริญ, *พุทธศาสนาเถรวาท*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๖, หน้า ๓๕.

^{๑๙๒} Adwin Arthur Burtต์ อ้างใน วิทย์ วิศทเวทย์, *ปรัชญาพรรณ: พุทธปรัชญา*, หน้า ๓๖.

เกิดขึ้นได้ก็ต้องเริ่มจากตัวบุคคลนั้นได้เรียนรู้เป็นเบื้องต้นแรก ในพุทธศาสนาสอนเรื่อง *สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดแต่การสดับการเล่าเรียน* ข้อนี้ชี้ชัดให้เห็นว่า ผู้เสวยธรรมกรรมพระพุทธานุสาสนะจะเกิดความรู้และปัญญาได้ผ่านเครื่องมือคือตัวบทและการเล่าเรียนจะโดยการฟังหรืออ่านก็ตามจากผู้รู้

ในมิติของผู้อ่าน ประสบการณ์ความรู้ความเข้าใจในสิ่งใดก็ตามเกิดจากประสาทสัมผัสของบุคคล

ประสบการณ์คือการรับรู้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๖ และยังอาจหมายถึงการรับรู้ด้วยจิต (mind) หรือ ปัญญา (intellect) ในลักษณะพิเศษ เช่น การหยั่งรู้ (intuition) การเห็นแจ้ง (insight) ด้วย โดยมองว่ามันเป็นประสบการณ์โดยตรง (direct or immediate experience) ...ธรรมชาติของมนุษย์ตามนัยของพระพุทธานุสาสนะ ซึ่งโดยพื้นฐานแล้วมนุษย์ก็คือกายและจิตรวมกัน ทั้งสองส่วนต่างมีความสำคัญและมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด ต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกัน กล่าวคือ จิตต้องอาศัยร่างกายเป็นที่ปรากฏและรับรู้อารมณ์หรือโลกภายนอก ในขณะที่ร่างกายก็ต้องอาศัยจิตเพื่อทำหน้าที่มีพฤติกรรมที่แสดงถึงความเป็นสิ่งมีชีวิต ทั้งชีวิตและการรับรู้ของมนุษย์จะเป็นไปได้ก็ด้วยการทำงานร่วมกันของกายและจิต และด้วยเหตุที่ในการมีประสบการณ์ของมนุษย์ทั้งกายและจิตต่างมีบทบาทที่สำคัญด้วยกัน พุทธปรัชญาจึงถือว่าสิ่งที่เรารับรู้ด้วยกายและสิ่งที่เรารับรู้ด้วยจิตนั้นเป็น “ประสบการณ์” และการรู้ของมนุษย์ก็เป็นไปได้ทั้ง ๒ ทาง คือ การรู้ทางกายและการรู้ทางจิต^{๑๙๓} ประสบการณ์นั้นเป็นพื้นฐานเป็นที่มาหรือที่เกิดที่สำคัญที่สุดของความรู้ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ธรรมทั้งปวงมีผัสสะเป็นที่ก่อตัวขึ้น” พุทธปรัชญาถือว่าประสบการณ์นั้นเป็นพื้นฐานสำคัญ และให้ความสำคัญกับประสบการณ์เป็นอันดับแรกในการเป็นที่มาของความรู้^{๑๙๔}

ทางพุทธปรัชญานั้น ประสบการณ์นั้นเป็นที่มาของความรู้ โดยประสบการณ์มีบทบาทที่สำคัญในการเป็นพื้นฐานของความรู้ เป็นตัวที่ทดสอบความจริง และเป็นตัวที่ตัดสินความรู้ ความเชื่อใดก็ตามหากได้มีการพิสูจน์ด้วยประสบการณ์ของตนเองจนเห็นหรือประจักษ์ว่าจริงแล้ว ก็จะกลายเป็นความรู้ทันที ประสบการณ์จึงเป็นตัวที่เปลี่ยนสถานะหรือสถานะจากสิ่งที่เป็นความเชื่อให้เป็นความรู้... ประสาทสัมผัสเป็นทางรู้ซึ่งเปรียบเสมือนประตูที่เปิดรับให้ข้อมูลเกี่ยวกับโลกภายนอกเข้ามาสู่ตัวเรา แต่ในการรู้นั้น ประสาทสัมผัสไม่ได้เป็นตัวรู้ หากแต่เป็นจิตที่เป็นผู้กำหนดรู้สิ่งนั้น ๆ^{๑๙๕}

ดังนั้นสรุปว่า ผู้รับสารรับประสบการณ์ความรู้จากผู้แต่งผ่านตัวบทซึ่งเป็นเครื่องมือสร้างผัสสะ ประกอบกับประสบการณ์ความรู้ของตนเองที่มีอยู่เดิม และเกิดจินตนาการจากตัวบท ก็จะเกิดความเข้าใจพุทธธรรมได้ตามระดับประสบการณ์ทางศาสนาของตนเอง ประสบการณ์ทางพระพุทธานุสาสนะไม่ใช่เป็นเพียงความ

^{๑๙๓} ลักษณะวัต ปาละรัตน์, *พุทธญาณวิทยา*, กรุงเทพฯ: ภาควิชาปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๔, หน้า ๖๐-๖๑.

^{๑๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

^{๑๙๕} สมภาร พรหมทา, *มนุษย์กับศาสนา*, หน้า ๘๖-๘๗.

เชื่อหรือศรัทธาเท่านั้น แต่มีปัญหาประกอบด้วย คือ เพราะมีวิธีการของการได้ความรู้ไปตามลำดับจากระดับต้นไปถึงระดับสูง และเป็นความรู้ที่ถ่ายทอดได้ ยืนยันและตรวจสอบได้ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมกล่าวการตั้งอยู่ในอภัตตผล ด้วยการไปครั้งแรกเท่านั้นหา มิได้ แต่การตั้งอยู่ในอภัตตผลนั้น ย่อมมิได้ ด้วยการศึกษาลำดับ ด้วยการทำโดยลำดับ ด้วยความปฏิบัติโดยลำดับ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็การตั้งอยู่ในอภัตตผล ย่อมมิได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ ด้วยการทำโดยลำดับ ด้วยความปฏิบัติโดยลำดับอย่างไร? ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรในธรรมวินัยนี้ เกิดศรัทธาแล้วย่อมเข้าไปใกล้ เมื่อเข้าไปใกล้ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ย่อมเจียโสตกลง เมื่อเจียโสตกลงแล้วย่อมฟังธรรม ครั้นฟังธรรมย่อมทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงไว้แล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมทนได้ซึ่งความพินิจ เมื่อธรรมทนความพินิจได้อยู่ ฉันทะย่อมเกิด เมื่อเกิดฉันทะแล้ว ย่อมอุทสาหะครั้นอุทสาหะแล้ว ย่อมไตร่ตรอง ครั้นไตร่ตรองแล้ว ย่อมตั้งความเพียร เมื่อมีตนส่งไปแล้ว ย่อมทำให้แจ้งชัดซึ่งบรมสัจจะด้วยกาย และย่อมแทงตลอดเห็นแจ้งบรมสัจจะนั้นด้วยปัญญา ^{๑๙๖}

การเข้าใจพุทธธรรมเป็นความสามารถของผู้รับสารแต่ละคนที่จะสามารถเข้าใจสารได้แตกต่างกันไปตามประสบการณ์ ผู้สร้างและตัวบททำหน้าที่เสนอสารความรู้ และสร้างจินตนาการทางศาสนา เพื่อให้ผู้เสพได้ตัดสินใจพิจารณา ด้วยประสบการณ์ ศรัทธาและปัญญา

ถ้ามีอนุปสนาญาณเห็นสังขารธรรมมิตีแยงฉะนี้ ผู้นั้นจะถึงฝั่งคือจะกระทำพระนิพพานอันดับตัณหาราคาทิเกลส อันเป็นเหตุที่จะมิให้เบญจขันธ์ คือรูป คือจิต นี้เวียนเกิดดับไปในวิภูสสารเป็นขันธนิพพานให้แจ้งได้ เพราะโสดาวธารณญาณแห่งบุคคล ผู้เรียนผู้อ่านผู้ฟังตั้งใจจำไว้แล้ว ก็พิจารณาปฏิบัติตามพระธรรมโอวาทานุศาสน์นี้แล สุขนป ปสาทสเวกตถาย กเตมหาวเส มหาสมมตวโส นาม พุติโย ปริจเฉโท อันว่าปริเฉทเป็นคำรบสอง ชื่อมหาสมมตวิงส์ปริเฉท อันมีในคัมภีร์พระมหาวงศ์ อันอาจารย์เจ้านาเอาพระพุทธรูปในคัมภีร์ต่าง ๆ มาประดับไว้ เพื่อให้ผู้ชนอันดีที่มีปริชาพิจารณาให้เลื่อมใสในพระรัตนตรัยคุณและเกิดญาณสังเวช ^{๑๙๗}

จากข้อความในมหาวงศ์นี้จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ผู้สร้างได้ถ่ายทอดพุทธธรรมผ่านตัวบท เพื่อให้ผู้เสพได้ใช้ตัวบทเป็นเครื่องมือในการเข้าถึงหลักธรรมคำสอน ซึ่งการที่จะเข้าถึงหรือเข้าใจได้มากน้อยเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ความรู้ของผู้เสพแต่ละคนที่จะนำเอาคำสอนเหล่านี้ไปพิจารณา และนำไปสู่ขั้นตอนของการปฏิบัติต่อไป ผู้เสพรณกรรมพระพุทธรูปศาสนาจึงต้องอาศัยทั้งศรัทธา ประสบการณ์ความรู้ของตนเพื่อเรียนรู้ให้เข้าใจพุทธศาสนา

^{๑๙๖} กิจฺฉาคิริสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมนิกาย สกฺ ๒ ภาค ๑, หน้า ๔๒๘-๔๒๙.

^{๑๙๗} มหาวงศ์, หน้า ๖๑.

แนวคิดของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาดังที่ผู้วิจัยได้นำเสนอนี้ สรุปได้ว่า วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมแห่งประสบการณ์ กล่าวคือ ประสบการณ์เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดปัญญาความรู้ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเกิดจากผู้สร้างที่มีประสบการณ์ทางศาสนาในด้านการเรียนรู้ ปรีชาญาณ และการปฏิบัติคือการนำไปใช้เพื่อให้ได้ผลคือ ปฏิเวธ (แม้ว่าชั้นบรรลุมรรคเราจะไม่สามารถพิสูจน์ผ่านผู้สร้างได้) แต่ตัวบทวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่สร้างจากหลักคำสอนอันมีอยู่ในพระไตรปิฎกก็เป็นหลักฐานสำคัญอย่างหนึ่งที่ว่า วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมแห่งประสบการณ์ เพราะการสังคายนาพระไตรปิฎกในครั้งที่แรกนั้น ประกอบด้วยพระอรหันตสาวกที่บรรลุมรรคแล้วทั้งสิ้น สิ่งที่ท่านเหล่านั้นได้สาธยาย สอบสวน ตรวจสอบต่างมาจากประสบการณ์ทางธรรมของแต่ละท่านที่ได้ศึกษาเรียนรู้จากพระพุทธเจ้า เกิดความเข้าใจ จดจำและสืบทอดต่อมา แม้ว่าในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาหลังพระไตรปิฎกจะอยู่ห่างจากคัมภีร์หลักมากเพียงใด แต่ทุกเรื่องก็สามารถตรวจสอบเชื่อมโยงสารกลับไปหาพระไตรปิฎกได้ การสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสมัยหลังและในสังคมไทยจึงเป็นหลักฐานของการสืบทอดคำสอนโดยผู้สร้างซึ่งได้ใช้ประสบการณ์ความรู้ของตน ถ่ายทอดออกมาเป็นตัวบทวรรณกรรมที่วิจิตรงดงามทั้งสาระคำสอนและลีลาวรรณศิลป์ เพื่อให้เป็นเครื่องมือของผู้เสพที่จะนำพาผู้เสพให้เกิดประสบการณ์ความรู้ขึ้นในตนได้ ทั้งนี้ไม่ว่าจะได้รับประสบการณ์มากน้อยในระดับใดก็ตาม

การเกิดขึ้นของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาไทยนั้น ต้องประสานกันทั้งสามด้าน คือ ผู้สร้าง ตัวบทและผู้เสพ ทำหน้าที่ประสานกันในการสร้างประสบการณ์ทางธรรม หรือขั้นตอนของการสร้างความรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนาจนสามารถถ่ายทอดและนำไปใช้ประโยชน์ได้

๒.๓ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาถ่ายทอดด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์

แม้ว่าสาระสำคัญของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจะอยู่ที่เนื้อหาและหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา แต่เมื่อเรื่องเหล่านั้นได้รับการสร้างสรรค์ในรูปแบบวรรณกรรม/วรรณกรรม ซึ่งถือเป็นศิลปะประเภทหนึ่งที่เน้นความงาม และอารมณ์สะเทือนใจ

วรรณกรรมคือศิลปะประเภทหนึ่งที่สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อสื่อสารความคิด ความงาม ความดี ซึ่งเกิดจากการนำองค์ประกอบต่าง ๆ มาประสานกันเพื่อให้เกิดงานศิลปะวรรณกรรม เสฐียรโกเศศ ได้กล่าวถึงลักษณะของวรรณกรรมในฐานะของศิลปะประเภทหนึ่ง โดยกล่าวถึงองค์ประกอบของวรรณกรรม ได้แก่ อารมณ์สะเทือนใจ สาระความคิด และเทคนิควิธี

ศิลปะ คือ อารมณ์สะเทือนใจ ผ่านเข้าสู่ความคิดและกำหนดขึ้นเป็นรูป หมายความว่า เมื่อเกิดอารมณ์สะเทือนใจแล้ว ก็ให้อารมณ์นั้นผ่านเข้าไปในความคิด และกำหนดให้เป็นรูปขึ้น อารมณ์สะเทือนใจนี้ ถ้าจะกล่าวไปก็ยังมีใช้ศิลปะโดยตรง แต่เป็นตัวการที่ทำให้เกิดศิลปะขึ้นโดยตรง และการแสดงออกให้เกิดเป็นรูปขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยความรู้ เรียกว่า เทคนิค ถ้ารูปที่

แสดงออกมีความงามความไพเราะ รูปนั้นก็จะเป็นศิลปกรรมขึ้น ในสิ่งที่เป็นศิลปกรรม สิ่งต่างๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้น จะเป็นภาษา (ทางคำพูด ทางเสียงและทางสี เป็นต้น) ลักษณะใดก็ตาม เมื่อมีเจตนาแสดงออก เพื่อเร้าให้คนเกิดอารมณ์สะท้อนใจ สิ่งนั้นก็จะเป็นศิลปกรรม และศิลปกรรมใด จะดีวิเศษหรือสูงเพียงใด ก็แล้วแต่ลักษณะของศิลปกรรมนั้นสามารถเร้าอารมณ์ความสะท้อนใจ ให้แก่มวลชนซึ่งได้รับการอบรมมาดีแล้วเป็นจำนวนมากที่สุด และเป็นเวลายาวนานที่สุด ศิลปกรรมนั้นจึงจะได้ชื่อว่า ศิลปกรรมอันยิ่งใหญ่^{๑๙๘}

วรรณกรรมเชิงวรรณศิลป์เกิดจากองค์ประกอบ ๓ ส่วน คือ อารมณ์สะท้อนใจ สารความคิด และกลวิธีในการถ่ายทอดสาระและอารมณ์นั้น วรรณศิลป์ หมายถึง ความงามในบทประพันธ์ วรรณศิลป์จะเกิดขึ้นได้จากกลวิธีการประพันธ์อันสร้างให้เกิดความงามทางภาษาในงานประพันธ์ ตั้งแต่การใช้คำ การสร้างความงามของเสียงของคำ การใช้ภาพพจน์ การใช้สัญลักษณ์ตลอดจนการใช้วิธีการเขียนในรูปแบบต่าง ๆ ^{๑๙๙} ความงามเกิดขึ้นได้จากองค์ประกอบทั้งหลายที่ทำการประสานกลมกลืนกันอย่างมีเอกภาพ ก่อให้เกิดศิลปะวรรณกรรมที่จะเป็นสื่อสร้างความคิดและจินตนาการ

พุทธธรรม เป็นสัจธรรมที่สะท้อนความงามของความคิด และความรู้ เป็นคำสอนที่พระพุทธเจ้าได้ประกาศไว้ ในการสื่อสารพุทธธรรมพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนด้วยความประณีตเป็นลำดับ และมีเอกภาพในการสอนธรรมะ อรรถและวิธีการเป็นสิ่งสำคัญ ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตเสด็จอุบัติขึ้นในโลกนี้ เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ ทรงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถ ทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง... ตถาคตอุบัติในโลกนี้ สอนโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ให้รู้ทั่ว แสดงธรรมโดยไพเราะในเบื้องต้น ในท่ามกลาง ในที่สุด พร้อมทั้งอรรถ ทั้งพยัญชนะ ประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง ^{๒๐๐}

การประสานองค์ประกอบต่าง ๆ จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างวรรณศิลป์ให้แก่ตัวบทวรรณกรรม ซึ่งทำหน้าที่โน้มนำให้เกิดความเข้าใจในสาระของเรื่อง วิธีการต่างๆ ที่ผู้แต่งใช้ในการรังสรรค์วรรณกรรมมีความสำคัญอย่างยิ่ง การถ่ายทอดด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์จึงเป็นแนวคิดสำคัญของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่ผู้วิจัยต้องการแสดงให้เห็น โดยการวิเคราะห์ลักษณะทางวรรณศิลป์ที่สำคัญ บางประการ เพื่อเน้นย้ำแนวคิดดังกล่าว

^{๑๙๘} เสฐียรโกเศศ, *การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์* (พิมพ์เผยแพร่ในวาระครบรอบ ๑๐๐ ปี ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธน), กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๓๑, หน้า ๒๐.

^{๑๙๙} สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา, *ห้วงสร้างศิลป์นิมิต เปรตแพรว*, กรุงเทพฯ: โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑, หน้า ๑๐๗.

^{๒๐๐} สามัญญผลสูตร ที่ฉนิกาย เล่ม ๑ ภาค ๑, หน้า ๓๐๘.

๑) อารมณ์สะท้อนใจ

พันธกิจสำคัญประการหนึ่งของวรรณกรรมคือการสร้างอารมณ์สะท้อนใจ หรือการสร้างรสทางวรรณกรรมอันเป็นความรู้สึกตอบสนองต่ออารมณ์ให้เกิดแก่ผู้เสพอารมณ์สะท้อนใจ เช่น ความรู้สึก รัก ชัง โลก โกรธ หลง สุข ทุกข์ เป็นอารมณ์ที่มีความรู้สึกมากกว่าปกติ เป็นอารมณ์รู้สึกเกี่ยวกับสถานการณ์ บุคคล หรือวัตถุ ซึ่งมีผลเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงในการกระตุ้นทางสรีระและการรับรู้^{๒๐๑}

สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา อธิบายความหมายของอารมณ์สะท้อนใจดังนี้

๑. อารมณ์สะท้อนใจเป็นประสบการณ์อันสามารถดำรงอยู่ยาวนานและทรงประสิทธิภาพสูงสามารถสื่อสารให้รับรู้เข้าใจด้วยระบบสัญลักษณ์

๒. ภาษาเป็นเครื่องสะท้อนอารมณ์สะท้อนใจและการแสดงออกของอารมณ์สะท้อนใจใน ขณะเดียวกัน ภาษาทำให้เราเข้าใจอารมณ์สะท้อนใจ และทำให้เราได้เห็นกระบวนการสร้างอารมณ์สะท้อนใจ

๓. แต่ละสังคมมีระบบการนำเสนออารมณ์สะท้อนใจตลอดจนทำให้การนำเสนอนี้เป็นรูปแบบพิธีกรรม (ritualization) ได้ ระบบดังกล่าวนี้จะมีการผันแปรไปตามกาลเวลา

๔. อารมณ์สะท้อนใจเป็นปรากฏการณ์สังคมที่สะท้อนสภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมในแต่ละสังคมจะมีภาพลักษณ์และระบบคุณค่าที่ใช้อธิบายพรรณนาอารมณ์สะท้อนใจร่วมกัน^{๒๐๒}

อารมณ์สะท้อนใจเกิดจากการสร้างสรรค์อย่างมีรูปแบบที่ประณีต และมีการเลือกสรรถ้อยคำสำนวนอย่างดี แม้ว่าสิ่งที่มุ่งเน้นในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาคือสร้างความเข้าใจสาระธรรมเป็นหลัก แต่ความงามทางวรรณศิลป์ ก็เป็นส่วนประกอบที่สำคัญยิ่ง อารมณ์สะท้อนใจจากความงดงามทางวรรณศิลป์เป็นสิ่งที่ผู้เสพวรรณกรรมจะได้รับ ทำให้เกิดความประทับใจ ชาบซึ้ง และกระจำจัดในสาร นำไปสู่การเข้าใจแนวคิดและคุณค่าของวรรณกรรม สามารถตอบสนองทางอารมณ์สุนทรีย์ และให้คุณค่าความรู้ทางธรรมอย่างเต็มเปี่ยมจากสิ่งที่ประกอบกันได้อย่างกลมกลืน

รสนแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนานั้น กุสุมา รัชมนณี กล่าวว่า วรรณคดีพุทธศาสนามีจุดประสงค์ที่จะชักจูงให้ผู้อ่านให้เข้าใจหลักคำสอนของพุทธศาสนา โดยละเว้นความชั่ว มุ่งทำความดี และทำจิตใจให้ผ่องแผ้ว ภาวะหลักที่กวีแสดงจึงมักเป็นความน่าเกรงกลัว (ภยะ) และความน่ารังเกียจ (คุชุปสา) ของความชั่ว

^{๒๐๑} กัจจกร สุนพงษ์ศรี, *สุนทรียศาสตร์: หลักปรัชญาศิลปะ ทฤษฎีทัศนศิลป์ ศิลปะวิจารณ์*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๕, หน้า ๖๙.

^{๒๐๒} สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา, *กาพย์เห่ชมเครื่องคาวหวานในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย: อาหารกับอารมณ์สะท้อนใจ*, ใน *ยาใหญ่ใส่สารพัด: วัฒนธรรมอาหารไทย-เทศ*, กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

เพื่อให้ผู้อ่านอยากจะหนีห่างจากความชั่ว หรืออาจเป็นความน่าพิศวง (วิสมยะ) ของความดี เพื่อให้ผู้อ่านแสวงหาความดี หรืออาจเป็นความสงบ (คมะ) ของจิตใจที่ผ่องแผ้ว เพื่อให้ผู้อ่านละกิเลส ทำให้ได้สะอาดบริสุทธิ์^{๒๐๓} วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่องต่างมีอารมณ์สะท้อนใจประกอบอยู่ด้วย แม้จะเป็นวรรณกรรมประเภทที่มุ่งให้ข้อมูลความรู้ก็ตาม

วรรณศิลป์สื่ออารมณ์ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา อาจนำเสนอภาพความยิ่งใหญ่ของพุทธธรรม หรือความมหัศจรรย์ของเหตุการณ์หรือบุคคล เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์สำคัญ เช่น ปฐมสมโพธิกถา ตอนที่พระโพธิสัตว์ประสูติ มีการสร้างความยิ่งใหญ่พิศวงของสรรพสิ่งที่มีต่อการประสูติของพระองค์

ทั้งหมื่นโลกธาตูก็หวาดไหว เกิดโอกาสสว่างไปทั่วโลกทั้งปวง บรรดาแก้วประดับวิมาน
แห่งภุมเทพดาแลอากาศเทพดาทั้งหลาย ก็เปล่งแสงโอกาสรุ่งเรืองยิ่งนักทั่วทุกๆ ทิพยวิมาน
อันว่าผินแลเภารี สรรพดุริยดนตรีต่างๆ มิได้มีผู้ใดกระทบกระทั้งก็บันลือศัพท์สำเนียงออกเอง
รัศมีพระจันทร์ก็โอกาสสว่างยิ่งนัก รัศมีพระอาทิตย์ก็อ่อนมิได้ร้อนเย็นสบาย มหาเมฆก็ตั้งขึ้นใน
ทิศทั้ง ๔ ยังวิสาสะทกให้ตกลงในที่โดยรอบ ทิศานุทิศทั้งหลายก็โอกาสสว่างยิ่งนัก แลสรรพ
บุพนิมิตปาฏิหาริย์มหัศจรรย์ต่างๆ ก็ปรากฏมีดุจกาลเมื่อลงสู่ปฏิสนธิในมาตุครรภ์นั้น^{๒๐๔}

ไตรภูมิกถา มีเนื้อหาวาดด้วยโลก จักรวาล และภูมิต่าง ๆ มีการใช้การบรรยายและพรรณนาเพื่อสร้างจินตภาพให้แก่ผู้ให้ได้เข้าใจเรื่องได้แจ่มชัด เช่น การพรรณนาสร้างความน่าสะพรึงกลัวในนรกภูมิ ซึ่งตรงกันข้ามกับความสุขสำราญในสวรรค์ ความขัดกันนี้เพื่อให้เกิดอารมณ์สะท้อนใจ เพื่อให้คนละเว้นการทำความชั่ว ในขณะที่เดียวกันจินตนาการเกี่ยวกับความสุขในสวรรค์ของเทวดาและพรหม ก็ช่วยโน้มนำให้คนปฏิบัติดีเพื่อไปสู่ภพภูมิที่ดีและมีความสุข การพรรณนาด้วยลีลาภาษาที่ชัดเจน สามารถสร้างภาพสื่อสารธรรมอย่างแจ่มชัด ทำให้เกิดความเข้าใจด้วยจินตนาการ ความคิด และอารมณ์ เช่นเดียวกับการพรรณนานาสาตวันรกร และเปรต ในนिरยกถาและเปรตกถา

บางทีนายนิริยะบาลแห่งสัตวันรกรด้วยหลาวแลฉมวก ตีด้วยค้อนเหล็กบ้าง จับเอา
สัตว์เสียหลาวแล้วย่างไว้บนไฟก็มี บางทีก็เอาสัตวันรกรมาสับบนเขียง มีมังษะและโลหิต
พินหนการกระจัดกระจายอยู่เหนือเขียง ประดุจดั่งว่าขึ้นมังษะโลหิตแห่งเนื้อและปลา
เหตูกุศลกรรมอันสาหัสให้ผลจึงมาเสวยเวทนาอยู่ดังนี้^{๒๐๕}

เรื่องพระเวสสันดร มีการกล่าวถึงความขัดแย้งในจิตใจของพระเวสสันดรในการบำเพ็ญทานบารมี ซึ่งอารมณ์โกรธแค้น ความขัดแย้งในจิตใจของพระเวสสันดรทำให้เราเห็นความยากลำบากในการทำทานที่ทำได้ยากยิ่งนี้

^{๒๐๓} กุสุมา รัชมนณี, *การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต*, กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๓๔, หน้า ๑๙๐-๑๙๐.

^{๒๐๔} ปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๓๐.

^{๒๐๕} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๒๒.

ปางนั้นสมเด็จพระโพธิสัตว์ ตรัสได้ฟังความพระลูกน้อย ทรงกันแสงละห้อยวันนั้น กลั้นพระโศกมิได้ละอายพระทัยแก่เทพดา เสด็จเข้าสู่ภายในพระบรรณศาลา ชบพระพักตรา ทรงพระกันแสงสะอื้นให้ ว่าโอ้เจ้าเพื่อนซี้ใจของพ่อเอ๋ย เจ้าเคยกระทำการมั่วเป็นไฉน จึง มาตกซึ้งใจไรร้ายกอนาถา ให้พราหมณ์ชราร้างร่ายกาจ ตะแกมาทำสีหนาทโบายตี...

อุเหม่ อุเหม่ พราหมณ์ผู้นี้เฝ้าจองทงนงหนอ มาตีลูกต่อหน้าพ่อไม่เกรงใจ ธชี่เอ๋ยกู มาอยู่ป่าเปล่าเมื่อไร ทั้งพระขรรค์ศิลป์ชัยก็ถือมา ก็ทรงพระแสงธนูศรกระสนมันกับมือ ข้า พราหมณ์ผู้นี้เสียเถิดหรือ เธอก็ฮึดที่อยู่แต่ในพระทัย ^{๒๐๖}

อย่างไรก็ดีเมื่อพระเวสสันดรสามารถตั้งพระสติและคิดถึงประโยชน์ภายในแล้ว พระองค์ก็เกิด ความสงบขึ้น และปัดต่อการบำเพ็ญทานของพระองค์ เช่นเดียวกันกับพระมัทรีเมื่อทราบว่าพระเวสสันดรได้ให้บุตร ทานก็บังเกิดความเศร้าโศกอย่างที่สุดจนถึงสลบไป

ปางนั้นสมเด็จพระเพทสันดรอดุลดวงกษัตริย์ ทอดพระเนตรเห็นพระอัครเรขถึงวิสัยญี ภาพสลบลงวันนั้น พระทัยท้าวเธอสำคัญว่าพระนางเธอวางวาย สะดุ้งพระทัยหายว่า โอ้ อนิจจามัทรีเจ้าพี่เอ๋ย บุญพื่อนน้อยแล้วนะเจ้าเพื่อนยาก เจ้ามาตายจากพี่ไปในวงวัด เจ้าจะเอาป่า ชฎาหรือมาเป็นป่าช้า จะเอาพระบรรณศาลานี้หรือเป็นบริเวณพระเมรุทอง จะเอาแต่เสียง สาลิกาอันร่ำร้องมาเป็นกลองประโคมใน จะเอาแต่เสียงจักกระจันแลเรไรต่างแดรสังข์แลพิณ พาทย จะเอาแต่เมฆหมอกในอากาศเป็นเพดาน จะเอาแต่ยุงยางในป่าพระหิมพานต์มาต่าง ฉัตรเงินแลฉัตรทอง จะเอาแต่แสงพระจันทร์อันผุดผ่องมาต่างฉัตรเงินแลฉัตรทอง จะเอาแต่แสง พระจันทร์อันผุดผ่องมาต่างประทีปแก้วงามโอภาส อนิจจามัทรีเอ๋ย มาตายอนเอนอนาถไรร้ายอยู่ กลางดง ^{๒๐๗}

เหตุการณ์ตอนนี้แสดงการคร่ำครวญของพระเวสสันดรเมื่อเห็นนางมัทรีสลบไป พระองค์จึงต้องปลุก ปลอบนาง บทนี้สามารถสร้างความสะเทือนใจได้อย่างดี โดยคิดไปถึงงานพระศพของนาง ที่จะไม่มีการฝัง เนื่องจากอยู่โดดเดี่ยวในป่า มีเพียงสิ่งรอบตัวคือป่าและสัตว์ในหิมพานต์เท่านั้น แต่ในที่สุดอารมณ์เศร้านี้ก็ บรรเทาลงเมื่อนางมัทรีได้ทราบเป้าหมายของการทำทานของพระเวสสันดร ผู้อ่านย่อมเกิดความเห็นอกเห็นใจ พระเวสสันดร พระมัทรี พระกัณหา และพระชาลี ที่ต้องประสบกับความทุกข์ยากลำบาก อย่างไรก็ตามเมื่อ ความตึงเครียดคลี่คลาย ความสงบสุขสันติก็เกิดขึ้น สารอารมณ์อันซับซ้อนและหลากหลายนี้ ทำให้ผู้สพร วรรณกรรมเกิดความสะเทือนใจต่อชะตากรรมของพระโพธิสัตว์ที่จะต้องประสบความทุกข์จากการสูญเสีย แต่ อารมณ์สงบก็เกิดขึ้นจากความเข้าใจสัจธรรมและเป้าหมายสูงสุด

^{๒๐๖} มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๒๕๑-๒๕๒.

^{๒๐๗} มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๑๙๔-๑๙๕.

อารมณ์สะท้อนใจในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ไม่ได้จำกัดอยู่กับการแสดงอารมณ์เชิงบวกหรืออารมณ์ปิติ อัจฉรย์ในความยิ่งใหญ่ดงามของพระธรรมคำสอน แต่อารมณ์เชิงลบ เช่น ความโกรธแค้น หรือความเศร้าสลด ก็ถูกสร้างและนำมาซึ่งความเข้าใจโลกและชีวิตได้เช่นกัน

จันทกนิกรคำฉันท์ ได้แสดงให้เห็นอารมณ์ร้าวระหว่างตัวละครที่มีความสุขในการประพาสป่า ทั้งพระจันทกนิกรและนางกนิรีต่างมีความสุข ก่อนที่จะต้องประสบกับชะตากรรมที่น่าเศร้า เมื่อพระเจ้าพรหมทัตได้ยิงพระจันทกนิกรเสียชีวิต ทำให้นางจันทกนิรีเศร้าใจ ซึ่งแสดงออกด้วยบทคร่ำครวญ ว่า

ยามร้อนเคยรวมนิทรา	รำเพยวายูพา
พระพายให้ชื่นชูเชย	
ยามน้ำอำมฤชไปรยเปรย	พระกรเกี่ยวเกย
ประทับไว้แนบนาคี	
ยามฝนสาดต้องอินทรี	กางปีกปกสี
สนองบิให้หนาวฝน	
ยามน้องต้องแสงสุริยน	ท้าวอุ้มองค์ถกล
ลงเล่นชโลไชริน	
แต่นี้ใครจักพาบิน	ชมพฤษไพรสิน
เก็บผลลามาประทาน	
น้องเดียวเปลี่ยววงศ์แดดาน	พระดวงสุริยาน
มาสิ้นพระชนม์ในดง ^{๒๐๘}	

แม้เมื่อพระเจ้าพรหมทัตจะให้นางไปเป็นมเหสี นางก็บริภาษพระเจ้าพรหมทัตด้วยความโกรธแค้น และไม่ยอมตามพระเจ้าพรหมทัต อย่างไรก็ตาม ความตั้งใจเด็ดเดี่ยวทำให้พระอินทร์ลงมาช่วยชุบชีวิตพระจันทกนิกร และสอนธรรมะจนทุกอย่างกลับสู่ความสงบสุข

การแสดงความรู้สึกอันเนื่องมาจากความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ไม่ได้สมในสิ่งที่ปรารถนา เป็นคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา ความรักและการพลัดพรากนำความทุกข์มาให้ เช่น อารมณ์ที่พระเจ้าพรหมทัตคร่ำครวญถึงนางากี แสดงภาพ และอารมณ์ของความทุกข์อย่างชัดเจน

นิเวศน์วังตั้งเทียวลบจบ	มิได้พบนิมน้องสนองหน้า
ฤทธิเรศประเวศทรงอุสุภา	ลักสุดาเหินหาะไปหิมพานต์
ฤจักรกฤษณ์ฤทธิรงค์ทรงครุฑ	มาลักนุชพีไปร่วมภิรมย์สมาน
ฤธาดาทรงมหาหงส์ทะยาน	ลักสมรไปสมานพิมานพรหม
ฤอินทร์องค์ทรงพระยาไอยเรศ	ลักดวงเนตรพีไปดาวดึงส์สม

^{๒๐๘} จันทกนิกรคำฉันท์, หน้า ๒๒๐.

ฤสุริยงทรงรถอันลอยลม	มาลอบชมกลิ่นแก้วแล้วพากร
ฤพระเพลิงฤทธีรงค์ทรงเรด	มาเวียดแหวดพาน้องไปสมสมร
ฤพระพายชายทรงอัสตร	มาอุ้มบังอรแอบอุราไป
ฤครุฑาวาสฤวีวิเทศ	มาโลมลงดวงเนตรไปฤไฉน ^{๒๐๙}

ความทุกข์ของพระสมุทรโสมกับนางพินทุมดีเมื่อต้องพรากจากกันเพราะขอนไม้ขาด ขณะที่ทั้งสอง
เกาะขอนไม้เพื่อข้ามแม่น้ำ

ปางปิ่นธเรศประเวศในถิ่นสินธุพิศาล	
เสวยโหม่นัสดาล	อดล
พองพิศชุดสู่มุทราทำรุดพิริยพล	
พ่างเพียงจะวายชนม์	ชีวาตม์
เหลือทนเหลือทุกข์เหลือจะถอนอสปะสาส	
เหลือถวิลเทวชนาถ	อนิจ
สุดแรงสุดที่จะร่ำรำจวนกำสรวลสุดคิด	
พึงใครงศ์สุดจิตร	รำพึง
แสนโศกแสนทุกข์แสนแสงสำนึกนี้สำนิง	
แสนร้อนแรงร้อนรึง	อุรา ^{๒๑๐}

อารมณ์สะท้อนใจในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยเป็นส่วนสำคัญทางวรรณศิลป์ที่ช่วยสร้าง
ความเข้มข้นของอารมณ์ที่เกิดจากการประสมเหตุการณ์ต่าง ๆ ของตัวละคร ความเข้มข้นทางอารมณ์ได้สร้าง
พลังแห่งซาบซึ้งในชะตากรรมของตัวละคร เน้นย้ำความคิดตามหลักพุทธศาสนาโดยเฉพาะเรื่องอริยสัจ กรรม
และไตรลักษณ์ รสพระธรรมนั้นช่วยให้ผู้อ่านเฝ้าอ้อมไปกับธรรมะนั้นนั้น กล่าวได้ว่าวรรณศิลป์เป็นกระบวนการ
สื่อสารอารมณ์สะท้อนใจจากผู้สร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนา ซึ่งสร้างสรรค์โดยอาศัยแรงบันดาลใจ
และความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนาของผู้เสพวรรณกรรม

๒) ลีลาวรรณศิลป์

รูปแบบการประพันธ์

ฉันทลักษณ์เป็นแบบแผนในการจัดความประสานขององค์ประกอบด้านเสียงของบทประพันธ์ อีกทั้ง
ยังเป็นกรอบของการสร้างสรรค์วรรณกรรม จำเป็นต้องมีเพื่อกำหนดทิศทางของความหมายการตีความ และ
การสร้างอารมณ์ในการนำเสนอสาระสำคัญของเรื่อง การศึกษาฉันทลักษณ์จะมีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการเข้าใจ
ตัวบทวรรณกรรมทั้งในแง่ความหมายของสารและการแสดงออกทางอารมณ์

^{๒๐๙} กาภีกลอนสุภาพ, หน้า ๑๐.

^{๒๑๐} สมุทรโสมคำฉันท์, หน้า ๑๘๖.

ร้อยแก้ว

ร้อยแก้วเป็นรูปแบบคำประพันธ์ที่พบทั่วไปในการสอนศาสนา ในพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ก็จะใช้ร้อยแก้วเป็นหลักในการแต่ง การแต่งเป็นร้อยแก้วมุ่งเน้นที่การสื่อสารเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่แจ่มชัด การนำเสนอด้วยร้อยแก้ว มุ่งที่ความเข้าใจเป็นสำคัญ

ร้อยแก้วคือคำประพันธ์ที่มีลักษณะที่ใช้พรรณนาเนื้อความ เพราะสามารถเก็บความต่าง ๆ ได้ดีกว่าคำประพันธ์ประเภทอื่น ไม่ต้องมีกฎเกณฑ์เป็นข้อบังคับ แต่งได้ตามปรารถนาโดยอาศัยเพียงหลักไวยากรณ์และความสัมพันธ์ภายในประโยค หรือที่เรียกว่า วากยสัมพันธ์ คำประพันธ์ที่เป็นลักษณะร้อยแก้วนี้ เรียกว่า คัชชะ แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทตามลักษณะเนื้อหา ได้แก่ ๑) อาชยายิกะ เรื่องจริงที่กล่าวถึงเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นชีวประวัติ เป็นต้น ๒) กถา เรื่องที่แต่งจากจินตนาการ เช่น นิทาน เป็นต้น ร้อยแก้วมักพบในคัมภีร์ที่มีลักษณะเรื่องยาว ๆ เช่น คัมภีร์ประเภทพงศาวดาร และนิทาน ซึ่งผู้ประพันธ์สามารถบรรยายเหตุการณ์ หรือสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ได้อย่างเต็มที่^{๒๑๑}

ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีการแต่งเป็นร้อยแก้วจำนวนมาก โดยเฉพาะวรรณกรรมประเภทศาสนประวัติ และชาดก รวมถึงคำสอน เทศนาต่าง ๆ การอธิบายเพื่อให้เกิดความเข้าใจ และมีการพรรณนาเพื่อแสดงอารมณ์แม้ว่าบางเรื่องจะเป็นเรื่องแปล แต่ก็แปลแต่งด้วยภาษาที่งดงาม เช่น เรื่องมหาวงศ์ มีการแปลแบบแปลร้อย ซึ่งอาศัยคำพรรณนาเป็นพิเศษ^{๒๑๒}

ฝ่ายทมิฬโยธาทั้งหลาย อันรักษาด่านอยู่เบื้องบนเชิงเทินแลหอรบนั้น เห็นพระยาช้างเข้ามาใกล้ ก็ยิงด้วยธนู พุ่งด้วยหอกน้อยใหญ่ ทั้งด้วยก้อนหิน สรรพเครื่องอาวุธดุจหนึ่งว่าท่าฝนให้ตกตรลงไปที่ตัวพระยาช้าง แล้วหมู่ทมิฬทั้งหลายเอาคิ้มใหญ่คิ้มก้อนเหล็กแดงเสมอด้วยถ่านเพลิงอันเป็นเพลิงรุ่งโรจน์ โยนลงไปให้ถูกพระยาชวสาร บ้างก็เคียวชันน้ำมันลงไป อันว่าเกราะอันปิดบังเหนือหลังพระยาช้าง ก็ไหม้เป็นควันกลบกลุ่มติดประชุมขึ้นโดยรอบ พระยาช้างก็ร้อนรน หนทุกขเวทนาเหลือกำลังที่จะอดกลั้น ก็ถอยออกมาลงสู่คูน้ำ อาบดำจุ่มกายด้วยความปรารถนา

การพรรณานี้ทำให้จินตภาพเกี่ยวกับบรรยากาศของการรุกรบ ร้อยแก้วที่ใช้สามารถพรรณนาเหตุการณ์อย่างเป็นลำดับ และยังให้ภาพที่สร้างอารมณ์ความรู้สึกให้เกิดความระทึกใจเห็นความเคลื่อนไหวของการรบที่รุนแรงและเสียหาย

^{๒๑๑} พระมหาประเสริฐ รุณรา, *สังคีตยวงค์: ลักษณะภาษาและการประพันธ์*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๗, หน้า ๔๙.

^{๒๑๒} ศักดิ์ศรี แยมันดดา, *วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาไทย*, กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๕, หน้า ๑๕๘.

ร้อยแก้วทำให้การบรรยายและพรรณนาเกิดความชัดเจน และได้อารมณ์ความรู้สึกไปพร้อมกัน
วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาส่วนที่เป็นร้อยแก้วมักสื่อจินตภาพและสอนธรรม สื่อสารอย่างเป็นลำดับ แสดง
เหตุผลอย่างชัดเจน ตัวอย่างเช่น ร้อยแก้วในสังคีตยวงศ์ได้เรียงเรียงเล่าเหตุการณ์ไปตามลำดับ อย่างเป็นเหตุ
เป็นผล ทำให้ผู้สรวรรณกรรมไม่ว่าจะอ่านหรือฟัง ย่อมเข้าใจได้ไปตามลำดับ

สมเด็จพระศาสตราจารย์เจ้า ได้ทรงประดิษฐานพระธรรมชั้นอันประเสริฐ ๘๔,๐๐๐ ที่
พระองค์ได้ตรัสเทศนาแล้ว สถาปนาไว้ให้เป็นพระสมัญญอันล้ำเลิศ เป็นสมเด็จพระพุทธเจ้าองค์
ประเสริฐ ๘๔,๐๐๐ เหตุตั้งนั้น พระโบราณจารย์เจ้าจึงกล่าวคาถาประพันธ์ว่า อกขรปิ เอก
เมกณจ พุทธรูปสมํ สียา เป็นอาทิว่า แม้ว่าอักษรแต่ละตัว ๆ ก็ทรงคุณเสมอด้วยพระพุทธรูปแต่
ละองค์ ๆ เพราะเหตุนี้ สาธุชนบัณฑิต พึงจารึกพระไตรปิฎกไว้ ก็เป็นอันชื่อว่า พระตถาคตเจ้า
ทั้งหลาย มีประมาณ ๘๔,๐๐๐ พระองค์ ยังทรงพระชนม์อยู่ เมื่อพระไตรปิฎกยังเป็นดำรงอยู่
ตราบใด ผลคือ อักขระดังพระพุทธรูป จะพึงดำรงอยู่ตราบนั่น ^{๒๑๓}

การพรรณนาเพื่อแสดงให้เห็นรายละเอียด อารมณ์ความรู้สึก และเหตุผลของสารที่สื่อ นั้น เช่น การ
พรรณนาให้เห็นความทุกข์ของพระพุทธองค์ในแสวงหาทางพ้นทุกข์ แม้จะต้องทุกข์ทรมานเพียงใด พระองค์ก็
ไม่ทรงย่อท้อ

...เมื่อวายุมีอาจทำลายพระเศียรขึ้นไปได้ ก็กลับตกลงไปในอุทรประเทศให้บังเกิด
เจ็บปวดทุกข์เวทนาภายในพระอุทรเป็นสาหัส ครุวนาดุจจะเชือดด้วยมีดอันคม แลทรงเสวย
มหันตทุกข์ถึงเพียงนี้ ก็ได้มีพระทัยรันทดท้อถอยจากความเพียร พระสติตั้งมั่นมิได้หวั่นไหว
พระกมลหฤทัยก็ยังลงสู่สมาธิเป็นเอกัตตตารมณมิได้ฟุ้งซ่าน แต่พระสรีรกายนั้นชูกับเศียร
หมอง มีผิวเผือดทุพพรณพิลาส ... ^{๒๑๔}

โวหารร้อยแก้วที่สำคัญในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา คือ เทศนาโวหาร เนื่องด้วยเป็นวรรณกรรม
พระพุทธศาสนาที่เสนอหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา และในแง่หนึ่งเป็นวรรณกรรมคำสอนด้วย ดังนั้น
เทศนาโวหารจึงมีความสำคัญในการสั่งสอนให้ผู้อ่านได้รู้ถึงสิ่งที่ควรและไม่ควรทำ ด้วยเหตุด้วยผล ซึ่งอาจเป็น
การบอกถึงผลที่จะได้รับ น้อมนำไปให้ผู้ฟังเชื่อตาม

อันหนึ่งคือว่า ทรัพย์สิ่งสินทานท่าน อันเจ้าของเขามีได้ให้แก่ตน ชาวเจ้าอย่าควรเอา
อันหนึ่งตนมิได้เอา แลใช้ให้ผู้อื่นเอาก็ดี มิควรใช้ให้ผู้อื่นเอาเลย ได้โลกแลผู้ใดเอาสินทานอัน
ท่านมิได้ให้แก่คนดั่งนั้น ครั้นว่าไปเกิดในนรกแล้วทนทุกข์เวทนาหึ่งนานนัก ครั้นว่าพ้นจาก
นรกนั้นขึ้นมาเป็นคนโหดปรีชานักหนา ยากเผ็ดเร็ดไร้เชิญใจนักหนา... ผิดคนแลมิรู้จัก

^{๒๑๓} สังคีตยวงศ์, หน้า ๒๙๙.

^{๒๑๔} ปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๗๑.

บาปกรรมวิบากตั้งนั้น แลตณยังกระทำบาปไปเบื้องหน้าอีกเล่าได้ ก็เร่งสืบบาปนั้นไปอีกเล่า
บ่มีรู้สิ้น บ่มีรู้สุดบาปนั้นเลย^{๒๑๕}

แม้ว่าร้อยแก้วจะมุ่งให้ความสำคัญกับสารที่สื่อเป็นสำคัญ ก็ได้ละเลยการใช้ลีลาภาษาวรรณศิลป์ในการแต่ง ได้แก่ การใช้ภาพพจน์สัญลักษณ์เพื่อการสร้างจินตภาพให้เกิดขึ้น ภาพพจน์ความเปรียบนั้นมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างความหมายและเป็นแนวเทียบเพื่อสอนจริยธรรม ภาพพจน์สามารถใช้แต่งร่วมอยู่ในทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ถือเป็นอุปกรณ์สำคัญในการสร้างสรรค์วรรณศิลป์ เช่น

ผู้มีปัญญานั้นที่จะได้หวั่นไหวด้วยโลกธรรมนี้หามิได้ จะมีครุณาฉันท มีครุณาอุจกุเหา
มีศีลาเป็นแท่งหนึ่งแท่งเดียว ธรรมดว่าภูเขามีสีลาเป็นแท่งหนึ่งแท่งเดียวที่จะได้รู้หวาดหวั่นไหว
ด้วยกำลังลมนั้นหามิได้ ถึงลมจะพัดมาในทิศทั้ง ๘ ก็มีอาจที่จะหวั่นไหวไปได้ มีอุปไทยดังภูเขา
ฉะนั้น^{๒๑๖}

การแต่งร้อยแก้วมุ่งเน้นที่การอธิบายให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสาระธรรมเป็นสำคัญ แต่ก็ปรากฏการสร้างคามงามให้เกิดแก่ถ้อยคำและเสียงอันเป็นรสนิยมทางวรรณศิลป์ของไทย เป็นร้อยแก้วที่มีความไพเราะไม่แพ้ร้อยกรอง เช่น ปฐมสมโพธิกถาซึ่งได้รับยกย่องว่าเป็นร้อยแก้วกึ่งร้อยกรอง ตามที่ศักดิ์ศรีแย้มนันทดา เรียกว่าเป็น คัทยภาพย์ คือเป็นการพรรณนาความอย่างยืดยาว มีการเล่นเสียงเล่น ความหมายหลากหลาย ทำให้เกิดอรรถาธิบายทางภาษาอันเป็นความงดงามประณีตอย่างหนึ่ง

ลักษณะการเขียนพระปฐมสมโพธิกถาจึงเป็นแบบกลาง ๆ กึ่งร้อยแก้วกึ่งร้อยกรอง กล่าวคือ เป็นร้อยแก้วที่เกือบจะเป็นร้อยกรอง หรือร้อยกรองเกือบจะเป็นร้อยแก้ว ลักษณะนี้การประพันธ์สันสกฤตเรียกว่า *คัทยภาพย์* (คฤทยากุย) ซึ่งตรงกับลักษณะที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า *ornate prose narrative literature*

ลักษณะของคัทยภาพย์ คือ การเล่นศัพท์แสงพรรณนาความอย่างยืดยาว เล่นเสียงเล่นความหมายหลากหลาย ทำให้เกิดอรรถาธิบายทางภาษาอันเป็นความงดงามประณีตอย่างหนึ่ง เนื้อความอาจจะสั้นหรือน้อย แต่มีความพิถีพิถันในการใช้ศัพท์แสงอย่างละเอียดลออมากกว่า...สำนวนการเขียนแบบคัทยภาพย์เป็นสำนวนที่แต่งได้ยาก เพราะผู้แต่งจะต้องรู้ศัพท์มากมายและรู้อย่างดี และจะต้องอาศัยสำนวนความเปรียบที่ลึกซึ้งเป็นเครื่องประกอบด้วย^{๒๑๗}

ร้อยแก้วจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา และที่สำคัญยิ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นการสืบทอดการแต่งจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตามลักษณะเฉพาะของวรรณกรรมไทยพุทธ

^{๒๑๕} ไตรภูมิกถา, หน้า ๑๐๖.

^{๒๑๖} ธนัญชัยบัณฑิตชาตก, หน้า ๕๒๙.

^{๒๑๗} ศักดิ์ศรี แย้มนันทดา, ปรีทรรศน์แห่งปฐมสมโพธิกถา ใน ๒๐๐ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, กรุงเทพฯ: คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๓, หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

ศาสนาร้อยแก้วก็คือการสอดแทรกวรรณศิลป์จากการสัมผัสแบบร้อยกรอง และการสร้างจินตภาพทำให้เกิดวรรณศิลป์ทั้งดงาม

ร้อยกรอง

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยมีลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งคือการแต่งเป็นร้อยกรอง ซึ่งร้อยกรองนั้นเป็นการแต่งวรรณกรรมที่ให้ความสำคัญกับรูปแบบและเสียงสัมผัส การเลือกสรรถ้อยคำในการสื่อความหมายตามแบบหรือกฎของชนิดคำประพันธ์ที่กำหนดหรือตามฉันทลักษณ์ เมื่อเน้นที่การเลือกสรรคำที่จะสร้างเสียงและจังหวะที่ไพเราะแล้ว ทำให้ยากยิ่งขึ้นที่จะสื่อสารจุดมุ่งหมายของเรื่อง แต่ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยที่แต่งด้วยรูปแบบร้อยกรอง กลับนำความดีเด่นของความไพเราะแบบร้อยกรอง สร้างความกระตือรือร้นให้เกิดแก่ผู้อ่าน ให้ได้เห็นความงามทางภาษา เกิดอารมณ์ความรู้สึกคล้อยตามเป็นเบื้องต้นเพื่อนำสู่การพิจารณาสาระธรรมที่ปรากฏในเรื่องด้วยความคิดและจินตนาการ จนสามารถเข้าใจเนื้อหาสำคัญของเรื่องได้ ความสำเร็จของการแต่งวรรณกรรมศาสนาด้วยร้อยกรองนั้นมีความสำคัญ ดังที่ปรากฏในสุนทรโวาทคำกลอน^{๒๑๘} กล่าวว่า

ขอมาโทษโปรดอย่าว่าฉันดูถูก	คิดกลอนผูกธรรมะพระชินะสี
ด้วยบาทบทมครยากเต็มที	จะสวดท่องก็ไม่มีเวลาจำ
จึงประดิษฐ์คิดกลอนอักษรสัมผัส	ให้ฟาดฟัดฟังเสนาะเพราะเฉื่อยฉ่ำ
หวานทั้งบทหวานรสพระสละธรรม	เป็นที่น่าจิตสัสดีให้นิยม
เปรียบด้วยแก้วดวงดีที่มีค่า	หัตถกาม้นำมาคิดประสม
ก็ชูเชิดรัศมีเป็นที่ชม	เพราะเกลียวกลมแกมสุวรรณจึงดูงาม
อันบทบาทพจนานาที่ร้อยแก้ว	เขาอ่านแล้วก็ไม่เข้าใจถึงสาม
พบสนธิปิดใส่ตู้ดูงาม ๆ	ฉันว่าตามที่ได้เห็นเช่นนี้เอย ^{๒๑๙}

จากสุนทรวาทคำกลอนนี้ ทำให้เห็นทัศนะของกวีว่าร้อยกรองเป็นคำประพันธ์ที่มีความไพเราะด้วยเสียงและจังหวะ ซึ่งสามารถถ่ายทอดเรื่องราวทางศาสนาอย่างได้ผล ทั้งสุนทริย์และสาระธรรม ซึ่งสามารถนำผู้เสพวรรณกรรมในเข้าใจเรื่องทางศาสนาได้

ร้อยกรองที่นิยมในการแต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาได้แก่ ร่ายและฉันทเป็นหลัก แต่ก็มีโคลงกาพย์ และกลอนประกอบด้วย การแต่งร้อยกรองในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเรื่องแรกคือ มหาชาติคำหลวง ประกอบด้วยคำประพันธ์หลายชนิดทั้งร่าย โคลง ฉันท และกาพย์ ซึ่งนับว่าเป็นวรรณกรรม

^{๒๑๘} สุนทรวาทคำกลอน แต่งโดย ขุนสัทยากร แต่งขึ้นเพื่อลงพิมพ์ในหนังสือ ประดิทินบัตรแลจดหมายเหตุ ซึ่งออกจำหน่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ โดยบริษัท บางกอกประสิทธิ์การ กอมปนี ลิมิเตด, สุนทรวาทคำกลอนเป็นวรรณกรรมคำสอนธรรมะในการดำเนินชีวิต

^{๒๑๙} สุนทรวาทคำกลอน ใน ประดิทินบัตรแลจดหมายเหตุ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, ๒๕๔๐, หน้า ๑๔๓.

พระพุทธศาสนาที่ใช้คำประพันธ์มากชนิดที่สุด และมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาต่อมา ได้แก่ กาพย์มหาชาติ (ร่าย) ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก นอกจากนี้ในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องอื่นๆ ยังมุ่งเน้นสร้างวรรณศิลป์ของเรื่องให้งดงามด้วยร้อยกรอง เช่น พระมาลัยคำหลวง นันทโศภนันทสูตรคำหลวง กากีกลอนสุภาพ สมุทโฆษคำฉันท์ และสรรพสิทธิ์คำฉันท์ เป็นต้น กล่าวได้ว่า ร้อยกรองเป็นลักษณะทางวรรณศิลป์ที่สำคัญของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา จะเห็นว่าการแต่งเป็นร้อยกรองด้วยฉันทลักษณ์ต่างๆ อย่างหลากหลาย ดังนี้

ร่าย

คำประพันธ์ที่ใช้มากที่สุดในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา คือ คำประพันธ์ประเภทร่าย ร่ายในวรรณกรรมไทยพุทธศาสนา ได้แก่ ร่ายโบราณ ร่ายสุภาพ ร่ายสั้นและร่ายยาว คำประพันธ์ประเภทร่ายนี้มีลักษณะใกล้เคียงกับร้อยแก้วมาก ทว่ามีการเชื่อมร้อยแต่ละวรรคด้วยการใช้สัมผัสระหว่างวรรค แต่ละวรรคก็ไม่ได้จำกัดจำนวนคำอย่างเคร่งครัด คำประพันธ์ประเภทร่ายก็ได้จำกัดความยาว ดังนั้นจึงสามารถแต่งไปได้อย่างต่อเนื่อง เป็นวรรณกรรมขนาดยาว เช่น มหาชาติคำหลวง กาพย์มหาชาติ นันทโศภนันทสูตรคำหลวง พระมาลัยคำหลวง ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก ทำให้ดำเนินเรื่องได้เร็ว ตัวอย่างเช่น

พระคุณเอ๋ย เป็นหญิงนี้ยากที่จะไว้จะวางตัว ครั้นจะทำมุขมัวมอมแมม ชายเห็นจะ
เยื่อนแย้มบริภาษให้บาดจิต ครั้นจะบำรุงรูปตติจริตทำดีดินจะผัดหน้าทาขมื่นสิ้นราศี คำคน
มันก็จะเสียดสีชวนกันก่อนว่าเล่นต่างต่าง จนขึ้นแต่ว่าผมเหม็นสาบจะเสยสาบใส่น้ำมันกันไรให้
สะสวาก็สาระวอน จะทาแป้งหอมเมื่อยามร้อนก็ก่อนว่าบำรุงรูปกิริยาเทียวหาผิว ครั้นจะ
เหลือบแลมันก็จะว่าสาระแนเล่นตัวเล่นตา ครั้นจะเดินเฉยไม่เงยหน้ามันก็นินทาว่าทำปิ่นปึง

แม้ว่าร่ายจะเป็นร้อยกรองที่ไม่มีลักษณะบังคับมากนัก แต่กวีไทยก็ได้สร้างให้ร่ายมีลักษณะที่ไพเราะทางเสียงและความไม่แพ้ฉันทลักษณ์ประเภทอื่น เช่น ร่ายในมหาชาติคำหลวงเป็นร่ายโบราณที่ยังมีจำนวนคำไม่แน่นอน บางวรรคมี ๓ คำ บางวรรคมี ๕-๖ คำ และบางวรรคมีจำนวนมากกว่า ๑๐ คำก็มี^{๒๒๑} ร่ายโบราณในมหาชาติคำหลวงมีลักษณะพิเศษ คือ เป็นร่ายโบราณที่มีลักษณะเป็นกลบท ที่มีข้อบังคับพิเศษบางประการ^{๒๒๒} เพื่อให้เกิดความไพเราะ เช่น

ดูกรพราหมณ์ ความบ่ใช้ ได้แก่กู ดูทุกประการ รำคาญทุกข์
ขุกความยาก ภาคกงวอล กลบมี ปริติมะนะ สะควมไร ได้ลี้ยงตน
ผลอาหาร การหลายภาค รากพฤษผล กลรบด ทดความแคลน
แสนเหลือบด้น รื่นขบแข็ง แครงครวญสวาทิ ดาษทงตง ยงแย่งงิ้ว
ขั้วพิศเซ็น เป็นลำบาก ยากทุกวัน พรณมฤต ถึกเถื่อนเถลอลง

^{๒๒๐} มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๕๒-๕๓.

^{๒๒๑} ชลดา เรื่องรักลิขิต, วรรณคดีอยู่อยุธยาตอนต้น: ลักษณะร่วมและอิทธิพล, หน้า ๘๖.

^{๒๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๒.

เรื่องอำนาจ อาจทุกตัว ^{๒๒๓}

ร่ายโบราณที่เป็นกลบทอีกแห่งหนึ่ง มีการเล่นสัมผัสระหว่างวรรคทุกวรรค ส่วนมากสัมผัสตรงคำที่ ๓ ของวรรค มีบ้างที่สัมผัสที่คำที่ ๒ หรือคำที่ ๑ หรือคำที่ ๔

กูเตือนแต่แม่มัทรี ศรีสะเกให้ให้ฟูฟอง ยงพจพ้อต่อความบอก
รักอรออกดอกจิงพร้อม ยงเงื่อนท้องห้องป่าซึ้ง สัตว์ใดคนทมนนยาก
เป็นหมู่มาหลากหลายหลาย แผลงเหลือบลายคายบั้งร้าน จรเขพ่านชาน
พิศมสุขม ยุงรื้นรุ่มชุมต่อตอด แม่บ่ร่ายรอดปลอดภัย ไปล่ปละ แม้นมันปะพะพึง
บยพ นันนโทษเทียรนยรสรนุกนิ... ^{๒๒๔}

ผู้วิจัยเห็นว่า เราอาจจัดให้มีลักษณะเป็นร่ายโบราณพิเศษที่มีจำนวนคำ ๓ คำ เช่นกัน แต่ต่างที่สัมผัส ซึ่งมีทั้งคำสุดท้ายของวรรคสัมผัสกับคำแรกของวรรคถัดไป และมีการสัมผัสคำสุดท้ายกับคำสุดท้ายของวรรคต่อไปด้วย เป็นลักษณะของการผสมผสาน

กูเตือนแต่ แม่มัทรี ศรีสะเกให้ ให้ฟูฟอง ยงพจพ้อ ต่อความบอก
รักอรออก ดอกจิงพร้อม ยงเงื่อนท้อง ห้องป่าซึ้ง สัตว์ใดคน ทมนนยาก
เป็นหมู่มา หลากหลากหลาย แผลงเหลือบลาย คายบั้งร้าน จรเขพ่าน
ชานพิศมสุขม ยุงรื้นรุ่ม ชุมต่อตอด แม่บ่ร่ายรอด ปลอดภัย ไปล่ปละ แม้นมันปะ
พะพึงบยพ นันนโทษเทียร นยรสรนุกนิ...

ในนันทโพนันทสูตรคำหลวงนั้น มีบางตอนที่มีความสม่ำเสมอในด้านจำนวนคำในร่าย ซึ่งแสดงให้เห็นความพยายามในการจัดระเบียบการแต่งร่ายที่เคร่งครัดมากขึ้น เช่น จะพบคำในร่ายเพียงวรรคละ ๕-๗ คำอย่างสม่ำเสมอ

นาคินิยายห้อมล้อม สพรังพร้อมนำไป สู่เของไศลศิขเรนทร อันชื่อสุเมรุราชา
แลนนโพนันทาเสียร พิศกณฤรมิตรกายา ใหญ่ยาวสามารถนัก ด้วยศคักดิบุญา
แห่งนาคานุภาพ โดยใจหยาบแห่งเขา ก็เกี่ยวเข้าซึ่งราชบรรพต ด้วยขนาดตัวอันใหญ่
คณนาได้เจ็ดรอบ กปกครอบด้วยพังพาน ^{๒๒๕}

ในพระมาลัยคำหลวงมีการใช้ร่ายและกลบทเพื่อการดำเนินเรื่อง เช่น ใช้กลบทอักษรสัมผัส ที่ใช้สัมผัสอักษรในคำแรกของวรรค

^{๒๒๓} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๑๖๓.

^{๒๒๔} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๙๕.

^{๒๒๕} นันทโพนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๑๘๕-๑๘๖.

เสร็จกล่าวนิทานพระมาลัย จำงนัยด้วยจิต จำงนิจด้วยเพียร จำงนัยเขียนลิขิต
จำงนอลิลิตกลกลอน ประดิษฐ์อักษรระเบียบ ประดัดระเบียบอักษร ประดาเพ็ญชนะบั้ง
ประสงค์ซึ่งอรรถตามฉบับ ประสานศัพท์บให้ผิด ประเสริฐในนิติโดยบรรพ์ ประเสริฐรส
ธรรมอมฤตย์ ประกอบประพจน์พจนาน ประดิษฐ์สาราสมฤตย์ ประสิทธิ์วิจิตรบริบูรณ์ ^{๒๒๖}

จากตัวอย่างการใช้คำประพันธ์ประเภทร่ายในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยอยุธยา นี้ จะเห็นได้ว่ามีความพยายามที่จะจัดระบบของคำประพันธ์เพื่อให้มีรูปแบบที่แน่นอน แม้ว่ายังไม่มีตำราคำประพันธ์ของไทย เช่น ในมหาชาติคำหลวงเป็นต้น และร่ายที่ใช้ก็มีการเล่นในลักษณะกลบทที่เพื่อความงามด้านเสียง สัมผัสที่สระและสัมผัสอักษร ทำให้เกิดวรรณศิลป์ประกอบกับการนำเสนอเนื้อหาทางพระพุทธศาสนา ก็ทำให้วรรณกรรมมีความดีเด่นมากขึ้น ร่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ต่อมาก็จะมีความลงตัวในเรื่องจำนวนคำ และการสัมผัสที่มีแบบแผนมากยิ่งขึ้น

ร่ายในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา นอกจากมุ่งดำเนินเรื่องแล้ว ความไพเราะยังเกิดจากการที่กวีได้ใช้กลบทร่วมกับคำประพันธ์หลักทำให้เกิดเสียงเสนาะ และความงามของภาษา

พื้นพิภพจักรวรรค์สุวรรณรัตน์ สุวรรณภรณ์จรัสพร้อมเรื่อง อรร่ามรุ่งบรรเทืองอัมพรเพริศ
อัมพรพรายธงชายเชิดเฉลิมมณเฑียร เฉลิมงามสงครามสยอนไม่ต่อติด ไม่ต่อด้านราษฎรฤทธิเข้ารุกราน
เข้ารุกรยับยับแตกฉานพังประลาศ พ่ายประไลยลงดินดาษพสุธาธาร สเทือนถิ่นอรินสถานทั่วทุกด้าว
ทั่วทุกแดนสดับข่าวก็ยำเียง ก็ยอหย่อนอ่อนเกรงไม่รอนราญ ^{๒๒๗}

สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเลือกใช้กลบทนาครีพนธ์กับฉันท เพื่อสร้างภาพการเดินทางด้วยเสียงพยางค์ในลักษณะการซ้ำทำให้เกิดจินตภาพด้านการเคลื่อนไหวทั้งดงาม ยิ่งใหญ่ และมีพลัง

ข้อสังเกตประการหนึ่ง ของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา คือ มีลักษณะร่วมกันที่การแปลและแต่งโดยยกเอาภาษาบาลีขึ้นต้นก่อน แล้วจึงแปล หรือแต่งขยายความต่อไป การที่มีคาถามาประกอบนั้น สามารถสร้างความเข้มแข็งให้กับบทสวดบทเทศน์ ก่อให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาได้อย่างดี สิ่งสำคัญคือการยกคาถาบาลีมาประกอบไว้นั้น เป็นการสืบทอดพุทธธรรมจากคัมภีร์ และรักษาแบบอย่างการแต่งวรรณกรรมบาลีอันเป็นภาษาหลักในการสืบทอดพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยพุทธกาล อีกทั้งการชำระหรือถ่ายทอดพุทธธรรมของฝ่ายเถรวาทยังใช้ภาษาบาลีในต้นบท ดังนั้นการยกภาษาบาลีจึงเป็นเหมือนการอ้างอิงที่มาของเรื่องราวมาจากพุทธพจน์หรือรรคถาจารย์ ซึ่งเสริมให้วรรณกรรมมีความสำคัญยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาตามระยะเวลาการแต่งวรรณกรรม จะเห็นพัฒนาการของการแต่งว่าจะใช้คาถาบาลีน้อยลง แต่เน้นแต่งขยายเนื้อความมากขึ้น ผู้วิจัยจะยกตัวอย่างการแปลและแต่งจากร่าย เพราะเป็นตัวอย่างที่เห็นกลวิธีการแปลและ

^{๒๒๖} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๒๙๒.

^{๒๒๗} มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๒๓๐.

แต่งได้ชัดเจน อย่างไรก็ตามในฉันทลักษณ์อื่น ๆ ทั้งโคลง และกาพย์ในวรรณกรรมไทยพุทธศาสนาก็มีการแทรกคาถาบาลีเช่นกัน การแปลและแต่งมีลักษณะดังนี้

๑. การยกคาถาบาลีที่ละคาถา แล้วแปลและแต่งขยาย ในลักษณะการร้อยคาถา โดยแต่งสลับคาถากับภาษาไทย เช่น

นิลมุกตา ตติโย วโร อันว่าสวภาพควี นิลาณชนเลงงาม เป็นพรคาร์บสามสิ่งแล ฯ
มุสสตีตินามิ จตุตถ วโร อันว่าสวภาพทรงนามสุบรรชดียอดให้ ข้าขอได้ถ้วนถี่ เป็นพรคาร์บสี่สิ่งแล ฯ
ปุตตปติลาโก ปณจโม วโร อันว่าข้าขอมีลูกชาย จงภาสายในแหล่งหล้า เป็นพรคาร์บห้าประการโสดแล ฯ
อนุนนตฤจฉิตา ฉนฺทวโร อันว่าสวภาพห้องบมีทรวดเสมอ ออก เป็นพรคาร์บหกสิ่งแล ฯ^{๒๒๘}

อถกทิวส ปางพระมัลลยพิตร ผู้ธรงฤทธิวิริยา การุณิกาแกโลก จะให้พ้นโชนฤทุกข์ จะอวยสุขนรา อยู่มาวันหนึ่งนั้น **บุพพณหสมเย** เมื่อพรายพรรณพระสุริย์ เรื่องอรุณอร่าม สมัยยามยุรยาตร **อุฏฐายาสนา** เสด็จจากอาสนวิจิตร เสร็จชำระกิจพระองค์ **ปตตจิรวมาทาย** ครองสรงทรงจิรว พระหัตถ์ธรรมาตราเสร็จ ไ้ทอดเสด็จบิณฑบาต **คามิ ปาวีสิ** สู่ความาตวิธี เพื่อจรรโลงโปรดสัตว์ฯ^{๒๒๙}

มหาสัตโต จินตลสิ สิวะยะกาเทวี พระภูมิครวญคร่ำ ร่ำถึงศรีไวยกา มีนานุประการอนเก วิเวกวันพระองค์ เอนพระกายลงยังเขนย กรกายเกยวิลาศ ถอนฤทัยवादถวิลหา **อัญญัตระ** มิตตะสันถะวัง กัตวา พระกัจจินตนานึกได้ ว่าเทพให้สุรารักษ์ เป็นจรรโลงหลักมีถิลา สมญาจิตเสลระราช สิ่งพิมานมาศพระไทร ไกลพระนครควาตุ เรื่องฤทธิมารุตม์วราเดช ขาวนั้เครชนบท กำหนดสรวงเทพทุกปี ประชาชีมีเกษมสุข ปราศจากทุกข์ไภยันต์^{๒๓๐}

อหิ อันว่าข้า สิริปาโล นาม ผู้ซื่อมหาสิริบาล เมื่อในกาลบรรพช ครั้นนิวัตินิเวส เปนกระษัตริย์เพศวร่า **ธมฺมิเปสฺส** ขยเขฏฐสุริยวิส นาม กษัตริย์เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ไชยเชษฐสุริยวงษ เสดวยรัชชงศฤงคาร วังสถานบวรมงคล ดำกลเปนฝ่ายหน้า ผจญปัจจามิตรแพ้วพ่าย **นมนสฺสิตฺวา** ถวายนมัสการบังคม **ชินพฺพุทธิ** ซึ่งสมเด็จพะชินเนนทรทศพล อันผจญเบญจวิธมารทั้งห้ากดี แลข้าพระองค์นี้กนมีสการเคารพ^{๒๓๑}

^{๒๒๘} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๔๖-๔๗.

^{๒๒๙} พระมัลลย์คำหลวง, หน้า ๒๔๖.

^{๒๓๐} ลิลิตศรีวิชัยชาดก, หน้า ๑๘๐-๑๘๑.

^{๒๓๑} นนโทปนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๑๔๗-๑๔๘.

๒. การยกคาถาบาลีทีละประโยค แปลและแต่งขยายความ เพื่อคงเรื่องตามคาถาเอาไว้ให้มากที่สุด
เช่น

เตนาปี ภิชฺชิตฺตหยา วีย หิมวณฺตวาลิโน เทวตาโย เตสํ พราหมณฺเร นียมานานํ
ตํ วิลาปํ สุตฺวา ฝ่ายผู้ฟังทุกขเทพไทยเถื่อนสถิต หิมวันตวาสิตตบสฺย แห่งคฤคยวิลาป
อนนพราหมณโจบาปนาไป มีพระไทยดุจกนิทนาการทำลาย ด้วยสองสายสุดสวาสตินัน ^{๒๓๒}

ตทา เมตฺเตยฺยโพธิสตฺโต ปน โกฏิสฺตสทฺสเสหิ ปางนั้นจอมโมลิต สันดุสิตฤทธิไกร
องค์เมตไตรบรมนารถ เสด็จพยุหบาตยาตรา ด้วยหมู่คณาอมรแมน สาวสุรแสนโกฏิไกร ดู
สว่างไสวกลดกลิ้ง พืชพันธุ์พรายพรรณ บังสุริยสรพุ่มสาย จามรรายจามรี วาลวิชนีแกว่ง
กวัด มยุรฉัตรเบญจรงค์ราย ^{๒๓๓}

อัญญุตฺระ มิตฺตะสัณฺถะวัง กัตฺวา พระกัจจिनตานีกได้ ว่าเทพไท้สุรารักษ์ เป็นจรรโลง
หลักมิลิลา สมญาจิตเสลธารา สิ่งพิมานมาศพระไทโร ไกลพระนครควาต เรื่องฤทธธมว์วราเดช
ชาวนครเรศชนบท กำหนดสรงเทพทุกปี ประชาชีเกษมสุข ปราศจากทุกข์ไยยันต์ โร
คันทรธาน พระกุมารแจ้งถนัด ไสโสมนัสปราโมทย์ จำสมโภชสุราฤทธิ ให้มีจิตการุญภาพ จึงจะ
ลุลากสำเร็จ ดำริเสร็จสั่งซ่อม ^{๒๓๔}

๓. การยกคาถาบาลีบางคำ แปลและแต่งขยายความเป็นภาษาไทย โดยเน้นการพรรณนาเป็น
ภาษาไทยมากกว่ามีการเลือกบางคาถาเพื่อเป็นแนวทางในการแต่งเท่านั้น เช่น

...มจฺฉอากิณฺณํ อาเกียรณํไปด้วยปลาสร้อยสวายว่ายเล่น เหล่ามีฉฉาชาต้อยยืนย่อม
อาศัย นฺหาตฺวา ขอเชิญพระองค์สรงสบายพระทัยทั้งสี่กษัตริย์ จึงเสด็จพระราชดำเนินในแนว
พนัสพนมไม้ นิโครธํ จึงจะทอดพระเนตรเห็นซึ่งต้นไทรทรงผลอันสูงงาม กับต้นหอมหวาน
วิเศษทรงซึ่งสาขา ลิขเร ชาตํ อันงอกงามในเงื่อมศิลาแสดพุ่ม เขียวช่ออ่อมอัมพร ^{๒๓๕}

โพธิสตฺโต สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ตรัสได้ทรงฟังคดี พืชชุกกาจารย์ จะขอสองกุมารในวัน
นั้น ทรงเกษมสันต์ศรัทธา ด้วยพระทัยเป็นธรรดาบันดาล ญาณบารมีหิมา แต่ประสูติจากครรภ์
พระมารดา เหยียดพระหัตถ์ออกจากพระวาจางาม ประสงค์ของพระราชทรัพย์บำเพ็ญทาน ท้าว
นางเธอวางประดิษฐ์ถึงพระหัตถ์ พระวาทสนานันปติพัทธผูกพันมา จึงมีกำลังพระราชศรัทธาไม่ย่อท้อ

^{๒๓๒} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๒๑๔.

^{๒๓๓} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๒๖๐.

^{๒๓๔} ลิลิตศรีวิชัยชาดก, หน้า ๑๘๐-๑๘๑

^{๒๓๕} กาพย์มหาชาติ, หน้า ๕๐๖.

เมื่อพราหมณ์ตะแคงทูลขอพระยอดรักร่วมพระชนม์ เธอจะยังเขาคันธมาทน์มณฑลให้สะท้อนสะท้อน
ก็มีพระราชบริหารให้หี โดยท้าวเธอยินดีชื่นชม...^{๒๓๖}

สกโก เทวราชา ปางนั้นท้าวหมัฆวาน นำบริวารคับคั่ง สู้ปล้ำลังกรัตนบุรี พระจุฬามณีท่าผาตัก ทักขิณานารถสรเพชญ์ อินทร์เสด็จบุชิต วิวิธพิทยมาลา วิเลปนาคันธาช แล้วเสด็จอาสาพิเศษ จึงทอพระเนตรนัยนา เห็นพระมาลัยเสด็จ จึงปิ่นเพชรปาณี เสด็จจรลีสู่สำนัก ก็โอนอ่อนรอรอรคมกฤ วันทนาดุษฎีนารถ แล้วเสด็จอาสาที่ควร^{๒๓๗}

ตัสสาปะนะอธิปาโย ในพระธิดาอธิบาย ใครว่าสิทธิชายแต่งการ ผู้นั้นกาลโลกราค มักมากด่ากฤษณา แม้วยักษ์เป็นสิทธิ ผู้นั้นจิตโลภอาหาร แมว่าโจรพาลเป็นเจ้าของ จิตจักปองโลกทรัพย์ แม้นว่าสิทธิเศรษฐีบุตร บุรุษนั้นโลภภรรยา แมว่าสิทธิชายมาภายหลัง จิตจักหวังฝ่ายชู้ ท้าวองค์นี้ยังผู้ กล่าวแก่เลิศชาย^{๒๓๘}

๔. การยกคาถาบาลีทั้งประโยคหรือปริเฉท แล้วเลือกนำบางคำมาแปลและแต่งขยายเสริมความ การยกคาถาบาลีมาไว้ทั้งบทหรือปริเฉทก่อนแล้วจึงนำมาแปลและแต่งขยายความเป็นภาษาไทย เพราะต้องการคงคาถาบาลีเอาไว้ แล้วแปลภาษาไทยล้วนเพื่อให้ง่ายต่อการอ่าน ส่วนใหญ่พบในวรรณกรรมร้อยแก้ว เช่น สังคีตยวงศ มหาวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา ส่วนวรรณกรรมร้อยกรองก็พบเช่นกัน เช่น

กจจิ นุ โภ โต ภูสณฺ ๗ เป ๗ ปุจจโตติ ๗ โภโต ข้าแต่พระเป็นเจ้าผู้เจริญศรีสุขสวัสดิ์สถาพรพิพัฒน์พุลผล ข้าขอถามถึงยูลจะบรรยาย ภูสณฺ อันว่าโรคาพยาธิทั้งหลายเก้ายสิบหกประการ อันก่อเกิดด้วยสมุฏฐานถึงแปดที่ กจจิ ยังมีมาเบียดเบียนพระบาทบ้าง ค่อยเบาบางสบายบรมสุขฤาพระเจ้าข้า^{๒๓๙}

อนจฺฉริยเมเวทํ กปฺปสตสทสฺสตุตฺตานิ วิสฺตือสํเขยฺยกปฺปานิ สกฺลวตฺตยโลกโลกนิยฺมจฺจนตพฺพหฺลิเนพนฺธวตฺถาภรณปฺสฺ.....ทสปรามิตํ สกฺลามาณวณฺมณนาปตฺรลจฺกตสิทฺทหยมฺสณฺ.....ทสอุปปรามิตํ นิชินฺชนธปงฺกขกฺวณฺดินยอมนรคณาภิรามณฺยฺย ชีวิตฺปริจฺจาควเสน ทสปรมตฺตปรามิตนฺติ สมตฺติสปรามิตํ ปุเรตฺวา ปถวินาภียาวิชยทุมฺมุเล

ยํ อเนน โลกนาถน ภควตา นิพฺพิเสวนกรณํ อันว่าสมเด็จพระโลกนารถนิวร ผู้เป็นอธิสรณแห่งไตรโลก ยจุธาโลกาจารย์ะ แลเสร็จบำเพ็ญพุทธบารมีสมดังขั อังคนี้โลกยพันลือ

^{๒๓๖} กาพย์มหาชาติ, หน้า ๕๑๘.

^{๒๓๗} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๒๔๘.

^{๒๓๘} ลิลิตศรีวิชัยชาดก, หน้า ๑๘๙พ

^{๒๓๙} กาพย์มหาชาติ, หน้า ๕๓๙.

ทสปรามิต์ อนึ่งคือพระทศบารมี ธำเพ็ญด้วยปรีดีสามารถ พระบาทบริติยาคทานอนันต์ มีอาทิจคือไอสรวยสมบัติ แห่งบรมจักรพรรดิราชา อันเป็นที่เสนาหยังนัก อันกอบด้วยกัจจรัตนเป็นอาทิจ นานาราชอุปกรณ บวรวัตรการ มีต้นว่ารัตนมสารคัลล ไพฑูรยพรรณประพาลรัตน สังขทักษิณาวัฏฐสุพรรณ รกฎสรพพนา โทยอาหาราภรณ เครื่องปัจจัยธมณันต์ อันโลภมัจฉรรยแห่งสัตว์ โลกยตรกัตติผูกพัน ถือหมั่นคงด้วยแท้ แม่แห่งโลกยทั้งหลาย หมายไนไตรภพนั้น

ทสอุปปรามิต์ พันอนึ่งคือทศอุปบารมี พระชินศรีบริติยาค บำเพ็ญมากแห่งพระชาติ ด้วยสามารถสรุทธา ปลงพระกายาเป็นอาทิจ พระสิโรนารถศาสดา อันประดับด้วยเครื่องราชาปลิโพธ อนึ่งโสธให้พระวรมางษเหตุไทย พระยุคคลไณยพระองค์ อันธรงพระโอสมถลา แลพระนาสิกะพระกรรมพระหัตถ์ และพระบาทปัทมทั้งคู่ อันหม่อมรณรนาชอบัทยายังนัก เปนที่รักแห่งอาตม์ พระโลกิศรนาถสละได้ ด้วยง่ายให้เปนทาน มีด้วยอเนกประการ แล

ทสปรมตถปรามิต์ อนึ่งคือทศปรมตถบารมี ธิให้พระชีวิชีวิต ปลิตพระชนมพระชาติ ด้วยสามารถแสวงพุทธโพธเพื่อจะโปรดสัตว์คณา จะพาไปสู่นครนฤพาน อันว่าการพระองค์ ปลงบริติยาคชีพิตรดังนี้^{๒๔๐}

จากตัวอย่างเป็นการยกคาถาบาลีมาทั้งปริเฉทก่อน แล้วเลือกนำคำบางคำมาแปล ส่วนที่แปลตรงได้แก่ ทสปรามิต์ อนึ่งคือพระทศบารมี ทสอุปปรามิต์ พันอนึ่งคือทศอุปบารมี ทสปรมตถปรามิต์ อนึ่งคือทศปรมตถบารมี ส่วนอื่นเป็นส่วนแต่งขยายความเพื่อความสมบูรณ์ของเนื้อความให้เป็นที่เข้าใจแก่ผู้อ่านมากยิ่งขึ้น การแปลแต่งแบบนี้พบในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาหลายเรื่อง เช่น มหาชาติคำหลวง ปฐมสมโพธิกถา มหาวงศ์ ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ที่ให้ความสำคัญกับการแปลแต่งขยายความเป็นภาษาไทยมากกว่าเน้นคาถาบาลี

ประเด็นสำคัญของการแปลและแต่งที่มีการแปลร้อยคาถาบาลีเอาไว้ด้วย คือการรักษาคาถาซึ่งมีความเชื่อว่าเป็นพุทธพจน์ หรือข้อความจากคัมภีร์หลักของพระพุทธศาสนา การยกคาถาบาลีมีลักษณะเหมือนอรรถกถาที่มีการอธิบายส่วนไวยากรณ์คำ และอธิบายเรื่องเพิ่มเติมเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจน จึงเป็นความสำคัญของคาถาบาลีในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่ยังต้องมีเพื่อให้เป็นแกนร้อยเรื่อง ในแง่หนึ่งคือเพื่อการสร้างความคิดดีสิทธ์สำคัญให้กับตัวบทวรรณกรรม

ร้ายเป็นคำประพันธ์สำคัญที่ใช้แต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาซึ่งมีที่มาจากคัมภีร์พุทธศาสนา การแต่งเป็นร่ายนั้น คงเนื่องด้วยจุดมุ่งหมายของการแต่งเพื่อสวดหรือเทศน์ และเสพด้วยการฟังในพิธีกรรมเป็นสำคัญ ร่ายไม่มีข้อบังคับที่เคร่งครัด จึงเป็นทางที่ทำให้ผู้แต่งสามารถพรรณนาความได้อย่างยืดเยื้อ สามารถเน้นย้ำให้ผู้อ่านผู้ฟังติดตามเรื่องได้ เข้าใจความชัดเจน

^{๒๔๐} นนโทปนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

ฉันท

ความสำคัญของการแต่งคำประพันธ์ประเภทฉันท อยู่ที่การแสดงความสามารถของกวีที่มีความเป็นเลิศ มีความรู้และจินตนาการสูง กวีที่แต่งฉันทมักเป็นเจ้านายผู้สูงศักดิ์หรือมิฉะนั้นก็เป็นขุนนางที่เป็นกวี ฉันทเป็นแบบคำประพันธ์ที่ศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อแต่โบราณ^{๒๔๑} และในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาบาลีก็มีการแต่งฉันทอยู่จำนวนมาก วรรณกรรมไทยพุทธศาสนาหลายเรื่องได้จัดให้เป็นวรรณกรรมคำฉันท เช่น สมุทโฆษคำฉันท สรรพสิทธิ์คำฉันท กุमारคำฉันท จันทกนิพนธ์คำฉันท เป็นต้น ทั้งที่วรรณกรรมเหล่านี้แต่งด้วยคำประพันธ์หลายชนิด

คำประพันธ์ประเภทฉันทในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาปรากฏในมหาชาติคำหลวงเป็นเรื่องแรก นับว่าวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทย มีการเริ่มใช้มาตั้งแต่ต้นและมีการใช้อยู่มาพอสมควร แต่เป็นฉันทที่ไม่ได้บังคับครูลหุอย่างในสมัยหลังที่มีตำราประพันธ์ศาสตร์แล้ว อาศัยการสวดอ่าน เน้นจังหวะและเสียงให้มีลักษณะเป็นฉันท

ผู้วิจัยจึงจะกล่าวถึงประเภทฉันทในมหาชาติคำหลวงเป็นสำคัญ เนื่องจากเป็นระยะแรกที่ปรากฏหลักฐานการแต่งวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นฉันท ตัวอย่างเช่น ลักษณะอินทวิเชียรฉันท และกาพย์ยานีในมหาชาติคำหลวง มีลักษณะที่เหมือนกันมาก อีกทั้งเห็นว่าทั้งอินทวิเชียรฉันท และวสันตดิถีฉันทนั้น มีการเพิ่มสัมผัสที่มากกว่าบังคับในสมัยหลัง คือ ในสัมผัสระหว่างคำสุดท้ายวรรคที่ ๓ กับคำที่ ๑ ๒ หรือ ๓ ในวรรคที่ ๔ ทำให้เกิดความไพเราะในการอ่านเป็นอย่างมาก เช่น อินทวิเชียรฉันทในมหาชาติคำหลวง

ฟงแหทชีพรามณ	เขาขยวงามทั้งแห่งทงัน
ไม้ไผ่ช่อแซรงกัน	ต่างต่างพรไรเซอร์
มีนามแต่อาที่	คันธมาทนต์ศิขร
ที่ใดท่านภูธร	แพศยันดรราชา
เสด็จด้วยสองกุมาร	ลูกสุดสงสารโสภ
ทรงพรรพชาสา	ธโรพนาไลย
ห่อเกล้าชฎาธาร	ภักสังวาราบูชาไฟ
แผ่นหล้าสำนองไพ	หนังสือให้ท่านทรงธาร ^{๒๔๒}

จะเห็นว่าการกำหนดบังคับครูลหุ แต่ไม่เคร่งครัดในทุกวรรค ต้องอาศัยการอ่านเพื่อให้เกิดจังหวะอย่างฉันท และในวรรคที่ ๓ มีการส่งสัมผัสไปยังคำที่ ๓ ของวรรคที่ ๔ เพื่อเพิ่มสัมผัส ต่างจากบังคับของอินทวิเชียรฉันทในจินตามณี สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ไม่ต้องมีสัมผัสในตำแหน่งนี้

^{๒๔๑} ศักดิ์ศรี แยมั่นดา, วรรณภาษาไทย: วรรณกรรมคำฉันทพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส, ใน *วิทยารัตนากร*, กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๕, หน้า ๗๐.

^{๒๔๒} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๑๖๖.

อรอันเสมอถึงอาต-

มอล^{๒๔๔}

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่า สัททวิภิกขิตถันท์ สามารถใช้ในการพรรณนาเพื่ออารมณ์ความรู้สึก ผู้แต่งเลือกใช้สัททวิภิกขิตถันท์ประกอบการเล่นกลบทตรีพิจพรรณ ที่มีการซ้ำคำในวรรคแรกสามคำเพื่อเน้นย้ำอารมณ์ความรู้สึก ให้เข้มข้นมากขึ้นเพื่อแสดงความเศร้าของตัวละคร

การใช้กลบทเพื่อเน้นย้ำให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกเศร้าสะเทือนใจ ฉันทและกลบทช่วยทำให้เกิดพลังของการสร้างความเข้มข้นทางอารมณ์ ในสมุทรโฆษคำฉันท์ ตอนที่พระสมุทรโฆษและนางพินทุมดี ต้องเดินป่า เพราะพิทยารลักพระขรรค์ไป พระสมุทรโฆษพยายามปลอบนางพินทุมดีให้คลายทุกข์จากความลำบากในการเดินทาง

อ้าแม่จกเมื่อไคล	ทิศใดก็ตาลฉน
แถวเถื่อนสกลยล	อรัญรอบรับรู้ทาง
อ้าพระจะเดิรตัด	พนัสซึ่งคะนึ่งนาง
เขาเขินปนเนนิกลาง	แลก็ดก้นสัจจรไฉน
อ้าแม่ลำเค็ญเชิญ	ก็จำเปนจกจำไป
ไซ้เหี่ยวจะเนาใน	สำนักนิมิตควรคง
อ้าพระก็จำเดิร	ณแนวเนินดำแหน่งคง
บุกป่าแลฝ่าพง	ลำโอบบาทจกยาตรา
อ้าแม่เมื่อยามยาก	ลำบากบทลีลา
จำมานกมลมา-	นอย่ำท้ออย่าแท่วิล
อ้าไท่ทุจร	ทั้งอดนอนและอดกิน
กลืนทุกข์เปนอาจณ	บมิจิตมิจางใจ
อ้าอรอย่าอาดูร	ทุกขพูนเมื่อพานไภย
ข่มแขงฤทัยไคล	แลค่อยเคลื่อนค่อยคลายคลา
อ้าไท่จกไคลคลาด	หิมวาศวนาทวา
คงมอดคงมรณา	บมิกงอยู่หึ่งปาง
อ้าอรอย่าอ่อนรอด	รอาคิตกมลหมาง
บุญมีมิวายวาง	ชีวอดคงรอดคีน
อ้าพระแม่บาปเปียน	คือเวรเวียนถ์ฝืน
ชีวาตม์จกอาจคีน	อยู่ยิดยังบหยังยล
อ้าแม่แม่บุญผดุง	อ้ารุงเกื้อถ์เมื่อชนม์
ชีพมอดจัดปลอดดล	ยังแดนถิ่นบุรินทร์เรา ^{๒๔๕}

^{๒๔๔} สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า ๑๓๘.

จากตัวอย่างนี้จะเห็นว่ากวีใช้กลบทที่ซ้ำคำหน้าวรรคแรก คือ อ้าแม่ อ้าพระ อ้าอร อ้าไท เพื่อเน้นย้ำให้เห็นการสนทนาปรับทุกข์และปลอบทุกข์ระหว่างกัน ทำให้เห็นปฏิสัมพันธ์ของตัวละครที่ต้องประสบความทุกข์ และปลอบใจกันด้วยถ้อยคำเรียกแสดงความห่วงใย

ในสรรพสิทธิ์คำฉันท์ มีการใช้ฉันทประกอบกลบท เช่น

ร้างรักร้างเยาวราชร้างรสสังวาส	
ร้างสุขศิริไสยาสน์	บรรยงค์
นอนไพรนอนพฤษณายศรายศรียรงค์	
นอนในแดนดง	ประดาษ
พูนพฤษณมูลผลพูลบมานมธูชาติ	
โอซากี่เผื่อนผาด	พิกล
สูญศักดิ์สูญยศสูญสุวานิกรพล	
เดียวไต่แต่เดียวตน	อดัก
ไร้รถไร้หัยไร้กาเรนทรสรพรัก	
สรพราศพฤษทบบริรักษ์	ถามี ^{๒๔๖}

ในฉันทบทนี้มีการใช้กลบทตรีพิธพรรณ คือในหนึ่งวรรคมีคำซ้ำ ๓ คำ แสดงให้เห็นความสามารถของกวี และสุนทรียะของฉันทประกอบกลบทที่ทำให้ได้ทั้งความไพเราะ และอารมณ์สะเทือนใจจากการพราจากนาง

การแต่งฉันทที่หลากหลาย แสดงความสามารถของกวีในการสร้างสรรค์วรรณกรรมไทย พระพุทธศาสนาด้วยฉันทลักษณ์ชนิดต่าง ๆ ได้อย่างวิเศษ ฉันทเป็นฉันทลักษณ์ที่แต่งได้ยาก เพราะมีการบังคับเสียงครุ ลหุ ซึ่งทำให้ต้องสรรคำเพื่อให้ได้ทั้งความไพเราะของเสียง และให้ได้ทั้งความหมาย วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมที่เกิดจากศรัทธาของกวี กวีได้พยายามสร้างสรรค์เป็นฉันทที่แสดงให้เห็นความโอ้อ่า อลังการของเรื่อง สมุทโฆษคำฉันท์เป็นวรรณกรรมคำฉันท์เรื่องสำคัญที่แสดงให้เห็นความสามารถของกวีในการสื่อสารธรรมด้วยฉันท ซึ่งกวีก็สามารถถ่ายทอดเนื้อหาทางธรรมะด้วยวรรณศิลป์ที่ยิ่งใหญ่ได้อย่างงดงาม สรรพสิทธิ์คำฉันท์ เป็นวรรณกรรมคำฉันท์อีกเรื่องหนึ่งของกวีคนเดียวกัน ก็ได้รับการยกย่องในเรื่องความไพเราะอันเกิดจากความสามารถในการแต่งชาดกเรื่องยาว มีเนื้อหามากเป็นฉันท สมุทโฆษคำฉันท์อาจเป็นแรงบันดาลใจและตัวอย่างสำคัญให้กวีในยุคต่อมาได้สร้างสรรค์วรรณกรรมชาดกด้วยการแต่งเป็นฉันท เช่น จันทกนิกรคำฉันท์ กุमारคำฉันท์ พระสุธนคำฉันท์ พระสุณนคำฉันท์ เป็นต้น

^{๒๔๕} สมุทโฆษคำฉันท์, หน้า ๑๖๗-๑๖๘.

^{๒๔๖} สรรพสิทธิ์คำฉันท์, หน้า ๑๔๐.

ภาพย

ภาพยเป็นคำประพันธ์ที่พบมากในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ส่วนใหญ่พบภาพย ๓ ประเภทคือ ภาพยฉบั ภาพยยานี และภาพยสุรางคนางค์ การแต่งวรรณกรรมด้วยภาพยมีความสำคัญต่อการดำเนินเรื่อง เพราะข้อบังคับของภาพยอยู่ที่จำนวนคำ และจำนวนวรรคเท่านั้น ทำให้แต่งได้ง่าย อีกทั้งยังเหมาะกับการสวด และการเทศน์ ทำให้เข้าใจเรื่องได้ง่าย และชัดเจน ดังจะเห็นว่าในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาส่วนหนึ่ง ดำเนินเรื่องด้วยภาพย เช่น ในสมุทรโฆษคำฉันท์ ใช้ภาพยดำเนินเรื่อง ๑,๐๑๘ บท แม้ว่าจะเรียกชื่อว่าเป็น วรรณกรรมคำฉันท์ก็ตาม นอกจากนี้ยังมีลักษณะเด่นคือการแต่งภาพยกลบท เช่น

ภาพยฉบักลบท

สิทธิสิทธิพลพิริยคำแหง	ชัยชัยรบแรง
สัมฤทธิ์สัมฤทธิ์เดชะ	
ชัยชัยสามนต์สระตะ	ชัยชัยอาจชนะ
อรินทรพลลานปาน	
ชัยชัยศีลตราจิตชาญ	ชัยชัยอาจสังหาร
แสนอสุเสนา	
ชัยชัยรุทราทิตยทา-	รณฤทธิ์เจษฎา
นุภาพพิริยอำนาจ	
ชัยชัยศรจักรอาจสาด	ศรพรพรพิฆาฏ
เพ็ญนภาดาษเดียร	
ชัยชัยรณมุขโจษเจียร	ชัยชัยไกรเกียรติ์
ภิมเสลคือนาม	
ชัยชัยทศรณพิงขาม	ชัยพรพรสงคราม
พิพรรธพิริยอันแซง ^{๒๔๗}	

มีการใช้คำซ้ำหน้าวรรคในลักษณะกลบทเพื่อสร้างจินตภาพเห็นความเคลื่อนไหวของกระบวนรบให้ เห็นจำนวนคนที่มาก และสามารถมีชัยเหนือศัตรู

แม้ในวรรณกรรมในสมัยอยุธยาตอนต้น ก็ปรากฏการใช้ภาพย เช่น ภาพยยานี ในมหาชาติคำหลวง มี ลักษณะเหมือนกับฉบัในปัจจุบัน แต่มีการเพิ่มสัมผัสระหว่างคำสุดท้ายวรรคที่ ๓ กับคำที่ ๓ ของวรรค สุดท้าย เช่น

ครันนเขากัหวักรนนเข้	ชายป่าเต้าไปหาชาย
ลูกไม้บทนนางย	จำยราขอดยีน แม่ฮา

^{๒๔๗} สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า ๙๓-๙๔.

คิดใดคั่นมาคำ
เพราะเห็นภูโหดหิน

อยู่จรหล้าต่ำกลางคั่น
แลดูแคลนภูกลใด ด่งงนี้^{๒๔๘}

กาพย์สุรางคนางค์ ในมหาชาติคำหลวงบางบท มีการเพิ่มวรรคขึ้น ๑ วรรค มี ๔ คำ เสริมตอนต้นบท แต่วรรคที่เพิ่มเข้ามาก็ไม่ได้ส่งสัมผัส

(อันว่า ฐ มาครานี้) ไซ้จักจงบุญ ประมาณมีคุณ อันอื่นอันไกล
ใช้ท่านใครเห็น ลูกพระสยไย อันอยู่กลางไพร พนานครดียว
(ตั้งใจกฎหมาย) ท่านนี้แครงครยว คั่นคำข้าขยว จักขอสักอัน
จักขอเมียรัก ท่านไทยทรงธรรม เมียแก้วเมียขวัญ บำเรอรักษา^{๒๔๙}

ในบุญโณวาทคำฉันท์มีการแต่งกาพย์ ซึ่งเป็นกาพย์ที่มีความลงตัวในด้านการประพันธ์ เช่น กาพย์สุรางคนาง ๒๘

เมื่อนั้นประชา	ราชภูริโยธา	พณิพกทวยหาร
สิ้นทั้งปักษ์ปวง	มารับพระราชทาน	ตบหัตถ์ฉัตฉาน
ชนช่วงชิงกัน		
เปียดเสียดสับสน	ชายหญิงโจษจล	รวรับบริหาร
ล้มลุกคลุกคลาน	ดินด้าวแดน	ดุซซึกพวกพรรค
ได้แล้วครรไลย ^{๒๕๐}		

กาพย์เป็นคำประพันธ์ที่แต่งได้ง่ายกว่าฉันท์ เพราะไม่มีบังคับครูลหุ และเป็นคำประพันธ์ที่เอื้อต่อการสวด ขับ พากย์ให้มีลีลาน่าฟัง และจดจำได้ง่าย ใช้ในการดำเนินเรื่องเพื่อให้รวดเร็ว เรื่องกระชับจึงเหมาะกับการแต่งเพื่อสวดขับ เช่นปรากฏในวรรณกรรมประเภทกลอนสวดที่นิยมแต่งเป็นกาพย์เป็นหลัก

^{๒๔๘} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๒๓๒. บทนี้ในจินตามณี สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ยกไปเป็นตัวอย่างลำนำ ๑๑ แต่ถ้อยคำแตกต่างกัน

ครั้นเข้าก็หิวเข้า	ชายป่าเต้าไปตามชาย
ลูกไม้บ่ครั้นาย	จำรายราชอดยีน
เป็นใดจึงมาคำ	อยู่จรล้าต่อกลางคั่น
เห็นภูนี้โหดหิน	มาดูแคลนนี้เพื่อใด

(จินตามณี, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๔, หน้า ๖๔.

^{๒๔๙} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๑๖๔-๑๖๕.

^{๒๕๐} บุญโณวาทคำฉันท์, หน้า ๓๓๕-๓๓๖.

โคลง

โคลงเป็นคำประพันธ์ที่กำหนดบังคับจำนวนคำในบท บาท และวรรค ที่แตกต่างจากคำประพันธ์อื่นคือ กำหนดบังคับรูปวรรณยุกต์

ในมหาคาติคำหลวง ซึ่งเป็นวรรณกรรมร้อยกรองในสมัยอยุธยาตอนต้น มีลักษณะเป็นโคลงโบราณ กล่าวคือมีรูปแบบการแต่งที่ไม่แน่นอนนักทั้งจำนวนคำ สัมผัส และเสียงเอก โท และมีการผสมผสานระหว่าง โคลงต้นและโคลงสุภาพ เช่น

โกนโนข้าช้อยแต่	ฤาษี
ยทินนไต่ดี	แก่แก่แล้ง
อาหารเครื่องกินมี	เอมโอย
อนิโภชนหวานแจ้งข้า	ขอบไหว้เหนื่อหว
ให้ท้าวณฤโทษข้า	ขับหนี
ลูกราชสีพิกลัว	ไพร่ฟ้า
พลเมืองบดุดี	ดาลคยด
กรลดลบลี้น้ำ	อยู่สร้างแสงบุญ
ข้าเฝ้าบอยดล้อย	มาถึง
เพราะทันทึงเห็นขุน	ชีเกลา
ธเห็นที่ธสิ่ง	สังวาศ
ประกาศแก่ข้าเฝ้า	ท่านร้าพระเอย ^{๒๕๑}

จะเห็นว่าโคลงในกัณฑ์มหาพนเป็นโคลงที่มีลักษณะผสมผสานอย่างเด่นชัดลักษณะที่เป็นโคลงสี่สุภาพคือการที่มีบังคับเอกโทในบาทที่ ๑-๓ และวรรคสุดท้ายบาทที่ ๔ มี ๔ คำ ซึ่งเป็นลักษณะของโคลงสี่สุภาพลักษณะสัมผัสในโคลงบทแรกนั้นเป็นการใช้สัมผัสแบบโคลงสี่สุภาพ ส่วนลักษณะที่เป็นโคลงต้นนั้นสังเกตได้จากสองคำสุดท้ายของวรรคแรกบาทที่ ๔ จะเป็นคำโทคู่ นอกจากนี้ ลักษณะสัมผัสในโคลงบทที่ ๒ และ ๓ เป็นลักษณะของโคลงต้น นิยะดา เหล่าสุนทร ใช้ข้อสังเกตตรงสัมผัสนี้ เพื่อจัดให้โคลงบทที่ ๒ และ ๓ เป็นโคลงจัตวาทนต์ และโคลงตรีเพชรัตนที อีกทั้ง การร้อยโคลงจะเห็นได้ว่า เป็นการร้อยโคลงระหว่างบทแบบโคลงต้นบาททฤษฎี คือมี ๒ แห่งและสังเกตได้ว่าการใช้สัมผัสระหว่างคำสุดท้ายบาทที่ ๓ กับคำที่สองของบาทที่ ๔ เพิ่มเข้ามา

^{๒๕๑} มหาคาติคำหลวง, หน้า ๑๖๔.

โคลงสี่สุภาพ

เมื่อเพื่อผู้ข้าบ่น	บรรบารุณ บารนี้
ลูกท่านไทบมาน	โทษแท้
ฉิขับลูกสงสาร	ขัดมิ่ง เมืองพ้อ
ข้าใส่ใจข้าแล้	รอดถ้าเป็นต้น เล่าเลอย ^{๒๕๒}
แม่เออยอ้อมแก่นแก้ว	กรรหา เทอญแม่
ลูกททุกชีนา	นางนอ
พี่รับพี่พวง	ชาลีศ เล่าแฮ
หนักกว่าลูกทัดทอง	พี่อ้อมเอาการ ฯ ^{๒๕๓}

จะพบลักษณะผสมผสานเช่นเดียวกันคือ การสัมผัสเป็นอย่างโคลงสี่สุภาพ แต่ ๒ คำสุดท้ายในวรรคแรกบาทที่ ๔ เป็นคำโทคู่ ซึ่งเป็นลักษณะของโคลงต้น นอกจากนี้การมีคำสร้อยที่วรรคสุดท้ายบาทที่ ๔ ก็เป็นลักษณะที่แปลกไปจากบังคับ ซึ่งมีลักษณะเหมือนกับโคลงจัตวาทนต์ และโคลงตรีเพชรทนต์

โคลงจัตวาทนต์

เมื่อนั้นพระบาทไท้	จอมจักร
จะไถ่หลานรักสนอง	ช่วงไซ้
ทองพนนสิ่งสินชัก	ประสาท
แลสิ่งแลร้อยให้	แก่เจ้าชูชก โสดแล ฯ ^{๒๕๔}

โคลงตรีเพชรทนต์

เมื่อนั้นนรนารถ	ทั้งสอง
เปรมสุขสนองคำชม	ขึ้นหน้า
พระภาคย์ฟ้างเพี้ยทอง	ปทุมมาศ
อาบอบอายน้าฟ้า	เฟื่องฟุ้งจรบลานแล ฯ ^{๒๕๕}

ยังมีการใช้คำโทคู่ในสองคำสุดท้ายของวรรคแรกบาทที่ ๔ ซึ่งเป็นลักษณะของโคลงต้น โคลงต้นยังปรากฏโคลงสองต้น และโคลงสามต้น เช่น ในทานกัณฑ์

โคลงสองต้น

ภักษพิศมแม่มรณอ้า ดึกกว่าเปนลูกข้า ขับเสีย

^{๒๕๒} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๘๔.

^{๒๕๓} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๑๐๕.

^{๒๕๔} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๒๗๐.

^{๒๕๕} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๒๙๖.

ทอดตนตกเหวห้วย ม้วยแม่ม้วยเทอญม้วย อยู่ไย
 กรรแสงสรวมคอหิ้ว ตายบพันลัดนี้ว หนึ่งดี^{๒๕๖}

โคลงสามต้น

ลูกกูอยู่ยังนร ทูรโทษทรเท่าเฝ้า การณฤาแรงเมืองเร้า ลูกกู
 ลูกรู้ตรัยเพท ทานบเดศวรได้สื่อน การณฤาแรงเมืองต้อน ลูกกู^{๒๕๗}

ผู้วิจัยเลือกกล่าวถึงโคลงในมหາชาติคำหลวงเป็นลำดับแรก เนื่องจากเป็นยุคแรกเริ่มของการแต่งคำประพันธ์ประเภทโคลง ดังนั้นจะเห็นว่ายังไม่มีโครงครัดมากนัก แต่ทว่ามีการคิดขบของการเล่นเสียง เล่นคำไม่น้อยไปกว่าการแต่งโคลงในสมัยหลังที่มีการกำหนดรูปแบบชัดเจนแล้ว

ในสมัยอยุธยาตอนปลายยังมีการแต่งโคลงในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ได้แก่

โคลงในนันทโพนันทสูตรคำหลวง ปรากฏโคลงกระทู้อยู่ในตอนท้ายเรื่องเพื่อบอกที่มา

นนโท	พ่ายสียชัย	ภควา
ปนนทะ	นาเคนทรา	กราบเกล้า
สูตร	ทีมนิกายสา	ทรเลิศ
บริบูรณ์	ธรรมพระเจ้า	เทศน์ไว้ควรยอฯ
เจ้าฟ้าธรรม ทานแท้		พยายาม
ธิเบศร	กุมารนาม	บอกแจ้ง
ไชยเชษฐ	ปัญญาคาม	ธีรภาพ
สุริยวงษ์	ธรงแต่งเกล้ง	กล่าวเกลี้ยงนนโทฯ ^{๒๕๘}

ในพระมาลัยคำหลวงปรากฏโคลงสี่สุภาพปรากฏ ๒ แห่งคือแทรกอยู่ในราย ๑ บท และตอนท้ายเรื่องอีก ๕ บท เป็นโคลงสี่สุภาพที่ไม่มีคำสร้อยบาทที่ ๑ และ ๓

นโมนมัสตัง	บังคม
อภิวันท์สรรเพ็ชร์สม	โพธิ์พัน
ธรงคุณอดุลย์บรม	พิรภาพ
อนุমানญาณยศล้น	เลิศด้วยพุทธคุณฯ ^{๒๕๙}

^{๒๕๖} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๗๕-๗๖.

^{๒๕๗} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๗๖.

^{๒๕๘} นันทโพนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๒๓๔-๒๓๕.

^{๒๕๙} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๒๔๐.

การแต่งโคลงในวรรณกรรมไทยพระพุทธรูปศาสนายังมีลักษณะการเล่นกลบทเพื่อเสริมความไพเราะและเป็นการเน้นย้ำ เช่น ในลิลิตศรีวิชัยชาดก มีการเล่นโคลงกลบท

สองสมบรมสุขล้ำ	เปรียบสอง
สองเกษมสมปอง	เกลือกเกล้า
สองกรสองตระกอง	องค์แอบ กันนา
สองถาหุดยังเฝ้า	ยิ่งเฝ้าชวนสม ^{๒๖๐}

จากตัวอย่างในลิลิตศรีวิชัยชาดก จะเห็นว่าเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ใช้การซ้ำคำวรรคหน้าเพื่อเน้นย้ำความรู้สึก การแต่งโคลงซึ่งมีบังคับเรื่องจำนวนคำในแต่ละบทจำกัด แต่สื่อความและอารมณ์ได้อย่างดีนั้นแสดงถึงความสามารถของกวี ในการถ่ายทอดสาระด้วยคำประพันธ์ที่จำกัดคำแต่ไม่จำกัดความ

กลอน

กลอนเป็นคำประพันธ์ที่พบในวรรณกรรมไทยพระพุทธรูปศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ ข้อบังคับของกลอนอยู่ที่จำนวนคำในวรรค ทำให้สามารถบรรยายและพรรณนาเรื่องได้ดี สามารถเข้าใจเรื่องได้ง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในวรรณกรรมของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ซึ่งได้รับยกย่องว่าเป็นกลอนที่มีความไพเราะมาก เช่น

สองสุขสองเกษมเปรมสกัน	สองกมลสองสวาทไม่คลาดกัน
ครุฑลี้มลงเล่นอนาคาต	วรรณาลี้มมิ่งมไหศวรรย์
ครุฑลี้มลงเล่นสัตถันท์	สุดาจันทร์ลี้มพักตร์พระภัสสตา
ครุฑลี้มร่อนเล่นโพนมบน	นฤมลลี้มสนมสนิทหน้า
ครุฑลี้มไล่คาบนาคา	กัลยาลี้มเล่นอุทยาน
ครุฑหลงชมทรงสมรขึ้น	นางหลงรื่นรสทิพย์กษาศาล
ครุฑทะเลิงหลงเชิงยุพาพาล	เยาวมาลย์หลงเล่ห์ประหลาดโลม
ครุฑหลงกลืนแก้วขจรริน	นางหลงชื่นรสทิพย์อันฉิดโฉม
ครุฑหลงกระบวนชวนตระโบม	นางหลงโสมนัสในสกุณา ^{๒๖๑}

กลอนบทนี้ พรรณนาให้เห็นความหลงในราคะของพญาครุฑและนางกาก็ ที่หลงใหลในราคะทำให้ลืมสิ่งที่ต้องทำ ลืมหน้าที่ และความถูกผิด เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ใช้กลอนเพื่อพรรณนาอารมณ์ได้อย่างไพเราะ ในลักษณะการเปรียบทั้งสองคนขนานความกันไป

^{๒๖๐} ลิลิตศรีวิชัยชาดก, หน้า ๑๙๒.

^{๒๖๑} กาพย์กลอนสุภาพ, หน้า ๗.

คำประพันธ์ประเภทกลอน เป็นคำประพันธ์ที่ใช้ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ มากกว่าในสมัยอยุธยา เนื่องจากความนิยมและสามารถแต่งเรื่องได้ยาว แต่มีสัมผัสที่ไพเราะกว่าร้อย

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์และยกตัวอย่างการแต่งวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นฉันทลักษณ์ประเภทต่าง ๆ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงให้เห็นว่า การรับเอาเรื่องราวทางพุทธศาสนาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์พุทธศาสนาต่าง ๆ ซึ่งแต่งเป็นร้อยแก้วเป็นส่วนใหญ่ และการแต่งเป็นคาถาบาลีบ้างนั้น เมื่อสังคมไทยรับเอาเรื่องเหล่านั้นมาแล้ว ส่วนหนึ่งจะมีการสร้างสรรค์เรื่องด้วยการแต่งเป็นร้อยกรองแบบไทย เป้าหมายของการแต่งร้อยกรองคือ เพื่อความไพเราะทางภาษา ที่ช่วยสร้างอารมณ์สุนทรีย์ และกระตุ้นความคิด จินตนาการอันบรรเจิดได้ ประสานกับเนื้อหาพระพุทธศาสนาที่ยิ่งใหญ่ และเป็นคำสอนสำคัญจึงมีความประณีตในการแต่ง การสร้างสรรค์ด้วยร้อยแก้วเชิงร้อยกรอง และ ร้อยกรองด้วยฉันทลักษณ์ต่าง ๆ ที่แสดงความงามทางภาษา จึงเป็นลักษณะสำคัญในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทย

จากการศึกษาลักษณะทางวรรณศิลป์จากคำประพันธ์ และการแปลแตงนั้น สามารถสรุปได้ว่า

๑. การแต่งเป็นร้อยแก้ว คือการสืบทอดลักษณะการแต่งจากวรรณกรรมพระพุทธศาสนาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา ที่มุ่งเน้นการบรรยายและพรรณนาเรื่องราวอย่างตรงไปตรงมา เมื่อแต่งเป็นร้อยแก้วจะมีคาถาบาลีที่คัดมาจากคัมภีร์หลักประกอบด้วย เพื่อให้เห็นที่มาและเป็นการอ้างอิง อย่างไรก็ตาม ร้อยแก้วในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีลักษณะการให้สัมผัสด้วย ทำให้วรรณกรรมมีความไพเราะ เช่น ปฐมสมโพธิกถา สังคิตยวงศ์ เป็นต้น

๒. ร่ายและกาพย์เป็นคำประพันธ์ที่นิยมใช้แต่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนา นอกจากความไพเราะแล้ว เนื่องจากเป็นคำประพันธ์ที่เหมาะสมกับการสวด การเทศน์ และวัฒนธรรมมุขปาฐะ ร่ายในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในยุคต้น เช่น มหาชาติคำหลวง จะมีจำนวนคำในวรรค การสัมผัสไม่สม่ำเสมอ แต่จะมีความเคร่งครัดมากขึ้นในวรรณกรรมสมัยต่อมา ได้แก่ กาพย์มหาชาติ พระมาลัยคำหลวง นันทโศภนันทสูตรคำหลวง อีกทั้งจะมีการยกคาถาบาลีแต่งสลับคาถากับภาษาไทย เช่นในมหาชาติคำหลวง แต่ต่อมาในระยะหลังคาถาบาลีลดความสำคัญลงไป นิยมยกคาถามาเพียงบางคำและขยายความให้รายละเอียดเป็นภาษาไทย ทำให้ผู้เสพวรรณกรรมเข้าใจได้ง่ายขึ้น

๓. ร้อยกรองประเภทต่าง ๆ ที่ใช้แต่งวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา นอกจากจะดำเนินตามข้อบังคับของคำประพันธ์แต่ละชนิดแล้ว ยังมีการเพิ่มความไพเราะ โดยการเล่นคำ เล่นเสียงในลักษณะกลบท ที่ทำให้เกิดเสียงเสนาะ อีกทั้งยังแสดงความสามารถของกวีด้วย

ภาพพจน์

ภาพพจน์ เป็นสำนวนภาษารูปแบบหนึ่ง เกิดจากการเรียงร้อยคำด้วยวิธีการต่างๆ ให้ผิดแผกไปจากการเรียงลำดับคำหรือความหมายของคำตามปกติ เพื่อให้เกิดภาพหรือให้ความหมายพิเศษ^{๒๖๒} ด้วยความที่ภาพพจน์เป็นภาษาที่สร้างภาพให้เกิดขึ้นในใจผู้อ่าน ภาพพจน์จึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างความเข้าใจในสารหรือข้อความที่เป็นนามธรรม ภาพพจน์ที่สำคัญในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยคือ

อุปมา หมายถึงการเปรียบเทียบระหว่างของสองสิ่ง ซึ่งมีธรรมชาติเหมือนกัน ในหนังสือสุโพธลังการ ได้ให้ความหมายของการเปรียบเทียบ (อุปมา) ไว้ว่า การเปรียบเทียบคือการที่วัตถุหนึ่งอันเป็นตัวเปรียบ และวัตถุที่รับเปรียบมีธรรมชาติเหมือนกัน อุปลักษณ์ (Metaphor) เป็นลักษณะของการเปรียบสิ่งหนึ่งเป็นสิ่งหนึ่ง^{๒๖๓} ทั้งอุปมาและอุปลักษณ์มีความสำคัญในฐานะเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดอารมณ์ ความรู้สึกนึกคิดของผู้แต่งให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพ และเพื่อสร้างสุนทรียภาพในวรรณกรรม นอกจากนี้ยังมีภาพพจน์ที่ใช้มากในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ได้แก่ อติพจน์ คือข้อความที่กล่าวให้เกินจริงสำหรับเน้นความ^{๒๖๔} ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนานั้นเราจะพบว่ามีการใช้อติพจน์ในการแสดงเน้นให้เห็นคุณบารมีหรืออิทธิฤทธิ์ของพระพุทธองค์หรือพระสาวก และบุคคลาธิษฐาน คือการสมมุติสิ่งไม่มีชีวิต ความคิด นามธรรม หรือสัตว์ให้มีสติปัญญา อารมณ์ หรือกิริยาอาการเยี่ยงมนุษย์^{๒๖๕} ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนามีการใช้ภาพพจน์เหล่านี้เพื่อสร้างสิ่งนามธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรม เช่น การทำให้พระธรรม มีอานุภาพในการทำลายกิเลส เป็นต้น

ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยได้มุ่งพิจารณาจำแนกการใช้ภาพพจน์แบบต่าง ๆ จึงจะใช้คำว่า “ภาพพจน์” และ “ความเปรียบ” ในความหมายกว้าง และเมื่ออธิบายตัวอย่างจะได้กล่าวถึงประเภทของภาพพจน์แต่ละชนิดเพิ่มเติม

ภาพพจน์ความเปรียบมีความสำคัญในสองประการคือ ความสำคัญหลักในการสร้างความเข้าใจที่ชัดเจนให้แก่สารนั้น ๆ ซึ่งอาจอธิบายสิ่งที่เห็นนามธรรมด้วยรูปธรรม ความสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เมื่อได้เข้าใจและเห็นภาพของสารนั้น แล้วเกิดการเปรียบเทียบโดยใช้จินตนาการจะทำให้เกิดสุนทรียรส ก่อให้เกิดภาพที่กระจางใจ อีกทั้งภาพพจน์ยังเป็นภาษาที่แสดงความคมคาย มีความไพเราะงดงามทั้งรูปและอรรถ

การใช้ภาพพจน์โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวรรณกรรมพระพุทธศาสนา เป็นการเลือกใช้ภาษาที่สร้างภาพที่งดงามอย่างมีเหตุผล เป็นการใช้ภาษาเพื่อทำความเข้าใจความหมาย โดยเฉพาะความเปรียบจากสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งใกล้ตัวที่คุ้นเคยในชีวิต ซึ่งสามารถนิยามพระธรรมอย่างเป็นรูปธรรมได้อย่างแจ่มแจ้ง

^{๒๖๒} พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม: ภาพพจน์ ไวรารและกลการประพันธ์, กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๙, หน้า ๑๐๙.

^{๒๖๓} บุญชอบ เริงทรัพย์, อุปมาอุปไมยในพระไตรปิฎก, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๐, หน้า ๕.

^{๒๖๔} พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม, หน้า ๑๑๙.

^{๒๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓.

การพรรณนาด้วยภาพที่สร้างความสะพรึงกลัวให้เกิดขึ้นแก่ผู้อ่าน และการใช้ภาพพจน์เปรียบเทียบ เป็นวิธีการหนึ่งที่จะสร้างความเกรงกลัวต่อการสร้างอภุศลกรรม เพราะจะได้รับผลคือความทุกข์ทรมาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความทุกข์ทรมานในนรกที่ไม่สามารถมองเห็นและรู้ได้ว่าจะเป็นอย่างไร การสร้างภาพที่น่ากลัวนี้จึงเป็นทางหนึ่งในการเสนอสาระธรรมผลจากการทำความชั่ว ในนิรยกาและเปรตคาถา ซึ่งเป็นเรื่องที่พรรณนาให้เห็นผลของการประกอบอภุศลกรรมก็มีการเปรียบเทียบที่สื่อภาพที่น่าหวาดกลัว

บางทีนายนิริยะบาลแห่งสัตว์นรกด้วยหลาวแหลมวก ตีด้วยค้อนเหล็กบ้าง จับเอาสัตว์ เสียบหลาวแล้วย่างไว้บนไฟก็มี บางทีก็เอาสัตว์นรกมาสับบนเขียง มีมังษะและโลหิตพินทนา การกระจัดกระจายอยู่เหนือเขียง ประดุจดังว่าชิ้นมังษะโลหิตแห่งเนื้อและปลา เหตุ อภุศลกรรมอันสาหัสให้ผลจึงมาเสวยเวทนาอยู่ดังนี้...

บุคคลอันบดสัตว์ให้ตายด้วยศีลาบด แลบัดด้วยวัตถุอันใดอันหนึ่ง โดยที่สุดจะเด็ดเอา แลแลด้วยเหล็กก็ดี ก็ไปตกในมิสกะบัดตะนรกที่ ๖ นายนิริยะบาลจับสัตว์นรกนั้น ผึงลงไว้กับ แผ่นดินเหล็กมีประมาณเท่าสะเอว ภูเขาเหล็กก็กลิ้งทับบดสัตว์นรกนั้น ครวนาดุจบุคคลอัน บดซึ่งวัตถุอันใดอันหนึ่งด้วยศีลาบดเหมือนกัน^{๒๖๘}

ในเปรตคาถาได้เปรียบเทียบให้เห็นสภาพของเปรตประเภทต่าง ๆ ซึ่งมีรูปร่างน่าเกลียด อันเป็นผลมา จากการประกอบอภุศลกรรม เช่น นิชฌามักะเปรตนั้น มีกายผอมดำดังตอไม้ไฟไหม้ บัพเตงคาเปรตนั้น มีกาย ใหญ่เท่าภูเขา เพลิงไหม้อยู่บนนิจ ญิงเปรตจำพวก ๑ เล่า รูปชั่วตัวผอม สะพรั่งไปด้วยเส้นเอ็น ศีสะกลิ้งไป ด้วยฝุ่น เป็นทิตทั้งตัวกลิ้งตัวเหม็นดังกลิ้งคู^{๒๖๙} เป็นต้น

ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทย ได้นำเสนอให้เห็นคุณสมบัติของการสร้างกุศล และมีการ ใช้ภาพพจน์เพื่อแสดงหลักธรรมคำสอน เรื่องพระเวสสันดรเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะความ เปรียบบุทรทานว่าเป็นดังสำเภาทองที่จะนำพระเวสสันดรให้เข้าถึงโพธิญาณ อันเป็นหัวใจหลักสำคัญของเรื่อง ซึ่งเป็นที่รู้จักกันอย่างดี ความเปรียบนี้แสดงความสืบเนื่องของการรักษาภาพพจน์จากพระสูตรอย่างเคร่งครัด ดังนี้

เวสสันดรชาดก ใน นิบาตชาดก กล่าวถึงความเปรียบนี้ว่า

ดูก่อนพ่อชาลีลูกรัก มานี้เกิด ลูกทั้งสองจงยังบารมีของพ่อให้เต็ม จงช่วยโสจรสรงหทัยของ พ่อให้เย็นฉ่ำ จงทำตามคำของพ่อ ขอเจ้าทั้งสองจงเป็นดังยานนาวาของพ่อ อันไม่หวั่นไหวในสาครคือ ภาพ พ่อจักข้ามซึ่งฝั่งคือชาติ จักยังสัตว์โลกพร้อมทั้งทวยเทพให้ข้ามด้วย ดูก่อนลูกกัณหา มานี้เกิด เจ้า เป็นธิดาที่รัก ทานบารมีก็เป็นที่รักของพ่อ จงช่วยโสจรสรงหทัยของพ่อให้เย็นฉ่ำ ขอจงทำตามคำของ

^{๒๖๘} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๒๒-๒๒๓.

^{๒๖๙} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๒๖-๒๒๘.

พ่อ ขอเจ้าทั้งสองจงเป็นยานนาวาของพ่อ อันไม่หวั่นไหวในสาครคือภพ พ่อจักข้ามซึ่งฝั่ง คือชาติ จักช่วยสัตว์โลกพร้อมทั้งทวยเทพให้ข้ามด้วย ^{๒๗๐}

มหาชาติคำหลวง

อันว่าสองดิลก ลูกกรักราช จงเจ้าอาจมาทำสนองโดยสัพพองพ่อกล่าว จงเจ้าอย่าให้ทุกข์ทบทวาทับแด่ พ่อรา อันว่าสองเจ้าหน่อทองเยาว์ จงมาเปนสำเภาแก่พ่อเทอญ อันบมิรู้โคลงรู้คล่อง ชีข้ามช่องสงสารเสมอสมุทสนั่น เอาพ่อไปยังนฤพานนคร ที่พันชาติชรา มรณานฤทุกสนั่น พ่อก็จะชีข้ามโลกยประชา อีกเทพาภพสวรรค์ โสดแล...

อันว่าเกล้าพระทานบารมีเป็นต้น พ่อรักพันแห่งสรรพทรัพย์ ก็มีอุปมาในโลภย์ จงเจ้ามาอุทโยค ทำพ่อเทอญ จงเจ้ามาดับทุกข์ที่ไหม้ อนนพราหมณ์ร้ายไว้ กล่าวเสมอไฟพอกนี้ จงเจ้าเร่งมาทำ โดยดังคำพอกกล่าวนี้ ยานนาวา เม โทถ สองเจ้าแพงเถตรา แก่พ่อผู้จะปรารณาเป็นพระพุทธรูปนั้น เพียงแผ่นดินบตรอาล ข้ามสงสารเสมอ อรรณพนั้น พ่อจะชีข้ามจากชราภพชาติ ด้วยอำนาจทานสองกระษัตริย์ พ่อก็จะยอ สวรรค์มนุษย์โลกย์ สู้บโหมกษณฤพาน แลนาเจ้า ^{๒๗๑}

กาพย์มหาชาติ

อนึ่งในทางท่ามมหาสมุทร อันภกซึ่งเป็นที่สุดแสนสหัสสังขยา กันดารด้วยหม่อมจณาชาติร้าย ในกระแสนายชลชลาภิข้ามได้ ด้วยนาวาวิสัยสรรพไปด้วยสิ่งเสาใบบรรจง จังกุดกงกระดานดาช มาดมูลไม่ลุ่มลื่นโลดแล่นไปตามคลื่นผืนระลอก ก็กลับกลอกกลิ้งไปในกลางชลาลัยขเลหลวง ยังแล่นล่องลู่ถึงฟากเขตข้ามสาครเรศรอดไป เป็นอภัยพ้นกันดาร ก็ถึงฐานที่เกษมสุขสมดังปรารณา นั้นมีอุปไมยมาฉันทิ ยานนาวา เจ้าจงตั้งใจจำนง เป็นวิมลมลมหามกุฎทาน แทนอริยานนาวาวิเศษจล มิได้หวาดไหวด้วยภัยเทพาธา ช่วยข้ามส่งพระบิดาให้ได้ดวงรัตนในอนาวารญาณ ยอดสัพพัญญูหยุดถึงฝั่งฟากแม่ตมหานครนฤพาน เหมือนด้วยหมูโลกียยานเขาข้ามขนฟุ้งประชาชนดั่งนั้น แล้วพ่อจะจัดแจงสำเภาธรรมทางพระโลกย์อุดรบรรคักดิ์ พระอัฐฐังคิภมรรคทั้งแปดประการ... บิดาจะข้ามซึ่งเวไนยนรากรให้พ้นแ่งกันดารดอนอาดูรภัย ชาติปาริ ถึงฟากเกษมสยสุดโสດสู่วิโมกขมารวิมุติ ให้สิ้นสุดสงสารชาติชราพยาธิม้วยมรณ์ ลุลาภพระโลกอุดรได้ดังนี้ เพราะพระชาติผู้ถูกอันเลิศล้ำ เป็นพระยานสำเภาแท้เที่ยง ส่งพระบิดาให้แล่นเลื่องหลีกกันดาร อุกุศลสาธารณทั้งสิบสี่ ได้

^{๒๗๐} เวสสันดรชาดก ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม ๔ ภาค ๓, หน้า ๕๔๘.

^{๒๗๑} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๑๙๖-๑๙๗.

โปรดสัตว์ให้สิ้นซึ่งราศีชั้นธมาร เข้าอมตมหานครนิพพานพ้นไป ก็อาศัยซึ่งยานสำเภาคือตัว
เจ้าในครั้งนี้^{๒๗๒}

ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก

พระลูกเอ๋ย พ่อเห็นแต่หน้าเจ้าพระพี่น้องทั้งสองรา เจ้าจงมาเป็นมหาสำเภาของ
ธรรมชาติ อันนายช่างชาณุลาดจำลองทำด้วยงาช้างประก่ำด้วยเพชรแน่นหนา... ครั้น
สำเร็จลำสำเภาแล้วเมื่อใดได้พระพิชัยมงคล พระบิดาจะทำเครื่องต้นมงคลพิชัยสารทับ
กษัตริย์ ดังจะเอาพระสมาธิกระหวัดทรงเป็นสร้อยสังวาลอยู่สรรพเสร็จ จะเอาพระทัยต่าง
พระขรรค์เพชรอันคมกล้า สุนทรจะย่างเยื้องลงสู่ที่นั่งท้ายเกดทรงสูงระหง แล้วไปด้วยทวนธง
เศวตฉัตร วายุวิเวกพัดอยู่เฉื่อยฉิว สำเภาทองก็จะล่องลวไปตามลม สรรพสัตว์ก็จะชื่นชม
โสมนัส ถึงจะเกิดลมกาศพาทนกระพือพัดคือโลโกล ถึงจะโตสีกแสนโตตั้งตีเป็นลูกคลื่นอยู่
ครั้นโครม โถมกระแทกสำเภานี้ก็มิได้วอกแวกวาบหวั่นไหว ก็จะแล่นระรี่เรื่อยเฉื่อยไป
จนถึงเมืองแก้ว อันกล่าวแล้วคือพระอมตมหานครนิพพาน^{๒๗๓}

ภาพพจน์นี้แสดงให้เห็นการทำบุตตรทานซึ่งเป็นทานที่ยิ่งใหญ่นั้น สามารถนำพาพระเวสสันดรไปสู่
โพธิญาณได้ ด้วยความแข็งแรงของสำเภานั้นคือการมีจิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวต่อคลื่นลมที่พัดกระแทกเรือ คลื่นลม
นั้นก็หมายถึงกิเลสทั้งหลาย สำเภานั้นก็ประดับตกแต่งด้วยสิ่งที่มีค่า ซึ่งเป็นอุปลักษณะของธรรมะที่จะเป็นปัจจัย
เกื้อหนุนให้ถึงพระนิพพาน และเป็นภาพพจน์ที่ปรากฏในเรื่องพระเวสสันดรทุกสำนวน ในแง่หนึ่งแสดงให้เห็น
ความสำคัญของภาพพจน์นี้จึงมีการรักษาและสืบทอดให้คงอยู่

ภาพพจน์ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาส่วนใหญ่เป็นภาพพจน์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถ
กถา เป็นการรักษาและสืบเนื่องคำสอน ที่สามารถอธิบายพระธรรมได้อย่างชัดเจน

พระนิพพานนี้เป็นคุณประดับในพระรัตนตรัยคุณ เมื่อชีวิตคือปัญญาอันเป็นแก่นสาร
เห็นพระนิพพานคุณดังนี้แม้ผู้ใด ผู้หนึ่ง แม้จะกระทำซึ่งกุศลสิ่งใดมาทว่าน้อยหนึ่ง กุศลนั้นชื่อวิภู
คามินิกุศล มีผลจะนับประมาณมิได้ ดุจหนึ่งเจ้าของนารักษาข้าวกล้าไว้ให้เป็นแก่นสารอันดี ด้วย
กิริยาอันกระพุ่มห่มห่อไว้ด้วยโคลมัยใบหญ้าฟางมิดชิด มิได้ผุเปื่อยเป็นแก่นสาร เมื่อถึงกาลจะ
หว่านพืชลงแล้ว พืชอันเป็นแก่นสารนั้น ก็ออกงามจำเริญผลได้หมื่นเท่าแสนเท่าแลมีฉันท อันว่า
พืช ข้าวกล้าคือกุศลจิต อันกอรปด้วยเจตสิก ๓๘ มีศรัทธาเป็นต้น และปัญญาเป็นปริโยสาน จะ
รักษาไว้ให้เป็นแก่นสารสุนทรภาพนั้น ก็เพราะนมัสการระลึกถึงพระรัตนตรัยคุณ ด้วยชีวิตสาร
ปัญญาอันรู้ว่าพระรัตนตรัยคุณทั้งปวงนั้น คือพระนิพพานธรรมอันเป็นพระโลกุตระอันประเสริฐ

^{๒๗๒} ภาพยัมมหาชาติ, หน้า ๕๒๒-๕๒๓.

^{๒๗๓} มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๑๖๐-๑๖๑.

เมื่อรักษาพืชคือศรืธา ปัญญาเป็นแก่นสาร สุนทรภาพดังนี้ แม้หว่านพืชลงในนื้อนาบุญสิ่งใดๆ ก็จะมีผลไพบูลย์จะนับมิได้^{๒๗๔}

จากภาพพจน์สื่อให้เห็นความยิ่งใหญ่ของการบูชาพระรัตนตรัย และการทำกุศล ซึ่งหากมีกุศลจิตแม้ทำบุญเล็กน้อยก็ให้ผลที่ยิ่งใหญ่ได้ โดยการเปรียบเทียบกับการปลูกพืชคือข้าว ซึ่งเป็นสิ่งที่คุ้นเคย ข้าวเพียงเมล็ดเดียวก็สามารถให้ผลผลิตมาก เช่นเดียวกับกุศลจิตที่ให้ผลยิ่งใหญ่ถึงนิพพาน ภาพพจน์จึงทำให้เข้าใจได้กระจ่าง

ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนายังใช้ภาพพจน์ในการสื่อสารธรรมอื่น ๆ เพื่อให้เห็นคุณประโยชน์และความดีงามของธรรมะข้อต่าง ๆ เช่น ความเป็นสัตบุรุษผู้มีความประพฤติดี มีน้ำใจ มีจิตใจเมตตาต่อคนอื่น ย่อมเป็นที่รักและสร้างคุณประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่คนได้มาก ในธัญชัยบัณฑิตชาดก กล่าวว่า

บุคคลอันเป็นสัตบุรุษนั้น ถึงจะมีทรัพย์น้อยก็เป็นที่อาศัยแก่สัตว์ทั้งปวง มีครุวนาดูจ น้ำน้อยในบ่อ ธรรมดว่าน้ำในบ่อนั้นมาตรแม้นว่าน้อย ก็ย่อมเป็นที่อาศัยอาบกินแก่สรรพสัตว์ดิรัจฉานแลมนุษย์นักรทั้งปวง แลมีฉันใด ทรัพย์แห่งสัตบุรุษแม้นว่าน้อย ก็เป็นที่อาศัยแห่งสัตว์ทั้งปวง มีอุปไมยดังนั้น

แม้แลทรัพย์แห่งบุคคลอันมิได้เป็นสัตบุรุษนั้น ถึงจะมีมากสักเท่าใด ๆ ก็มิได้เป็นที่อาศัยแก่สัตว์ทั้งปวง มีครุวนาดูจน้ำในมหาสมุทร ธรรมดว่าน้ำในมหาสมุทรนั้น มีรสอันเค็มยิ่งนัก บุคคลทั้งปวงอาศัยกินอาบนั้นหามิได้ แม้ว่าพณิชทั้งหลายอันสัญจรเที่ยวไปมาค้าขายด้วยสำเภา นั้น ก็ย่อมอาศัยตักน้ำในที่อื่นอาบกิน จะได้กินน้ำในมหาสมุทรนั้นหามิได้ น้ำในมหาสมุทรนั้นมากเสียเปล่าแลมีฉันใด ทรัพย์แห่งบุคคลอันมิได้เป็นสัตบุรุษนั้น ก็มีมากเสียเปล่า มิได้เป็นที่อาศัยแก่บุคคลมีอุปไมยดังนั้น^{๒๗๕}

ภาพพจน์สื่อให้เห็นความสำคัญของปัญญาที่มีค่ายิ่งกว่าการมีรูปทั้งดงาม บางคนมีรูปร่างแต่ขาดปัญญาและความดี ย่อมไม่มีประโยชน์อันใด

บุคคลทั้งหลายอันเกิดมาในโลกนี้ ถึงมาตรแม้นว่าจะประกอบไปด้วยรูปโฉมอันงาม เป็นเชื้อชาติสกุลมหาศาล บริบูรณ์ไปด้วยสมบัติพัสถานเป็นประการใด ๆ ก็ดี ถ้าถอยจากวิชาไม่มีวิชาแล้ว จะได้งามนั้นหามิได้ อัจฉิกา มีครุวนาดูจดังว่า ดอกทองกวาว อันมีสีสนพรรณอันงาม แลหากลิ่นมิได้ ธรรมดว่าดอกทองกวาวนั้นมีสีอันแดงงามยิ่งนัก แลเห็นแต่ไกลนั้นอย่างประหนึ่ง จะหอมรยรสนั้นนักหนา ที่แท้นั้นหากลิ่นมิได้ อันนี้แลมีฉันใด บุคคลอันงามแต่รูปหาวิชามิได้นั้น ก็เปรียบปานอันเดียวกันกับกิ่งก้านบุปผาชาติดอกทองกวาวอัน

^{๒๗๔} มหาวงศ์, หน้า ๖.

^{๒๗๕} ธัญชัยบัณฑิตชาดก, หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

งามแต่สี หากลืมนิดนั้น วิชารูปอรุพานั ธรรมดาว่าบุรุษจะดงามนั้นอาศัยแก้มวิชา ๆ นั้น
เป็นรูปแห่งบุรุษ^{๒๗๖}

นอกจากนี้ยังใช้ภาพพจน์แสดงให้เห็นคุณและโทษ ความแตกต่างระหว่างผู้มีปัญญากับผู้ไม่มีปัญญา
เพื่อให้เป็นการเทียบเคียงสิ่งที่ตรงกันข้ามกัน เช่น

คนอันธพาลหาปัญญามีได้นั้น จักมีแต่ความเกียจคร้านเป็นหัวหน้า ความอดสาหะ
นั้นปรากฏดุจเป็นข้าศึกศัตรู ความเกียจคร้านนั้นปรากฏดุจดังว่าเป็นมิตรสหาย จะเรียน
วิชาความรู้กันอย่างประหนึ่งว่ากินยาพิษ ความประมาทเมามัวนั้นอย่างประหนึ่งว่าเป็นมิตร
ที่ช่อบใจ บุคคลผู้มีปัญญาอย่าพึงประพฤดิเอาเยี่ยงอย่างคนอันธพาล พึงให้รู้จักว่า มี
ทรัพย์หรือจะเสมอด้วยวิชา วิชาความรู้นี้ประเสริฐกว่าทรัพย์ อรินข้าศึกหรือจะเท่าพยาธิที่
ในกาย พยาธิในกายนี้ร้ายกว่าข้าศึก รักสิ่งอื่น ๆ หรือจะเท่าด้วยรักตน รักตัวนี้ยิ่งกว่ารัก
สิ่งทั้งปวง กำลังอื่น ๆ หรือจะเท่ากำลังกรรม ๆ นี้มากกว่ากำลังทั้งปวง^{๒๗๗}

ภาพพจน์นี้แสดงให้เห็นลักษณะคนอันธพาลที่ขาดปัญญา จึงหลงผิดเห็นการแสวงหาความรู้เป็นสิ่งที่
ไม่มีประโยชน์เหมือนการกินยาพิษ ดำรงชีวิตอยู่กับความหลงผิด ซึ่งเป็นอุปลักษณะที่ทำให้เราเข้าใจลักษณะคน
หลงผิด ข้อความต่อมาได้กล่าวว่าปัญญามีค่ากว่าทรัพย์สิน ไรศภัยไข้เจ็บเปรียบเหมือนข้าศึกศัตรูที่ทำให้
มนุษย์เกิดทุกข์ คนเรารักตัวเองมากที่สุด และที่สุดกล่าวถึงกรรมว่าเป็นสิ่งที่มีพลังอำนาจซึ่งกำหนดความ
เป็นไปทั้งหมด

นันทโพนันทสูตรคำหลวง ได้ใช้ภาพพจน์แสดงถึงการปราบพระนันทโพนันทนาคราชของพระโมคคัล
ลานะ เปรียบเทียบได้กับการกำจัดกิเลสให้หมดไป ทำให้นันทโพนันทนาคราชละลายและเสื่อมใสในพุทธ
ศาสนา โดยเปรียบเทียบกับช้างที่ชำระร่างกายให้สะอาดกับการกำจัดกิเลสของมนุษย์

ในขณะกาลด้นั้น อันว่าพระอัญญาตโกณฑัญญ์ ประคองบัณฑิตรหัสดินทร รวบเอาติรรม
ลดา อันกล่าวคือสรรพาทกิเลสทั้งปวง มาด้วยวงอันใหญ่ คือในโลกียโลกุตตรสัทธา พาด
ไปมาซึ่งตณฺณลดา คือกิเลส ในชานูประเทศอันเลอส คือพระสติปัญฐานอันประเสริธรรดิทั้งสี่
กสบัติเสียซึ่งทุลี คือกามอันบมีแปนประโยชน์ทั้งหลาย กตั้งไว้พวยในปาก คือปัญญามาก
พิจารณา อนิตยสังขารทุกขอนันต กกระหวัดเอาด้วยชีวหาตม คือสมาธิสมาบัติ กเคี้ยวให้เป
นภัสสมด้วยกราม คือนามญาณสปีประการ มีอุทยญาณเป็นต้น แลกลิ้นให้พ้นเข้าไปในคอ
กเปรียบต่อพระอริยมรรคอริยผล กให้บริบูรณ์ในมณฑลสกลนาภี คือวารีสอมตโมกษณฤพาน

^{๒๗๖} ธนัญชัยบัณฑิตชาดก, หน้า ๒๐๓-๒๐๔.

^{๒๗๗} ธนัญชัยบัณฑิตชาดก, หน้า ๑๑๓.

ธกัปปาบริวารแห่งพระองค์ อันธรรมจริยสุทธ วิมุตติอาสพทั้งหลาย มากราบถวายบังคม
สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้า แล้วกล่อมเฝ้าอยู่เบื้องพระชนองฯ^{๒๗๘}

อันว่าบุรุษอันมีปัญญา เปนเมธารู้รอบ อันประกอบด้วยจักขุคือปรีชา อันจให้รัตน
ปราณี ล้วนรวมฉินทรเจตประการ ไพบูลย์ในสถานคฤหา อันทฤรมาแลใหญ่ กเข้าไปใน
อาคารสถาน กชำระเดนขานรอบคอบแล้ว ก็ให้แก้วเจตประการเพญญูล ไพบูลย์ในทั้งหลาย
หมายทุกห้องเคหา และมีอุปมาเปนฉันใด ในเมื่อกาลวันนั้น อันว่าพระมหาโมคคัลลา ผู้มี
พระชนมายุศมะ ธกชำระซึ่งอุกุศล เปนต้นว่ามฤจนาทฤษฏี แลมีโลกโทษนานา แห่งนา
เคศวรารากุชงค์ ธกยังอริยทรัพย์เจตประการ มาณสรัทธาลักขณาเปนต้น ให้ไพบูลย์ในกมล
หฤทยงค แห่งภุชคนาคราชา เมื่อธจงกรมไปมาในนาภี ก็มีอุปมาเอยคุณนั้น แล^{๒๗๙}

พระมัลลคำหลวง มีภาพพจน์ที่กล่าวถึงพระมัลลผู้เต็มเปี่ยมด้วยบารมีแห่งธรรมะ การตัดกิเลสของ
พระมัลลเปรียบกับการตัดเถาวัลย์ที่พันนาการตนเองให้หมดสิ้นไป ความงามของพระมัลล คือความงามที่
ประกอบขึ้นจากธรรมะ

พระองค์ก็เสด็จเหาะพรรณ จากดาวดึงส์สวรรค์จามา ดุจสุริโยภาสวิไล พระองค์
สุทธิเลื่อมใสประภัสร์ เหตุพระองค์กำจัดซึ่งตัณหา นฤภาคทารุณโรธ นฤเกลศโทษทฤษฏี
เธตรองตริตตันหัน กิเลสอันพันหนา ดุจดั่งเครื่องดาววัลย์รัด เกี่ยวรูกขกระหวัดซัดซุ่ม
รัดรวบรุมรังรา คือชาติมรณาชราพยาธิ เธอตัดให้ขาดตายเด็ด ด้วยดาบเพชรวิชรรัตน
กล่าวคือพระอรหัตมรรคญาณ เธอก็ผาตผลาญผุยผง เกลศถาหลงเหลือได้... อันว่าพระ
บรมแห่งพระองค์ ดุจดั่งหงส์อลงการ อันจตุตถฌานทั้งสี่ คือปิกปิกชีโอภาส อันจตุตถิ
บาทปรากฏ คือทวิบทสุวรรณหงส์ อันยรรยงประสิทธิ์ ประดับด้วยฤทธิ์พระศัทธิธรรม
เธอก็จรจากสวรรค์ดาวดึงส์ บัดดลก็ถึงชมพูดิถี เธอก็เสด็จจาริกบิณฑบาต ในคามमारค
วิถี ราชธานีน้อยใหญ่ เสด็จวิไลยบล ก็ปรากฏทั่วพระนคร ดังสาวกมนูเวยรแต่ก่อนกาล
เป็นอนิมาณโอภาส เธอก็ลีลาศลีโล่ ทั่วทุกแห่งแหล่งไหล่ ฟ้างพื้นธรณ^{๒๘๐}

การเปรียบเทียบนี้ได้แสดงให้เห็นคุณลักษณะของพระมัลล กล่าวคือ กายของพระมัลลเปรียบได้กับ
หงส์ทองทั้งดงาม ซึ่งหงส์ทั้งดงามนั้น ประกอบด้วยปิก คือ จตุตถฌานสี่^{๒๘๑} เท่าทั้งสอง คือ อธิบาทสี่^{๒๘๒}

^{๒๗๘} นนโทปนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๑๗๖.

^{๒๗๙} นนโทปนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๒๑๓.

^{๒๘๐} นนโทปนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๒๘๙-๒๙๐.

^{๒๘๑} ฌาน ๔ ได้แก่ คือ ๑. ปฐมฌาน มืองค์ ๕ (วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา) ๒. ทุตติยฌาน มืองค์ ๓ (ปีติ สุข
เอกัคคตา) ๓. ตติยฌาน มืองค์ ๒ (สุข เอกัคคตา) ๔. จตุตถฌาน มืองค์ ๒ (อุเบกขา เอกัคคตา) พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับ
ประมวลศัพท์, หน้า ๖๐.

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า กายแห่งพระมาลัยประกอบด้วยพุทธธรรมอันประเสริฐ พระมาลัยเป็นตัวแทนของพระ
 สัทธรรมทั้งดงามด้วยองค์ประกอบของธรรมะ ที่ควรเป็นแบบอย่างดำเนินตาม

ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก ได้ใช้ภาพพจน์หลายประเภทเพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของการบริจาคของ
 พระโพธิสัตว์เวสสันดร เช่นในทานกัณฑ์ ตอน บริจาคสัตตสดกมหาทาน

ภิขุเว ดูกรสงฆ์ผู้ทรงศีลสมาธิปัญญา เวสสันดรโอรสาอันว่าพระมหาเวสสันดรอดุล
 ดิลก เมื่อพระองค์ทรงยอยกปิยบุตรทานมิทันช้า จึงหล่อหลั่งอุทกธาราให้ตกลงเหนือมืออชี
 อัศจรรย์ก็บันดาลบังเกิดมี อยม มหาปฐวี อันว่าภาคพื้นพระธรณีอันหนาแน่น ได้สองแสนสี่หมื่น
 โยชน์ เสียงอุโฆษครื้นครั่นดังไฟบรรลัยกัลป์จะผลาญโลกให้ทำลายวายวินาศ ผุงสัตว์จับบท
 ทวิบาทก็ตื่นเต้นแผ่นดินโนนดินั้น ประหนึ่งว่าปลถพินจะพลิกคว่ำพล้าแปลงให้พลิกหงาย ออกนาง
 พระธรณีจะแยะแยกแตกกระจายอยู่รอนๆ สะเทือนสะท้านเลือนลั่นอยู่ครื้นๆ ดูหนึ่งว่าป็นสัก
 แสนนั้ดมากระหน่ำซ้ำยิ่งอยู่เปรี้ยงๆ เสียงฉะฉาดฉาน ทั้งพญาคชสารชาติฉัททันต์ ทะลึ่งถลัน
 ร้องวะแหวๆ ประเปร้แปร้นแล่นทะลวงวงกว้างทางายเงย ประหนึ่งว่าจะสอยเสยเอาดวงดาว
 มาห้าวกระหิมตกมันอยู่ฮัดๆ ดังว่าใครมาแย่งแก่งผัดพาน เตือดทะยานอยู่ฮักฮักสะฮักเข้าไล่
 แหวงเงาอยู่ผลุลงผลัง ไม่ไล่พังผะผางโง่งล้มพินาศ ทั้งพญาพาฬมฤคธาเสื่อโครงคระครางครื้น
 กระหิมเสียงสำเนียงก้อง ร้องปะเปื้อนปืบถิษยานย่องแย่งแย้วแย้วฟันตัวสั้นอยู่ริกๆ
 ประหนึ่งว่าจะถาโถมโถมจิกจับเอาสัตว์ในไพรวัน มาคาบคั่นกินเสียคำเดียวเป็นภักษา ทั้งพญา
 กาสรตัวล้าก็กลับเขาโขดโลดล่องเชิง เริงฤทธิ์ไกรไล่วิดคว้าวอยู่ฉานๆ ประหนึ่งจะคว้านควักให้
 ตักดิน สีนรูปพพตราชา ทั้งพญาเขาพระสุเมรุก็เอนอ่อนอยู่ทบเทา แก้วแก้วเนาวรัตน์แสนสัต
 รัตน์เรืองรองส่องสาธุการอยู่ยังมี สาคโร ทั้งพระสมุทสาครวังวัน บันดาลน้ำฟุ้งเป็นฝอยฝน
 พญานาคฤทธิธรมเล็กฟุ้งพานสลอนลอยอยู่ไปมา ทั้งพญาครุฑราชปักษาก็โผผินขึ้นเวหนเล่นลม
 บนอยู่ลิบลัว เมฆหมอกปลิวอยู่เกลื่อนกลาดบนอากาศก็วิกลเป็นหมอกกกลม อัมพรชรอุ่มอัป
 อลวนอลเวง เสียงกระโครมเครงครื้นครั่นฟ้าฝนสวรรค์ก็เฟื่องฟุ้งเป็นฟองฝอย เมฆลาเหาะลอย
 ล้อแกวอยู่แวววับ รามสูรชัยบยิกขัยแสงสายมณีแวววาบวาวสว่าง อสุรก็ขว้างขวานประหาร
 อยู่เปรี้ยงๆ เสียงสนั่นลั่นโลกวิจลจลาจล เทพเจ้าในเมืองบนก็เบือนบิดนิรมิตกายชูเศียรถวาย
 สักการบูชา เทพดานิกรนับโกฏิโน้มเศียรศิโรตม์อยู่ไสว ยกพระกรไหว้อยู่ยังมีว่าเจ้าประคุณของ
 สัตว์ผู้ยากเอื่อยยากที่บุคคลผู้ใดเลยจะทำได้ เว้นไว้แต่หน่อพระชินศรี อันทรงสร้างพระบารมีมา
 มากแล้ว ขอให้พระทูลกระหม่อมแก้วจงสำเร็จ แก่พระวิสุทธิสร้อยสรพรพุทธอัครอนาวรณ
 ญาณ ในอนาคตกาลโน้นเถิด^{๒๘๓}

^{๒๘๒} อธิบาป ๔ ได้แก่ คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ, คุณเครื่องสำเร็จสมประสงค์ คือ ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในสิ่ง
 นั้น วิริยะ ความพยายามทำสิ่งนั้น จิตตะ ความเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น วิมังสา ความพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น.

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๑๘.

^{๒๘๓} มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๑๖๓-๑๖๔.

มีการใช้ภาพพจน์หลายชนิด ที่เด่นชัดที่สุดคือบุคลาธิษฐาน โดยให้ธรรมชาติแสดงอัศจรรย์โกลาหล เพื่อร่วมรับรู้การบริจาของพระเวสสันดรที่ยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดร นอกจากนี้ยังปรากฏการใช้ศัพท์พจน์คือ ภาพพจน์เลียนเสียงธรรมชาติที่แสดงให้เห็นว่าธรรมชาติเป็นมหัศจรรย์เพราะทานบารมี ทุกสรรพสิ่งรับรู้ถึงทานอันยิ่งใหญ่ของพระองค์

ปฐมสมโพธิกถา ได้แสดงให้เห็นถึงคุณของพระพุทธ พระธรรม และบารมีของพระพุทธเจ้าอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ตอนพระพุทธองค์ตรัสรู้ มารผจญนั้นย่อมเปรียบได้กับกิเลส ในตอนนี้เองที่ได้มีการใช้บุคลาธิษฐานอย่างโดดเด่น

ฝ่ายบุรุษโยธาพระมหาสัตว์อีก ๗ จำพวก คือ ศรัทธาพล ๑ วิริยพล ๑ สติพล ๑ สมาธิพล ๑ ปัญญาพล ๑ หิริพล ๑ โอตตัปปพล ๑ ก็มาประชุมพร้อมกันประดุจกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายนี้ แต่พระองค์ทรงอภิบาลบำรุงเลี้ยงมาสิ้นจักรกาล ด้วยอันนพานาหารวัดถาลังการตรงคชทานาภิเณกอนันต์ จะนับมิได้ในอดีตภพ จงทอดพระเนตรข้าพระบาทจะรอนรบทหมู่มารปัจจนิกให้ได้ชัยชนะในขณะนี้ แล้วก็ประดิษฐานอยู่ในที่เฉพาะพระพักตร์ดูเห็นประจักษ์แก่นัยนา สมเด็จพระมหาบุรุษพุทธองค์ทรงเหมือนประหนึ่งได้ทรงสดับสมการบารมีโยธามากราบทูลรับอาสา ประดุจมีพระราชบัญชาตรัสตอบว่า ขอบใจท่าน เราสาธุการยินดี จะดูฝีมือท่านทั้งหลายอันจะต่อตีปรปักษ์แก่ตา เสด็จขึ้นทรงมณฑปมหาชาธาร กล่าวคือทัพพญานันจะต่อยุทธ์ด้วยประทุษฐมารเสนา ประดิษฐานด้วยพระบาททั้งสองคือวิริยบารมี เหนือแผ่นพื้นศิลาปฐพีอจลสถาน ทรงพระบรรค์แก้วคือพระวชิรญาณปัญญาดูด้วยพระหัตถ์ คือพระศรัทธาประสาธ โสมนัสกระทำบารมีอันเศษแหวดวงเป็นขันธโล่ห์ตั้งกำบังปัจจามิตรหมู่มาร^{๒๘๔}

ภาพพจน์ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนายังมุ่งแสดงอารมณ์ เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นความซำ ความไม่ถูกต้อง เช่น ในกาภิกถอนสุภาพมีภาพพจน์ที่กล่าวถึงสตรีโทษของนางกาก็ ว่า

เพราะมิชู้ไม่รู้ให้รอบเชิง	หลงระเรีงว่าเจ้ารักสมัครสมาน
คิดว่าหงส์จะจงแต่ชลธาร	กลับบันดาลกลั้วเกลือกด้วยเปือกตม
ตัวนางเป็นไทแต่ใจทาส	ไม่รักษาดิรสหวานมาพานชม
ตั้งสุกรฟอนฝ่าแต่อาจุม	ห่อนนิยมรักรสสุคนธาร
น้ำใจนางเปรียบอย่างชลาสัย	ไม่เลือกไหลห้วยหนองคลองละหาน
เสียตายทรงวิไลแต่ใจพาล	ประมาณเหมือนหนึ่งผลอุทุมพร
สุกแดงดั่งแสงปัทมราช	ข้างในล้วนกมิชาติเป็นบ่อน

^{๒๘๔} ปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๘๖.

เรารู้ใจแล้วมิให้อนาทร

จะพาคืนนครในราตรี ๒๘๕

ภาพพจน์นี้เปรียบเทียบกับให้เห็นความไม่ซื่อสัตย์ของนางกากี ที่เต็มไปด้วยกิเลสราคะ ตรงกันข้ามกับการมีรูปร่างสวยงาม กวีเปรียบเทียบกับถ้อยคำรุนแรงว่านางนั้นเป็นทาสของราคะ ความประพฤติของนางเป็นที่รังเกียจ

นอกจากนี้ยังมีการใช้ภาพพจน์แบบ การอ้างอิงถึง ซึ่งหมายถึง การกล่าวอ้างถึงเรื่องอื่นนอกเรื่องที่ยื่น เช่น กล่าวถึงบุคคล เหตุการณ์ นิทาน หรือวรรณกรรมอื่น ๆ ...การอ้างอิงถึงเป็นการแสดงความรอบรู้ของผู้เขียน จุดประสงค์ทั่วไปของการอ้างอิงถึง ก็เพื่อที่จะขยายงานเขียนวรรณกรรมนั้นให้ชัดเจนยิ่งขึ้น หรือให้เกิดความหลากหลาย หรือให้ถ้อยคำมีน้ำหนัก หรือให้น่าสนใจประทับใจยิ่งขึ้น และการอ้างอิงอาจจะทำให้งานเขียนนั้นดีเด่นลึกซึ้งขึ้น^{๒๘๖} ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทย การอ้างอิงถึงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการสร้างความเข้าใจต่อเรื่องหรือธรรมะได้อย่างแจ่มชัดมากยิ่งขึ้น การอ้างที่ปรากฏส่วนใหญ่จะเป็นการอ้างที่มาจากพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์พุทธศาสนาเรื่องสำคัญๆ เช่น เมื่อกล่าวถึง การทำทานก็มักจะอ้างถึงพระเวสสันดร เป็นต้น การอ้างอิงถึงยังเป็นการยืนยันความถูกต้องของเรื่องหรือคำสอนที่ผู้อ่านสามารถย้อนกลับไปตรวจสอบวรรณกรรมที่อ้างอิงถึงนั้นได้ เช่น ไตรภูมิโลกวินิจยกถา ส่วนตอนที่ 2 ตอนที่พรรณนาเรื่องกำเนิดโลก ได้อ้างอิงถึงเนื้อหาคัมภีร์ต่าง ๆ

ในคัมภีร์จุฬหัตถทีติ นั้นว่า เพศสตรีบังเกิดก่อน บุรุษจึงบังเกิดเมื่อภายหลัง ในคัมภีร์ชินาลังการนั้นว่า เพศหญิงแลเพศชาย บังเกิดพร้อมกันในวันที่พระอาทิตย์บังเกิด...ในคัมภีร์ภูิกาชินาลังการนั้นว่า กาลเมื่อสัตว์ทั้งหลายบริโภคจวันดินแลรสดินหาครอบงำ กระทำให้รัศมีกายอันตรธานหายไปนั้น...ในคัมภีร์โลกสันฐาน แลโลกที่ปกสาร แลสารสังคหะ นั้นว่า เมื่อคนทั้งหลายแบ่งปันข้าวสารออกเป็นส่วนๆ แล้ว แลต่างคนต่างเลี้ยงชีวิตนั้น...^{๒๘๗}

การอ้างอิงคัมภีร์เป็นลักษณะสำคัญของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเพื่อยืนยันความคิด และใช้ในการอธิบายเรื่องให้น่าเชื่อถือ และสามารถกลับไปตรวจสอบกับคัมภีร์นั้น หรือกลับไปศึกษาคัมภีร์นั้นเพิ่มเติม

การเสนอหลักธรรมคำสอนในทางพุทธศาสนาซึ่งมีทั้งระดับพื้นฐานและระดับสูงนั้น ต้องอาศัยการใช้ภาษาที่แสดงเนื้อความแห่งธรรมที่ชัดเจน ภาพพจน์จึงมีความสำคัญในการช่วยอธิบายความเข้าใจในสาระธรรม ด้วยภาษาที่ประณีต ชัดเจน คมคายจะเป็นสิ่งที่ช่วยสื่อให้เห็นสภาวะธรรมนั้นได้ วรรณศิลป์จากภาพพจน์จึงเป็นอุปกรณ์ทางภาษาประการหนึ่งที่จะช่วยสื่อสารธรรมได้ตามวัตถุประสงค์

^{๒๘๕} กากีกลอนสุภาพ, หน้า ๒๕-๒๖.

^{๒๘๖} พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม, หน้า ๕-๗.

^{๒๘๗} ไตรภูมิโลกวินิจยกถา, หน้า ๕๒-๕๔.

จากการศึกษาลักษณะภาพพจน์ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยนี้ ทำให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ภาพพจน์เป็นเครื่องมือสำคัญอย่างยิ่งในการสอน และมีการใช้อย่างเป็นระบบระเบียบ โดยมีจุดมุ่งหมายคือ การพยายามสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องชัดเจนต่อข้อธรรม ซึ่งอาจง่ายยากต่างกันสำหรับแต่ละบุคคล

การใช้ภาพพจน์ยังมีผลสำคัญในการเน้นย้ำความหมาย เพื่อสร้างความกระจ่างในสาระธรรม ภาพพจน์ความสามารถเป็นแนวเทียบเคียงกันได้กับสาระธรรมแต่ละเรื่องที่สัมพันธ์กันอย่างงดงาม ภาพพจน์ต่าง ๆ ที่ใช้นั้น เป็นสิ่งที่รับรู้ทั่วกัน เป็นสิ่งที่ประสบการณ์ร่วมกันของคนในสังคม ซึ่งไม่ใช่เรื่องยากที่จะเข้าใจ นอกจากนี้ภาพพจน์ยังนำมาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาต่าง ๆ ในแง่หนึ่งคือการรักษาพุทธธรรมจากคัมภีร์หลักให้คงอยู่ เป็นการสืบทอดพระศาสนา อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นความคิดของผู้สร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่ได้พยายามทำให้สาระธรรมนั้นกระจ่างแจ้งโดยใช้ภาพพจน์เป็นเครื่องมือ

บูชา-วิสัยนา

บูชา วิสัยนาเป็นวิธีการหนึ่งในการสื่อสารและนำเสนอสารในวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ที่มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ลักษณะการถามตอบปัญหาธรรมะเป็นของเก่าแก่มีมาในพระไตรปิฎกโดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระสุตตันตปิฎก เมื่อพระพุทธเจ้าจะตรัสข้อธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งก็มักจะทรงตั้งปัญหาขึ้นเป็นปรารภเรื่อง^{๒๘๘} การบูชา-วิสัยนาเป็นกลวิธีหนึ่งที่พระพุทธองค์ใช้ตรัสสั่งสอนพุทธธรรมเพื่อสร้างความเข้าใจในข้อธรรมอย่างชัดเจน เพื่ออธิบายความรู้ทางพระพุทธศาสนา

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยมีการใช้การบูชาวิสัยนาในการดำเนินเรื่อง ในสองลักษณะ ลักษณะแรกเป็นการตั้งเป็นบูชาเพื่อกำหนดเป็นประเด็น แล้วอธิบายด้วยตัวผู้แต่งเอง ลักษณะนี้มีในพระไตรปิฎกและอรรถกถา โดยเฉพาะอรรถกถาที่เป็นการให้อธิบายให้รายละเอียด ชี้แจงหรือขยายความ และเป็นลักษณะของการเทศน์ที่มีอยู่แล้วในวัฒนธรรมการเทศน์แบบมุขปาฐะ คำว่าบูชาในที่นี้คือการตั้งประเด็น ส่วนวิสัยนา หมายถึง การอรรถาธิบายความ ตัวอย่างเช่น ใน ปฐมสมโพธิกถา

จึงมีคำบูชาว่า พระมหาสัตว์ทรงสละเสียซึ่งจักรวรรดิสมบัติอันจะมาถึงในที่สุด ๗ วัน ออกบรรพชา และกระทำมหาปธานวิริยะอันยากยิ่งเพื่อประโยชน์แก่สิ่งใด ? วิสัยนาว่า พระองค์มีประโยชน์จะให้ได้ชัยชำนะแก่มารทั้ง ๓ คือ กิเลสมาร ๑ มัจจุราชมาร ๑ เทวบุตรมาร ๑ จึงบูชาว่า จะให้ชัยชำนะแก่มารทั้ง ๓ นั้น หวังประโยชน์อันใด? วิสัยนาว่า ด้วยมีประโยชน์จะยกขึ้นซึ่งฉัตรทั้ง ๓ ในพุทธเขตทั้ง ๓ ประการ เพื่อจะถือเอาซึ่งพุทธสมบัติ จึงบูชาว่าจะถือเอาซึ่งพุทธสมบัติเพื่อประโยชน์อันใด ? วิสัยนาว่าจะถือเอาซึ่งพุทธสมบัติ หวังจะให้โอวาททานุศาสน์แก่สัตตโลกทั้งปวง จึงบูชาว่าจะสั่งสอนสัตว์ด้วยประโยชน์อันใด ? วิสัยนาว่า จะให้สัตตโลกได้ซึ่งญาณทัศนะถือพระอรหันต์ จึงบูชาว่าจะ

^{๒๘๘} ประพจน์ อัครวิรุฬหการ. “มิลินทปัญหาฉบับภาษาบาลีกับฉบับภาษาจีน” ใน *บาลีสันสกฤตวิชาการ*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖. (พิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบ ๑๐๐ ปี แห่งการสถาปนามหามกุฏราชวิทยาลัย และครอบรอบ พระชนมายุ ๘๐ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก พ.ศ. ๒๕๓๖). หน้า ๙๔.

ให้สัตว์ได้ญาณทัสนะด้วยประโยชน์อันใด ? วิสัชนาว่า มีประโยชน์จะให้สัตว์บรรลู่แก่นุ
ปาติเสส นิพพาน^{๒๘๙}

ใน เปเรตถา ได้ใช้วิธีการปจฉาวิสัชนาเพื่อแสดงเหตุและผลของการประพจน์ชั่วอันทำให้ต้องกลายมา
เป็นเปรตนรก

ยังเปรตจำพวก ๑ กายยาวได้ ๒๕ เส้น นอกนกลิ้งอยู่ดุจแผ่นศิลา ไปไหนไปไม่ได้
เพลิงไหม้อยู่เป็นนิจ เหตุกำอันใด วิสัชนาว่าเปรตจำพวกนี้ เมื่อยังเป็นมนุษย์นั้นทำอันตราย
แก่ของสงฆ์

ยังเปรตจำพวก ๑ ตัวจมอยู่ในภูเขาเพียงสะดือไฟไหม้อยู่เป็นนิจกาล เหตุกำอันใด
วิสัชนาว่า แต่ก่อนเปรตจำพวกนี้รูกเอาที่นาและที่สวนแห่งสงฆ์มาเป็นของตน

ยังเปรตจำพวก ๑ ไถนาอยู่ทั้งกลางวันกลางคืน กินเปลวเพลิงอันเกิดขึ้นแต่ตัวโคและ
ไถกะตัก(ปฏัก) เป็นอาหาร เพลิงไหม้กายอยู่เป็นนิจ กำอันใดให้ผล วิสัชนาว่า เปรตพวกนี้
กลีกปรุไถ แต่ก่อนเป็นชาวนาแบกไถเพื่อจะไถนา ชาวบ้านชักชวนไปบูชาพระพุทธรูป
บุรุษพวกนั้นประมาณว่า ถ้าพระจำไถนาให้เรา ๆ ก็จะไปบูชาพระเจ้า ๆ ไม่ไถนาให้เรา ๆ
ก็ไม่บูชาพระพุทธรูปแล้วมินา กมมิบาเคน กรรมสัปมาทเท่านี้ให้ผล จึงมาเกิดเป็น
เปรตไถนา^{๒๙๐}

ลักษณะที่สองของการปจฉา วิสัชนา คือ การแสดงให้เห็นการโต้ตอบกันระหว่าง ๒ ฝ่าย เช่น ในตอน
ที่นางสีเวยยกาต้องการทดสอบปัญญาของพระศรีวิราชนางตั้งปริศนาว่า

นางสีเวยยกา	ฝ่าพระบาทเสด็จมาแต่ไหน
ศรีวิชัย	ไม่ทราบเลยนางผู้เจริญ
นางสีเวยยกา	ก็ฝ่าพระบาทจะเสด็จไปไหน
ศรีวิชัย	ไม่ทราบเลยเหมือนกันแลนาง
นางสีเวยยกา	ฝ่าพระบาทไม่ทรงทราบหรือ
ศรีวิชัย	ทราบอยู่นางผู้เจริญ
นางสีเวยยกา	ฝ่าพระบาททรงทราบหรือ
ศรีวิชัย	ไม่ทราบเลยนางผู้เจริญ

พระนางทูลถามปัญหาทั้ง ๔ ข้อกะพระโพธิสัตว์อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทูลถามความแห่งปัญหาอีก จึงทูล
ซักว่า เมื่อหม่อมฉันทูลถามว่า ฝ่าพระบาทเสด็จมาแต่ไหน รับสั่งไม่ทราบเพราะเหตุไร

ศรีวิชัย ก็ทรงทราบที่ที่ฉันมาแล้ว แต่ตรัสถามว่ามาแต่ไหน เป็นเหมือน

^{๒๘๙} ปฐมสมโพธิ, หน้า ๗๙.

^{๒๙๐} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๒๗

ถามตรัสว่ามาแต่ไหนจึงได้มาเกิดในที่นี้ ก็ฉันไม่ทราบในข้อนี้ ฉันจึงตอบว่าไม่ทราบ

นางสีเวยยกา ก็ที่ทูลถามว่าฉันจะเสด็จไปไหน ก็รับสั่งว่าไม่ทราบเพราะเหตุไฉน

ศรีวิชัย ข้อนี้ก็เหมือนทรงซักถามว่า เคลื่อนจากอัทธานนี แล้วจักเกิดในที่ไหน ฉันไม่ทราบในข้อนี้ จึงตอบว่าไม่ทราบ

นางสีเวยยกา เมื่อเช่นนั้นทำไมหม่อมฉันทูลถามว่า ไม่ทรงทราบหรือ กลับรับสั่งว่าทราบ

ศรีวิชัย ธรรมดาบรรณธรรมเป็นสภาพเที่ยงเป็นสภาพยั่งยืน ด้วยเหตุนี้ฉันจึงตอบว่าทราบอยู่

นางสีเวยยกา เมื่อเช่นนั้นเหตุไฉนหม่อมฉันทูลถามว่า ทราบทราบหรือ กลับรับสั่งว่าไม่ทราบ

ศรีวิชัย ฉันไม่ทราบว่าตัวฉันจะดับจิตในกาลมีเวลาเข้าเป็นต้น จึงได้กล่าวว่าไม่ทราบ^{๒๙๑}

การปุจฉา-วิสัชนาในลักษณะนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนเกี่ยวกับความคิดเรื่องปัญญา เพราะจะเห็นการโต้ตอบกันระหว่างสองฝ่าย การปุจฉา-วิสัชนาเรื่องเดียวกันนี้ยังปรากฏในรูปแบบร้อยกรองในลิลิตศรีวิชัยชาดกของเจ้าพระยาพระคลัง (หน)

เอะทะโวะจะ ตริแล้วตรัสคำวอน ถ้าภูธรเสด็จมา แต่ถานาที่ใด นะชานามิ พระศรีวิชัยก็สนอง ฟีบปองเห็นเหตุ ว่ามาประเทศใดเลย นุชเฉลยถามเล่า พระเจ้าเสด็จมาฟี่ จะกลับลิ้แดนไกล พระกล่าวไขไปแจ้ง นางแสรังซึกเป็นกล ภูวดลรับรู้ธา ชานามิ พระว่าอือออทราบ นางกราบทูลว่าแจ้งธา นะชานามิ พระบอกปือปฎิเสธ เหตุนี้ฟีบรู้ สาปิ เอวัง มะหาสัตตัง พระนุชผู้ปรีชา ถามปัญหาสี่ข้อ ย่นย่อบพิสดาร นฤบาลวิสัชนา ซึ่งปรีศนาเทวี ว่าจรลีมาแต่ใด จะกลับไปต่งธา ข้อนี้คือฟีบ้งเกิด บรู้กำเนิดแต่ใด จักอุบัติไปรับรู้ภพ หนึ่งท่วจบสบสัตว์ ย่อมวิบัติบรรลัย ห่อนพันภัยมัจจุราช หนึ่งบรูวาระวันวาย ว่าเข้าสายกายคำประณมย่ำจวบรุ่ง มุ่งประมาณมิแท้ เพราะฉะนี้แล จึงแจ้งสัตยา...^{๒๙๒}

แม้ว่าจะเป็นร้อยกรองแต่ก็สามารถแสดงการปุจฉา-วิสัชนาได้อย่างคมคาย และเป็นลีลาที่สื่อสารเรื่องปัญญาได้อย่างชัดเจน เพราะตัวละครได้ใช้ปฏิกิริยาความรู้ในการโต้ตอบกัน

^{๒๙๑} ศรีวิชัย, หน้า ๙-๑๐.

^{๒๙๒} ลิลิตศรีวิชัยชาดก, หน้า ๑๘๖.

การบูชา-วิสาขเป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่มุ่งการอธิบาย ขยายความรู้ทางพุทธธรรมให้กว้างขวางลึกซึ้งมากขึ้น การบูชา-วิสาขจึงมีความสำคัญต่อการดำเนินเรื่องในวรรณกรรมไทย พระพุทธศาสนา ที่ต้องการให้ความรู้ความเข้าใจเรื่องทางพระพุทธศาสนาอย่างรอบด้าน

กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยนั้น เมื่อพิจารณาจากการสร้างสรรค์ การเรียบเรียงเพื่อนำเสนอ จะเห็นได้ว่ามีความเป็นระบบ ระเบียบ สละสลวย ประณีต เนื่องด้วยพระธรรมคำสอนมีความยาก และละเอียดลึกซึ้ง จึงต้องมีการทำให้เข้าใจง่าย และเห็นเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยเป็นส่วนสำคัญที่สามารถสร้างจินตภาพ เกิดอารมณ์ความรู้สึก และประสบการณ์ กระตุ้นปัญญาให้เกิดกระบวนการพัฒนาความคิดเพื่อเข้าใจสาระธรรมทางพุทธศาสนานั้น นำไปสู่การเข้าใจแนวคิดและคุณค่าของวรรณกรรม ทั้งยังสามารถตอบสนองทางอารมณ์สุนทรีย์ และให้คุณค่าความรู้ทางธรรมอย่างเต็มเปี่ยม ซึ่งเป็นสิ่งที่ประกอบกันได้อย่างกลมกลืน

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในฐานะพุทธศิลป์ เป็นศิลปะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ที่สื่อความคิดโดยผ่านสัญลักษณ์และศิลปะที่เป็นรูปธรรมแทนความคิดนามธรรม หลักของพุทธศิลป์คือการสื่อพุทธศาสนธรรม ซึ่งมีความงามทางศิลปะเป็นเครื่องมือของการเข้าใจเนื้อหาพุทธธรรม พุทธศิลป์มีลักษณะของศิลปะซึ่งประกอบไปด้วย

- ๑) ความรู้สึกแรงกล้าที่ตลใจให้ศิลปินใครถ่ายทอดความรู้สึกนั้นให้ผู้อื่นชม
- ๒) การแสดงความรู้สึกนั้น โดยใช้ฝีมืออันประกอบด้วยความสันทัดและความสามารถ และ
- ๓) สิ่งที่แสดงนั้นจะต้องมีสัดส่วนที่ประกอบเข้าเป็นหน่วยที่สมบูรณ์ คือ มีเอกภาพ^{๒๙๓}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจึงจัดเป็นงานพุทธศิลป์ซึ่งสร้างจากศรัทธาทางพระพุทธศาสนา ในขณะเดียวกันก็เป็นงานพุทธศิลป์ที่สร้างให้เกิดความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน วรรณกรรมในฐานะพุทธศิลป์ จึงเป็นหลักสำคัญของการเผยแพร่พระศาสนาให้กว้างขวางมากขึ้น

ในการสร้างสรรค์วรรณกรรมไม่ว่าเรื่องใดก็ตาม กลวิธีถือเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่ผู้แต่งต้องพิจารณาเลือกสรรเพื่อนำมาใช้รังสรรค์วรรณกรรมเรื่องนั้น ๆ ที่ผู้รังสรรค์ได้พิจารณาเห็นแล้วว่า จะเป็นกลวิธีที่สามารถสื่อสารสาระธรรมได้อย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวรรณกรรมไทยพุทธศาสนา ดังนั้น การศึกษากลวิธีทางวรรณศิลป์ในการสื่อสารธรรมจึงครอบคลุมทั้งในด้านที่เป็นวรรณศิลป์อันเกิดจากองค์ประกอบสำคัญคือลักษณะทางภาษา และการเรียบเรียงองค์ประกอบทางวรรณศิลป์เข้าด้วยกันอย่างประณีตเป็นเอกภาพ วรรณศิลป์ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาสัมพันธ์กับสาระธรรมพุทธธรรม

อารมณ์สะท้อนใจและลีลาวรรณศิลป์ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา อาศัยความงามเป็นพื้นฐานอย่างหนึ่งของการสร้างศรัทธาต่อพุทธธรรม เป็นเครื่องมือสำคัญยิ่งในการเข้าใจความรู้ นำผู้ศึกษาพุทธศาสนา

^{๒๙๓} พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, ภาษา วรรณคดี และวิทยาการ, กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, ๒๕๐๔, หน้า ๒๕๕-๒๕๖.

ให้เข้าถึงสัจธรรม เกิดความเข้าใจพุทธศาสนาทั้งในระดับพื้นฐานและระดับสูงตามประสบการณ์ทางศาสนาของแต่ละคน วรรณศิลป์หรือความงามนั้น นอกจากจะช่วยสร้างความแจ่มชัด ทำให้เกิดความเข้าใจในสารแล้วยังช่วยสร้างมนต์ศรัทธาต่อพุทธธรรม เป็นการสร้างและสะสมความรู้อย่างมีระบบระเบียบ วรรณศิลป์จึงเป็นเครื่องมือในการสร้างความเข้าใจต่อพุทธศาสนา ความงดงามที่มีใช้ความงามที่รับรู้ได้ทางผัสสะเท่านั้น แต่ผัสสะนั้นได้ส่งสารไปสู่จิตเป็นปัจจัยให้รู้จักความดี ความงาม สามารถกระทบจิตใจอันสร้างให้เกิดปัญญาความรู้

๒.๔ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมมุ่งประโยชน์

วรรณกรรมพระพุทธศาสนา คือวรรณกรรมที่มีสาระเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ความเกี่ยวข้องดังกล่าวนี้ มีหลายลักษณะกล่าวคือ ความเกี่ยวข้องในแง่ที่มาของเนื้อหา รูปแบบ ความเกี่ยวข้องในแง่หลักธรรมคำสอนที่นำเสนอพุทธธรรมเพื่อมุ่งสั่งสอน หรือการความเกี่ยวข้องในแง่เหตุการณ์ ข้อเท็จจริง เช่น แสดงความเจริญของพระพุทธศาสนาในสังคม ซึ่งปรากฏในวรรณกรรมประเภทบันทึกเหตุการณ์อันเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาด้วย

สิ่งสำคัญของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยคือการมุ่งเน้นเสนอสาระพุทธธรรม กล่าวคือ ไม่ว่าจะป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่เน้นการนำเสนอธรรมะข้อคำสอน หรือเหตุการณ์เชิงประวัติศาสตร์ก็ตาม เป้าหมายสำคัญของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาทุกเรื่องคือมุ่งการเสนอพุทธธรรมเพื่อเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาความคิดและการดำเนินชีวิต นอกเหนือจากเรื่องสุนทรีย์ภาพและอารมณ์สะเทือนใจ

เมื่อศึกษาภาพรวมของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาแล้ว จะเห็นได้ชัดเจนว่าวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมที่มุ่งประโยชน์ ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงในหัวข้อก่อนหน้านี้ว่าวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาซึ่งสร้างสรรค์จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาและปกรณ์วิเสสนั้น มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับหลักการทางพระพุทธศาสนา และการนำเสนอเรื่องมีใช้เพียงเพื่อการสร้างความสะเทือนอารมณ์เท่านั้น แต่ความสะเทือนอารมณ์จะเป็นทางหรือประตูนำไปสู่ความรู้ความเข้าใจในสาระคำสอน และที่สำคัญคือเพื่อให้เกิดการนำไปใช้ หรือปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ได้ในชีวิตจริง ประโยชน์นี้คือประโยชน์สำหรับตนเอง และประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวม ดังนั้นวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจึงสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในชีวิตได้สำหรับศาสนาพุทธ ความรู้มีไว้เพื่อเปลี่ยนตัวมนุษย์เอง เพราะศาสนาพุทธเชื่อว่า ไม่ว่าเราจะสามารถควบคุมธรรมชาติได้เก่งเพียงใดก็ตาม ไม่ว่าเราจะจัดระเบียบสังคมอยู่ในรูปอุดมคติอย่างไรก็ตาม หากเราไม่จัดระเบียบความขัดแย้งภายในตัวมนุษย์ได้แล้ว ปัญหาที่แท้ของมนุษย์ก็มีอาจเยียวยาได้สมบูรณ์^{๒๙๔}

^{๒๙๔} N.P. Jacobson อ้างใน วิทย์ วิศทเวทย์, *ปรัชญาทรรศน์: พุทธปรัชญา*, หน้า ๔๒.

พุทธธรรมมีสาระสำคัญที่แสดงให้เห็นโลกและชีวิตของมนุษย์ พระพุทธศาสนามุ่งเสนอให้มนุษย์เข้าใจตนเองก่อนเป็นเบื้องต้น เพราะเมื่อเข้าใจตนเองแล้ว จึงจะสามารถพัฒนาตนเองและสังคมได้ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาส่วนหนึ่งได้ทำให้มนุษย์เกิดความเข้าใจตนเองถึงที่มาของตน เช่น ความคิดเกี่ยวกับไตรภูมิ ที่ได้อธิบายให้เข้าใจกำเนิดของมนุษย์ และความเป็นมนุษย์ที่ประกอบด้วยรูปขันธ์ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งก่อให้เกิดความเป็นมนุษย์ที่มีร่างกายและอารมณ์ความรู้สึก

ความเข้าใจเรื่องความเป็นมนุษย์ที่มีร่างกายและอารมณ์ความรู้สึกนั้น อยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ คือ ไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันเป็นภาวะของการเปลี่ยนแปลงไม่หยุดนิ่งแน่นอน สิ่งที่เราเรียกว่าไตรลักษณ์ทำให้มนุษย์ต้องเผชิญกับแปรเปลี่ยน และเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความทุกข์ เพราะโดยธรรมชาติมนุษย์มีลักษณะยึดติด มีความต้องการไม่สิ้นสุด มีความอยากและไม่อยาก ซึ่งก็คือ กิเลสตัณหา ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ และต้องเผชิญกับความทุกข์อย่างหนักเพื่อไม่สามารถละลดได้ ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้เสนอให้เห็นความทุกข์ของมนุษย์ ปัญหาที่ต้องเผชิญ การรับมือและการแก้ปัญหา ซึ่งก็คือการการจำลองชีวิตและธรรมชาติของโลกที่ต้องเป็นไป

จึงเห็นได้ว่าสิ่งที่เป็นธรรมชาติของมนุษย์ตั้งแต่องค์ประกอบความเป็นมนุษย์ และภาวะที่มนุษย์ต้องเผชิญ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ล้วนแสดงภาวะของชีวิตที่เป็นทุกข์ ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ออกแสวงหาทางเพื่อให้พ้นจากความทุกข์ ไม่ต้องเผชิญกับสิ่งเหล่านี้อีกต่อไป โดยทรงออกผนวชแสวงหาหนทางและวิธีการเพื่อการพ้นทุกข์ จนตรัสรู้อรุณรังสี รวมถึงหลักคำสอนเรื่องอื่น ๆ ที่ประกอบกันเพื่อให้ถึงความดับทุกข์คือนิพพาน คำสอนของพระพุทธเจ้าจึงเกี่ยวข้องกับทุกข์และการดับทุกข์

สมเด็จพระพุทธเจ้าทั้งปวงได้เว้นเสียหามีได้ ย่อมตรัสเทศนาเหมือนกันทุกๆ พระองค์ เพื่อจะให้บังเกิดธรรมสังเวตแก่บุคคลผู้ได้สดับ พิจารณาเห็นทุกในนรก แล้วก็เห็นแจ้งในทุกข์ อริยสัจ แล้วก็เห็นเหตุที่จะได้ปฏิบัติตามมรรคสัจ แล้วก็เห็นเหตุจะให้ละเสียซึ่งสมุทัยสัจ กล่าวคือตัณหา เมื่อละสมุทัยสัจเสียได้แล้ว ก็จะทำให้แจ้งซึ่งนิโรธสัจคือพระนิพพาน^{๒๙๕}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องชีวิตที่เป็นทุกข์ สาเหตุของความทุกข์อันมาจากกิเลส ตัณหา ความเปลี่ยนแปลง และนำเสนอหนทางเพื่อนำไปสู่การดับทุกข์ ซึ่งเมื่อพิจารณาภาพรวมของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาก็พบว่าได้นำเสนอเรื่องกระบวนการของชีวิต ทุกข์ และความดับทุกข์เป็นเนื้อหาสำคัญ ซึ่งนำเสนอทั้งผ่านโครงเรื่อง ตัวละครและนำเสนออย่างตรงไปตรงมา ผู้วิจัยจึงเห็นว่า วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมมุ่งประโยชน์ ซึ่งเป็นประโยชน์ที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม เกิดขึ้นกับตนเองและสังคม รวมถึงประโยชน์ในโลกนี้ และโลกหน้าด้วย การได้รับประโยชน์จากวรรณกรรมในระดับใดก็ตาม ขึ้นอยู่กับความสามารถและประสบการณ์ทางศาสนาของผู้เสพวรรณกรรมด้วย บางคนอาจได้รับประโยชน์ในระดับต้นคือการเข้าใจสารและนำไปสู่การประพฤติดีมีศีลธรรมจรรยาในกรอบ

^{๒๙๕} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๑๙.

ของพระพุทธศาสนา ทำให้ได้ผลตอบแทนในทางที่ดีและมีความสุขพึงพอใจ บางคนอาจเกิดปิติจากการได้รับรู้จริยวัตรอันดีงามและนำไปเป็นตัวอย่างของการประพฤติธรรม บางคนอาจนำไปสู่การปฏิบัติระดับสูงขึ้น เพื่อให้ถึงมิติทางศาสนาที่ลึกซึ้งมากกว่า

คำว่าประโยชน์นี้ ผู้วิจัยได้อาศัยแนวคิดเรื่องประโยชน์ ๓ ระดับ พระธรรมปิฎก ได้อธิบายไว้ดังนี้

๑. ทิฏฐิธัมมิกัตถะ ประโยชน์บัดนี้ ประโยชน์ชีวิตนี้หรือประโยชน์ปัจจุบัน เป็นจุดหมายขั้นต้นหรือจุดหมายเฉพาะหน้า หมายถึงประโยชน์อย่างที่ย่อมเห็นๆ กันอยู่ ที่เข้าใจกันง่ายๆ เกี่ยวกับชีวิตประจำวัน เป็นเรื่องชั้นนอก หรือเรื่องธรรมดาสามัญที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ ได้แก่ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ หรือทรัพย์สิน ฐานะเกียรติ ไม้ตรี ชีวิตคู่ครองที่เป็นสุข เป็นต้น รวมถึงการแสวงหาสิ่งเหล่านี้โดยทางชอบธรรม การปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านี้โดยทางที่ถูกต้อง การใช้สิ่งเหล่านี้ทำตนและคนที่เกี่ยวข้องให้มีความสุข การอยู่ร่วมกันด้วยดี ปฏิบัติหน้าที่ต่อกันอย่างถูกต้องในระหว่างมนุษย์เพื่อความสุขร่วมกัน

๒. สัปรายิกัตถะ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งกว่าที่จะมองเห็นกันเฉพาะหน้าหรือผิวเผินในภายนอก เกี่ยวกับชีวิตด้านใน หรือประโยชน์ด้านคุณค่าของชีวิต เป็นจุดหมายขั้นสูงขึ้นไป เป็นหลักประกันชีวิตเมื่อละโลกนี้ไป หรือเป็นเครื่องประกันการได้คุณค่าที่สูงล้ำเลิศยิ่งกว่าสิ่งที่จะพึงได้กันตามปกติในโลกนี้ ได้แก่ ความเจริญงอกงามแห่งชีวิตจิตใจ ที่ก้าวหน้าเติบโตใหญ่ขึ้นด้วยคุณธรรม ความใฝ่ฝันในทางศีลธรรม ในเรื่องบุญเรื่องกุศล ในการสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม กิจกรรมที่อาศัยศรัทธาและความเสียสละ การมีความมั่นใจในคุณธรรม มีความสงบสุขทางจิตใจ การรู้จักปิติสุขที่ประณีตด้านใน ตลอดจนคุณวิเศษที่เป็นผลสำเร็จทางจิต คือ ฌานสมาบัติ (เดิมรวมถึงการตรัสรู้ที่เป็นปรมาตมด้วย) เป็นขั้นที่ผ่อนคลายความยึดติดผูกพันในวัตถุ ทำให้ไม่ยอมตีค่าผลประโยชน์ด้านามิสสูงเกินไปจนจะต้องมุ่งไขว่คว้ายอมสยบให้ หรือเป็นเหตุต้องกระทำความชั่วร้าย หันมาให้คุณค่าแก่คุณธรรมความดีงาม รู้จักทำการด้วยความไฝธรรม รักความดีงาม รักคุณภาพของชีวิต และความเจริญงอกงามของจิตใจ

๓. ปรมัตถะ ประโยชน์อย่างยวดยิ่ง หรือประโยชน์ที่เป็นสาระแท้จริงของชีวิต เป็นจุดหมายสูงสุดหรือที่หมายขั้นสุดท้าย ได้แก่การรู้แจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันคติธรรมดาของสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต มีจิตใจเป็นอิสระโปร่งโล่งผ่องใส ไม่ถูกบีบคั้นคับข้องจำกัดด้วยความยึดติดถือมั่นหวั่นหวาดของตนเอง ปราศจากกิเลสเผาลนที่ทำให้เศร้าหมองขุ่นมัว อยู่อย่างไร้ทุกข์ ประจักษ์แจ้งความสุขประณีตภายในที่สะอาดบริสุทธิ์สิ้นเชิง อันประกอบพร้อมด้วยความสงบเยือกเย็นสว่างไสวเบิกบาน โดยสมบูรณ์ เรียกว่าวิมุตติ และนิพพาน^{๒๙๖}

^{๒๙๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม*, กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓, หน้า ๕๙๔-๕๙๕.

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมมุ่งประโยชน์ กล่าวคือ การนำเสนอสาระธรรมเพื่อประโยชน์สามระดับ คือระดับต้น ระดับกลาง และระดับสูงสุด วรรณกรรมพระพุทธศาสนาได้ทำหน้าที่ให้อรรถประโยชน์ดังกล่าวนี้ในเชิงสั่งสอน และแสดงให้เห็นเป็นรูปธรรมด้วยวรรณศิลป์ อย่างไรก็ตาม การให้อรรถประโยชน์เชิงศาสนานี้ขึ้นอยู่กับความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์ในการตีความทางศาสนาของผู้เสพวรรณกรรมด้วย โดยที่แม้จะได้รับเพียงประโยชน์ในระดับต้น ก็ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญไปสู่การพัฒนาในระดับสูงต่อไป อย่างน้อยวรรณกรรมก็ฉายภาพที่เป็นรูปธรรมเพื่อให้นำไปสู่ความเข้าใจเชิงนามธรรม ผ่านอารมณ์สะท้อนใจและกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่หลากหลาย ซึ่งอาจมิใช่การสอนหลักพุทธธรรมในระดับที่ลึกซึ้งมากนัก แต่อาศัยความงามเพื่อให้เข้าถึงความรู้และความจริง แนวคิดเรื่องประโยชน์นี้สำคัญต่อการพิจารณาวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา เพราะจะทำให้เข้าใจแนวคิดของวรรณกรรม คุณค่าและบทบาทของวรรณกรรมด้วยทางหนึ่ง

๒.๔.๑ หลักธรรม: การสร้างความเข้าใจโลกและชีวิต

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้นำเสนอให้เห็นความเป็นไปของชีวิตตั้งแต่การเกิดรูปขันธ์ ที่ทำให้เกิดเป็นมนุษย์ การดำเนินชีวิต การแก้ปัญหา และทางออกของชีวิตที่นำเสนอผ่านองค์ประกอบทางวรรณกรรม นอกจากนี้ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่มุ่งนำเสนอสาระธรรมจำนวนมาก ก็เป็นเรื่องที่มุ่งสร้างความเข้าใจพุทธธรรมที่สัมพันธ์กับชีวิตและโลก แสดงธรรมชาติของมนุษย์และความเป็นไปของโลกที่มีการผันแปรอยู่ตลอดเวลา ซึ่งภายใต้การอธิบายความเป็นไปของชีวิตและโลกนี้ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทย ได้นำเสนอสาระคำสอนพุทธธรรมเรื่องต่าง ๆ ที่สำคัญต่อการสร้างความเข้าใจโลกและชีวิต ได้แก่ หลักเรื่องกรรม ไตรลักษณ์ และกิเลสตัณหา ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกันอันก่อให้เกิดทุกข์ และแนวทางการแก้ปัญหา

กรรม – วิชา: วัฏจักรของชีวิต

ความคิดเรื่องกรรม-วิบากเป็นสาระคำสอนที่ปรากฏในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง เป็นหลักคิดสำคัญที่ช่วยอธิบายความเป็นไปของมนุษย์ เป็นหลักของเหตุ-ผล ที่สัมพันธ์กัน พระพุทธเจ้าตรัสว่า สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีต^{๒๔๗} กรรมในทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นกฎธรรมชาติ เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นเป็นเหตุ-ผล ทุกการกระทำย่อมมีผลเกิดขึ้นเป็นวัฏจักรที่ต่อเนื่องกัน

พระธรรมปิฎก ได้อธิบายความคิดเรื่องกรรมว่า พระพุทธศาสนาสอนหลักความจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรมหรือนามธรรม เป็นวัตถุหรือเป็นเรื่องจิตใจ ไม่ว่าชีวิตหรือโลกที่แวดล้อมอยู่ก็ตาม ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เป็นเรื่องของปัจจัยสัมพันธ์ ธรรมดาที่ว่านี้มองด้วยสายตาของมนุษย์เรียกว่ากฎธรรมชาติ เรียกในภาษาบาลีว่านิยามแปลว่ากำหนดอันแน่นอน ทำนอง

^{๒๔๗} จูฬกัมมวิภังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก เล่ม ๓ ภาค ๒, หน้า ๒๕๑.

หรือแนวทางที่แน่นอนหรือความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอน เพราะปรากฏให้เห็นว่าเมื่อมีเหตุปัจจัยอย่างนั้นๆ แล้วก็จะมีความเป็นไปอย่างนั้นๆ แน่แน่นอน

กรรมนิยามกฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ คือกระบวนการก่อการกระทำ และการให้ผลของการกระทำ หรือพูดให้จำเพาะลงไปอีกว่า กระบวนการแห่งเจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ต่างๆ พร้อมทั้งผลที่สืบเนื่องออกไป อันสอดคล้องสมกัน เช่นทำกรรมดีมีผลดีทำกรรมชั่วมีผลชั่ว เป็นต้น^{๒๙๘}

กรรม แปลตามศัพท์ว่าการทำงานหรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่า หมายถึงการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความตั้งใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม^{๒๙๙}

กรรมนั้นเมื่อจำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ ย่อมแบ่งได้เป็น ๒ อย่าง คือ

๑. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือโลภะ โทสะ หรือโมหะ

๒. กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี หรือกรรมดี หมายถึงการกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ

แต่ถ้าจำแนกตามทวาร คือ ทางที่ทำการหรือทางแสดงออกของกรรม จัดเป็น ๓ คือ

๑. กายกรรม กรรมทำด้วยกายหรือการกระทำทางกาย

๒. วจีกรรม กรรมทำด้วยวาจาหรือการกระทำทางวาจา

๓. มโนกรรม กรรมทำด้วยใจหรือการกระทำทางใจ

เมื่อจำแนกให้ครบตามหลักสองข้อที่กล่าวมาแล้ว ก็จะมีกรรมรวมทั้งหมด ๖ อย่างคือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แต่ละอย่างที่เป็นอกุศลกับกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แต่ละอย่างที่เป็นกุศล^{๓๐๐}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร) ได้สรุปแนวคิดเรื่องกรรมว่ามีหลักสำคัญ ดังนี้

๑. พระพุทธศาสนาแสดงว่ามีกรรม ใครทำดีก็เป็นกุศลกรรมติดตัวอยู่ ใครทำชั่วก็เป็นอกุศลกรรมติดตัวอยู่

^{๒๙๘} พุทธธรรม, หน้า ๑๕๒-๑๕๓

^{๒๙๙} พุทธธรรม, หน้า ๑๕๗.

^{๓๐๐} พุทธธรรม, หน้า ๑๕๙-๑๖๐.

๒. พระพุทธศาสนาแสดงว่ามีกรรมวิบาก คือผลของกรรม ผลที่ดีเกิดจากกรรมที่ดี ผลที่ชั่วเกิดจากกรรมที่ชั่ว ไม่สับสน เหมือนอย่างผลมะม่วงเกิดจากต้นมะม่วง ผลขนุนเกิดจากต้นขนุนหวานพืชเช่นไร ก็ได้ผลเช่นนั้น

๓. พระพุทธศาสนาแสดงว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน คือตัวเราเองทุก ๆ คน เป็นเจ้าของกรรมที่เราทำและเป็นเจ้าของผลของกรรมนั้น ๆ ด้วย เมื่อตัวเราทำดี ก็มีกรรมดีติดตัวและต้องได้รับผลดี เมื่อตัวเราเองทำไม่ดีก็มีกรรมชั่วติดตัวและต้องได้รับผลชั่วไม่ดี จะปิดกรรมที่ตัวเราเองทำให้พ้นตัวออกไป และจะปิดผลของกรรมให้พ้นตัวออกไปด้วยหาได้ไม่ ต้องเป็นผู้รับผิดชอบต่อกรรมของตนเอง ^{๓๐๑}

ความคิดเรื่องกรรม เป็นพุทธธรรมที่ใช้อธิบายเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์และโลกได้ทั้งหมด ปราภฏการณที่เกิดขึ้นหรือเหตุการณ์ทั้งหลายล้วนมีที่มาและมีผลที่ตามมาด้วย หลักกรรมเป็นธรรมชาติที่มนุษย์ทุกคนต้องพบ เรื่องกรรมยังจำแนกพฤติกรรมของมนุษย์ในแง่ความดี ความชั่ว ที่มีผลของการกระทำรองรับ ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่องได้นำเสนอความคิดเรื่องกรรม กรรมดี กรรมชั่ว เพื่อแสดงให้เห็นว่าทุกสิ่งทีกระทำมีผล และผลที่เกิดขึ้นย่อมมาจากการกระทำในอดีต ซึ่งเป็นหลักคิดสำคัญทางพระพุทธศาสนา

สัตว์อันประพฤติกี่กายสุทฺถจริต วีสุทฺถจริต มโนสุทฺถจริตอย่างนั้น ครั้นทำลายเบญชะนัธ แล้วก็ไปเกิดในสุคะตภพ คือมนุษย์และสวรรค์ สัตว์อันทำกัมอันลามกหยาบช้า มีกายทุจฺจริต เปนต้น ก็ไปเกิดในทุติคือนรกแลเปรตเปนอาทิ ที่บาปถึงคุณถึงนั้นก็ไปบังเกิดในยมโลกย์ ^{๓๐๒}

หากวิเคราะห์จากวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาขาดก่อกมเข้าใจได้อย่างชัดเจนว่า กรรม-วิบากเป็นสิ่งที่คู่กัน เป็นเหตุและผลที่เกี่ยวข้องกัน ขาดกเป็นตัวอย่างที่เด่นชัดในการนำเสนอเรื่องกรรม จำนวนวรรณกรรมพระพุทธศาสนาขาดกในสังคมไทยนั้นมีมากมายหลายเรื่อง กล่าวได้ว่าเป็นประเภทของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุด และมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนามากที่สุดด้วย

ขาดกเป็นเรื่องของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติต่าง ๆ ก่อนที่จะสำเร็จตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ขาดกรู้จักกันดีว่าเป็นเรื่องอดีตพระโพธิสัตว์ที่เคยกระทำความกรรมทั้งดีและชั่ว เพื่อสร้างบารมี เรียนรู้โลกและชีวิตเพื่อให้ตนพ้นทุกข์ ได้ประสบพบกับความเป็นไปของโลกและสรรพชีวิต อันเนื่องด้วยผลกรรมที่ทำให้ต้องพบวิบากหรือผลแห่งกรรมนั้น การกระทำหรือผลกรรมนั้นดำรงอยู่เกิดขึ้นและดับไป เนื้อหาของขาดกแสดงให้เห็นวัฏจักรชีวิตที่เป็นทุกข์ ซึ่งพระพุทธองค์ได้ประสบด้วยตัวเอง เรื่องราวในอดีตชาติทั้งหลายเป็นกรรมที่ส่งผลให้พระโพธิสัตว์ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

^{๓๐๑} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร), *หลักพระพุทธศาสนา*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙, หน้า ๑๘๔.

^{๓๐๒} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๑๙.

พฤติกรรมเหตุการณ์ความทุกข์ของตัวละครทั้งหลายนั้นเป็นสิ่งที่เสนอให้เห็นแนวคิดเรื่องกรรมเป็นปัจจัยเหตุผลที่ทำให้เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ เช่น ในสมุทรโฆษคำฉันท์ พระสมุทรโฆษราพึงหลังจากพระโพธิ์อุ้มสมกับนางพินทุมดี และพรากทั้งสองจากกัน ทำให้ทั้งสองกษัตริย์เป็นทุกข์หนักเพราะบังเกิดความรักใคร่ต่อกัน

บุญได้นี้โททำ	และมานำไปสมนาง
บาปได้นี้หนอปาง	มาบาราสพางาม ^{๓๐๓}
อ้าน้องนี้บาปใด	จึงจำให้ประจากเจียร
บุญไต่บำเพ็ญเพียร	จึงคืนพบประสบสอง ^{๓๐๔}

ความคิดเรื่องกรรม บุญทำให้ทั้งสองได้พบกัน กับบาปก็ทำให้พรากจากกัน แนวคิดนี้เป็นแนวคิดที่ปรากฏในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาทุกเรื่องเพื่อใช้อธิบายเหตุการณ์ของเรื่อง

กรรมเป็นหลักสำคัญที่เป็นธรรมที่ช่วยกำหนดพฤติกรรมให้คนดำเนินไปตามทางที่ถูกต้องเหมาะสม

ด้วยเป็นธรรมดาสัตว์อันเป็นโลกียะทุกตัวตน จะได้เว้นจากบุญจากบาปอันตนได้กระทำไว้ในสงสารอันมีต้นมิได้ปรากฏนั้น มิได้เว้นเลยทุกตัวสัตว์ เหตุฉะนั้น เมื่อโลกจะฉิบหาย นรกเปรต เดียรัจฉาน อสุรกายที่มีกรรมอันเอยนั้น ก็ได้ไปบังเกิดในเทวโลกที่มีกรรมอันหนักยิ่งนักอยู่นั้น ด้วยผลอกุศลกรรมอันตนกระทำทำให้ผลยังมีสืบ เมื่อโลกจะฉิบหายนั้น ก็จุติจากอบายภูมิในทีโลกจะฉิบหายไปบังเกิดในจตุรกายอันอื่นในที่อันจักรวาลมิได้ฉิบหาย เพราะเหตุสัตว์เหล่านั้นเป็นคนกักขละหยาบช้า กระทำกุศลกรรมเนื่อง ๆ เป็นอาจิณกรรม อย่างเทวทัตเถระเป็นคนกักขละหยาบช้า ถ้าสมเด็จพระพุทธเจ้ามีทรงพระกรุณาเอามาบวชไว้ในพระศาสนา และเป็นฆราวาสอยู่นั้น จะได้ทำกุศลกรรมต่าง ๆ เป็นอาจิณกรรม จะกระทำผลบาปอันมิได้สิ้นสุด นี่ทรงพระมหากรุณาเอามาบวชไว้ จึงทำสังฆเมตตยุงสงฆ์ให้แตกจากกัน กรรมนั้นกำหนดมิได้ ไปเสวยทุกขเวทนาในอเวจีนรก แต่อันตรภพหนึ่ง คือ แต่อายุสรรพสัตว์ถอยลงไป ๑๐ ปีแล้วกลับขึ้นไป อสงไขยหนึ่ง แลถอยลงมา ๑๐ ปี เทวทัตก็พ้นจากทุกขในอเวจีนรก แลสัตว์อันกักขะหยาบช้า กระทำบาปเป็นอาจิณกรรมดังพรรณนาเปรียบพระเทวทัตนี้ เมื่อโลกจะฉิบหายนั้น มิได้ไปบังเกิดในสวรรค์ จุติแล้วไปทนทุกขเวทนาในจตุรกายทุกข อันมีในจักรวาลอันมิได้ฉิบหายนั้น ดุจญาติพระเจ้าพิมพิสารอันกินของสงฆ์แลเผาโรงทานของสงฆ์แต่ครั้งศาสนาพระปุสสะนั้น ก็ได้ไปเสวยทุกขเวทนาในนรกต่าง ๆ ช้านานได้ ๙๒ กัป จนถึงภพกับนี้มาได้เป็นเปรตอดอาหารถึง ๓ พุทธรันดร ^{๓๐๕}

^{๓๐๓} สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า ๖๗.

^{๓๐๔} สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า ๑๔๘.

^{๓๐๕} ไตรภูมิโลกวินิจฉยถา สำนวนที่ ๑, หน้า ๑๔๖

แนวคิดเรื่องกรรม เป็นแนวคิดสำคัญของพระพุทธศาสนา เป็นแนวคิดที่อธิบายสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไป ในชีวิตทั้งชีวิตปัจจุบัน ซึ่งเป็นผลมาจากการกระทำในอดีต และเป็นแนวคิดที่สร้างความหวังและอุดมการณ์ในอนาคต สร้างแนวทางการปฏิบัติตนให้ดี เพื่อจะสะสมเป็นผลนำไปสู่สิ่งที่ดีขึ้น อีกทั้งเป็นแนวคิดที่เข้าใจง่าย และสามารถทำได้ง่าย เพราะนำเสนอพร้อมกับแนวคิดเรื่องทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ประโยชน์สำคัญของแนวคิดเรื่องกรรมจึงเป็นประโยชน์เบื้องต้นที่ผลต่อการประพฤติปฏิบัติดี และอาจนำไปสู่ผลที่ยิ่งใหญ่ได้ตามการสร้างสมบุญ แนวคิดเรื่องกรรมนี้ปรากฏในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง

ไตรลักษณ์: โลกและชีวิตคือความเปลี่ยนแปลง

ไตรลักษณ์เป็นลักษณะสามัญที่เป็นธรรมชาติของโลกและมนุษย์ ได้แก่ หลักการที่ว่าชีวิตไม่เที่ยงแท้แน่นอน ประกอบด้วย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือว่าไม่เที่ยงแท้ สภาพที่ทนอยู่ได้ยากคือทุกข์ และทุกสิ่งไม่มีตัวตนที่แท้จริง

ไตรลักษณ์นี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *สามัญลักษณะ* แปลว่าลักษณะทั่วไป หรือเสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวงซึ่งได้ความหมายเท่ากัน เพื่อความเข้าใจง่าย ๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์โดยย่อดังนี้^{๓๐๖}

๑. อนิจจตาความไม่เที่ยงความไม่คงที่ความไม่ยั่งยืนภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป
๒. ทุกขตาความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัวภาวะที่กดดันฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัวเพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไปจะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัวไม่ให้ความสมอยากแท้จริงหรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหาและก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน
๓. อนัตตตาความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตนความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามีก็ต้องว่ามีอยู่ในรูปของกระแสที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆอันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันเกิดดับสืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสายจึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยงเมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัยก็ย่อมมีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งและแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัวและเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้

พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายเป็นสภาวะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นชม นี่เป็นข้อกำหนดควรเบื่อหน่าย ควรคลายกำหนัด ควรหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง^{๓๐๗} ในพระสูตรนี้พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงโลกว่าเมื่อโลกสูญสิ้นนั้นจะปรากฏพระอาทิตย์ ๗ ดวง และโลกก็จะสิ้น ซึ่งโลกเป็นสังขารดังนั้น โลกจึงไม่เที่ยงแท้ด้วยเช่นกัน ความคิดเรื่องไตรภูมิสอดคล้องกับคำสอนเรื่องนี้ ในไตรภูมิได้กล่าวถึงสังขารโลกว่าเป็นสิ่งที่ต้องเสื่อม

^{๓๐๖} พุทธธรรม, หน้า ๖๘-๖๙.

^{๓๐๗} สัตตสุริยสูตร อังคุตรนิกาย สัตตกนิบาต เล่ม ๔, หน้า ๒๑๒.

อันว่าฝูงคนทั้งหลายในโลกนี้มีแต่เพียง บัณฑิตแลแพรวไปมาดังกล่าวมานี้แล ลางปางเป็นดีแล้วเป็นร้าย เป็นร้ายแล้วเป็นดี บ่หอนเที่ยงสักคาบเลย อันว่าคนในโลกนี้มีแต่เพียงเลย คนผู้มีปัญญาควรเอาอาการดังนี้ ใส่ใจแลรำพึงถึงอนิจจังสังสาร แลเร่งกระทำความบุญและธรรมจนกว่าให้พ้นจากสังสารอันมีแต่เพียงแล ให้พ้นพลันถึงสมบัติคือมหานครนิพพานอันมั่นคงอันบ่มไว้มิรู้ฉิบหาย บัณฑิตตาย บัณฑิตจาก ที่กลางที่ดียิ่งกว่าสมบัติทั้งหลายอันมีในไตรโลกนี้แล ^{๓๐๘}

หลักไตรลักษณ์นี้เป็นธรรมชาติของโลกที่สรรพสิ่งต้องเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอไม่มีอะไรคงที่ ซึ่งหลักการไตรลักษณ์ที่อธิบายธรรมชาติของมนุษย์และโลกนี้ สืบให้เห็นคำสอนเรื่องความไม่ประมาท ความไม่ยึดติดในสิ่งใดด้วย ไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณ์นี้ได้รับการนำเสนอในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง ทั้งทางตรงและทางอ้อม การดำเนินเรื่องในวรรณกรรมแสดงถึงความทุกข์ ความขัดแย้ง และแปรเปลี่ยนไม่แน่นอนอยู่ตลอดเวลา ไตรภูมิภคได้กล่าวถึงอนิจลักษณ์ ซึ่งเป็นแนวคิดเรื่องไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยงแท้แน่นอน โดยการบรรยายอย่างละเอียดให้เห็นว่า ไม่ว่าสิ่งใดก็ตามย่อมเป็นไปตามกฎธรรมชาติคือไม่มีความแน่นอนทั้งธรรมชาติแผ่นดิน ภูเขา ทุกสิ่งไม่ว่ามนุษย์ สัตว์ เทวดา หรือพรหมต่างก็ต้องพบกับความเปลี่ยนแปลงทั้งสิ้น

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาประเภทศาสนประวัติ ที่ดำเนินเรื่องทางประวัติศาสตร์ในลักษณะพงศาวดารลำดับตามเวลา ก็เสนอหลักไตรลักษณ์ของความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามกระแสแห่งเวลา จึงพบว่าวรรณกรรมประเภทศาสนประวัติได้นำเสนอความคิดเรื่องไตรลักษณ์นี้ด้วยเช่นกัน

อันว่าภาวมิได้เที่ยงแท้แน่ ย่อมยังสรรพสัตว์โลกให้พินาศฉิบหาย บุคคลจะห้ามว่าอย่าแปรปรวน อย่าเกิดแก่พยายาสัมตตายเลยจะนี้มีได้ และบุคคลผู้นั้นไปมิได้เหน้อยหน่ายในภพอันหนึ่ง แม้บุคคลเหน้อยหน่ายแล้วก็ดี แต่ทว่ามิได้กระทำซึ่งความยินดีในภพอันจะเว้นเสียจากบาปอันจะได้ให้ตนไปเกิดในทุกข์ และบุญอนุกุลตามตกแต่งให้ไปในสงสารวัฏ เมื่อรู้แล้วว่ากุศลกุศลแปดต้นเหตุแห่งทุกข์และสงสารทุกข์ และมีเหน้อยหน่ายมาหลงอยู่ด้วยขำคือโมหะอันใด บุคคลผู้นั้นก็หนาไปด้วยขำคือโมหะอันนี้นั้น

พระยามัจจุราชท่านผู้ได้พระโลกุตระอันใหญ่ เห็นปานดังนี้ยังมีพ้นความตาย จะป่วยกล่าวไปไย แก่สัตว์สามัญเราท่านทั้งหลาย ที่จะพ้นจากความตายนั้น นักปราชญ์ผู้มีปัญญา อย่าเมาชีวิตว่า อาตมานี้ยังจะมีอายุยืนไปอยู่ พึงระลึกถึงความตายเนื่อง ๆ จะได้บำเพ็ญกุศลเพราะมิได้เมาชีวิตนั้น ^{๓๐๙}

ในสังคิตยวงศ์ กล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อตอนกรุงศรีอยุธยาแตก ว่า

^{๓๐๘} ไตรภูมิภค, หน้า ๒๕๓.

^{๓๐๙} มหาวงศ์, หน้า ๖๖.

พระนครนั้นก็ฉิบหายตามกาลอย่างใด ความฉิบหายอย่างใด สิ้นอายุแล้วอย่างใด
แปรปรวนแล้วอย่างใด สาบสูญโดยประการใด (พม่าข้าศึก) จับเอาประชาชนทั้งหลายมีราชวงศ์
เป็นต้นด้วย ^{๓๑๐}

หลักไตรลักษณ์สัมพันธ์กับเรื่องเวลา เมื่อเวลาผ่านไป สิ่งต่าง ๆ ก็ต้องเปลี่ยนไปด้วย หลักไตรลักษณ์จึง
เป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา และหลักธรรมชาตินี้จะสื่อคำสอนเรื่องความไม่ประมาท เพราะเมื่อเข้าใจ
ธรรมชาติของความเปลี่ยนแปลงไม่แน่นอนแล้ว มนุษย์ควรดำรงตนในทางไม่ประมาท ในแง่ศาสนาต้องเร่ง
สร้างบุญกุศลเพื่อเป็นหลักประกันชีวิตที่ใดในอนาคต ไตรลักษณ์เป็นแนวคิดทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญที่
ได้รับการนำเสนอผ่านวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง

ตัณหา - โลภะ โทสะ โมหะ: ต้นเหตุของความทุกข์

เมื่อมนุษย์มีรูปขันธ์และอยู่ในกระแสของการเปลี่ยนแปลงตามหลักไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นสิ่งที่มนุษย์ทนได้
ยากหากพบกับความเปลี่ยนแปลงที่ตนไม่พึงใจ และอยากยึดครอง ทำให้เกิดตัณหาขึ้น และตัณหานี้เองที่เป็น
ต้นเหตุของความทุกข์ทั้งหลาย พระธรรมปิฎกอธิบาย คำว่า ตัณหา ดังนี้

ตัณหา แปลว่า ความกระหาย ความทะยาน ความอยาก ความแสหา ความรนความ
ร่าน ความกระสับกระส่าย ความกระวนกระวายไม่รู้อิ่ม หลักสำคัญที่ควรทราบเกี่ยวกับตัณหา
คือ ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ตัณหาเกิดจากเวทนาเป็นปัจจัย โดยมีวิชชาเป็นมูลราก กล่าวคือ
เมื่อบุคคลรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่น่าชอบใจหรือไม่น่าชอบใจก็ตาม แล้วเกิดความรู้สึก
สุข หรือทุกข์ หรือเฉยๆ ขึ้นในเวลานั้น ตัณหาก็คงเกิดขึ้นในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งคือ ถ้า
รู้สึกสุขก็ยินดีขึ้นชอบคล้อยตามไป ติดใจใฝ่รักอยากได้ ถ้ารู้สึกทุกข์ก็ยินร้าย ขัดใจ ชัง อยาก
เลิξηหนี หรืออยากให้สูญสิ้นไปเสีย... ตัณหาอิงอาศัยเวทนาโดยมีวิชชาเป็นตัวหนุน หรือ
ตัณหาแอบอิงเวทนาอยู่บนฐานแห่งวิชชา

ในเมื่อตัณหาใฝ่หรือผูกพันมุ่งหมายเวทนาอย่างนี้ ตัณหาจึงร่นรนหันไปหาสิ่งที่จะให้
เวทนาแก่มันได้ และสิ่งที่ตัณหาต้องการก็คือ สิ่งใดก็ตามที่จะอำนวยเวทนาอันอร่อย ซึ่งตัณหา
ชอบสิ่งทั้งหลายที่อำนวยเวทนาได้เมื่อจัดรวมเข้าเป็นประเภทแล้วก็มีเพียง ๖ อย่างเรียกว่า
อารมณ์ ๖ คือรูป เสียงกลิ่นรส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ต้องกาย) และธรรมารมณ์ (เรื่องในใจ) เฉพาะ
อย่างยิ่งอารมณ์จำพวกที่เด่นชัดกว่าเป็นรูปธรรมคือ ๕ อย่างแรกซึ่งเรียกว่ากามคุณ ๕ (ได้แก่รูป
เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่น่าใคร่ น่าพอใจ) อารมณ์ ๖ โดยเฉพาะกามคุณ ๕ นี้เป็นสิ่งที่ตัณหา
ต้องการ และเป็นที่เกิดของตัณหา โดยนัยนี้จึงขยายความหมายของตัณหาออกไปได้ว่า ตัณหา
คือความกระหายอยากในสิ่งที่ให้เวทนา หรือความกระหายอยากในอารมณ์ที่ชอบใจ หรือใน

^{๓๑๐} สังคีตียวงศ์, หน้า ๒๓๙.

ถามคุณทั้งหลาย หรือความกระหายอยากได้อารมณ์ที่ชอบใจมาเสพเสวยเวทนาอันอร่อย พุดสั้นๆว่าอยากได้หรืออยากเอา...

ตัณหาทุกอย่างมีศูนย์รวมมุ่งมาที่ตัวตน หรือเพื่ออัตตาทั้งสิ้น บทบาทและการทำหน้าที่ของตัณหาเหล่านี้ ได้เป็นตัวกำกับกับการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่ของมนุษย์ ผู้คอยพะเน้าพะนอหล่อเลี้ยงมันไว้ และเทิดทูนให้มันเป็นผู้บังคับบัญชาที่ตนจงรักเชื่อฟัง พร้อมกันนั้นมันก็เป็นแหล่งก่อปมปัญหาให้แก่ชีวิตและสังคมของมนุษย์ เป็นที่มาของความหวัง ความหวาดกลัว ความระแวง ความเคียดแค้นชิงชัง ความมัวเมาลุ่มหลง และความทุกข์ความเดือดร้อนต่างๆ รวมความว่า ตัณหาแยกออกได้เป็นอย่างหรือ ๓ ด้าน คือ

๑. ความกระหายอยากได้อารมณ์ที่น่าชอบใจ มาเสพเสวยปรนเปรอตน หรือความทะยานอยากในกามเรียกว่า *กามตัณหา*

๒. ความกระหายอยากในความถาวรมั่นคงมีอยู่คงอยู่ตลอดไป (รวมถึงใหญ่โตโดดเด่น) ของตน หรือความทะยานอยากในภพเรียกว่า *ภวตัณหา*

๓. ความกระหายอยากในความดับสิ้นขาดสูญ (รวมทั้งพราภพอันบรรจบ) แห่งตัวตน หรือความทะยานอยากในวิภพเรียกว่า *วิภวตัณหา* ^(๓๑๑)

ตัณหาจึงเป็นสิ่งที่กำหนดให้มนุษย์เกิดความทุกข์ มีความโลภ โกรธ หลง พอกเป็นกิเลสตัณหาขึ้น ทำให้มนุษย์สร้างอกุศลต่าง ๆ มากมาย

นอกจากนี้ โลภะ โทสะ โมหะ ยังมีความเกี่ยวข้องกับตัณหา เพราะเกื้อเสริมกันเมื่อมนุษย์มีรูปขันธ์แล้ว สิ่งตามมาคือตัณหา และโลภ โกรธ หลง ที่ทำให้หน้าที่ให้มนุษย์มีความมัวเมา ลุ่มหลงในกิเลส อันเป็นที่มิของความสุข

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่าภิกษุทั้งหลายธรรม ๓ ประการเหล่านี้ เป็นมลทินภายใน เป็นศัตรูภายใน เป็นข้าศึกภายใน เป็นผู้จงล้างภายใน สามประการนี้คืออะไร? ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ ฯลฯ

โลภะ ก่อความเสียหาย โลภะทำใจให้กำเริบ คนไม่รู้เท่าทันว่ามันเป็นภัยที่เกิดขึ้นข้างใน โลกเข้าแล้วไม่รู้ธรรมดา โลกเข้าแล้วไม่เห็นธรรม พอกความโลภเข้าครอบงำ เวลานั้นมีแต่ความมืดตื้อ; โทสะก่อความเสียหาย ฯลฯ โมหะก่อความเสียหาย ฯลฯ (เหมือนกัน)...

โลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นข้างในตนเอง ย่อมบั่นรอนคนใจบาป เหมือนขุยไผ่บั่นรอนต้นไผะนั้น...

แม้ตัวโลภะเองก็เป็นอกุศล, คนโลภแล้วปรุงแต่งกรรมใดด้วยกายวาจาใจแม้กรรมนั้นก็เป็นอกุศล, คนโลภแล้วถูกความโลภครอบงำมีจิตถูกโลภะ บ่อนเสียแล้วย่อมหาเรื่องก่อความทุกข์แก่ผู้อื่น โดยฆ่าเขาบ้าง จองจำบ้าง ทำให้สูญเสียบ้าง ตาหนีโทษเอาบ้าง ขับไล่บ้างด้วยถือว่าข้าฯ

^(๓๑๑) พุทธธรรม, หน้า ๔๙๒-๔๙๓.

เป็นคนมีกำลังข้าเป็นผู้ทรงพลังแม้ข้อนั้นก็เป็นอกุศล; อกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอเนกซึ่งเกิดจาก โลภะ มีโลภะเป็นต้นเหตุ มีโลภะเป็นแดนเกิด มีโลภะเป็นปัจจัย เหล่านี้ย่อมประดังมีแก่เขาด้วย ประการฉะนี้...

แม้ตัวโทสะเองก็เป็นอกุศล...

แม้ตัวโมหะเองก็เป็นอกุศล...

ธรรมชั่วร้ายที่เกิดจากโลภะ... โทสะ... โมหะครอบงำแล้วมีจิตถูกบ่อนแล้วในปัจจุบัน นี่เองก็อยู่เป็นทุกข์มีความคั่งเครียด คับแค้นเร่าร้อน เพราะกายแตกตายไป ก็เป็นอันหวังทุกข์ได้ เปรียบเหมือนต้นสาละ ต้นตะแบก หรือต้นสะคร้อก็ตามถูกเถาย่านทราย ๓ เถาขึ้นคลุมยอดพัน รอบต้นแล้ว ย่อมถึงความไม่เจริญย่อมถึงความพินาศย่อมถึงความเสื่อมความวอดวาย...”^{๓๑๒}

ทั้งตัณหา โลภ โกรธ หลง เป็นตัวก่อให้เกิดบาป และนำไปสู่อกุศลกรรมทุกด้านทั้งกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ทั้งหมดเป็นอกุศลกรรมที่ก่อให้เกิดทุกข์ และเบียดเบียนตัวเอง

ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง ได้นำเสนอภาพของความทุกข์ของมนุษย์ผ่านตัวละคร และสิ่งที่สิ่งที่ทำให้มนุษย์มีความทุกข์ที่สำคัญคือ ตัณหา และ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นตัวต้นเหตุของความทุกข์ทั้งหลาย ผู้วิจัยจะได้นำเสนอเนื้อหาบางตอนจากบางเรื่อง เพื่อเน้นให้เห็นถึงความทุกข์ของมนุษย์อันเกิดจาก กิเลสตัณหา นำพาให้ประสบเคราะห์กรรม ตัวละครมักจะแสดงอาการและอารมณ์ของความทุกข์เพื่อสร้าง อารมณ์สะท้อนใจให้เกิดแก่ผู้เสพวรรณกรรม อันเป็นทางแสดงให้เห็นโทษของกิเลสตัณหา เพื่อให้เข้าใจว่า หากไม่อยากทุกข์ก็ให้ละและตัดกิเลสตัณหาทั้งหลาย

ความทุกข์อันเกิดจากกิเลสตัณหาที่ชัดเจนมากที่สุด ได้แก่ วรรณกรรมไตรภูมิ ได้แสดงให้เห็นโทษบาป ของการสร้างอกุศลทำให้ต้องไปตกในนรก รายละเอียดของบาปอันเกิดจากกิเลสตัณหาได้นำพาให้ไปสู่ อบายภูมิมีความซับซ้อน และทำให้เห็นทุกข์

สารภาพบาปอกุศลมากน้อยร้อยพันหมื่นแสน ย่อมอาศัยเกิดได้เพราะต้นโลก โกรธ หลง จะได้นอกออกไปกว่ารากบาป ๓ ประการนี้หาบมิได้ ถ้าห้ามใจมิให้มีโลภ โกรธ หลงแล้ว ก็ไม่มีบาปอกุศล คนก็ไม่ไปสู่ที่ผิดคือจตุรบาปภูมิ จะตกนรกหมกไหม้ ความทุกข์เวทนาใน เปรตอสุรกายดิรัจฉานนั้น ก็เพราะบาปอกุศล ๆ จะเกิดก็เพราะต้นรากบาปนั้น... ต้นรากแห่ง บุญ ๓ นั้น คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อกุศลผลบุญมากน้อยร้อยพันหมื่นแสนประการใด จะ เกิดขึ้นได้เพราะต้นรากแห่งบุญ ๓ นั้นก่อน ^{๓๑๓}

^{๓๑๒} พุทธธรรม, หน้า ๑๘๒-๑๘๓.

^{๓๑๓} ไตรภูมิโลกวินิจฉยา สำนวนที่ ๑, หน้า ๒๖๖ - ๒๖๗. มาจาก สัมมาทิฐิสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ เล่ม ๑ ภาค ๑, หน้า ๕๒๑.

วรรณกรรมไทยพุทธศาสนาที่นำเสนอเรื่องกิเลสตัณหาได้ชัดเจน ที่ควรกล่าวถึง คือ กากี เรื่องกากีมีที่มาจากชาดกในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ซึ่งมุ่งเสนอให้เห็นโทษและทุกข์ของกิเลสตัณหา ที่ตัวละครหลักทั้งสี่ ได้แก่ นางกากี พระเจ้าพรหมทัต พระยาครุฑ และคนธรรพ์ ได้ประสบร่วมกัน ไม่มีผู้ใดปราศจากความทุกข์ ตัวต้นเหตุของความทุกข์คือ กิเลสตัณหาที่ครอบงำตัวละครทั้งหมด

ท้าวพรหมทัตมีความลุ่มหลงในรูปอੰนงงามและกลิ่นกายหอมของนางกากี เช่นเดียวกับพระยาครุฑ ทำให้พระยาครุฑทำผิดคือการลักนางมาจากท้าวพรหมทัต

สองสุขสองเกษมเปรมสกันธ์	สองกมลสองสวาทไม่คลาดกัน
ครุฑลี้มลงเล่นโนนดาต	วรนาถลี้มมิ่งมไหศวรรย์
ครุฑลี้มลงเล่นสัตถันท์	สุดาจันทรลี้มพักตร์พระภัสดา
ครุฑลี้มร่อนเล่นโพนมบน	นฤมลลี้มสนทสนิทหน้า
ครุฑลี้มไล่คาบนาคา	กัลยาลี้มเล่นอุทยาน
ครุฑหลงชมทรงสมรขึ้น	นางหลงรื่นรสทิพย์พิชชาศาล
ครุฑทะเลิงหลงเชิงยุพาพาล	เยาวมลาย์หลงเล่ห์ประหลาดโลม
ครุฑหลงกลืนแก้วขจรริน	นางหลงขึ้นรสทิพย์อันฉิดโฉม
ครุฑหลงกระบวนชวนตระโบม	นางหลงโสมนัสในสุกฤณ ^{๓๑๔}

ความหลงทำให้ตัวละครไม่สามารถควบคุมความผิดชอบชั่วดีได้ ได้สร้างบาปคือการประพฤติดุสิตในกาม ก่อทุกข์ให้กับบุคคลอื่น เพราะเมื่อพระเจ้าพรหมทัตทราบก็เกิดความโกรธแค้น และเมื่อพระยาครุฑรู้ว่าคนธรรมลักลอบเข้าหานางกากี ก็เกิดความโกรธแค้น

พระยาครุฑฟังนุชสนองคำ	พิโรธข้าดั่งฟ้าคะนองสาย
ดูคู่คบขี้มาพรางชาย	จนขี้หน้ายใจชุ่มแล้วจู่จร
เสียแรงรักหักจิตไม่คิดบาป	นิยมหยาบฉกพามาสมสมร
ก็เจือใจมิให้อนาทร	ประคองนอนแนบข้างไม่ห่างกาย
เขยขึ้นดั่งวิเชียรเจียรระโน	มิรู้ไผ่ฟองข้าสล้ำสลาย
ยังไม่รับจนเราจับได้ขี้ชาย	คือนายนาฏกุเวรที่เจนกันฯ ^{๓๑๕}

เรื่องกากีจบลงที่การลงโทษนางกากี โดยการลอยแพ ซึ่งเป็นผลจากการตกเป็นทางของตัณหา

นฤบาลฟังสารสำนวนกล่าว	หทัยผว้างเพลิงประลัยหล้า
บริภาษโดยราชบัญญัติ	อ้าหญิงใจกล้ำกลำพร

^{๓๑๔} กากีกลอนสุภาพ, หน้า ๗-๘.

^{๓๑๕} กากีกลอนสุภาพ, หน้า ๒๖.

กูเป็นปิ่นไกรกรุงผดุงเดช	ใช้จะไร้อัครเรศสโมสร
อย่าพังกล่าวกลว่าให้อาวรณ์	จะเลี้ยงไว้ในนครก็หนักดิน
ทุกนิเวศน์เขตชั้นบุรีเรือง	ถ้ารู้เรื่องจะตำหนิติฉิน
ชอบแต่ใส่แพลอยในวาริน	จึงจะหมดมลทินที่นินทา
พระตรัสพลางสั่งเสวกามาตย์	ก็รับราชโองการนาถา
น่านาฏากีสีลามา	ถึงทำใส่แพแล้วลอยเอ๋ย ^{๓๑๖}

ดูเหมือนว่านางกาก็ได้รับทุกข์มากที่สุด แต่แท้จริงแล้วทั้งท้าวพรหมหัตถ์และพระยาครุฑ ต่างก็ได้รับความทุกข์ ทั้งทุกข์จากการเสียของรัก ทุกข์เพราะเสียหน้าและถูกดูหมิ่น ซึ่งความทุกข์ทั้งหลายที่ตัวละครได้รับนี้ ล้วนแล้วแต่มาจากกิเลสตัณหาทั้งสิ้น

เรื่องกาก็ เป็นตัวอย่างที่ดีของการแสดงโทษของกิเลสตัณหาที่เห็นผลได้อย่างชัดเจน รวมทั้งแสดงธรรมชาติของมนุษย์ที่ลุ่มหลงติดอยู่กับกิเลสตัณหาจนไม่สามารถยับยั้งชั่งใจได้ อย่างที่พระยาครุฑว่าการหลนนางกาก็ทำให้ไม่เกรงกลัวต่อบาป ความผิด และผลที่จะตามมา ในขณะที่นางกาก็เป็นหนึ่งในตัวแทนของกิเลสตัณหาที่นางเองก็ไม่สามารถห้ามใจได้

กิเลสตัณหาซึ่งนำมาซึ่งความทุกข์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวรรณกรรมมักแสดงให้เห็นความทุกข์อันเกิดจากความรัก เพราะความรักทำให้เกิดความทุกข์จากความสูญเสีย พลัดพราก เพราะไม่อาจห้ามใจได้ ตัณหาคือความอยากทำให้ไม่สามารถปล่อยวาง ละ ตัดได้ เช่น วิทยากรรณานิมุข ถูกวิทยากรอีกตนหนึ่งทำร้ายและแย่งภรรยาไป ก็ได้แสดงความทุกข์โศกของตน

เจ็บเหนือเจ็บเพราะพิโยคยากเหลือหยดยเทียม	
ไฟดงในแด่เกรียม	กระอุ
ทุเหนือทุเพราะว่าแพ้แก่ทรชนริปู	
อาจมันมาเบียดลุ-	ละอาย...
พี่หวังได้พบมิพบและพบทุกขคือไฟ	
ตัวตายดีกว่าไกล	อนุช
จะตายแลบมิตายถามาโคกเสมอสมรสสมุทร	
สุดแรงก็สุดสุด	รำพึง
ห้ามใจใจเย็นและใจนิตยคำนึง	
อรอันเสมอถึงอาต	มอล ^{๓๑๗}

^{๓๑๖} กากีกลอนสุภาพ, หน้า ๓๐.

^{๓๑๗} สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า ๑๓๗.

ตัวอย่างจากสมุทรโฆษได้แสดงให้เห็นความทุกข์อันเกิดจากความรัก และการพลัดพรากจากสิ่งที่รักซึ่งเป็นต้นหาอย่างหนึ่งที่ตัวละครมีอยู่ ความทุกข์เกิดขึ้นเนื่องจากไม่สามารถทนได้ที่ต้องเสียสิ่งที่ตนรักไป บทพรรณานานาอารมณ์นี้ แสดงความทุกข์ทรมานอย่างยิ่ง แม้ว่าตัวละครจะไม่ได้ทำผิดบาปอะไร แต่ความเสียใจนี้ก็เป็นผลจากต้นหา เป็นอกุศลที่น่าใจไปสู่ทุกข์ สาเหตุของความทุกข์จึงเกิดขึ้นเพราะยึดติดในความรัก

ความทุกข์ของนางมัทรี เมื่อไม่ได้พบหน้าสองกุมาร นางมัทรีเศร้าโศกเสียใจเพราะความรักความเป็นห่วงที่มีต่อพระโอรสธิดา อีกทั้งพระเวสสันดรก็ไม่แจ้งให้นางทราบาสองกุมารอยู่ที่ใด

เมื่อสมเด็จพระมัทรี เธอกราบทูลพระราชาสามีสักเท่าใด ๆ ท้าวเธอมิได้ตรัสปราศรัย จำรรจา นางยิ่งกลุ้มกลัดขัดอุระผะผ่าวร้อนช้อนพระทรวง ทรงพระกันแสงว่าจำแม่เอ๋ย แม้มิเคยได้เคืองแค้นเหมือนหนึ่งครั้งนี้ เมื่อจากบุรีทุเรศมา ก็พร้อมหน้าทั้งลูกผัวเป็นเพื่อนทุกข์ สำคัญว่าจะเป็นสุขประสาชากเมื่อยามจน ครั้นลูกหายทั้งสองคนก็ลึนคิด บังคมทูลพระสามีก็มิได้ตรัสปรานีแต่สัณนิทสน์หนอยหนึ่ง ท้าวเธอก็ซึ้งซึ้งตึงพระองค์ดูเหมือนทรงพระขัดเคืองเต็มเดือดด้วยอันใด นางก็เศร้าสร้อยสลดพระทัย ดังเอาเหล็กแดงมาแทงใจให้เจ็บจิตนี้เหลือทน อุปมาเหมือนคนไข้หนักแล้วมิหายยังแพทย์เอายาพิษมาวางซ้ำให้เวทนา เห็นชีวานี้คงจะไม่รอดไปสักก็วัน พระคุณเอ๋ย เมื่อแรกจากไอศวรรย์มาอยู่ดง ก็ปลงจิตมิได้คิดเป็นจิตสอง หวังว่าจะเป็นเกือกทองฉลองบาทยุคลทั้งคู่แห่งพระคุณผัว กว่าจะสิ้นบุญตัวตายตามไปเมืองผี อนิจจาเอ๋ย วาสนามัทรีไม่สมคะเนแล้ว พระทูลกระหม่อมแก้วจึงซึ้งซึ้งไม่พูดจา ทั้งลูกรักดังแก้วตาก็หายไป ออกเอ๋ยจะอยู่ไปไหนเวทนา อุปมาเหมือนหนึ่งพฤษภาลดาวัลย์ ย่อมจะอาสัญลงเพราะลูกเป็นแท้เพียง ถ้าแม้พระองค์ไม่ทรงเลี้ยงมัทรีไว้ จะนิ่งม้วยสลดตัดเยื่อใยไม่โปรดบ้าง ก็จะมีแต่กเพวระร่างซากศพของมัทรี อันวายชีวิโหมกลึงอยู่กลางดง เสียเป็นมันคงในครั้งนี้แล้วแล ^{๓๑๘}

กิเลสต้นหา โลก โกรธ หลง เป็นธรรมชาติของมนุษย์ที่มีอยู่ สิ่งเหล่านี้ทำให้ชีวิตเป็นเป็นทุกข์เดือดร้อน วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนานำเสนอสาระเรื่องนี้ผ่านตัวละคร ทำให้เห็นเป็นรูปธรรมถึงธรรมชาติ การเกิดขึ้น และผลอันเกิดจากกิเลสที่นำไปสู่ความทุกข์ พร้อมกันนี้ก็ได้นำแนวทางแก้ปัญหาประโยชน์จากแนวคิดเรื่องกิเลสนี้ คือการมุ่งสอนให้ละ ตัด กิเลสก็จะทำให้เกิดสุข เบาสบาย และเมื่อตัดได้ให้ระดับต้นและพัฒนาไปถึงขั้นสูง ก็จะนำพาไปสู่ประโยชน์ขั้นสูงคือการบรรลุธรรมได้

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเมื่อทรงตรัสรู้ทรงกล่าวกับต้นหาในเชิงธรรมาธิฐาน เพื่อให้เห็นว่าเมื่อกำจัดต้นหาได้แล้วก็ดับซึ่งกิเลสสิ้นเชิง ทำให้ไม่เกิดตัวตนสังขารที่ต้องเวียนว่ายต่อไป คือถึงความพ้นทุกข์ในที่สุด

^{๓๑๘} มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

อนเณกชาติสัสารี เป็นอาทิ อรรถาธิบายความว่า แต่ตถาคตท่องเที่ยวมาในชาติสงสารประมาณเป็นอันมาก สืบเสาะแสวงหาช่างอันกระทำเรือนกล่าวคือค้นหาอันก่อสร้างนามรูป ก็ได้พบพานทรมานเสวยชาติทนทุกข์ลำบากแล้วๆ เล่าๆ คุก่อนค้นหาผู้เป็นช่างกระทำเรือนให้ตถาคต กาลบัดนี้ตถาคตพบท่านแล้ว เห็นตัวท่านแล้ว ตั้งแต่นี้สืบไปในเบื้องหน้า ท่านมิได้กระทำเรือนให้ตถาคตสืบไปอีกแล้ว แลกลอนเรือนทั้งปวงของท่านตถาคตก็ภินทนาการหักทำลายเสียสิ้นแล้ว ซ่อฟ้าเรือนของท่านตถาคตก็ประหารขจัดขจายสิ้นแล้ว แลจิตของตถาคตก็ปราศจากสังขารทั้ง ๓ ซึ่งจะตกแต่งให้บังเกิดในไตรภพสืบไปต่ออีกนั้นหามิได้แล้ว แลสันดานแห่งตถาคตก็ถึงซึ่งสิ้นสูญจากค้นหาเป็นนิรวาเสชโดยแท้ ^{๓๑๙}

ค้นหา โลก โกรธ หลง จึงเป็นธรรมชาติของมนุษย์ที่ทำให้เกิดความทุกข์ ซึ่งความทุกข์ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ทำให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจและเข้าใจชีวิตความเป็นไปของมนุษย์ที่ยังยึดติด มีกิเลส ค้นหาความอยากครอบงำ

หลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนาดังที่ได้กล่าวถึง ได้แก่ กรรม ไตรลักษณ์ และตัณหา^{๓๒๐} เป็นหลักธรรมสำคัญที่ได้รับการนำเสนอในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง หลักธรรมเหล่านี้เป็นสัจธรรมเป็นหลักธรรมชาติของมนุษย์และโลกที่มีอยู่ และหลักธรรมเหล่านี้เองจะเป็นกรอบแนวคิดสำคัญที่มีผลต่อการประพฤติปฏิบัติตนของคนในสังคมไทย

๒.๔.๒ หลักปฏิบัติ: การนำทางไปสู่ชีวิตที่ดีงาม

พระพุทธศาสนามุ่งสอนแนวทางปฏิบัติเพื่อให้ชีวิตพ้นจากความทุกข์และสามารถดำรงตนอยู่อย่างมีความสุขในสังคม นอกเหนือจากความเข้าใจเรื่องธรรมชาติของโลกและชีวิตดังที่ได้กล่าวถึงในหัวข้อก่อน แนวทางการปฏิบัติที่พระพุทธศาสนาเสนอผ่านวรรณกรรม การเน้นการทำความดี สร้างกุศลเป็นเบื้องต้นเพื่อขัดเกลาจิตใจ และพัฒนาไปสู่ประโยชน์ขั้นสูงต่อไป

การสร้างกุศลกรรม

กุศล แปลตามศัพท์ว่า ฉลาด ชำนาญ สบาย เอื้อหรือเกื้อกูล เหมาะ ดีงาม เป็นบุญ คล่องแคล่ว ตัดโรคหรือตัดสิ่งชั่วร้ายที่น่ารังเกียจ ส่วนอกุศลก็แปลว่า สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล หรือตรงข้ามกับกุศล เช่นว่า ไม่ฉลาด ไม่สบาย เป็นต้น ความหมายเชิงอธิบายในทางธรรมของกุศล ที่ถือได้ว่าเป็นหลักมี ๔ อย่างคือ

๑. อโรคยะ ความไม่มีโรค คือสภาพจิตที่ไม่มีโรค อย่างที่นิยมเรียกกันบัดนี้ว่าสุขภาพจิต หมายถึง สภาวะหรือองค์ประกอบที่เกื้อกูลแก่สุขภาพจิต ทำให้จิตไม่ป่วยไข้ ไม่ถูกบีบคั้น ไม่กระสับกระส่าย เป็นจิตแข็งแรงคล่องแคล่ว สบาย ใช้งานได้ดี เป็นต้น

^{๓๑๙} ปฐมสมโพธิกถา, หน้า ๑๐๐.

๒. อนวัชชะ ไม่มีโทษหรือไร้ดำหนิ แสดงถึงภาวะที่จิตสมบูรณ์ ไม่บกพร่องไม่เสียหาย หรือไม่มีของเสีย ไม่มีมัวหมอง ไม่ขุ่นมัว สะอาด เคลี้ยงเกลาเอี่ยมอ่อง ผ่องแผ้ว เป็นต้น

๓. โกศลสัมภุต เกิดจากปัญญาหรือเกิดจากความฉลาด หมายถึง ภาวะจิตประกอบอยู่ด้วย ปัญญาหรือมีคุณสมบัติต่างๆ ซึ่งเกิดจากความรู้ความเข้าใจ สว่าง มองเห็นหรือรู้เท่าทันความเป็นจริง สอดคล้องกับหลักที่ว่ากุศลธรรมมีโยนิโสมนสิการ คือความรู้จักคิดแยกคายหรือรู้จักทำใจ อย่างฉลาดเป็นปทัฏฐาน

๔. สุขวิบาก มีสุขเป็นวิบาก คือเป็นสภาพที่ทำให้มีความสุข เมื่อกุศลธรรมเกิดขึ้นในใจ ย่อมเกิดความสุขสบายคล่องใจในทันทีทันเอง ไม่ต้องรอว่าจะมีผลตอบแทนภายนอกหรือไม่ เหมือนกับว่า เมื่อร่างกายแข็งแรงไม่มีโรคเบียดเบียน (อโรค) ไม่มีสิ่งสกปรกเสียหาย มลทินหรือของที่เป็นพิษภัยมาพ้องพาน (อนวัชชะ) และรู้ตัวว่าอยู่ในที่มั่นคงปลอดภัยถูกต้องเหมาะสม (โกศลสัมภุต) ถึงจะไม่ได้เสวยสิ่งใดพิเศษออกไป ก็ย่อมมีความสุขสบายได้เสวยความสุขอยู่แล้วในตัว ^{๓๒๐}

ตัวอย่างกุศลธรรม เช่น สติ- ความระลึกได้ ความสามารถคุมจิตอยู่กับสิ่งที่พึงเกี่ยวข้อง หรือกิจที่ต้องทำ เมตตา- ความรักความปรารถนาดีต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข อโลภะ- ความไม่โลภว่างจากความอยากใคร่ติดใจตลอดจนมีความเผื่อแผ่แก่ผู้อื่น ปัญญา- ความรู้ชัดความเข้าใจความรู้เท่าทันตามความเป็นจริง ปัสสัทธิ- ความผ่อนคลายสงบเย็นกายเย็นใจ ไม่เครียด ไม่กระสับกระส่าย กุศลฉันทะ- ความพอใจใฝ่รักในสิ่งดีงาม อยากรู้อยากทำให้เป็นจริง มีจิตพุ่งแล่นไปในแนวทางแห่งเหตุปัจจัย มุทิตา- ความพลอยเบิกบานยินดีบันเทิงใจ เมื่อผู้อื่นประสบความสำเร็จหรือเป็นสุข เป็นต้น ^{๓๒๑}

การปฏิบัติกุศลธรรมในพุทธศาสนา เป็นแนวทางที่สามารถทำได้ ทั้งระดับง่ายและระดับยาก เช่น การให้อามิสทานเป็นกุศลธรรมที่ทำได้ง่าย กว่า การให้อโหสิกรรม หรือการละความโลภ โกรธ หลง ดังนั้นระดับของการทำกุศล จึงขึ้นอยู่กับแต่ละบุคคล ซึ่งในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้นำเสนอผ่านแนวคิด โครงเรื่องและตัวละคร อย่างเด่นชัด

เกี่ยวกับการทำดีได้ดี เป็นสิ่งที่ปรากฏในวรรณกรรมทุกเรื่อง การทำดีที่เป็นรูปธรรมแสดงออกอย่างชัดเจน เช่นการให้ทาน ผลที่ได้ก็คือ ความสุข สวรรค์ นิพพาน ในทางตรงกันข้ามกับกุศลธรรม คือ อกุศลธรรม คือการทำชั่วผลที่ได้ก็คือความทุกข์ นรก

ท่านผู้มีพระปัญญานั้น ครั้นที่ท่านเห็นนิมิตดังนี้เป็นตาลใจในสัทธา เร่งกระทำบุญธรรม แล้วอย่าเียงพ้อแลแต่ผู้เฒ่าผู้แก่สมณพราหมณ์ ครั้นว่าตายได้ไปเกิดในเทวโลกย์ ตายจากเทวโลกย์

^{๓๒๐} พุทธธรรม, หน้า ๑๖๔.

^{๓๒๑} พุทธธรรม, หน้า ๑๖๖.

ก็ได้ไปเกิดในพรหมโลกย์ที่ไฟไหม้ถึงนั้นแลฯ คนผู้หาปัญญาบิได้ แลมิได้กระทำความบุญทำกรรม
ครั้นว่าตายก็ได้ไป เกิดในนรกอันมีในจักรวาลอื่น อันไฟไหม้ถึงนั้นแลฯ ^{๓๒๒}

ความเข้าใจเรื่องกุศลธรรมยังหมายถึงการสร้างบุญ ละบาป เพื่อให้จิตใจสงบสุข การสร้างบุญเป็น
แนวทางปฏิบัติหนึ่งในการทำดี

ในพระมาลัยคำหลวงก็แสดงให้เห็นเรื่องกุศลกรรมอย่างชัดเจน เพื่อสื่อสารสั่งสอนให้เห็นเหตุและผล
ของการกระทำกุศลกรรม ย่อมมีผลต่าง ๆ กันไปตามสิ่งที่ทำ ได้แก่

ให้ข้าวก้อนหนึ่งแก่กา เกิดเป็นเทพมีบริวารหนึ่งร้อยองค์

ให้ทานเพื่อนมนุษย์ เกิดเป็นเทพมีบริวารหนึ่งพันองค์

ถวายอาหารสามเณร เกิดเป็นเทพมีบริวารหนึ่งหมื่นองค์

ถวายอาหารแก่พระสงฆ์ เกิดเป็นเทพมีบริวารสองหมื่นองค์

มีศรัทธาในพระรัตนตรัย ถวายผ้าอาหาร และยาแก่พระสงฆ์ เกิดเป็นเทพมีบริวารสามหมื่น

องค์

เผาศพไม่มีญาติ ถวายบาตร จีวร ที่นอน ที่นั่ง เป็นทานแก่พระสงฆ์ เกิดเป็นเทพมีบริวารสี่

หมื่นองค์

ถือศีลแปด ศีลสิบ และให้ทานแก่คนยากจน เกิดเป็นเทพมีบริวารห้าหมื่นองค์

ทำทาน อุปถัมภ์พระรัตนตรัย ทำนุบำรุงพระศาสนา บำรุงพระศรีมหาโพธิ์ และพระสฤป

อุปถัมภ์บิดา มารดา ปิตกवादกุฏี ถวายจุตูปัจจัยไทยทาน ถวายทานพระสงฆ์ ให้ทานคนยากจน เกิดเป็นเทพ
มีบริวารหกหมื่นองค์

รักษาศีล อภิบาลอุปัชฌาจารย์ ประณินัตติด้วยการนวดพั้น กวาดเสนาสนะ ตักน้ำ กลางคืน
เรียนธรรมกลางวันประณินัตติพระอาจารย์ เกิดเป็นเทพมีบริวารเจ็ดหมื่นองค์

บอกบุญให้ประชาชนใส่บาตร พระสงฆ์ ถวายบิณฑบาต เกิดเป็นเทพมีบริวารแปดหมื่นองค์

มีศรัทธาไหว้พระสฤปบรรจุพระบรมธาตุ บูชาด้วยดอกไม้ อุทิศศีระแทนดอกบัว ดวงตา
แทนประทีป วาจาแทนเทียน ใจต่างดอกไม้บูชาพระรัตนตรัย เกิดเป็นเทพมีบริวารเก้าหมื่นองค์

รักษาศีลห้า เก็บกวาดทรายมาก่อนเจดีย์ บวงสรวงด้วยดอกไม้ถวายสังฆทาน กราบไว้บูชา
เจดีย์เกิดเป็นเทพมีบริวารหนึ่งแสนองค์

สร้างกุศลและทำทานทุกสิ่ง เกิดเป็นเทพบุตรและเทพธิดามีบริวาร

บูชาพระรัตนตรัย ด้วยสิ่งของสี่เดียวล้วน เช่น ถวายผ้า อาหาร และผลไม้แก่พระสงฆ์ ทำให้
พระศรีอาริยมตไตรย มีผิวกายสีต่าง ๆ

ถวายดอกบัวแปดดอกแก่พระอรหันต์ เป็นอุบลเทวรินทร์เทพบุตร

บำเพ็ญบารมี ๔ อสงไขยแสนกัลป์ เกิดบุญบารมีของพระศรีอาริยมตไตรย

บำเพ็ญบารมี ๘ อสงไขยแสนกัลป์ บังเกิดเป็นปัญญากิโฬิสัตว์
 บำเพ็ญบารมี ๑๖ อสงไขยแสนกัลป์ บังเกิดเป็นศรัทธากิโฬิสัตว์
 บำเพ็ญสมมติบารมี คือ ทศบารมี บังเกิดเป็นวิริยากิโฬิสัตว์
 ทศอุปปบารมี และทศปรมัตถบารมี ตรัสรู้เป็นพระศรีอาริยมุตไตรยสัมมาสัมพุทธเจ้า

กุศลกรรมเป็นคำกลางที่ครอบคลุมการทำบุญ การทำความดี การรักษาศีล และหลักธรรมทุกเรื่องที่มีมุ่งผลดีและมีประโยชน์แก่ผู้อื่น ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงกุศลกรรมในแง่ต่าง ๆ มากมายผ่านโครงเรื่อง ตัวละคร หรือการสอนอย่างตรงไปตรงมา กุศลกรรมทั้งหลายเน้นที่ประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นกับตนเอง และผู้อื่นด้วย คือความสุขความอิ่มใจที่ได้ช่วยเหลือให้ทำให้ผู้อื่นพ้นจากความทุกข์ และกุศลกรรมก็นำไปสู่ประโยชน์ระดับสูงขึ้นตามสิ่งที่ทำ

ทาน

กุศลกรรมที่สำคัญมากในวัฒนธรรมพระพุทธศาสนา คือ ทาน การทำทานเป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานเบื้องต้นที่สามารถทำได้ และปรากฏเป็นคำสอนที่อยู่ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง

ทานและลักษณะของทาน

ทานเป็นกิริยาศัพท์ แปลว่า ให้ เป็นนามศัพท์ แปลว่า ของที่ ให้ กิริยาที่ให้ไม่คิดเอาคืนกลับมา กล่าวโดยสามัญแห่งโวหารว่า ทานนี้ เมื่อกล่าวความแห่งทานศัพท์ที่มาในพระพุทธศาสนา ถ้ามีแต่ทานศัพท์อย่างเดียว ประสงค์ความว่า กิริยาที่ให้พัสดุสิ่งของด้วยกุศลเจตนา ด้วยคิดจะอนุเคราะห์ก็ดีชื่อว่า ทาน; ถ้ามีปริจาคศัพท์มาด้วยคู่กัน ควรแสดงอรรถแห่งสองศัพท์นั้นอย่างละเอียดกว่า กิริยาที่ให้ด้วยเจตนาหวังผลในภพนี้ ภพซึ่งยังมีต้นหาและโลกกำกับอยู่ด้วยเพื่อจะช่วยเหลืออนุเคราะห์ หรือบูชาแต่จำเพาะให้เป็นปาฏิบุคลิกภาค ชื่อว่า ทาน ในที่นี้, กิริยาที่สละให้ด้วยตั้งใจจะบรรเทาจณฺธิยะโลกเป็นเบื้องต้น ไม่จำเพาะเป็นปาฏิบุคลิกภาค บริจาคให้เป็นสาธารณะ ชื่อว่า ปริจาคโค...

ทานนั้นเมื่อจะแจกโดยประเภท ในศาสนาโวหารเป็น ๒ คือ อามิสทาน ๑ ธรรมทาน ๑; เจตนาที่บริจาคสละให้ในพัสดุนั้น ๆ มีข้าว น้ำ ผ้านุ่งผ้าห่ม เป็นต้นแก่ปฏิคาหก ชื่อว่า อามิสทาน

เจตนาความตริกที่คิดจะให้ประโยชน์แก่ผู้อื่น มิได้มุ่งหมายต่ออามิสเป็นความคิดเกิดขึ้นในจิต มีอหยาตัยบริสุทธิ แสดงธรรมสั่งสอนให้ผู้อื่นรู้บุญบาป คุณโทษสิ่งที่ควรทำไม่ควรทำ จนถึงแนะนำในทางพระนิพพาน ชื่อว่า ธรรมทาน...^{๓๒๓}

^{๓๒๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *สารานุกรมพระพุทธศาสนา*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

พระพุทธเจ้าได้กล่าวถึงลักษณะของท่านว่า

สัปบุริสทาน ๕ ประการนี้ คือ สัตบุรุษยอมให้ทานด้วยศรัทธา ๑ ย่อมให้ทานโดยเคารพ ๑ ย่อมให้ทานโดยกาลอันควร ๑ เป็นผู้มิจิตตอนุเคราะห์ให้ทาน ๑ ย่อมให้ทานไม่กระทบตนและผู้อื่น ๑

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตบุรุษครั้นให้ทานด้วยศรัทธาแล้ว ย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และเป็นผู้มีรูปสวยงาม น่าดู น่าเลื่อมใส ประกอบด้วยผิวพรรณงามยิ่งนัก ในที่ที่ทานนั้นแผ่ผล (บังเกิดขึ้น)

ครั้นให้ทานโดยเคารพแล้ว ย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และเป็นผู้มีบุตร ภรรยา ทาส คนใช้หรือคนงาน เป็นผู้เชื่อฟัง เจริญสโตลงสดับคำสั่ง ตั้งใจใคร่รู้ในที่ที่ทานนั้นแผ่ผล

ครั้นให้ทานโดยกาลอันควรแล้ว ย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และย่อมเป็นผู้มีความต้องการที่เกิดขึ้นตามกาลบริบูรณ์ ในที่ที่ทานนั้นแผ่ผล ครั้นเป็นผู้มิจิตตอนุเคราะห์ให้ทานแล้ว ย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และเป็นผู้มิจิตตอนุไปเพื่อบริโภคมกคุณ ๕ สูงยิ่งขึ้น ในที่ที่ทานนั้นแผ่ผล

ครั้นให้ทานไม่กระทบตนและผู้อื่นแล้ว ย่อมเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก และย่อมเป็นผู้มีโภคทรัพย์ไม่มีภัยอันตรายมาแต่ที่ไหนๆ คือ จากไฟ จากน้ำ จากพระราชา จากโจร จากคนไม่เป็นที่รัก หรือจากทายาทในที่ที่ทานนั้นแผ่ผล ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัปบุริสทาน ๕ ประการนี้แล ฯ

ให้ทานด้วยศรัทธาคือเชื่อกทานและผลแห่งทานจึงให้

ให้ทานโดยเคารพคือมีความเคารพในของที่ให้ทานและเคารพในปฏิคาหก

ให้ทานโดยกาลสมควรคือให้ทานตามกาลที่ถูกกาลเวลา

เป็นผู้มิจิตตอนุเคราะห์ให้ทานคือให้ทานโดยไม่เสียตาย

ให้ทานโดยไม่กระทบผู้อื่นคือให้ทานโดยไม่กระทบหรือลบลู่คนอื่น^{๓๒๔}

ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ได้กล่าวถึงการให้ทานว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างสมบุญ เพื่อให้ได้กุศล จัดเป็นกุศลธรรมที่ควรปฏิบัติ การให้ทานที่สามารถทำได้ง่ายคือ อามิสทาน หรือการให้สิ่งของหลักทานประเภทนี้คือการช่วยเหลือให้ผู้อื่นพ้นจากความทุกข์และเป็นการสละสิ่งที่มีเพื่อเติมเต็ม ให้กับผู้ที่ขาด อามิสทานปรากฏในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง เช่น ตอนที่นางพินทุมวดีสร้างโรงทาน

ทั่วห้วยยาวจก	ทุกพวกพรณิพก	อรรธีกเดินหน
หลิกักปปนา	ประชาทุพล	พากันเกลื่อนกล่น
สู่ศาลาทาน		

^{๓๒๔} สัปบุริสทานสูตร, อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉกกนิบาต เล่ม ๓ ,หน้า ๓๑๔.

ต่างภักซ์โภชนา	ต่างรับพัสดรา	ต่างต้องการกาญจน์
ต่างปองเอาปรัก	ต่างรักร้องขาน	บอกผู้พนักงาน
แจกให้ด้วยดี		
ห่อนได้เลือกหน้า	ตามแต่เจตนา	สิ่งสรรพอันมี
ไปชู้ไปคุก	ไปรุกรุมดี	ไปต้องตื่นหนี
คำนับรับขวัญ ^{๓๒๕}		

การให้ธรรมทานที่เด่นชัดในวรรณกรรมพระพุทธศาสนา เช่น ปรากฏในสังคีตยวงศ์ ในตอนที่บรรยายการสังคายนาพระไตรปิฎกและการถวายพระวิหาร

เมื่อทรงถวายพระวิหารเป็นต้นนั้น แก่ภิกษุสงฆ์ อันมีองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นประธานในพระพุทธศาสนา จึงได้น้อมนำอุทิสโสทก ให้หยดลงในพระหัตถ์แห่งพระพุทธรูป เป็นต้น การที่ทรงทำดังนั้น เป็นคุณเป็นประโยชน์ เป็นปทัฏฐานแก่สัตว์โลกทั้งหลายทั้งปวง ผู้ที่เกิดมาภายหลังๆ คล้ายกับทรงประทานคุณ คือวิชาและญาณคือจักขุ เป็นพระคุณอันใหญ่หลวง เป็นอสังการอันประเสริฐมีอานิสงส์เหลือล้นหาที่เปรียบมิได้ เป็นของอันโบราณบัณฑิตสรรเสริญแล้วมีพระคุณพิสดารมากเหลือแหล่... บรรดาการกุศลกรรมทุกอย่างของสมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ก็ปรากฏในคราวนี้แลสืบ ๆ ต่อ ๆ ไปในอนาคตกาล บัณฑิตทั้งหลายผู้หวังมรรคผลเพื่อตน บรรดาเกิดมาภายหลังได้รู้พระราชพิธีนั้นแล้ว ก็ให้พึงทำเหมือนสมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์อันถวายพระวิหารด้วยน้ำชื่ออุทิสโสทก อันคล้ายการพระราชพิมพิสารแลพระราชทาน้ำมันปิยติสแล ^{๓๒๖}

จะเห็นได้ว่า การให้ทานเป็นกิจสำคัญอย่างหนึ่งของพุทธศาสนิกชน ที่เชื่อว่าการทำทานถือเป็นกุศลกรรมที่จะนำพาให้ประสบผลดีได้ทางหนึ่ง และเป็นการสร้างประโยชน์ให้ผู้อื่นหรือสิ่งอื่น ผลที่เกิดขึ้นจากการทำทานนั้นเป็นอานิสงส์ให้ผู้กระทำได้ถึงสุคติโลกสวรรค์ ได้ทางหนึ่ง ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสอานิสงส์การทำทานว่า

อานิสงส์แห่งการให้ทาน ๕ ประการนี้ คือ ผู้ให้ทานย่อมเป็นที่รักที่ชอกใจของชนหมู่มาก ๑ สัปบุรุษผู้สงบยอมคบหาผู้ให้ทาน ๑ กิตติศัพท์อันงามของผู้ให้ทานย่อมขจรทั่วไป ๑ ผู้ให้ทานย่อมไม่ห่างเหินจากธรรมของคฤหัสถ์ ๑ ผู้ให้ทานเมื่อตายไปแล้วย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์แห่งการให้ทาน ๕ ประการนี้แล ฯ

ผู้ให้ทานย่อมเป็นที่รักของชนเป็นอันมาก ชื่อว่าดำเนินตาม
ธรรมของสัปบุรุษ สัปบุรุษผู้สงบผู้สัรรวมอินทรีย์ ประกอบ
พรหมจรรย์ ย่อมคบหาผู้ให้ทานทุกเมื่อ สัปบุรุษเหล่านั้น

^{๓๒๕} สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า ๑๘๕.

^{๓๒๖} สังคีตยวงศ์, หน้า ๒๖๕ – ๒๖๖.

ย่อมแสดงธรรมเป็นที่บรรเทาทุกข์ทั้งปวงแก่เขา เขาได้ทราบ

ชัดแล้ว ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ปรินิพพานในโลกนี้ ฯ^{๓๒๗}

ธรรม ๓ ประการนี้ คือ การให้ทานด้วยศรัทธา ๑ การให้ทานด้วยหิริ ๑ การให้ทานอันหาโทษมิได้ ๑ เป็นไปตามสัปปุรุษ บัณฑิตกล่าวธรรม ๓ ประการนี้ว่า เป็นทางไปสู่ไตรทิพย์ ชนทั้งหลายย่อมไปสู่เทวโลกด้วยทางนี้แล ฯ^{๓๒๘}

ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง ได้กล่าวถึงการให้ทานอันเป็นหลักสำคัญในการเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้ การให้ทานเป็นหลักปฏิบัติเบื้องต้นถือเป็นบุญบารมี

อานิสงส์จากการทำบุญทำให้พระศรีอาริยเมตไตรยได้อยู่บนสวรรค์ เช่น

จะขอพรรณนาถาวยนารถ แต่ปฐมอาทิบำเพ็ญบุญ จบบริบูรณ์บัดนี้ พระบารมีเป็นพิเศษ มีประเภทต่างกัน เป็นอนันต์เนื่องใน สิบหอสงไชยแสนกัลป์ วิริยาธิกพรรณโพธิสัตว์ จนได้ตรัสสัพพัญญุตญาณ มีพระทานเป็นอาทิ ศีลสมาธิอาจินต์ เป็นประติทินโดยกาล ข้าให้ทานพระเศียร ทั้งวิเชียรมงกุฏ อันบริสุทธิ์อุดม เมื่อได้สมโพธิธกมล รูปฝูงชนโอฬาร บัณฑิตกาลวิเศษ ข้าให้เนตรนัยนา คือแสงนิลาทั้งสอง ตามสมพองยาจก ข้าอวยกให้เป็นทาน เป็นจรัฏกกาลนานโสด...^{๓๒๙}

อันหนึ่งรู้จักบุญแลบาป และการกระทำด้วยใจรัก อันหนึ่งรู้จักบุญแลบาปแท้ บัณฑิตจักกระทำบุญ ครั้นว่ามีคนมาชวนใส่แลมีใจรักหนักนาจึงกระทำบุญ อันหนึ่งรู้จักบุญแลบาป หินใจตนก็บ่มิโสด หากกระทำบุญเอง อันหนึ่งรู้จักบุญแลแท้หินใจตนก็บ่มิ เพื่อเห็นท่านกระทำบุญแล้วกระทำด้วยท่าน บุญทั้ง ๘ จำพวกนี้แล อัน ๑๐ อันโสด อันใดสิ้น เมื่อกำเนิดเจ้าแต่ก่อนนั้นเจ้าไชริได้ให้ทานน้ำผึ้งแก่พระปัจเจกโพธิเจ้าพระองค์หนึ่ง บุญของเจ้านั้นยังมากนักหนา...

แต่ไปเบื้องหน้า จงท่านหมั่นทำบุญอวยทาน แลพระองค์เจ้าอย่ามีความประมาทแก่พวกธรรมสักเมื่อเลย ถ้าแล้วถ้าผู้ใดทำบุญไชริ ๘ จึงเขียนนามผู้นั้นลงบนแผ่นทองสุกนั้นว่าดังนี้ ท่านผู้นั้นชื่อนี้อยู่บ้านเรือนนี้ได้ทำบุญดังนี้ ๆ มีอาทิคือ ให้ผ้ากฐิน แลก่พระเจดีย์ กระทำบูชาปลูกกุฏิวิหารแลปลูกพระศรีมหาโพธิ...

ผู้ใดกระทำบุญอันใดได้ จึงเทพยดาทั้งหลายก็ส่งสาธุการยินหลากยินดีนักหนา.. ผู้ใดกระทำบุญอันใดได้ เทพยดานั้นเขียนชื่อผู้นั้นใส่แผ่นทองสุก แล้วทูนใส่เหนือหัวไปถึงพระยายม

^{๓๒๗} ทานานิสสังสูตร อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉกนิบาต เล่ม ๓, หน้า ๘๒.

^{๓๒๘} ทานสูตรที่ ๒ อังคุตตรนิกาย สัตตก-อัฐก-นวกนิบาต เล่ม ๔, หน้า ๑๓๙.

^{๓๒๙} พระบาลีคำหลวง, หน้า ๒๘๑.

ราช พระยายมราชก็จับใส่หั่วแล้วก็สาธุการ อนุโมทนา ยินดีด้วยแล้วสัตตพิธัตนะ แลรัศมีอัน
เรืองงาม^{๓๓๐}

เรื่องมหาชาติหรือเรื่องพระเวสสันดร เป็นเรื่องที่มีความสำคัญในสังคมไทยเป็นอย่างยิ่ง ดังปรากฏทั้ง
ในรูปวรรณกรรมพิธีกรรมและความคิดความเชื่อ ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว จริยวัตรของพระเวสสันดรในเรื่องทานนั้น
เป็นที่จับใจคนในสังคมไทยอย่างยิ่ง ในแง่ที่พระเวสสันดรสามารถให้บุตรทานอันเป็นสิ่งที่กระทำได้ยากยิ่ง แต่
พระองค์ก็สามารถสละได้

คุณธรรมที่สำคัญในเรื่องพระเวสสันดรคือ การรู้จักเสียสละประโยชน์ส่วนตนเพื่อประโยชน์ส่วนรวม
พระเวสสันดรเป็นตัวอย่างของบุคคลผู้สามารถสลัดความคิดเป็นคนของสังคมส่วนแคบไป เป็นคนของโลกและ
จักรวาล การบริจาคช้างปัจจัยนาคแก่ชาวเมืองอื่น แสดงว่าพระองค์มิได้ถือว่าพระองค์เป็นคนเฉพาะของสังคม
ของเมืองที่พระองค์อยู่ แต่ถือว่ามนุษย์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นเชื้อชาติใด ภาษาใด ก็เป็นคนที่เหมาะสมแก่การ
เกื้อกูลเหมือนกันหมด การบริจาคพระนางมัทรีและสองกุมาร ก็ตั้งวัตถุประสงค์ของการบริจาคไว้ชัดเจนว่า
เพื่อเป็นทางไปสู่การได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า อันจะทำให้สามารถสั่งสอนสรรพชีวิตทั้งหลายให้เข้าใจสภาวะธรรม
ตามความเป็นจริงจนคลายความยึดมั่นใคร่ติดในตัวตน ถึงความดับทุกข์ ฉะนั้นลักษณะการบริจาคจึงเป็นการ
ทำเพื่อสิ่งมีชีวิตทั้งหลายทั้งหมด^{๓๓๑}

เรื่องพระเวสสันดรได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายดังกล่าวนานี้ แสดงให้เห็นความสำคัญของแนวคิด
ในเรื่องทานบารมีของพระโพธิสัตว์ สิ่งที่ยานี้เป็นสิ่งที่สละได้อย่างยิ่งเป็นที่รักของตน การให้ทานในเรื่อง
พระเวสสันดรจึงมิใช่เพียงแค่สิ่งของทรัพย์สิน แต่เป็นทานสิ่งที่รักของตน ถือเป็นการสละตัดการยึดติดอย่าง
สมบูรณ์ และอานิสงส์ของการให้ทานอันยิ่งใหญ่นี้เองที่เป็นแนวทางไปสู่การเป็นพระพุทธเจ้าในพระชาติต่อมา

วรรณกรรมคำสอนเชิงศาสนาประเภทชาดก แสดงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในพระชาติต่างๆ
วรรณกรรมคำสอนของไทยที่มีเนื้อหากาชาดกทั้งนิบาตชาดก อรรถกถาชาดก ซึ่งดำเนินเรื่องตาม
องค์ประกอบของชาดก กล่าวคือ ประกอบด้วยปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาถา และสโมธานเป็นสำคัญ ดังเช่น
การกล่าวถึงการเล่าเรื่องพระเวสสันดรซึ่งเป็นวรรณกรรมชาดกเรื่องสำคัญที่สุดของคนไทย ได้ดำเนินเรื่องตาม
ขนบของชาดกอย่างครบถ้วน การที่ดำเนินเรื่องตามขนบของชาดกเป็นการสืบทอดความคิดเรื่องชาดกว่าเป็น
พระชาติหนึ่งของพระพุทธเจ้า คงความศักดิ์สิทธิ์สำคัญตามแบบคัมภีร์ทางพุทธศาสนา พระโพธิสัตว์เป็น
แบบอย่างของสร้างสมบารมีเพื่อการเป็นพระพุทธเจ้าที่จะช่วยเหลือมนุษย์ การที่คนนิยมในเรื่องชาดกและ
ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ก็สะท้อนให้เห็นว่าการนำเสนอตัวละครที่เป็นพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมี สร้างบุญ

^{๓๓๐} ไตรภูมิภค, หน้า ๒๔-๒๕.

^{๓๓๑} สุภาพรณ ญ บางช้าง, มหาชาติและประเพณีการเทศน์มหาชาติ (เอกสารประกอบการสัมมนา

“มหาชาติ” ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ ๒๑-๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๔), หน้า ๑๔๒.

กุศลต่าง ๆ มากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำทาน มีความสำคัญและเป็นกลวิธีหนึ่งในการนำเสนอสาระธรรมผ่านพระโพธิสัตว์อย่างได้ผล

การบำเพ็ญบารมีในด้านต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์เพื่อพระโพธิญาณแม้ว่าในบางพระชาติจะยังไม่ได้ตรัสรู้ แต่พระโพธิสัตว์ก็จะได้รับสิ่งตอบแทนการบำเพ็ญบุญนั้นเสมอ ความดีงามของพระโพธิสัตว์ในแง่หนึ่งจึงแสดง “ผล” ของการทำความดีนั้น เช่น ในมหาชาติคำหลวงกล่าวว่า

...เสด็จพระยาทานทายาทย์ อันนอจให้บังมิดิต โดยอำนาจผู้มาขอ ทานอนนพิง
พอใจสัตว์ถ้วนหน้า ทุกท้าวฟ้าแดนดิน แก่ฝูงชีชินดาบสวีย์ โยคีคณาธาร พรหมณาจารย์ส
ัตว์ ครันนธพิบัติชีวิตเดนทรีย คือกาเยนทรียนาเมนทรียเสียเสร็จ จึงท้าวเสด็จส่วยชาติ ใน
สุราวาสวงสวรรค์ อนนเทพสร้างใส่ชื่อสันตดุสิต ^{๓๓๒}

ความนิยมเรื่องพระเวสสันดรนั้น สะท้อนให้เห็นว่าพระเวสสันดรเป็นบุคคลต้นแบบในอุดมคติของสังคมไทย ที่ยอมสละได้ในสิ่งที่เป็นที่รัก เพื่อความหลุดพ้นจากสิ่งทั้งปวง พระเวสสันดรเป็นตัวแทนของบุคคลที่สามารถสละสิ่งที่รักได้อย่างหมดสิ้น พัฒนาการของตัวละครแสดงให้เห็นถึงระดับของการสร้างบารมี พระเวสสันดรบริจาคทรัพย์สิน เงินทองแก่ผู้ทุกข์ยากเดือดร้อนซึ่งเป็นการปฏิบัติที่เป็นไปได้ง่ายสำหรับกษัตริย์ แต่การทานช้างคู่บ้านคู่เมืองนั้นเป็นสิ่งที่สร้างผลกระทบให้คนหมู่มาก แต่ก็สร้างประโยชน์แก่คนหมู่มากเช่นกัน กล่าวคือ แม้ว่าจะเสียช้างคู่เมืองไป แต่ช้างนั้นก็ไปอำนวยประโยชน์ให้กับเมืองอื่นเช่นกัน และเหตุนี้เองที่เป็นจุดสำคัญที่ทำให้พระเวสสันดรได้ใช้ชีวิตนักบวช ซึ่งก็เป็นแนวทางหนึ่งในการบำเพ็ญบารมี เหตุการณ์สำคัญคือการที่ชูชกมาขอพระกัณหาชาติ พระอินทร์แปลงมาขอนางมัทรีซึ่งเป็นทรัพย์หรือสิ่งที่เป็นที่รักที่สุดของพระองค์นั้น และพระองค์ได้ให้ทานนั้นถือเป็นจริยวัตรอันแสดงให้เห็นการตัดสละได้ในสิ่งที่สำคัญที่สุด พระองค์ได้เกิดความขัดแย้งขึ้นในพระทัยตามวิสัยสามัญมนุษย์ ทรงโกรธทรงแค้นในตอนแรก ในรายาวมหาเวสสันดรชาดกกล่าวว่า

ธชี่เอ๋ย กระไรเลยไม่เกรงขามเราบ้างเมื่อยามจน จะคิดดูเป็นไรว่าลูกทั้งสองคนคู่
ชีวาตม์ ยังตัดใจให้ขาดมิให้เสียประโยชน์ แต่ก่อนโสธค่าสินไถ่สืบมาถึงสี่ชั่ว ผู้อื่นรู้จักเกรงกลัวไม่
ทำได้เหมือนพราหมณ์ผู้นี้ วาริชสุเสว เม สโต เสมือนหนึ่งพราณเบ็ดมาตีปลาที่หน้าไซ บรรดา
ปลาจะเข้าไปให้แตกฉาน ตัวเราผู้ทำทานเหมือนตัวปลา พระโพธิญาณในภพหน้านั้นคือไซ
ปรารภนาจะเข้าไป จึงยกพระลูกให้เป็นทานบารมี พระลูกรักทั้งสองศรีดังกระแสน้ำ พราหมณ์
ประมาทหมิ่นมาด่าตี เสมือนกระทุ้มวาริให้ปลาตื่น น้ำพระทัยท้าวเธอถอยคืนจากอุเบกขา
บังเกิดวิชขามาห่อหุ้ม พระปัญญานั้นกลัดกลุ้มไปด้วยโมโหให้ลุ่มหลง โทโสเข้าซ้ำส่งผลให้เกิด
วิหิงสาขึ้นทันที ว่าอูเหม่ อูเหม่ พราหมณ์ผู้นี้เฝ้าจองทะนงหนอ มาตีลูกต่อหน้าพ่อไม่เกรงใจ

^{๓๓๒} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๓๒๒-๓๒๓.

ธชี่เอ๋ยกูมาอยู่ป่าเปล่าเมื่อไร ทั้งพระขรรค์ศิลป์ชัยก็ถือมา ธนุจาปคเหตวา ก็ทรงพระแสงธนูศร กระสันมั่นกับมือ ข่าพราหมณ์ผู้นี้เสียเถิดหรือ เธอก็ฮึดถืออยู่แต่ในพระทัย ^{๓๓๓}

อย่างไรก็ตาม เมื่อนึกถึงโพธิญาณซึ่งเป็นประโยชน์สูงสุดแล้ว พระองค์ทรงเห็นว่าประโยชน์ที่จะเกิดขึ้น ภายหน้าย่อมมีค่ามหาศาลจากการให้ทานของพระองค์ในร่ายยาวมหาเวสสันดร กล่าวว่า

ภายหลังจึงตั้งจิตพิจารณาในพระอริยประเพณีหน่อพุทธางกูร ก็รู้ว่าอาตมาเนื้เพิ่มพูนมหา บุตตปริจาคเจียวสิหว่า เมื่อพระปัญญาบังเกิดมี พระบรมราชาฤาษีเธอจึงตรัสสอนพระองค์เองว่า โภเวสสันดร ดูกรมมหาเวสสันดร อย่าอวดอวดโว้วทำเนาเขา ข้ากับเจ้าเขาจะตีกันไม่ต้องการ ให้ ลูกเป็นทานแล้ว ยังมาสอດแล้วเมื่อภายหลัง ท้าวเธอก็ตั้งพระสมาธิระงับดับพระวิโยค กลับ พระโศกสงบแล้ว พระพักตร์ก็ผ่องแผ้วแจ่มใส ดุจทองอุไรทั้งแท่ง อันบุคคลแก้งหล่อแล้วมาวาง ไว้ในพระอาศรม ตั้งแต่จะเขยชมพระปิยบุตรทานบารมี แห่งหน่อพระชินศรีเจ้า นั้นแล ^{๓๓๔}

จะเห็นว่าพฤติกรรมและความรู้สึกของพระเวสสันดรไม่ต่างจากปุถุชนทั่วไปที่ยังมีความอาลัยในสิ่งที่รัก ความโกรธความแค้นจากการที่จะต้องสูญเสีย อย่างไรก็ตามพระองค์สามารถระงับทุกข์โศกและมีสติ เกิด ปัญญาแห่งคุณของการทำทาน การปฏิบัติอันยากยิ่งนี้จะทำให้พระองค์ได้ถึงโพธิญาณ

การพิจารณาเรื่องพระเวสสันดรนั้น จะเห็นว่าเราอาจได้รับสาระธรรมในเชิงการสั่งสอนให้เห็น ความสำคัญของการทำทานเพื่อการเข้าถึงโพธิญาณ พระเวสสันดรเป็นต้นแบบของการทำทานที่สามารถละ ได้ทุกสิ่ง และหากพิจารณาเรื่องพระเวสสันดรในชั้นปรมาตมธรรมแล้ว การที่พระเวสสันดรทำทานอันยากยิ่ง นั้น ถือเป็นการสละพันธะทั้งปวง ละอัตตาตัวตนและความยึดมั่นถือมั่นเพื่อการหลุดพ้นจากความทุกข์ แต่การ พ้นทุกข์นั้นมิได้เป็นการพ้นทุกข์เพียงพระองค์เดียว พระองค์ปรารถนาที่จะได้โพธิญาณเพื่อจะได้สามารถนำ มนุษย์ทั้งหลายให้พ้นจากความทุกข์นั้นด้วย การเสียสิ่งที่รักของพระองค์ แต่สิ่งที่ได้กลับเป็นโพธิญาณที่จะ ช่วยคนได้จำนวนมาก

อาทิตย ชีรวณิชกุล ได้สรุปความสำคัญของแนวคิดเรื่องทานในวรรณกรรมไทยว่า

สังคัมพุทธศาสนาได้นำเอาเรื่องทานและทานบารมี ซึ่งเป็นแนวคิดสำคัญในทางพุทธศาสนา เป็นธรรม อันเป็นจุดเริ่มต้นของการบำเพ็ญปฏิบัติตนตามคำสอนศาสนา เป็นธรรมะที่ขัดเกลาจิตใจให้สละละคลาย ความตระหนี่ เป็นธรรมะที่สร้างสามัคคีธรรมแก่สังคม มาเป็นธรรมะสำคัญของสังคม... เมื่อทานและทานบารมี มีความสำคัญต่อสังคมไทยเช่นนี้ จึงมีการสร้างวรรณกรรมเพื่อที่จะถ่ายทอดเผยแผ่แนวคิดเรื่องทานและทาน บารมีออกไปสู่ประชาชน คำสอนของทานมีทั้งระดับโลกียะและโลกุตระ ที่แสดงว่าอันสังสของการให้ทาน

^{๓๓๓} มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

^{๓๓๔} มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๑๖๙.

ด้วยศรัทธาย่อมอำนวยการประโยชน์สุขขณะยังเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ และจะเป็นปัจจัยให้บรรลุถึงจุดหมายสูงสุดคือพระโพธิญาณ ^{๓๓๕}

๓) นิพพาน: การยืนยันเป้าหมายสูงสุดของมนุษย์

วรรณกรรมพระพุทธศาสนายังสอนให้เข้าใจหลักสูงสุดของพุทธศาสนาในการหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ไปสู่นิพพานซึ่งเป็นอุดมการณ์สูงสุด การจะไปถึงอุดมการณ์สูงสุดได้นั้นต้องอาศัยความเพียรในการทำ ความดี การกำจัดอวิชชาและตัณหาอันเป็นเหตุของความทุกข์ การสละความยึดมั่นถือมั่น ซึ่งคำสอนเหล่านี้เป็นสารที่สื่อเพื่อสั่งสอนผู้อ่าน ดังนั้นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน

คำสอนต่าง ๆ ในพุทธศาสนาเถรวาทมีความสัมพันธ์ที่สอดคล้องกัน เพราะคำสอนอย่างไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุปบาท และอริยสัจ ๔ ก็บรรยายความจริงเดียวกันโดยมีความเกี่ยวข้องกันและบางอย่างทับซ้อนกัน โดยมีนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุดเพียงสิ่งเดียว ^{๓๓๖}

ในมูลสูตรกล่าวถึงนิพพานปัจจุบัน

ธรรมฝ่ายบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแต่โลภะ บุคคลเห็นปานนี้ละได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำไม่ให้มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ย่อมอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ไม่มีทุกข์ ไม่คับแค้นปรินิพพานในปัจจุบันนี้เอง

ที่เกิดแต่โทสะบุคคลเห็นปานนี้ละได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำไม่ให้มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ย่อมอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ไม่มีทุกข์ ไม่คับแค้นปรินิพพานในปัจจุบันนี้เอง

ที่เกิดแต่โมหะ บุคคลเห็นปานนี้ละได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำไม่ให้มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ย่อมอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ไม่มีทุกข์ ไม่คับแค้นปรินิพพานในปัจจุบันนี้เอง ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลมูล ๓ อย่างนี้แล ^{๓๓๗}

ลักษณะของนิพพานเป็นสิ่งที่ยากที่จะอธิบายให้เข้าใจได้ด้วยภาษาสามัญทั่วไป แต่ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ก็ได้กล่าวถึงนิพพานไว้เช่นกัน

^{๓๓๕} อาทิตย ชีรวณิชกุล, ทานและทานบารมี: ความสำคัญที่มีต่อการรังสรรค์วัฒนธรรมคติไทยพุทธศาสนา, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๒, หน้า ๒๘๙-๒๙๐.

^{๓๓๖} วิชระ งามจิตเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๓๕.

^{๓๓๗} มูลสูตร อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่ม ๑ ภาค ๓, หน้า ๓๗๗-๓๗๘.

อันว่านิพพานสมบัตินี้ สนุกนี้สุขเกษมนี้หนักหนาหาที่จะปานบมิได้เลยฯ สมบัติอินทร์พรหมทั้งหลายก็ดี ถ้าจะเอามาเปรียบด้วยสมบัตินิพพานนั้น ประดุจหิงห้อยเปรียบด้วยพระจันทร์ ถ้ามีดั่งนั้นคุณน้ำอันติดอยู่ปลายผมแล มาเปรียบด้วยน้ำมหาสมุทรอันลึกได้ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ผิบบิดงั้นดุจเอาดินธุลีนั้นมาเปรียบด้วยเขาพระสุเมรุ จักรรัตนวรรอันประเสริฐแห่งนิพพานนั้นบมิถ้วนเลย สมบัติในนิพพานนั้นสุขจะพ้นประมาณแล้วหาอันจะเปรียบบมิได้ บมิรู้เป็นอาพาธพยาธิ สิ่งใดมิรู้เฒ่าบมิรู้แก่บมิรู้ตายบมิรู้ฉิบหาย บมิรู้พลัดพรากจากกันสักอัน สมบัติยังมีมนุษย์โลกแลเทวโลกย์พรหมโลกย์ ฯ ^{๓๓๘}

ดูกรสัปบุรุษทั้งหลายเร่งกระทำบุญให้ทานรักษาศีลเมตตาภาวนาเอาอาตมไปสู่อายตมหา นครนิพพานนั้น อันปราศจากทุกข์ ปราศจากโรค ปราศจากโรคแลภัยบมิไข้บมิเจ็บ แลบมิรู้เฒ่าบมิรู้แก่บมิรู้ตายบมิรู้ฉิบหาย ความสบายรอดได้จอตที่นิพพานอันสนุกนี้สุขแสนดียืนยงมั่นคงตรงเที่ยง แต่สถานนิพพานนี้ ดีเหลือทุกเมื่อแลฯ กล่าวถึงอวินิพโกครูปอันเป็นยวมกัณฑ์โดยสังเขปเท่านี้แลฯ

ไตรภูมิิกถา ได้เสนอหลักธรรมพื้นฐานในเรื่องการทำดีได้ดี การทำชั่วได้ชั่ว เรื่องกฎแห่งกรรม เพราะอกุศลกรรมจึงต้องอยู่ในนรกได้รับความทุกข์ทรมานอย่างที่สุด และยิ่งกว่าความทรมานที่จะพบได้โลกมนุษย์ การสร้างความน่าสะพรึงกลัวนี้เองเป็นทางหนึ่งของการสอนว่าถ้าไม่อย่าทรมานเช่นนี้ก็อย่าได้ทำความชั่ว ในทางตรงข้ามหากต้องการมีความสุขสบายในอนาคตต้องสร้างสมความดี ทิพยสมบัติทั้งหลายจะเป็นผลที่เกิดแก่ผู้ทำความดี อย่างไรก็ตามไตรภูมิิกถาได้สอนในเรื่องความไม่ประมาทด้วยการเสนอหลักไตรลักษณ์ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง แม้แต่ จักรวาล โลก สวรรค์ ทุกสิ่งมีวันเสื่อม มีวันสลาย ในระดับโลกุตระธรรม ไตรภูมิิกถาได้สอนในสิ่งที่เป็ความสุขที่แท้จริง นั่นคือการพ้นจากความทุกข์ทั้งหลาย คือการพ้นจากภูมิทั้งสามไปสู่ภูมิที่ดี คือนิพพาน ซึ่งเป็นภพภูมิที่เป็นนิรันดร์ หนทางที่จะไปถึงนั้นแสนยากแต่ทว่ามิอยู่

อันว่าคณะเทพดาทั้งหลายแลมีสุขสมบัติปานดั่งนี้ไ้ก็ดีแล แลว่ายังรู้สิ้นจากความสุขสมบัติได้ อย่าว่าแต่มนุษย์เราท่านทั้งหลายและจะหมั่นคงแก่สมบัติ แลอายุสมอยู่ได้เลย เหตุดั่งนั้นแล จึงองค์พระพุทธิเจ้าก็ดี แลพระปัตเตกโพธิเจ้าก็ดี พระอรหันตชีณาสพเจ้าทั้งหลายก็ดี ท่านจึงมีใคร่ปรารถนาแก่สุขสมบัติในสงสารนี้แล ท่านจึงเสด็จไปสู่นิพพานสุข เพราะเมื่อดั่งนี้แล อันว่าเกิดมาและจะได้สุขสมบัติในเทวโลกก็ดี มนุษย์โลกก็ดี เพราะเหตุได้กระทำบุญแต่ก่อน... ^{๓๓๙}

การทำทานนอกจากจะนำความสุขใจให้แก่ผู้กระทำอันเป็นผลทางดีเบื้องต้นที่ผู้ปฏิบัติได้รับ การทำทานยังอาจนำไปสู่การหลุดพ้นหรือนิพพานซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา เช่น การทำมหาทานของพระเวสสันดร

^{๓๓๘} ไตรภูมิิกถา, หน้า ๒๕๔.

^{๓๓๙} ไตรภูมิิกถา, หน้า ๒๑๔.

จะเสด็จเข้าเป็นพระอริยราชยานอย่างเอก อันจะล่วงอบายโลกย์ลุเสถสละมาร
จะเสด็จเข้าสู่เมืองอมตมหานิพพานพ้นทุกข์ ด้วยวิมุตติสุขสิ้นสงสาร เสร็จแก่สร้อย
สรพัพญญุตญาณยอดฟ้า ด้วยพระมิ่งมงคลมหามกุฏทาน ในกาลครั้งนี้ ^{๓๔๐}

...ให้สิ้นสูญอกุศลขาดชั้นธมารหมุกิเลศ ลุเป็นพระโลกเชฐสัพพัญญอยดสงฆ์ ให้
สรพด้วยวิเศษญาณยิ่งยงอนาวริชา ได้โปรดสรพสัตว์คณานฤกิเลศ เข้าสู่เวศเวียงวร
มฤติ ศรีวิสุทธิวิโมกข์ ให้สิ้นสรพทุกโคกสู่มัตมทานฤพาน ^{๓๔๑}

นันทโพนันทสูตรคำหลวงได้แสดงให้เห็นเป็นแนวคิดเรื่องการทำบุญทำทานของพระพุทธเจ้าอันจะนำไปสู่
นิพพาน เอาไว้ด้วยเช่นกันว่า ให้อำนาจชีวิตพลิตพระชนมพระชาติ ด้วยมามารถแสงพุทธโพธิ์ เพื่อจะ
โปรดสัตว์คณ จะพาไปสู่นครนฤพาน ^{๓๔๒}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสอนให้เข้าใจหลักสูงสุดของพุทธศาสนาในการหลุดพ้นจากการเวียน
ว่ายตายเกิด ไปสู่นิพพานซึ่งเป็นอุดมการณ์สูงสุด การจะไปถึงอุดมการณ์สูงสุดได้นั้นต้องอาศัยความเพียรใน
การทำความดี การกำจัดอวิชชา และตัดหาอันเป็นเหตุของความทุกข์ การสละความยึดมั่นถือมั่น ใน
วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่องได้กล่าวถึงสิ่งสูงสุดของพุทธศาสนาคือนิพพาน ที่เป็นเป้าหมายสูงสุด

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมมุ่งประโยชน์ ผู้วิจัยเห็นว่าสาระคำสอน มีลักษณะของ
คำสอนทั้งในระดับโลกียธรรมและโลกุตระธรรม โลกียธรรม เป็นจริยธรรมระดับปุถุชน ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติสำหรับ
ปุถุชนทั่วไปที่สามารถเข้าใจและนำไปปฏิบัติได้ โดยใช้หลักพุทธธรรมเป็นแนวทางในการประพฤติตน ดำเนิน
ชีวิตในแนวทางแห่งศีลธรรม การสร้างกุศลกรรม ละเว้นอกุศลกรรม การตระหนักและยอมรับในความเป็นไป
ของชีวิตด้วยความคิดเรื่องกรรมอันเป็นหลักแห่งความเป็นจริงที่รองรับชะตากรรมความเป็นไปทั้งหลายทั้งปวง
ของมนุษย์ เน้นให้ไม่ประมาทในชีวิตทั้งชาตินี้ และชาติหน้า การสอนให้ทำบุญทำทาน รู้จักบาปบุญคุณโทษ จึง
เป็นการปฏิบัติเพื่อความไม่ประมาท ซึ่งทำให้เกิดความศรัทธามองเป็นทุกข์ มุ่งสื่อสารให้กระทำความดี เว้น
จากการทำชั่ว ชำระจิตใจให้บริสุทธิ์เพื่อให้เกิดประโยชน์และความสุขแก่ตนเองและสังคมโดยรวม ส่วนคำสอน
ระดับโลกุตระธรรมนั้น เป็นจริยธรรมชั้นสูงของ ผู้ที่สามารถพัฒนาจิต สติปัญญาขั้นสูงสุด ผู้สละกิเลสทั้งปวงได้
เป็นผู้หลุดพ้นจากวิสัยของโลกหรือปุถุชน วรรณกรรมมุ่งประโยชน์ให้เกิดความเข้าใจและนำไปปฏิบัติด้วย

สิ่งสำคัญของพุทธศาสนาคือความรู้ที่สามารถโน้มนำไปสู่การปฏิบัติ และเกิดอรรถประโยชน์ทั้งระดับ
ต้นและระดับสูง ดังนั้นแม้ว่าจะมีความรู้ในทางทฤษฎีก็ไม่เพียงพอให้พ้นทุกข์ การมุ่งประโยชน์ในวรรณกรรม
พระพุทธศาสนา โดยรวมคือการสอนให้รู้จักหลักอริยสัจ คือรู้ทุกข์ สาเหตุของทุกข์ วิธีดับทุกข์ และความดับ
ทุกข์

^{๓๔๐} กายัมมहाชาติ, หน้า ๕๔๒.

^{๓๔๑} กายัมมहाชาติ, หน้า ๕๔๔.

^{๓๔๒} นันทโพนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๑๕๒.

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่เน้นอรรถประโยชน์นั้น สามารถสรุปได้สอดคล้องกับหลักสำคัญของพุทธธรรม คือ หลักอริยสัจ ๔ ดังพุทธพจน์ว่า

รอยเท้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งแห่งสัตว์ทั้งหลายผู้เที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมถึงการประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกย่อมกล่าวว่า เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะรอยเท้าช้างเป็นของใหญ่แม้ฉนฺได ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย กุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง กุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในอริยสัจสี่ ฉนฺนํเห็นเหมือนกันแล^{๓๔๓}

รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่สัญจรไปบนแผ่นดิน ชนิดใดชนิดหนึ่ง รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมถึงการรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างย่อมกล่าวกันว่า เป็นเลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นของใหญ่ ข้อนี้อุปมาฉนฺได ดูกรมหาบพิตร ธรรมอย่างหนึ่งที่ยึดไว้ได้ซึ่งประโยชน์ทั้ง ๒ คือ ประโยชน์ภพนี้ และประโยชน์ภพหน้า คือความไม่ประมาท ก็มีอุปมาฉนฺนํ^{๓๔๔}

รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่เที่ยวไปบนแผ่นดิน เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมถึงความรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างโลกกล่าวว่า เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะความเป็นของใหญ่ แม้ฉนฺได ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ก็ฉนฺนํเห็นเหมือนกันแล กุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีความไม่ประมาทเป็นมูล ประชุมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทบัณฑิตกล่าวว่า เป็นยอดของกุศลธรรมเหล่านั้น...

แม่น้ำใหญ่ๆ สายใดสายหนึ่ง คือ แม่น้ำคงคายมุนา อจิรวดี সরภู มหิ แม่น้ำเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมเป็นสายน้ำไหลไปหาสมุทร ไน้ไปสู่สมุทร น้อมไปสู่สมุทร โอนไปสู่สมุทร หาสมุทรโลกกล่าวว่า เป็นยอดแห่งแม่น้ำเหล่านั้น แม้ฉนฺได ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ก็ฉนฺนํเห็นเหมือนกันแล กุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีความไม่ประมาทเป็นมูล ประชุมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทบัณฑิตกล่าวว่า เป็นยอดของกุศลธรรมเหล่านั้น ฯลฯ^{๓๔๕}

สำหรับศาสนาพุทธแล้วความรู้ความเข้าใจและปัญญาที่เกิดขึ้นนั้นเป็นไปเพื่อให้สามารถเปลี่ยนแปลงตัวเองให้ดีขึ้น มีหลักของการพัฒนาตนเองจากไม่ดีให้ดี และจากที่ด้อยอยู่แล้วให้ดียิ่งขึ้น วรรณกรรมพระพุทธศาสนาจึงเป็นวรรณกรรมมุ่งประโยชน์เพื่อสนองอารมณ์ความเบิกบาน เป็นเบื้องต้น ดังที่สมภาร พรหมทา กล่าวว่า

^{๓๔๓} มหาหัตถิปโตปมสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม ๑ ภาค ๒, หน้า ๕๑๖.

^{๓๔๔} ปฐมอปปมาทสูตรที่ ๗ สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่ม ๑ ภาค ๑, หน้า ๔๗๙.

^{๓๔๕} อปฺปมาทสูตร อังคุตตรนิกาย ทสก-เอกาทสกนิบาต เล่ม ๕, หน้า ๓๕-๓๗.

สิ่งที่พุทธศาสนาเน้นคือประโยชน์ทางใจ ซึ่งหมายถึง ประโยชน์ในแง่การช่วยให้ชีวิตมีความทุกข์น้อยลงจนที่สุดไม่มีความทุกข์เลย... ความรู้ที่พุทธศาสนาถือว่าเป็นความรู้ที่สมควรเผยแพร่แก่สาธารณชนนั้น คือความรู้ที่เมื่อปัจเจกบุคคลแต่ละคนนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตแล้วจะปรากฏผลช่วยให้ชีวิตเขาสงบสุขในทางจิตใจมากขึ้น... ความรู้ที่เป็นประโยชน์ทางกายภาพคือความรู้ที่ก่อให้เกิดประโยชน์สุขด้านวัตถุแก่ผู้คน^{๓๔๖}

นอกจากนี้วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนายังมุ่งประโยชน์ในแง่เป็นเครื่องมือสื่อสารที่มุ่งให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาตนเองทำให้มนุษย์ดีขึ้น ในทางปฏิบัติที่เห็นอย่างเป็นรูปธรรม คือการประพฤติตนตามหลักพระพุทธศาสนาเพื่อให้ตนเองและสังคมมีความสุขร่วมกัน และที่สำคัญที่อาจบรรลุได้คือการพ้นจากความทุกข์ทั้งหลาย คือนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

^{๓๔๖} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม, กรุงเทพฯ: โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒, หน้า ๒๕๙.

บทที่ ๓

บทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา

นอกจากพันธกิจสำคัญของวรรณกรรมในการสร้างความสะท้อนใจ ผู้วิจัยเห็นว่า วรรณกรรมพระพุทธศาสนานั้นมีความสำคัญต่อสังคมอย่างยิ่ง เราสามารถเห็นและเข้าใจหลักธรรมคำสอนความคิดความเชื่อทางพุทธศาสนาได้จากวรรณกรรม วรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยยังมีหน้าที่สำคัญในการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสังคมด้วย เหตุเพราะเมื่อคนมีความคิดความเชื่อ มีความศรัทธาเลื่อมใสในสิ่งเดียวกันแล้ว สังคมย่อมมีการประสาน ประนีประนอมกันทางความคิด ทำให้สังคมสงบสุข นอกจากหลักธรรมคำสอนทางศาสนา หรือการอบรมสั่งสอนจากพระสงฆ์โดยตรงแล้ว การสร้างวรรณกรรมพระพุทธศาสนาก็มีบทบาทสำคัญไม่น้อยในการชี้นำทางความคิดของคนในสังคม เพราะวรรณกรรมกับสังคมนั้นมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แม้ว่าวรรณกรรมจะเป็นงานเฉพาะตัวของกวี “วรรณคดีมิได้เกิดจากความดลใจหรือจิตวิญญาณของนักเขียนเพียงอย่างเดียว แต่เป็นรูปการของความสำนึก ความรับรู้ และวิธีการมองโลกของนักเขียนอีกด้วย ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้แท้ที่จริงกวีนักเขียนก็ได้รับจากสังคมนั่นเอง” ^{๓๔๗} ในวรรณคดีพุทธศาสนา แง่บันดาลใจสำคัญของกวีก็คือความรู้ความเข้าใจในพุทธศาสนาด้วยความศรัทธาและมุ่งหมายสื่อสารธรรมะนั้นไปยังคนหมู่มาก เรื่องทางพุทธศาสนามิได้จำกัดความรู้อยู่ในหมู่พระสงฆ์หรือผู้รู้ทางศาสนาเท่านั้น แต่การแต่งวรรณกรรมได้ทำให้พระพุทธศาสนาได้เผยแพร่อุ่ประชาชน

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาได้สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการของสังคมในการต้องการสิ่งยึดเหนี่ยวเพื่อเป็นหลักในการดำเนินชีวิตได้อย่างเหมาะสมตามที่สังคมตั้งความหวังไว้ กล่าวคือ เมื่อสังคมไทยมีความเชื่อต่อพระพุทธศาสนาาร่วมกัน วรรณกรรมพระพุทธศาสนาจึงถือเป็นผลผลิตส่วนหนึ่งของสังคม และเมื่อสร้างขึ้นแล้วต้องมีบทบาทและหน้าที่ต่อสังคม

จากการศึกษาที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าวรรณกรรมพระพุทธศาสนามีความสำคัญอย่างยิ่งในสังคมไทย เห็นได้จากพัฒนาการของวรรณกรรมเชิงประวัติศาสตร์ และปริมาณการสร้างสรรค์ที่มีอย่างต่อเนื่อง รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างเรื่อง เช่นนี้แล้วจึงเห็นได้อย่างชัดเจนว่าวรรณกรรมจะมีบทบาทและหน้าที่ต่อสังคมมาก ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ให้เห็นบทบาทของวรรณกรรมอย่างรอบด้าน เพื่อสื่อสารถึงและสำคัญของวรรณกรรมที่มีต่อสังคมไทย

^{๓๔๗} ชัดสุณี สินธุสิงห์, *วรรณคดีที่ควา*, กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๔๙-๕๐.

๓.๑ บทบาทในฐานะพุทธศิลป์

วรรณกรรมเป็นศิลปะประเภทหนึ่งที่มีสร้างอารมณ์สะท้อนใจ การสร้างวรรณกรรมคือการสร้างความงามด้วยภาษาและวิธีการทางวรรณศิลป์ ประกอบกับสารัตถะ ทำให้เกิดงานศิลปะขึ้น เช่นเดียวกับศิลปะประเภทอื่นที่ต่างมีหน้าที่ในการสร้างสุนทรีย์ให้แก่ผู้เสพทั้งการอ่านและการดู

ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ได้กล่าวถึงงานศิลปะที่ดีว่า

สิ่งใดเมื่อเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ท่านเรียกว่ามีเอกภาพ (Unity) สิ่งใดมีส่วนต่าง ๆ ประกอบกันขึ้นเป็นรูป ท่านเรียกว่าองค์ประกอบ (Composition) สิ่งมีเอกภาพศิลปะ ย่อมหมายถึง องค์ประกอบ และองค์ประกอบจะงามหรือไม่งาม อยู่ที่มีส่วนประกอบกลมกลืน มีความประสานกัน (Harmony)... ถ้าสมส่วนสมทรงเข้ากันเหมาะเจาะ ก็เรียกได้ว่าเป็นองค์ประกอบที่ประสานกัน (Harmonious Composition) กระทำให้ผู้ดู หรือผู้ฟังบังเกิดความยินดี ความรู้สึกยินดีพอใจในองค์ประกอบที่งามหรือไพเราะย่อมมีประจำอยู่ในความรู้สึกของมนุษย์ ความรู้สึกอย่างนี้เรียกว่าสุนทรียภาพ (Aesthetic Sense) ^{๓๔๘}

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิพงศ์ประพันธ์ ได้อธิบายเกี่ยวกับวรรณกรรมในฐานะศิลปะที่มีลักษณะทางวรรณศิลป์ซึ่งลักษณะของศิลปะประกอบไปด้วย

๑. ความรู้สึกแรงกล้าที่ดลใจให้ใคร่ถ่ายทอดความรู้สึกนั้นให้ผู้อื่นชม
๒. การแสดงความรู้สึกนั้น โดยใช้ฝีมืออันประกอบด้วยความสันทัดและความสามารถ
๓. ภาพที่แสดงนั้นจะต้องมีส่วนที่เป็นลำนํ้า ประกอบเข้าเป็นหน่วยที่สมบูรณ์คือ มีเอกภาพ ^{๓๔๙}

ศิลปะจึงมีองค์ประกอบที่ต้องสอดประสานกันอย่างมีเอกภาพระหว่างสารัตถะเนื้อหา กับรูปแบบหรือวิธีการสื่อสารให้ผู้ชมได้เข้าใจ เกิดอารมณ์คล้อยตามเกิดปิติความสุขใจ ในแง่ของวรรณกรรมพระพุทธศาสนา เนื้อหาหลักอยู่ที่พุทธธรรมและเรื่องราวทางพุทธศาสนาในแง่มุมต่าง ๆ ซึ่งกวีได้ใช้เป็นแรงบันดาลใจเพื่อถ่ายทอดออกมาเป็นศิลปะวรรณกรรม

ศิลปะกับศาสนาได้มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้งมาโดยตลอด อารมณ์ทางศาสนานั้นสามารถรักษาไว้หรือถ่ายทอดออกมาได้อย่างดีที่สุดโดยอาศัยศิลปะเป็นสื่อหรือเครื่องมือ เพราะฉะนั้นเมื่อต้องการถ่ายทอดอารมณ์ทางศาสนาอย่างได้ผล จึงต้องอาศัยศิลปะเป็นสื่อหรือเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอด ^{๓๕๐}

^{๓๔๘} ศิลป์ พีระศรี, ศิลปะวิชาการ, กรุงเทพฯ: มูลนิธิศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี อนุสรณ์, ๒๕๔๖, หน้า ๒๗.

^{๓๔๙} พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิพงศ์ประพันธ์, ภาษา วรรณคดี และวิทยาการ, กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, ๒๕๐๔, หน้า ๒๕๕-๒๕๖.

^{๓๕๐} จี ศรีนิวาสน, สุนทรียศาสตร์ ปัญหาและทฤษฎีเกี่ยวกับความงามและศิลปะ, แปลโดย สุเชาว์ พลอยชุม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์นามกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕, หน้า ๑๔๑.

เรื่องความศักดิ์สิทธิ์ที่ศิลปะแสดงออกมานั้น ศิลปะมาจากศาสนา อันที่จริงความยิ่งใหญ่ของศิลปวัตถุบางชิ้นนั้น ส่วนหนึ่งก็เป็นผลมาจากความยิ่งใหญ่ของเรื่องราวทางศาสนาที่ศิลปะนั้นแสดงออกนั่นเอง เพราะฉะนั้น ศิลปะกับศาสนาจึงมีความเกี่ยวข้องกันทั้งในด้านความหมายและลักษณะ และการผสมผสานกลมกลืนกันของทั้งสองสิ่งนั้นด้วย เพราะความผสมผสานกลมกลืนอย่างแนบสนิทดังกล่าวนี้อย่างยิ่งจะเป็นการยากที่จะกล่าวว่าในเวลาเราเกิดความสนใจในศิลปะนั้น ความสนใจของเราเกิดจากความหมายเกี่ยวกับศาสนาที่มีอยู่ในศิลปะนั้น หรือว่าเกิดจากรูปทรงทางสุนทรียะของศิลปะ เพราะความจริงแล้ว ในขณะที่เรากำลังสนใจทั้งความหมายและความงามซึ่งผสมผสานกันอย่างเป็นเอกภาพในศิลปวัตถุชิ้นไปพร้อม ๆ กัน ^{๓๕๑} วรรณกรรมในฐานะพุทธศิลป์ จึงแสดงให้เห็นถึงผลงานอันเกิดจากความสามารถและความพยายามด้วยศรัทธาที่จะรังสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเพื่อเชิดชูบูชาพระศาสนา และเสริมสร้างศรัทธาที่มีต่อพระพุทธศาสนาอย่างเป็นรูปธรรม

เรื่องที่มาจากศาสนาบางครั้งอาจเป็นเรื่องนามธรรมเชิงการสอนหลักพุทธธรรม เช่น ความดีความชั่วกรรม หรือไตรลักษณ์ สิ่งเหล่านี้เป็นหลักการเชิงนามธรรม แต่วรรณกรรมสามารถอธิบายให้เห็นเด่นชัดอย่างเป็นรูปธรรม เพื่อให้เข้าถึงกลุ่มคนหมู่มาก การสร้างวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในแง่หนึ่งคือการสื่อสารหลักคำสอนโดยผ่านสุนทรีย์ จึงจำเป็นต้องสร้างความวิจิตรในเชิงภาษาและสร้างเรื่องให้เห็นรูปธรรมเด่นชัด ทว่าแม้จะเป็นเรื่องธรรมดา แต่ก็ต้องให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจเพื่อให้น่าสนใจเข้าสู่อารมณ์ทางศาสนา ศรัทธาและปัญญาความรู้ในที่สุด

บทบาทของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่เด่นชัดก็คือบทบาทในฐานะศิลปะดังกล่าวมา ^{๓๕๒} ไม่ว่าวรรณกรรมเรื่องใด เห็นได้ชัดเจนว่า ผู้สร้างได้สร้างสรรค์อย่างวิจิตรเพื่อให้งานของตนนั้นมีคุณค่า มีความพิเศษสมบูรณ์

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ได้กล่าวถึงงานนิพนธ์เรื่องนันทโศภนันทสูตรคำหลวง ว่า

อันชื่อนันทโศภนันทปวร อันมีพจนานุกรม สิริภูมฺ ให้อักษรกลาในอักษรแลพากยา สามภาษา ด้วยสยามภาษาแห่งไปทยนิสสาย เหตุอาไศรยพระบาฬี มครภาส ซึ่งมิในมคธ ภาษา อหิ อันว่าข้าพระบาทยุค นุพทวนตรายโก กพรันจากอันตรายุปัทวาสรรพาวา ^{๓๕๓}

จะเห็นได้ว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ได้มุ่งสร้างวรรณกรรมที่งดงามด้วยภาษาและคุณประโยชน์ การยกย่องกล่าวถึงงานของตนในระดับเลขนี แสดงให้เห็นการสร้างสรรคที่มุ่งให้เกิดความงามอย่างยิ่ง นอกเหนือไปจากเรื่องทางพระพุทธศาสนาและการเสนอหลักคำสอน

ขออันตรายชั่วร้ายทั้งหลายของข้าพเจ้าให้พินาศไป ด้วยอำนาจอันงามที่ประณามพระรัตนตรัย ขอให้กุศลยิ่งใหญ่บังเกิดแก่ข้าพเจ้า เพื่อทำประโยชน์เกื้อกูลแก่โลก ข้าพเจ้าจักแต่ง

^{๓๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๒.

^{๓๕๒} นันทโศภนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๑๔๘.

ปรกรณ์ชื่อว่าสังคีตยวงค์อันประเสริฐนี้ ตามที่สืบ ๆ วงศ์มาโดยย่อโดยคุณ มีอรรถเป็นสารอันดีใน
คันทต่าง ๆ ให้เพราะพริ้งตามสติกำลัง^{๓๕๓}

สมเด็จพระวันรัต ได้แสดงให้เห็นว่าสังคีตยวงค์ที่ได้แต่นี้ มีประโยชน์ในแง่เนื้อหาสาระที่มีประโยชน์
และคุณค่าต่อพระพุทธศาสนา ในขณะเดียวกันท่านก็ได้มุ่งเน้นให้เกิดความงามทางวรรณศิลป์ด้วย

ดังนั้นผู้สร้างวรรณกรรมต่างมุ่งหมายให้งานของตนมีคุณค่าในเชิงเนื้อหา เกิดประโยชน์ต่อผู้เสพและ
สังคม พระพุทธศาสนาเป็นเนื้อหาหลักที่มีคุณค่าในตัวเองอยู่แล้ว แต่ผู้สร้างได้สร้างสรรค์ให้เกิดความงามทาง
วรรณศิลป์ด้วยเช่นกัน และความงามทางวรรณศิลป์นี้เองที่ผู้สร้างถือว่าเป็นเครื่องบูชาพระศาสนา เป็นการ
สร้างความรู้ให้แก่โลก เนื่องจากจะเห็นได้ว่า ผลงานวรรณกรรมทั้งดงามนี้จะเป็นพุทธบูชาเพื่อให้ผู้สร้างได้รับ
พรคือกุศลผลบุญและและความเจริญปลอดภัย

การสอนหลักพระพุทธศาสนาผ่านศิลปะวรรณกรรม เป็นเครื่องมือสำคัญประการหนึ่งของการ
ถ่ายทอดคำสอนพุทธศิลป์นำไปสู่การสร้างปัญญาความรู้พุทธศิลป์เป็นงานอันเป็นความภาคภูมิใจของมนุษย์ ซึ่ง
ต้องใช้ความพยายามด้วยฝีมือและด้วยความคิด เพื่อนำเสนอพุทธศิลป์ที่ประจักษ์ได้ด้วยการได้ยินและมองเห็น
ผ่านประสาทสัมผัส ประสพการณ์และจินตนาการ ศิลปะของวรรณกรรมแสดงออกอย่างเด่นชัดผ่านกลวิธี
ทางภาษา ภาษาจึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างความเข้าใจและจินตนาการแก่ผู้อ่าน

ตัวอย่างจากร่ายยาวเวสสันดรชาดก กัณฑ์กัณฐก ลำนวนเจ้าพระยาพระคลัง (หน) แสดงให้เห็น
วรรณศิลป์ชั้นสูงในการสร้างความงามทางภาษา และอารมณ์สะเทือนใจ เพื่อนำเสนอสาระธรรม

โสโฬิสโต ปางนั้นสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ ตรัสได้ทรงฟังพระลูกน้อยทรงกันแสงทูล
ละห้อยวันนั้น กลั้นพระโศกมิได้ละอายพระทัยแก่เทพดา ปณณสาธปวิสิตวา เสด็จเข้าสู่ภายใน
พระบรรณศาลา ชบพระพักตราทรงพระกันแสงสะอื้นไห้ ว่าโธเจ้าเพื่อนซี้ใจของพ่อเอ๋ย เจ้า
เคยกระทำความไวเป็นโณน จึงมาตกซี้ใจไยยากอนาถา ให้พราหมณ์ชราว่างร้ายกาจ ตะแถม่า
ทำสีหนาทโทยโทยตี โอเวลาปานฉะนี้ก็สาธน์ คนทั้งหลายเขาเรียกกันกินอาหาร บ้างก็เล่าโลม
ลูกหลานให้อาบน้ำแล้วหลับนอน แต่สองบังอรของพ่อนี้ ใครจะปราณีให้นม น้ำ ก็ตะรอกตรำ
ลำบากใจ ที่ไหนจะเดินได้ด้วยพระบาทเปล่า ทั้งโธแดดจะแผดเผาให้พุพอง จะชอกช้ำคล้ำเป็น
หนองลงลามไหล สองสุริยวงศ์ตั้งแต่ว่าจะทรงกันแสงให้ สุดอาลัยของพ่อแล้วที่จะติดตาม จะบ้าย
หน้าไปหาพราหมณ์เมื่อยามเย็นเฝ้าจัญไรไหนเลยจะเห็นด้วยสองเจ้า มีแต่จะรูกเร้าคำรามตี ธิ
เอ๋ยกระไรเลยไม่เกรงขามเราบ้างเมื่อยามจนจะคิดดูบ้างเป็นไรว่าลูกทั้งสองคนคู่ชีวิตมยังตัดใจให้
ขาดมิให้เสียประโยชน์ แต่ก่อนโศกซำสนได้สืบมาถึงสี่ชั่ว ผู้อื่นรู้ก็เกรงกลัวไม่ทำได้เหมือน
พราหมณ์ผู้นี้ วาริชเสว เม สโต เสมือนหนึ่งพราณเบ็ดมาตีปลาที่หน้าไซ บรรดาปลาจะเข้าไป
แตกฉาน ตัวเราผู้ทำทานเหมือนตัวปลา พระโพธิญาณในภายหน้านั้นคือไซ บรรดาปลาจะเข้าไป

จึงยกพระลูกให้เป็นทานบารมี พระลูกรักทั้งสองศรีดังกระแสน้ำ พราหมณ์ประมาทหมิ่นมาด่าตี
 เสมือนกระทุ่มวารีให้ปลาตื่น น้ำพระทัยท้าวเธอถอยคืนจากอุเบกขา บังเกิดวิหิงสาฆ่าห่อหุ้ม พระ
 ปัญญานั้นกลัดกลุ้มไปด้วยโมโห ให้ลุ่มหลงโทโสเข้าซ้ำ ส่งผลให้บังเกิดวิหิงสาขึ้นทันที ว่าอุเหม!
 อุเหม!พราหมณ์ผู้นี้เฝ้าจองทวงหนอ มาตีลูกต่อหน้าพ่อไม่เกรงใจ ธชียเอ๋ยกุมายู่ป่าเปล่าเมื่อไร
 ทั้งพระขรรค์ศิลป์ชัยก็ถือมา ธนุจาปัดเหตุนั้น ก็ทรงพระแสงธนูศรกระแสนั้นกับมือ ข้าพราหมณ์ผู้
 นี้เสียเถิดหรือ เธอก็ยึดถืออยู่แต่ในพระทัย ภายหลังจึงตั้งจิตพิจารณาในพระอริยประเพณีหนอ
 พุทธางกูร ก็รู้ว่าอาตมาเนี่ยเพิ่มพูนมหาปุตตปริจาคเจียวสิหว่า เมื่อพระปัญญาบังเกิดมี พระบรม
 ราชฤษีเธอจึงตรัสสอนพระองค์เองว่า โภเวสสนตร ดูกร มหาเวสสันดร อย่าอวดภูมิโว้วทำเนาเขา
 ข้ากับเจ้าเขาจะตีกันไม่ต้องการ ให้ลูกเป็นทานแล้ว ยังมาสอดแค้นเมื่อภายหลัง ท้าวเธอจึงตั้ง
 พระสมาธิระงับดับพระวิโยค กลั้นพระโคกสงบแล้วพระพักตร์ก็ผ่องแผ้วแจ่มใส ดุจทองอุไรทั้ง
 แห่ง อันบุคคลจะแก่งเลี้ยวแล้วมาวางไว้ในพระอาศรม ตั้งแต่จะเชยชมพระปิยบุตรทานบารมี
 แห่งหน่อพระชินศรีเจ้า นั้นแล ^{๓๕๔}

จากรายยาวมหาเวสสันดรชาดกนี้ ได้แสดงความงามในแง่การสร้างอารมณ์สะท้อนใจ เมื่อพระ
 โพธิสัตว์ให้บุตรทานแก่ชูชก ลีลาภาษาสื่อให้เข้าใจถึงความสะท้อนใจอันเกิดจากความสงสารพระชาติและ
 พระกัมหา ความอาลัยและห่วงใยทำให้พระโพธิสัตว์เกิดความสับสน และเกิดอารมณ์โกรธเมื่อชูชกทำร้ายสอง
 กุมารต่อหน้าพระองค์ เป็นความประสาธน์ของอารมณ์โศกเศร้า โกรธ ซึ่งเป็นอารมณ์เช่นมนุษย์ทั่วไปที่ต้อง
 สูญเสียสิ่งที่รัก อย่างไรก็ดี เมื่อพระโพธิสัตว์ได้ใช้สติและอุเบกขาความอดกลั้น และพิจารณาถึงเป้าหมายคือ
 พระโพธิญาณแล้ว พระองค์ก็สามารถระงับอารมณ์และเกิดความปิติสงบได้ในที่สุด

รายบทนี้เป็นตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนถึงความงามในเชิงวรรณศิลป์ กล่าวคือ เรื่องพระโพธิสัตว์
 เป็นเรื่องที่ยิ่งใหญ่เพราะเป็นบุคคลสำคัญที่ตั้งพระทัยในการบำเพ็ญบารมี การที่พระองค์ต้องประสบกับอารมณ์
 ต่าง ๆ ต้องเผชิญกับความทุกข์ และต่อสู้ในพระทัยจนถึงความสงบได้นั้น เป็นความงามในแง่ที่ทำให้เห็นว่าการ
 ตั้งสติอดกลั้น พิจารณาถึงผลที่จะเกิดขึ้นทำให้สามารถผ่านพ้นความทุกข์ไปสู่ความสงบได้ เจ้าพระยาพระคลัง
 (หน) ได้อาศัยกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่สามารถสร้างอารมณ์สะท้อนใจผ่านภาษาที่งดงาม ทำให้เห็นอารมณ์โศก
 อันซับซ้อน และการคลี่คลายในที่สุด นับเป็นการสร้างศิลปะที่เป็นความงามได้อย่างสมบูรณ์

การสอนพุทธธรรมยังมุ่งให้ความรู้เกี่ยวกับหลักธรรมที่ลึกซึ้งประณีต จากการทำทานนั้น อาจนำไปสู่
 การเข้าใจธรรมะในระดับสูงได้ เช่น เรื่องพระเวสสันดร ดังกล่าว ในกุมารคำฉันท์ ได้อรรถาธิบายการทำทาน
 เพื่อให้บรรลุโพธิญาณ ดังนี้

จงมีมโนวโรนิจ
 แก่สัจจแลสังสทนการ

มิตรภาพสงสาร
 ก่อเนกหนักตน

เวียนว่ายเสวยทุกข์ทุกข	อวิชาผดุงผล
ป้องปิดกำบังกับมียล	มคโมกขนครวร
ไหนเลยจะล่วงบวรโลก	ชลโสมสาคร
ดับชาติขราพยาธิมร	รณทุกข์ก็เต็มเชิญ
ใครโสดจะส่องนิกรพัน	คติภพก็ยากเย็น
ชนข้ามมหรณพเห็น	ทุกข์สัจจนัตตา
เพื่อโลกละล้าวกมลริง	บมิจิตจะปรารณา
ปานคลื่นสมุทชลชลา	ก็อุโฆษวันไหว
ตัวโมหิตสมรมาร	กลวายุเกรียงไกร
ยังลมประหารภพประไลย	ผิวพุดอยู่อู่ตรา
โลกีสำนานิกรหมู่	ชนพานิชาคลา
แม้มาดจะหมั่นดุมหา	ศิริรัตนใหญ่หลวง
หุ้มเหล็กจะหล่อสุขุมแขง	แลทองแดงลูกลง
ดาษชิตกระซิบทุกข์ทรวง	จะสนิทสะใดใด
ไปอาจจะต้านมหรณพ	แลจะหลบจะหลีกภัย
พันพาลพเนจรแลใน	พระสมุทรวารี
แต่ถูกระลอกโลกประสบ	จะกระทบกระทั่งดี
เดียวต้องจะแตกวิจุนลี	ก็จะยับระยำเย็น
นำที่จะพานิกรสัตว์	แลวิบัติทรหกรเห็น
พ้อคิดคะนึ่งจิตรประเมิน	บมิเพียงจะทนทาน
เกตราสุวรรณบวรธร	มประเสริฐประสิทธิสาร
ล้าเลิศจะเล่นชลสนาน	แลจะล่วงจะลุดล
ถึงท่าเกษมสุขสวัสดิ	นคเรศโสภณ
คลื่นหมื่นมหันตอกุศล	บมิอาจจะยายี
ครั้งนั้นพ่อกับมียล	วรพักตร์ใครมี
เหมือนเจ้าจะเป็นมรรควิถี	วรโพธิยาญาณ...
เชิญพ้อครไลจรประลาด	แลอย่าหวาดมโนถวิล
มาเปนสำเภาณพมณิน	เพ็ชรรัตนแกมกาญจน์
แล้วพ้อจะสรรค์กิจประกอบ	สัมภาระแลแก่นสาร
เอาสวีสัยสัมปธาน	กลดุกประดับง
แผ่นพ้อจะแผ่พระหิริโอ	ตปธรรมบรรจง
ตามดาษกระดานดุงประสง	คประกำประกันเพรียง

เสาสามจะสรรคพระบารมี	สมดังขรายเรียง
สายโยงรยางวรเนวียง	บรมรรณสัจจา
หางเสื่อสมาธิวรคุณ	อติเรกมหาพาร
แท็ธรรมพหุสุตถา	แลสมอเสมอใจ
เกตราประดับสติปฐาน	กนกกาญจนอำไพ
แกมแก้วผลึกวรวิไล	ยวิเศษเงางาม
อาสน์เอี่ยมสุวรรณบุษบก	พระปิฎกธทั้งสาม
ทรงเทริดสะอาดแลก็วาม	รุจิเรกเพริศเพรา
โพชนงควิเชียรศุภประเสริฐ	แลประทุกจะอับเภา
ถ่วงทอมนนีนพสำเภา	ก็จะแน่วจะแนวนอน
เอาทานครบดับแลศีลมัย	บริสุทธิสังวร
เปนทรัพย์เสปียงชนจะจร	แลทุเรศแรมทาง
สายดิ่งจะหยั่งกมลองค์	อนุমানธกว้างขวาง
เมตดาจะตั้งกรณทาง	กลใบเสบัดลม
เครื่องสูงเสวตมยุรฉัตร	แลธวัชกระชิงชม
เอาเจตสิกผลอุดม	และประดับประดากาย
เข้มกล้องจะส่องชลวิถิ	ทฤษฏีณโดยหมาย
คือมรรคสัจบรรยาย	ดุจดวงรวีวรรณ
เสร็จการจะกุมพระกรทรง	วรสิทธิแสงขรรค์
กล่าวคือพระญาณทศอนันต์	ก็จะคมคือกรดไกร...
หลุดลอยก็ล่วงชลฉนวน	บริการจลาจล
คลื่นโลภระลอกแลอกุศล	บมิอาจจะเบียดเบียน
ข้ามโอฆสี่สมุทคลา	บมิแฉะระแวงเวียน
หมายแม่นมหารวิเชียร	อมฤตยพารา
ขึ้นช่อฉกาอมรเมศ	กรเกษตรจะกฤษดา
โปรยทิพสุวรรณกุสุมา	สุรเสียงจะสรรเสริญ
เราสองจะสู่สิริสวัสดิ	บวิบัติประเมียนเมิน
ทุกขโคกพยาธิจะผเอน	มรณภาพพันไภย
พ่อลูกจะน่านิกรสู่	ศิวโมกขโสตไส
สิ้นภพอาสวแลใน	นिरเบญจมารา

พ่อยอดปิโยพระปิตุเรศ
ยกยอادمกุฎพระบรม

วรราชธิปไตย
อภิเชกให้ปิตุ ^{๓๕๕}

จากฉันท์ข้างต้นจะเห็นว่าเป็นการสอนธรรมเรื่องการทำทานที่ยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดร เนื้อหาหลักเหมือนกับที่ปรากฏในอรรถกถาและมหาชาติเรื่องอื่น ๆ กล่าวคือ พระเวสสันดรได้อ้อนวอนให้พระชาติขึ้นจากน้ำ เพราะพระองค์ที่ยกสองกุมารให้กับชูชกแล้ว แต่จะเห็นรายละเอียดของการสอนธรรมะ ที่กล่าวถึงเรื่องการเวียนว่ายในวัฏสงสารอันเป็นทุกข์ เป็นความทุกข์ที่ทำให้เกิดภพ ชาติ ชรา มรณะ การที่จะพ้นจากทุกข์เหล่านี้ได้ ต้องอาศัยการบำเพ็ญทานอันยิ่งใหญ่ และการให้บุตรทานจะเป็นหนทางที่ทำให้ไปสู่การพ้นทุกข์ได้ ส่วนการเปรียบเทียบการให้บุตรทานเหมือนเป็นสำเภา นั้น เป็นความเปรียบที่พบในมหาชาติทุกสำนวน แต่สำนวนร้องกรองในกุมารฉันท์ ได้เปรียบเทียบสำเภาให้มีความวิจิตร ซึ่งความวิจิตรนั้นเปรียบกับพระพุทธรูปอันประเสริฐที่จะนำพาพระองค์และมนุษย์ทั้งหลายได้ก้าวพ้นวัฏสงสารทุกข์ไปสู่สุขคือนิพพานได้ จากตัวอย่างนี้จะเห็นว่าร้องกรองอันวิจิตรเทียบเคียงได้กับพุทธรูปอันประเสริฐ กวีสามารถถ่ายทอดการสอนธรรมะผ่านกลวิธีทางวรรณศิลป์ได้อย่างงดงาม แนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธรูปศาสนาจึงเห็นได้ชัดว่านำเสนอสาระธรรมด้วยวรรณศิลป์ ความตระการตาของสำเภาทอง กับความลึกซึ้งของธรรมะ สามารถเทียบเคียงสอดประสานสาระกับรูปแบบได้อย่างกลมกลืนมีเอกภาพงดงาม

ดังนั้น เรื่องทางศาสนาที่มีเนื้อหาหลักซึ่งสามารถสื่อสารธรรม โดยใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ทำให้วรรณกรรมเป็นพุทธศิลป์ที่งดงาม ดังที่ ศิลป์ พีระศรี กล่าวถึง ความงามหรือสุนทรียภาพ เชิงศาสนาว่า

พระพุทธรูปที่งามหรือเทวรูปกรีกหรือศิลปกรรมอื่น ๆ ที่เลิศ เมื่ออ่านดูหรือฟังแล้วย่อม
น้อมใจเราให้สู่ความคิดสูง ให้เรามีความรู้สึกสะเทือนใจในความงามขึ้นทันที เปรียบประดุจเป็น
อำนาจของแม่เหล็กครอบงำอินทรีย์ความรู้สึกของเราทั้งหมด ทั้งนี้ก็เพราะวัตถุที่เราดูหรืออ่าน
หรือเสียงที่เราได้ยินอยู่นั้น เข้าไปสัมพันธ์อยู่กับความปรารถนาทางจิตใจของเรา ทำให้เราเฝ
แสวงหาแต่สิ่งที่มีคุณงามความดีอันสูงส่ง ความรู้สึกสะเทือนใจที่เกิดขึ้นในจิตใจของเราอัน
เนื่องมาจากสุนทรียภาพที่มีอยู่ในสิ่งนั้น ไม่ใช่เป็นเพราะความงามหรือความประณีตบรรจงที่มีอยู่

^{๓๕๕} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ามณฑา และ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอุบล, *กุมารคำฉันท์*, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙, หน้า ๔๖-๕๐. กุมารคำฉันท์ ไม่ปรากฏว่าแต่งในรัชกาลใด สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สันนิษฐานว่า แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๒ เพราะในรัชกาลที่ ๒ ได้โปรดฯ ให้แต่งหนังสือมหาชาติคำหลวงซึ่งฉบับขาดมาแต่สมัย อยุธยา ให้ครบบริบูรณ์ทั้ง ๑๓ กัณฑ์ อาจเป็นเหตุชวนให้พระเจ้าที่นั่งนางเธอทั้งสองพระองค์ ซึ่งทรงศึกษาอักขรวิธีได้เชี่ยวชาญ ทรงแต่งฉันท์กุมารก็ได้ (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *กุมารคำฉันท์*, หน้า คำนำ)

เท่านั้น ศิลปกรรมที่เลิศซึ่งนอกจากจะมีองค์ประกอบและวิธีทำที่สมบูรณ์แล้ว ยังต้องมีการแสดงความจริงสูงอันได้แก่ความคิดที่ยกจิตใจของผู้พินิจดูหรือผู้อ่านผู้ฟังศิลปกรรมนั้นลอยสูงด้วย ^{๓๕๖}

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาจึงจัดเป็นพุทธศิลป์ได้ เทียบเคียงกับพุทธศิลป์ประเภทอื่น เช่น เรื่องเล่าชาดกเป็น “กลวิธี” อธิบายธรรม กล่าวคือ ใช้ชาดกซึ่งเป็นนิทานสอนใจ ให้ข้อคิดเป็นเครื่องมือในสอนธรรมะในแง่ที่เป็นกลวิธีการสอนนั้น ชาดกเป็นตัวอย่าง มีลักษณะเป็นการสาธกและมีเทศนาโวหารประกอบเช่นเดียวกันกับจิตรกรรม จิตรกรรมฝาผนังในโบสถ์คงจะนิยมเขียนทั่วไปเพื่อความสวยงาม ความศักดิ์สิทธิ์และเป็นเครื่องมือสื่อความหมายความเข้าใจในเรื่องราวของพระพุทธศาสนา โดยนิยมเขียนเรื่องราวพุทธประวัติหรือและชาดก กล่าวได้ว่า ทั้งวรรณกรรมและจิตรกรรมเป็นพุทธศิลป์ที่สร้างให้เกิดมโนทัศน์ความคิดความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนา สร้างความเข้าใจเรื่องราวเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ และแนวคิดเรื่องกรรม ทั้งเป็นพาหะของการเผยแผ่วรรณกรรมและศิลปกรรม

ดังนั้นบทบาทสำคัญประการแรกของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา คือการสร้างสุนทรีย์อันเกิดจากความงามของเนื้อหาและความงามเชิงภาษา ลีลาวรรณศิลป์ที่ถ่ายทอดเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาทำให้ผู้อ่านผู้ชมได้รับแรงกระทบทางอารมณ์ นำไปสู่การทำความเข้าใจ เกิดความเชื่อและศรัทธาได้ การรับสารอารมณ์ผ่านผัสสะ ประสบการณ์ความรู้ จะสร้างความเข้มข้นทางอารมณ์ความรู้สึกและพัฒนาไปสู่การเกิดความคิดที่ลึกซึ้ง พุทธศาสนาในบางเรื่องมีลักษณะเป็นนามธรรม การสร้างสรรค์วรรณศิลป์ที่เป็นรูปธรรมย่อมทำให้เกิดความเข้าใจได้ บทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในแง่ที่เป็นงานศิลป์ จึงสามารถเป็นเครื่องมือโนมนำจิตและอารมณ์ของผู้เสพวรรณกรรมให้เข้าใจหลักทางศาสนาได้ทางหนึ่ง

๓.๒ บทบาทด้านการสอน

บทบาทที่สำคัญซึ่งเห็นได้อย่างชัดเจนของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาคือบทบาทในด้านการสอน เมื่อพิจารณาด้านเนื้อหาแล้ว วรรณกรรมพระพุทธศาสนาคือความพยายามของการอธิบายสารถะพุทธธรรมซึ่งเนื่องมาจากพระไตรปิฎก และอรรถกถาหลังพระไตรปิฎก ในรูปของวรรณกรรมเชิงวรรณศิลป์ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาได้นำเสนอพุทธธรรมด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์เพื่อให้เข้าถึงกลุ่มคนจำนวนมาก เนื้อหาที่มีความหลากหลาย มีระดับของการตีความที่ต้องอาศัยความรู้ประสบการณ์ของผู้เสพประกอบ

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีลักษณะสัมพันธ์กับวรรณกรรมคำสอน ในฐานะตำราสอน วรรณกรรมคำสอนได้สร้างให้เป็นเครื่องมือของการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาอย่างเด่นชัด และยังมีบทบาทมาถึงปัจจุบัน การเรียนการสอนเรื่องพุทธประวัติในปัจจุบัน ก็ได้อาศัยวรรณกรรมพระพุทธศาสนาทั้งพุทธประวัติ และชาดก เป็นเครื่องมือในการสอน ความสำคัญของตัวบทวรรณกรรมพระพุทธศาสนาจึงมีได้จำกัดอยู่ที่การเป็นศิลปวรรณกรรมเท่านั้น แต่ได้รับการนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการสอน เช่น แบบเรียนราย

^{๓๕๖} ศิลป์ พีระศรี, ศิลปะวิชาการ ๓: ศิลปสงเคราะห์ พจนานุกรมศัพท์ศิลปะตะวันตก, พิมพ์ครั้งที่ ๔, ปทุมธานี:

มูลนิธิศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรีอนุสรณ์, ๒๕๕๓, หน้า ๒๖.

ยวมหาเวสสันดรชาดก กรมศึกษาธิการจัดพิมพ์เป็นแบบเรียนเมื่อ ร.ศ. ๑๒๘ รวบรวมสำนวนที่ดีเด่นของ มหาชาติเอาไว้ และสำนวนของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ในกัณฑ์กุมาร และมัทรี ก็ยังใช้เป็นแบบเรียน จนกระทั่งปัจจุบัน ได้แก่

๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนิพนธ์ ๕ กัณฑ์ ได้แก่

๑. ทศพร
๒. หิมพานต์
๓. มหาราช
๔. ฦกษัตริย์
๕. นครกัณฑ์

๒. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ ๓ กัณฑ์ ได้แก่

๑. วนปเวสน์
๒. จุลพน
๓. สักบรรพ

๓. เจ้าพระยาพระคลัง (หน) นิพนธ์ ๒ กัณฑ์ ได้แก่

๑. กุมาร
๒. มัทรี

๔. พระเทพโมลี (กลั่น) นิพนธ์ ๑ กัณฑ์ คือ มหาพน

๕. สำนักวัดถนน นิพนธ์ ๑ กัณฑ์ คือ ทานกัณฑ์

๖. สำนักวัดสังข์กระจายนิพนธ์ ๑ กัณฑ์ คือ ชูชก

สิ่งที่วรรณกรรมพระพุทธศาสนาทำหน้าที่สอนนั้น มีอาณาขอบเขตของเนื้อหากว้างขวาง ครอบคลุม เรื่องชีวิต ทางโลก ทางธรรม แนวทางดำเนินชีวิต แนวปฏิบัติ ความประพฤติ อันเป็นหลักปฏิบัติของคนใน สังคมไทย กล่าวได้ว่าพุทธศาสนาเป็นแก่นแกนของชีวิตคนไทย เป็นทั้งแนวทาง ค่านิยม อุดมการณ์ที่สังคม ปรารถนาให้เป็นไป วรรณกรรมพระพุทธศาสนาหลายเรื่อง ดำรงอยู่ในฐานะเครื่องมือการสอนมาอย่างยาวนาน ไม่ว่าเวลาจะผ่านไปนานเท่าใด แต่ความรู้คำสอนก็ยังคงสามารถนำมาสอนได้ในปัจจุบัน แม้ว่าจะมีวิธีการ สื่อสารหรือกลวิธีที่ต่างไปจากเดิม

ตัวอย่างการสอนเรื่องความเป็นมนุษย์ เห็นได้จากความคิดเรื่องไตรภูมิซึ่งกล่าวถึงมนุษย์ว่ามีศักยภาพ ที่จะพัฒนาตัวเองได้ ดังนั้นการเป็นมนุษย์จึงเป็นสิ่งที่ดี ซึ่งเรียกว่ามนุษย์นั้น เหตุว่ามากไปด้วยความรู้ เมาะว่า มนุษย์นี้รู้มากกว่าสัตว์ทั้งหลายหมูอื่น นัยหนึ่งอรรถว่า มนุษย์นี้มากไปด้วยความคิดปัญญายิ่งกว่าสัตว์ทั้งหลาย หมูอื่น จึงได้ชื่อว่ามนุษย์ ^{๓๕๗}

ในไตรภูมิได้สอนให้เข้าใจเรื่องชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย และหลังตาย มีความสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมอื่น ๆ การสอนเรื่องที่สอนเน้นเรื่องกรรม ทาน ไตรลักษณ์ และเป้าหมายคือนิพพาน สิ่งเหล่านี้เป็นพุทธปรัชญา การที่มนุษย์เชื่อในคำสอนนำไปสู่การปฏิบัติและนำไปสู่การเป็นเครื่องมือทางสังคมด้วย สิ่งที่สะท้อนให้เห็นคือความเชื่อในระดับต้น เชื่อ นรก สวรรค์ จะมีลักษณะเป็นรูปธรรมเพื่อนำไปสู่ความเข้าใจหลักการเชิงนามธรรม

ในไตรภูมิโลกวิณจยกถา ได้อรรถาธิบายให้เห็นภาพของภูมิจักรวาลอย่างเป็นรูปธรรม ได้แก่ สัตว์นรก เปรต สวรรค์ เพื่อสร้างความเข้าใจถึงธรรมชาติและผลจากการทำกรรมที่ส่งผลให้เกิดในภูมิต่าง ๆ และนำไปสู่การสอนเรื่องกุศลกรรมและอกุศลกรรม การสอนเรื่องนรก-สวรรค์ จึงมีเป้าหมายหลักอยู่ที่การสอนเรื่องกรรม-วิบาก เป็นสำคัญ

วรรณกรรมที่นำเสนอหลักของพระพุทธศาสนาคืออริยสัจ โดยยกเอาเรื่องนรก-สวรรค์มาพรรณนาเพื่อมุ่งสอนเรื่องความดีความชั่วคือ นิรยกถา ผู้เรียบเรียงได้แสดงวัตถุประสงค์เอาไว้อย่างชัดเจนว่าต้องการสอนให้เห็นความทุกข์และการดับทุกข์

เทวทูตสูตรนี้ สมเด็จพระพุทธเจ้าทั้งปวงได้เว้นเสียหามิได้ ย่อมตรัสเทศนาเหมือนกันทุกๆ พระองค์เพื่อจะให้บังเกิดธรรมสังเวทแก่บุคคลผู้ได้สดับพิจารณาเห็นทุกในนรก แล้วก็เห็นแจ้งในทวารอริยสัจ แล้วก็เห็นเหตุที่จะได้ปฏิบัติตามมคัสสัจ แล้วก็เห็นเหตุจะให้ละเสียซึ่งสมุทัยสัจ กล่าวคือตันทา เมื่อละสมุทัยสัจเสียได้แล้ว ก็จะทำให้แจ้งซึ่งนิโรธสัจคือพระนิพพาน อาไศรยแก่ได้พึงเทวทูตสูตรเปนมิม ^{๓๕๘}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นสมบัติกลางของสังคม เป็นศิลปะที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ตามความสามารถของตน บางคนอาจเข้าใจเรื่องนรก สวรรค์ในเชิงรูปธรรม และเห็นคุณค่า โทษของการทำดีได้ไปสวรรค์ การทำชั่วต้องลงนรก เป็นความเข้าใจเบื้องต้นที่โน้มนำให้คนทำความดี ละเว้นความชั่ว ซึ่งความเข้าใจโดยสามัญทั่วไปนี้ ย่อมเป็นคุณสมบัติเบื้องต้นที่จะนำไปสู่การเข้าใจระดับสูงที่สูงขึ้น

นอกจากนี้ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ได้สอนวิถีการดำเนินชีวิตและศักยภาพของมนุษย์ เน้นให้เห็นความสำคัญของมนุษย์เหนืออิทธิปาฏิหาริย์ โดยมีต้นแบบหรือแบบอย่างจากตัวละครสำคัญที่แสดงคุณธรรมเป็นตัวอย่าง ในการสอนเบื้องต้นเรื่องการทำดีได้ดี พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงตัวอย่างของคนดีว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัปบุรุษที่ยิ่งกว่าสัปบุรุษเป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มีความเห็นชอบด้วยตนเอง และชักชวนผู้อื่นในความเห็นชอบอีกด้วย ฯลฯ เป็นผู้มีความรู้ชอบด้วยตนเอง และชักชวนผู้อื่นในความรู้ชอบอีกด้วย เป็นผู้มีความพินชอบด้วยตนเอง และชักชวนผู้อื่นในความพินชอบอีกด้วย ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลนี้เราเรียกว่าสัปบุรุษที่ยิ่งกว่าสัปบุรุษ ฯ

^{๓๕๘} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๑๗.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็คนดีเป็นไหน บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ต้วนจากการฆ่าสัตว์
 ฯลฯ มีความเห็นชอบ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลนี้เราเรียกว่าคนดี ฯ^{๓๕๙}

คุณธรรมเบื้องต้นของการสอนในวรรณกรรมพระพุทธศาสนา คือการสอนให้เป็นคนดี ละเว้นความชั่ว
 ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานที่จำเป็นเพื่อการพัฒนาตนเองต่อไป

การเกิดเป็นมนุษย์เป็นสิ่งยาก และเมื่อเกิดมาแล้วถือว่ามีโอกาสที่จะพัฒนาตนเองไปสู่ภพภูมิที่สูงขึ้น
 อย่างไรก็ตาม ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ทุกสิ่งมนุษย์ต้องทำด้วยตัวเอง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดจากชาดกเรื่อง
 ต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นความพยายามในการทำความดี เพื่อบำเพ็ญบุญบารมีของพระโพธิสัตว์ กลวิธีการสื่อสาร
 ธรรมในรูปแบบชาดกเป็นการเน้นพฤติกรรมของตัวละคร ทั้งที่เป็นพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบุญบารมี และตัว
 ละครฝ่ายตรงข้ามที่คอยทำร้ายพระโพธิสัตว์ ชาดกเป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นความทุกข์ของชีวิต เห็นพัฒนาการ
 ทางความคิดและชีวิตของพระโพธิสัตว์ ต้องผ่านอุปสรรคปัญหาเพื่อเรียนรู้และพัฒนาตนเองให้ได้บารมีที่สูงขึ้น
 จนพ้นทุกข์ในที่สุด พฤติกรรมและเหตุการณ์ความทุกข์ของตัวละครทั้งหลายนั้น เป็นสิ่งที่เสนอให้เห็นแนวคิด
 เรื่องกรรมเป็นปัจจัยเหตุ-ผลที่ทำให้เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ เช่น เมื่อพระสมุทโฆสปลัดพรวดจากนางพินทุมดี
 ทั้งสองกษัตริย์เกาะขอนไม้จ้วงวายน้ำ

โອ้อเราก็จะลาญประลัยชไมยชนม์	
ฉลองชลาพุดลได้	ภูมิ
จักอยู่จักรจรรเข้ามณคามภินท	
เสมอวายชีวีดู	ดั่งกัน
ตนเปนตายก็ลงวายชโลธรมหร-	
ณพตามบุญบาปบรรพ์	บำเพ็ญ
ผิวนุญช่วยกับม้วยจักรอดชนมเปน	
บาปพันบรรไลยเชิญ	บคง ^{๓๖๐}

การตายของพระจันทกนิทรก็เกิดจากกรรมเก่าที่ได้สร้างสมมาในอดีต กรรมได้ตามมาให้ผลใน
 ปัจจุบันชาติ นอกจากเรื่องกรรมแล้ว ความประมาทไม่ระวังตัวก็เป็นเหตุของความตาย พระจันทกนิทร และ
 จันทกนิรีต่างหลงอยู่ในความสุข เกิดความประมาทจนมิได้ระวังอันตราย ทำให้ถูกพระเจ้าพรหมทัตยิงเสียชีวิต

คิดเสจรโง่งสาตรศรศรี	เลื่อนลั่นปัตรพี
ก็แผลงสำแดงเดชา	
ด้วยผลพิบากเวรา	บุพเพ็ญตามมา

^{๓๕๙} ทุติยปาปธัมมสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เล่ม ๒, หน้า ๕๖๐.

^{๓๖๐} สมุทโฆษคำฉันท์, หน้า ๑๗๐.

บรรลุประจุจงทัน

ศรทรงต้ององค์พระจันทร์

กินราชาบัลย

กัลมลงพื้นปัดรพี ^{๓๖๑}

ชะตากรรมหรือความทุกข์เกิดขึ้นเพราะบุรพกรรม สะท้อนให้เห็นในความทุกข์ยากหรือพลัดพรากของตัวละคร พระโพธิสัตว์ไม่ว่าจะเป็นในอรรถกถาชาดกหรือปัญญาสาตกต่างก็ต้องประสบกับเคราะห์กรรม การนำเสนอแนวคิดเรื่องกรรม ได้ฝังรากลึกในสังคมไทย ทำให้สามารถยอมรับชะตากรรมและความเป็นไปของชีวิต และมุ่งสร้างกรรมดีเพื่อผลในอนาคต เพราะเห็นตัวอย่างของ “ผล” ของกุศลกรรมย่อมทำให้ตัวละครประสบความสำเร็จได้ในที่สุด

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาได้นำเสนอต้นแบบความดี ซึ่งมีลักษณะเป็นตัวแทนเชิงของอุดมคติ (ideal type) ของสังคมผ่านพฤติกรรมของพระโพธิสัตว์ เช่น พระเวสสันดรเป็นตัวแทนของการทำทาน พระสมุทโฆษเป็นตัวแทนของการต่อสู้พยายามด้วยความอดทน รัตนชัยบัณฑิตเป็นตัวแทนของความมีปัญญาเป็นต้น แต่ไม่ว่าผลดีที่เกิดกับพระโพธิสัตว์ในบั้นปลายจะเป็นอย่างไร ทว่ากว่าที่จะผ่านไปถึงขั้นความสำเร็จ ก็ต้องฟันฝ่าอุปสรรคต่าง ๆ มากมายด้วยความพากเพียรวิริยะ ต้องพบกับความทุกข์ความเศร้ามาก่อนเพื่อเรียนรู้ชีวิต

ตัวละครที่แสดงพฤติกรรมหรือบทบาทเพื่อเชิดชูพระพุทธศาสนาในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทย คือบทบาทของพระสงฆ์ ได้แก่ พระมัลลย์ และพระโมคคัลลานะ

พระโมคคัลลานะเป็นพระอัครสาวกเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้า ที่มีความสามารถในการแสดงอิทธิฤทธิ์ในนันทโพนันทสูตรคำหลวง บทบาทของพระโมคคัลลานะในการปราบนันทโพนันทนาคราชให้ละพยศ และหันมาเคารพพระพุทธเจ้า เป็นอีกบทบาทหนึ่งที่ต่างออกไป เพราะพระโมคคัลลานะได้ใช้วิธีการทรมานนันทโพนันทนาคราชให้ได้รับความทุกข์ทรมานก่อนจะสั่งสอนธรรม การทรมานเป็นวิธีการหนึ่งเพื่อสั่งสอนคนที่มีมิจฉาทิฐิ พระพุทธองค์ทรงเข้าใจถึงอุปนิสัยของนันทโพนันทนาคราช ว่ามีความหลงผิด และไม่สามารถทำให้ละจากมิจฉาทิฐิได้ด้วยการสอนธรรมธรรมดา จึงอนุญาตให้พระโมคคัลลานะทรมานพระนันทโพนันทนาคราชได้

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ยกเหนพระมหาโมคคัลลา ผู้เปนนุติยสราพกประเสอรรดิ
 ธิธิล้าเลอศกมเลนทรา จักกะทำปราฎิหารย ควรงทวรมานนาคราช ให้อภิวัตนบนอบ
 แลกอปรด้วยคุณอันสร้างแล้ว กจขัตให้ผ่องแผ้วราคา แห่งพรรณนิตราธิราช แลฉลาดในทรม
 บาย กจทรมานได้ด้วยง่ายแล ^{๓๖๒}

พระโมคคัลลานะได้ทรมานพระนันทโพนันทนาคราชให้ได้รับความเจ็บปวดทรมาน แต่การทรมานดังกล่าวเป็นไปด้วยจิตอันเป็นกุศล เพื่อหวังให้พระยานาคละมิจฉาทิฐิ ด้วยการเนรมิตกายเป็นนาครายักษ์ใหญ่ สู้

^{๓๖๑} จันทกนิพนธ์คำฉันท์, หน้า ๒๒๐.

^{๓๖๒} นันทโพนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๑๖๗.

กับนันทโพนันทนาคราช โดยการร้อยรัดกดทับนันทโพนันทนาคราช เลื้อยเข้าช่องหู ช่องปาก ช่องจมูกของ นันทโพนันทนาคราชให้ได้รับความทรมานอย่างยิ่งจนละพาศได้ พระโมคคัลลานะให้การทรมานเป็นอุบายด้วยกุศลจิต

แท้จริงแล แม้อ้างว่าพระมหาโมคคัลลาน อัครทรมานจิตรแห่งพระญาณาค ทำให้ลำบากเพื่อจะให้ดี ก็มีอุประไมยอุประมา ด้วยสัตว์ในโลกาทั้งหลาย อันมากมายกลางบางกลาง จำพวกต่างแผนก จิตรชั่วแปลกแปลกกัน อันควรทรมานด้วยสาหัส ก็มีบทอุประมา ต่อข้างสุพรรณโลหาขำนาญ อันทำการโลหสุพรรณา บมิได้เผาด้วยขาลาอัคคี บมิได้เพียรด้วยตีด้วยค้อน ด้วยฝีค้อนกำลักรัน อันว่าสุพรรณแลโลหา จสำเร็จปรารณามิได้^{๓๖๓}

สาระธรรมที่สื่อผ่านตัวละครคือพระโมคคัลลานะนั้น แสดงถึงอุบายในการสอนธรรมะให้ผู้หลงผิดละทิฐิเพื่อหันมาเชื่อพระพุทธศาสนา แม้วิธีการนี้พระพุทธเจ้าจะมีทรงอนุญาตให้ใช้บ่อยนัก แต่หากพิจารณาถึงอุปนิสัยแล้วเห็นว่าวิธีการนี้จะได้ผล ก็ทรงอนุญาตให้ใช้ได้ ส่วนนันทโพนันทนาคราสนั้น เป็นตัวละครฝ่ายปฏิบัติที่มีมีจิตทิฐิไม่เคารพพระพุทธองค์ การหลงผิดและเต็มไปด้วยกิเลสตัณหาที่มีจิตนี้เองเป็นเหตุให้ต้องถูกทรมาน การที่นันทโพนันทนาคราชผู้มีฤทธิ์เดชมากยังต้องยอมพ่ายแพ้ แสดงให้เห็นอำนาจของพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ซึ่งเป็นหลักของพระพุทธศาสนาที่มีอำนาจ และคุณต่อสัตว์โลกที่นับถือ

ตัวละครฝ่ายปฏิบัตินั้นก็ มีความสำคัญในแง่ที่ทำให้พฤติกรรมในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์หรือพระสาวกมีความเด่นชัดขึ้น ตัวละครฝ่ายปฏิบัติเป็นสัญลักษณ์ของอกุศล กิเลส หรือความชั่วต่าง ๆ ซึ่งตรงกันข้ามกับตัวละครฝ่ายดี การที่ตัวละครฝ่ายร้ายพ่ายแพ้ในตอนท้ายนั้น ย่อมแสดงให้เห็น “ผล” ของความชั่ว “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” เป็นหลักคิดพื้นฐานที่วรรณกรรมพระพุทธศาสนาได้เสนอผ่านตัวละคร ได้อย่างชัดเจน เช่น ชูชก ซึ่งเป็นตัวละครที่ทำให้พระโพธิสัตว์ต้องประสบกับความทุกข์ร้อนเคียดแค้น เนื่องจากการขอพระกัณหา พระขาลี ทำให้พระเวสสันดรเกือบจะเลิกการบำเพ็ญทานบารมีและฆ่าชูชกเสีย เมื่อพระองค์ตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวด้วยพระปัญญามุ่งมั่นในโพธิญาณ พฤติกรรมของชูชกกลับกลายเป็นคุณที่เป็นบททดสอบความมุ่งมั่นของพระองค์ แต่ในที่สุดตัวละครฝ่ายร้ายอย่างชูชกซึ่งเต็มไปด้วยความโลภนั้น ก็ได้รับ “ผล” จากความชั่วของตนเอง

ตัวละครฝ่ายปฏิบัติอื่น ๆ ที่ปรากฏในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาของไทยประเภทชาดกนั้น ล้วนแต่เป็นตัวแทนของความชั่ว กิเลส และเป็นตัวแทนของความชั่วร้ายที่พระโพธิสัตว์หรือตัวละครฝ่ายดีจะต้องก้าวข้าม ไม่ว่าจะเป็นกาลยักษิณี สรรพสิทธิ์คำฉันท พระพรหมทัตในจันทกนิกรคำฉันท บัณฑิตทั้งสามในธัญชัยบัณฑิตชาดก แม้แต่พญามารในปฐมสมโพธิกถา

^{๓๖๓} นันทโพนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๑๕๘.

การสอนพื้นฐานเรื่องการทำบุญทำทาน ซึ่งเป็นกิจหนึ่งที่พุทธศาสนาได้สอนให้ผู้เลื่อมใสปฏิบัติเพราะการทำทานถือเป็นการทำบุญที่สามารถทำได้ง่ายและเป็นรูปธรรม แม้แต่การให้บุตรทานของพระเวสสันดร ซึ่งเป็นทานที่ทำได้ยากยิ่ง

อกุศลข้าศึกใดสืบสืบ มีมัจฉริยะตระหนี่อันเข้มข้น อันอาจจะป้องกันมนุษย์เทวสมบัติ พระองค์ก็ราญรอนตัดเสียได้ มายกพระยอดรักร่วมใจบริจาคทาน เป็นมกุฏแก่นสารประเสริฐ จนดินฟ้าฝนสมุทรไม่มีวิญญา ก็เอิกเกริกไกลจะลุ่มโลกเลื่อนลั่น.... ทั้งพระยมพระกาล กุลีปชา บดีศรราช ท้าวสุธาวาสมหาพรหมพร้อมประณมนมัสการ กระทำอนุโมทนาทานถวายทิพยบูชา ขวนกันชื่นชมภริยพริยาสรรเสริญ ว่าใครในโลกนี้ที่จะก่อเก็นกฤษดาภินิหาร ให้เหมือนพระ ยอดญาณอย่างนี้ มายกยอดพระบารมีมกุฏาทนต่อผู้ทรงศรี ศีลสารสัประุษาดีจึงองอาจอำนวย ในทานที่ทายากอย่างนี้ได้ อันผู้อื่นมิใช่เชื้อชาติชินวงศ์ไม่อาจองที่จะเอื้อมอำนวยทานทำทั้งนี้ ยากนักหนา...^{๓๖๔}

นันทโพนันทสูตรคำหลวงได้แสดงให้เห็นแนวคิดเรื่องการทำบุญทำทานของพระพุทธเจ้าอันจะนำไปสู่ นิพพานเอาไว้ด้วยเช่นกันว่า *ธให้พระชีวิชีวิตร ปลิดพระชนมพระชาติ ด้วยสามารถแสงพุทธโพธิ์ เพื่อจะโปรด สัตว์คุณจะพาไปสู่นครนฤพาน* ซึ่งการให้ทานจะทำประโยชน์ใหญ่ให้แก่มนุษย์ทั้งหลาย

การทำบุญทำทานเป็นหลักปฏิบัติสำคัญที่ปรากฏในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง แสดงให้เห็นภาพและความคิดของคนในสังคมไทยที่เน้นเรื่องการให้ทาน การสละเพื่อไม่ให้ยึดติดในสิ่งที่เป็นอัตตา กลวิธีการสอนจะเน้นให้เห็นผลของการทำบุญทำทาน ในลักษณะเป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดผล เป็นการจูงใจให้คนทำความดี

ในด้านการสอนจริยธรรม และศีลธรรม^{๓๖๕} วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้สอนให้เห็นถึงหลักของ ความดี และเสนอแนวทางการประพฤติที่ดีให้ถูกต้องเหมาะสม จริยธรรมและศีลธรรมของสังคมไทยใช้หลักของพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ สิ่งที่สอนนี้จึงเป็นค่านิยมที่สำคัญของสังคมไทยด้วย เช่น การสอนความ ประพฤติของผู้หญิง การสอนให้เป็นลักษณะที่ดีของผู้หญิง

พระคุณเอ๋ย เป็นหญิงนี้ยากที่จะไว้จะวางตัว ครั้นจะทำมุขมขมัวมอมแมม ชายเห็นจะ เยื่อนแยมบริภาษให้บาดจิต ครั้นจะบำรุงรูปตัดจริตทำดีดัดดิน จะผัดหน้าทาขมื่นสิ้นราศี คำคน มั่นก็จะเสียดสีชวนกันค่อนว่าเล่นต่างๆ จนชั้นแต่ว่าผมเหม็นสาบจะเสยสาบใส่น้ำมันกันไรให้

^{๓๖๔} ภาพยมหาชาติ, หน้า ๕๔๒.

^{๓๖๕} จริยธรรมธรรมคือความประพฤติธรรมคือการดำเนินชีวิตหลักความประพฤติหลักการดำเนินชีวิตหมายถึงธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติ ศีลธรรม หรือกฎศีลธรรม (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒.)

ศีลธรรม ความประพฤติที่ดีที่ชอบความประพฤติดีงาม นิยมแปลกันว่า ศีลและธรรมโดยถือว่าศีลหมายถึงเว้นชั่ว หรือเว้นจากข้อห้าม ธรรมหมายถึงประพฤติดี หรือทำตามคำแนะนำสั่งสอน (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๔๕.)

สะสวย ก็สารวอนจะทาเป้งหอมเมื่อยามร้อนก็ค่อนข้างว่า บำรุงรูปกิริยาเที่ยวหาผิว... ครั้นจะเหลือบแล มันก็จะว่าสารแนเล่นตัวและเล่นตา ครั้นจะเดินเฉยไม่เงยหน้า มันก็นินทาว่าทำปิ่นปึง พระคุณเอ๋ยลูกคิดๆ ถึงตัวแล้วยิ่งเศร้าเสียน้ำใจ ด้วยถ้อยคำคนจะค่อนข้างแคะไค้พิไรว่าให้ เสวยความเวทนาน้ำใจหาย... วิธวา ซาตาพระคุณเอ๋ย เหมือนหญิงม่ายขายทิ้งขว้างร้างไว้ให้เอกลำนำอดสูใจ ย่อมมีอาลัยในสรักกำเริบร้อน ออกใจมันให้ข้อนๆ จะนั่งนอนก็ไม่หลับสนิท จะกลืนข้าวตั้งเคี้ยวยาพิชิตคอดอยู่ชื่นชม ทั้งรักทั้งแค้นก็กลืนกลืนหน้าขึ้นอกกรรมไม่ผ่องแผ้ว พระพุทธเจ้าข้าสามีมียอยู่แล้วเสมือนหนึ่งฉัตรแก้วอันกั้นเกศ งามหน้างามเนตรทุกเวลา... พระคุณเอ๋ยเป็นม่ายขายหย่าแรกรุ่นจำเรียวร้างไม่มีสบาย ดังเพชรรัตนรั้วสลายเป็นไผ่ผาวิภินิตวา ก็ยอมเยาเบาราคาไม่ขายได้ ผู้ที่จะถือซื้อใส่ก็อายหน้าเหมือนหญิงม่ายขายหย่าสิ้นอาลัย... พระคุณเอ๋ย จะรีบร้อนมีผิวใหม่ก็ใช่ที่ ถ้าบุญตัวได้ผิวดีมีทรัพย์ คนมันก็จะนับจะถือจะเลื่องลือระบือทั่ว ปะผิวใหม่ขายชั่วสิชั่วร้าย จะเข้าซื้อซื้อขายยบระยำ เพื่อนบ้านเขาจะพลอยกันช้านวันก็จะระกำกรรมใจตรอมครั้นจะชวนหย่ามันก็ไม่ยอม ครั้นจะประนีประนอมก็เครื่องจะเปลืองตัว เป็นสตรีจะหาผิวที่ดีนี้แสนยาก ^{๓๖๖}

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่า ผู้หญิงในสังคมไทย ได้รับการคาดหวังว่าจะต้องมีพฤติกรรมตามที่สังคมคาดหวัง ได้แก่ การเรียบร้อยสงบเสถียรทั้งการแต่งกาย กิริยามารยาทที่เหมาะสม และความซื่อสัตย์ต่อสามี เป็นต้น

ส่วนขานนคร ชูบชิบขจร มาชมพิศเพียร
 บ้างเข้าซิ่นหน้า บ้างมาตีเตียน อย่างนื้อยาเรียน เอาไว้เป็นครู
 ผู้ใดเป็นหญิง จำสอนใจจริง ทุกสิ่งอย่าดู
 เยี่ยงนางกาเกี บมีอดสู ลูกหลานเหลนกู จำไว้สอนใจ ^{๓๖๗}

สิ่งเหล่านี้คือแนวจริยธรรมและศีลธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ที่นอกจากการสอนพุทธธรรมแล้วสิ่งสำคัญคือการสอนจริยธรรมอันเป็นความต้องการของสังคมด้วย

บทบาทของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในการสอนนี้ เป็นบทบาทที่เห็นได้อย่างชัดเจน เพราะการสื่อสารพุทธธรรม ก็คือการโน้มน้าวให้เชื่อถือศรัทธาหลักคำสอน เป้าหมายของวรรณกรรมจึงอยู่ที่การสอนทั้งนี้วรรณกรรมพระพุทธศาสนาต่างจากวรรณกรรมคำสอนในแง่ที่ว่า วรรณกรรมพระพุทธศาสนาอาจจะไม่ปรากฏลักษณะการสอนโดยตรงไปตรงมาเท่ากับวรรณกรรมคำสอน แต่มุ่งสร้างความคิดให้เกิดการใช้ประสบการณ์ของตนทำความเข้าใจด้วยตนเอง และนำไปสู่การปฏิบัติในที่สุด

^{๓๖๖} มหาเวสสันดรชาดก, หน้า ๕๒-๕๓.

^{๓๖๗} กาเกีคำฉันท์, หน้า ๑๑๕.

๓) บทบาทด้านสังคม

วรรณกรรมมีความเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับสังคม ไม่อาจแยกออกจากกันได้ กล่าวคือ วรรณกรรมคือ ศิลปะวัฒนธรรม เป็นผลผลิตของสังคมที่เกิดขึ้นโดยผู้สร้างซึ่งเป็นสมาชิกในสังคม มีโลกทัศน์และความคิดที่หล่อหลอมจากสังคม และผลิตวรรณกรรมเพื่อตอบสนองความต้องการของตนและสังคม ดังนั้น วรรณกรรมจึงเป็นสมบัติทางความคิดของสังคม การศึกษาวรรณกรรมจึงอาจทำให้ได้เห็นความคิดความเชื่อของสังคมได้เช่นกัน

วรรณกรรมที่ผลิตออกมาแต่ละเรื่อง สะท้อนภาพสังคมและเหตุการณ์ในยุคสมัยของผู้แต่งอย่างเลี่ยงไม่ได้ สังคมจึงมีอิทธิพลต่อวรรณกรรมเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นเรามักจะมองเห็นร่องรอยของอิทธิพลของสังคมในบทประพันธ์เสมอ จะโดยทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม ^{๓๖๘}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญและสัมพันธ์กับองค์ประกอบต่าง ๆ ในสังคม นอกจากความสัมพันธ์ในเชิงวรรณกรรมที่เป็นการสื่อสารระหว่างผู้สร้างกับผู้เสพผ่านตัวบท ในลักษณะการถ่ายทอดอารมณ์ ความงาม และความรู้ วรรณกรรมยังสื่อสารเรื่องราวทางสังคมให้ปรากฏ เพราะวรรณกรรมสร้างจากโลกทัศน์ของสังคม ในขณะที่เดียวกันวรรณกรรมก็มีอิทธิพลต่อการสร้างโลกทัศน์ของคนในสังคมด้วยเช่นกัน แนวคิดเกี่ยวกับหลักธรรมและบุคคลในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาจึงมีความสัมพันธ์กับความคิดความเชื่อของคนในสังคม

จากการศึกษาเนื้อหาของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในบทก่อนนั้น ทำให้เห็นแนวคิดและความเชื่อบางประการที่ปรากฏในวรรณกรรมเหล่านี้ ผู้เขียนจะศึกษาแนวคิดและหลักธรรมในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเพื่อให้เห็นว่าในสังคมมีแนวคิดทางพุทธศาสนาอะไรบ้าง และแนวคิดดังกล่าวมีบทบาทอย่างไรต่อสังคม บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่าวรรณกรรมจะสะท้อนความคิดความเชื่อของสังคม เพราะกวีนั้นก็คือหน่วยหนึ่งของสังคม การสร้างงานของกวีได้รับอิทธิพลทางความคิดจากสังคมซึ่งแม้ว่าแต่ละเรื่องจะสะท้อนความคิดคนละอย่าง แต่เมื่อนำมาเชื่อมโยงกันก็จะทำให้เห็นความเชื่อมั่นศรัทธาต่อพุทธศาสนา

๑. ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ เป็นความคิดความเชื่อที่ปรากฏในวรรณกรรมชาดก และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า และยังปรากฏในวรรณกรรมประเภทอื่น ๆ ด้วย ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์มีความสำคัญต่อสังคมไทยในแง่ที่ว่า เป็นเรื่องของพระพุทธเจ้าก่อนที่พระองค์จะตรัสรู้ และความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์จะสัมพันธ์กับความคิดเรื่องกรรม การทำดีได้ดี เป็นต้น การที่คนนิยมฟังหรืออ่านเรื่องพระโพธิสัตว์สะท้อนให้เห็นว่ามีความเชื่อในการบำเพ็ญบารมีสร้างบุญกุศล โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำทานอันจะทำให้ได้พบได้พระศรีอาริยเมตไตรย ดังนั้นจึงมีความสำคัญและเป็นที่นิยมในหมู่คนไทยจนเกิดมีพิธีกรรมเทศน์มหาชาติ และวรรณกรรมเรื่องมหาชาติสำนวนต่างๆ ขึ้น

^{๓๖๘} วิทย์ ศิวะศรียานนท์, *วรรณคดีและวรรณคดีศึกษา*, กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๓, หน้า ๔๑.

ตัวอย่างที่เด่นชัดเกี่ยวกับความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ ปรากฏในมหาชาติทั้งเรื่องมหาชาติคำหลวงกาพย์มหาชาติ และร้อยยาวมหาเวสสันดร แสดงให้เห็นความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เรื่องของพระเวสสันดรโพธิสัตว์มีความแพร่หลายในสังคมมาก่อนการเกิดขึ้นของตัวบทวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ตัวบทวรรณกรรมเหล่านี้เป็นเพียงหลักฐานที่ได้ยืนยันความคิดความเชื่อนี้ คนในสังคมสุโขทัยได้รับรู้เรื่องพระเวสสันดรมาก่อน ดังในจารึกวัดป่ามะม่วง ด้านที่ ๑ ว่า พระยาลิไททรงบำเพ็ญทานบารมีเหมือนพระเวสสันดร ทรงบำเพ็ญบุญบารมีเหมือนพระมหาสถ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘ พุทธศาสนามีความแพร่หลาย คติที่ดึงดูดความยอมรับนับถือของผู้คนมากมายในช่วงนี้จนเกิดเป็นธรรมปฏิบัติสืบเนื่องกันยุคก่อน และสืบทอดไปสมัยหลัง ได้แก่ การนับถือพระบรมธาตุ คติการบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ คติการนับถือพระโพธิสัตว์ และความนิยมเรื่องชาดก^{๓๖๙} ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์สัมพันธ์กับความคิดเรื่องบารมี การสะสมบุญ กรรม และการทำทาน

ในไตรภูมิภูมิกถากล่าวถึงผลแห่งการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ก่อนตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า และได้บำเพ็ญบารมีหลายพระชาติทำให้ได้ฉัพพรรณรังสี ดังนี้

อันว่าพระรัศมีที่เขี้ยวนั้นกระทำดังเหลี่ยมแลแปรมาชานว่าดังนี้ อันว่าตุนี้ได้มีบุญเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเรายังเป็นโพธิสัตว์อันทรงพระนามชื่อพระเจ้าสีพีราช วันนั้นไล่ทานควักพระเนตรออกให้เป็นทานแก่พระอินทร์ อันนฤมิตเป็นพราหมณ์มาขอวันนั้น ด้วยเดชพระสมภารบารมีดังนี้ตุนี้เกิดพระรัศมีมีพรรณเขียว

หมู่พระรัศมีอันที่เหลืองนั้น กระทำอาการดังจะรู้แลแปรคินมาชานตอบพระรัศมีอันแดงนั้นว่าฉันนี้ ครั้งเมื่อพระพุทธเจ้าเราสร้างสมภารเป็นเจ้าวิริยบัณฑิตวันนั้นไล่ ทานเชือดเนื้อออกมาให้แต่พระอนทร์อันธมิตลงมาเป็นช่างทองแลให้ตีเป็นแผ่นทองปิดพระพุทธรูปเจ้าด้วยใจอันสัทธาแลยินดีนักหนา

เมื่อพระพุทธเจ้าเรานี้เมื่อครั้งธสร้างสมภารเป็นเจ้ารณครชีวมานพ วันนั้นแลในนิยายหนึ่งว่า เจ้าปทุมกุมารเอามีตมาผ่าอกยกเอาหัวใจ เอาทำเป็นยาให้แก่แม่ตนอันงูขบ แลตายแล้วให้คินเป็นขึ้นมาด้วยเดชบุญสมภารบารมีดังนี้ ตูได้จึงได้เป็นพระรัศมีอันสีแดง

หมู่พระรัศมีอันสีเขวานั้นดุจดั่งจะรู้แลแปรคินมาชานตอบว่าฉันนี้ ว่าบุญสมภารเรานี้ได้ครั้งเมื่อพระพุทธเจ้าเรานี้สร้างสมภารเป็นพระญาเวสสันดร อันอวยทานช้างเผือกตัวชื่อปัจจยนาเคนทร์ แก่พราหมณ์ทั้งหลายอันมาแต่เมืองกลิงคราฐ ด้วยใจสัทธาด้วยบุญสมภารบารมี

อันว่าพระรัศมีสีแดงเหลืองอ่อน ดังท่านระบายรงหงส์สิบบาทนั้น ดุจดั่งจะรู้แปรเลมาชานตอบแลบอกคติว่า ตุนี้มีบุญสมภารบารมี ในเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าสร้างสมภารเมื่อเป็นวิชาธรโพธิสัตว์วันนั้น แลเชือดเนื้อออกมาให้เป็นทานแก่ผีเสื้อเป็นอาหาร

^{๓๖๙} ธิดา สาระยา, *อารยธรรมไทย*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๕๒, หน้า ๓๑๔.

หมู่พระรัศมีมีพรรณดั่งดาวผกายผลีกรัตนนั้น ดุจดังแปรมาบอค่าบุญสมภารบารมีเรานี้
 ไล่ ได้เมื่อพระเจ้าสร้างสมภารเมื่อครั้งธเป็นสสบัณฑิต วันนั้นธมีใจสัทธาแลประดิษฐานตัวให้เป็น
 ทาน แลทอดตัวลงในไฟอันพระอินทร์กองเผาตัว ให้เนื้อเป็นทานแก่พราหมณ์^{๓๗๐}

การบำเพ็ญบารมีในด้านต่างๆ ของพระโพธิสัตว์แม้ว่าจะยังไม่ได้ตรัสรู้แต่พระโพธิสัตว์ก็จะได้รับสิ่ง
 ตอบแทนการบำเพ็ญบุญนั้น สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ อันสร้างสมดังสปรมัตถบารมี เมื่อจะรับวโรัตนเรื่องศรี
 แดประการแต่สำนักนิทวามัฆวานเทวัน^{๓๗๑}

ผลอันเกิดจากการทำทานของพระโพธิสัตว์คือ การได้ขัดเกลาความยึดติด แสดงการสละให้อันเป็นการ
 กระทำอันยาก เพื่อพระโพธิญาณเป็นเป้าหมาย แม้ว่าพระเวสสันดรจะยังไม่ได้รับผลสำเร็จ แต่ก็ได้สวรรค์
 เพิ่มพูนบารมีให้มากขึ้น ในนันทโพนันทสูตรคำหลวงนั้นแม้ว่าจะมิได้กล่าวถึงเรื่องของพระพุทธรองค์หรือพระ
 โพธิสัตว์โดยตรง แต่ในตอนต้นก็ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าที่ผ่านมามาว่า อันว่าสมเด็จพระ
 โลกนาถมุนีวร ผู้เป็นอดีตอรหันต์แห่งไตรโลกย จตุโลกจาจารย์แลเสร็จบำเพ็ญพุทธบารมีสมดัง อังคนิงโลกยพัน
 ลีล^{๓๗๒}

และในพระมาลัยคำหลวงก็ได้กล่าวถึงพระศรีอาริยมุตไตรยว่าพระองค์ก็เคยเป็นพระโพธิสัตว์ที่ได้
 สร้างสมบุญบารมีมาอย่างยาวนานจนบรรลุสมโพธิญาณ

พระโพธิสัตว์องค์หนึ่งไซ้ เรอนับในศรัทธา เลิศบารมีประเสริฐโดยในแปดองสไขย
 แสนกลบ บำเพ็ญสรรพเสร็จถ้วน ปรากฏควรถึงสถาน แห่งสมโพธิญาณโอฬาทฤกนีศรัทธา
 อิกโดยนาม สำเร็จตามประเวณี พระชินศรีนั้นแล อันองค์พระเมตไตรยบพิตร บารมีฤทธิ์
 พลัง ชื่อวริยังอีกธาร พระสมภารเธอสร้างไว้ สิบหกองสไขยโดยนับ อิกแสนกับบริบูรณ์
 บารมีพูนสรรพเสร็จ..^{๓๗๓}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเน้นให้เห็นว่าความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์มีความสำคัญอย่างยิ่งใน
 สังคมไทย มีบทบาทในฐานะที่เป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธเจ้า และมีบทบาทแสดงภาพแทนของการกระทำ
 ความดีเรื่องศีล ทาน เพื่อสร้างสมบารมีให้เพิ่มพูนจนบรรลุตรัสรู้ในที่สุด ความเชื่อเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์นั้น
 นำไปสู่การกำหนดพฤติกรรมให้คนในสังคมเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา และใช้หลักคำสอนในการดำเนิน
 ชีวิต

ถ้าผู้ใดมีจิตประสาทมโนสสันนาการในพระบรมโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลายนั้น... ผู้นั้นก็
 อาจเบื้องตันให้พ้นทุกข์ได้ ด้วยอานุภาพบุญที่เลื่อมใสในพระบรมโพธิสัตว์ แต่จิตที่มโนสสันยังให้

^{๓๗๐} ไตรภูมิภค, หน้า ๒๐๕-๒๐๗.

^{๓๗๑} ภาพยมหาชาติ, หน้า ๕๔๓.

^{๓๗๒} นันทโพนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๑๕๑.

^{๓๗๓} พระมาลัยคำหลวง, ๒๖๘.

ผลถึงเพียงนี้แล้ว ก็จะช่วยกล่าวไปไปถึงบุคคลที่เลื่อมใสศรัทธา เชื่อฟังตั้งอยู่ในโอวาทแห่งพระบรมโพธิสัตว์นั้นเล่า ถึงรู้เถิดว่า แต่บรรดาผู้ที่มีสติปัญญา ประพฤติตามโอวาทานุศาสน์คำสั่งสอนแห่งพระบรมโพธิสัตว์ และอุทิศสละบำเพ็ญบูชาปฏิบัติแห่งพระนพโลภุตตรธรรม ตามเยี่ยงอย่างประเพณีพระบรมโพธิสัตว์เจ้าทั้งปวงนั้น อย่าสงสัยเลยที่จะไม่พ้นทุกข์ อย่าแคลงใจเลยที่จะเอาตัวรอดมิได้ ใครประพฤติดังโอวาทพระบรมโพธิสัตว์แล้ว ผู้นั้นก็อาจพ้นทุกข์พ้นภัยอุปัทวอันตรายต่าง ๆ อาจเอาตัวรอดได้ พ้นภัยในอบาย บ่ายหน้าสู่สวรรค์ ^{๓๗๔}

ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้สื่อสารเพื่อสั่งสอนให้เห็นว่าจริยวัตรของพระโพธิสัตว์เป็นทางที่จะทำให้มีความสุข และพ้นจากความทุกข์ได้ในที่สุด นอกจากนี้ตัวอย่างของพระโพธิสัตว์คือการเป็นผู้ให้ ผู้ช่วยเหลือ ผู้มีปัญญา ซึ่งเป็นแบบแผนการกระทำที่สังคมคาดหวัง ทำให้แนวคิดเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์มีความแพร่หลาย ริชาร์ดกอมบริทท์ กล่าวถึงเวสสันดรชาดก ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ที่สังคมไทยให้ความสำคัญไว้ว่า

ความใจบุญสุนทานอันไร้ขีดตาของพระเวสสันดร ผู้ทรงบริจาทุกสิ่งทุกอย่าง แม้กระทั่งบุตรภรรยาเป็นเรื่องราวที่แพร่หลายที่สุดในโลกพุทธศาสนา เรื่องราวนี้เป็นที่เล่าขานสืบทอดกันมาในภาษาพุทธศาสนาทุกภาษา ในวรรณคดีชั้นสูง ในบทกลอนชาวบ้าน มีการนำเสนอเรื่องราวนี้ในศิลปะของดินแดนพุทธศาสนาทุกแห่งหน เรื่องราวของพระเวสสันดร เป็นแก่นแกนของบทเทศน์ นาฏกรรมการร่ายรำ และพิธีกรรมจำนวนมากมายนับไม่ถ้วนในดินแดนพุทธศาสนาอย่างศรีลังกา และดินแดนในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เด็กๆ ยังรำเรียนเรื่องราวของพระเวสสันดรกันทุกคน แม้ชีวประวัติของพระพุทธองค์เอง ก็ยังไม่เป็นที่รู้จักกันดีเท่านี้ ^{๓๗๕}

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ เป็นความคิดที่เกี่ยวข้องกับความคิดเรื่องกรรม เพราะพระโพธิสัตว์เป็นตัวอย่างของบุคคลที่ได้สะสมบารมี กระทำกรรมในลักษณะต่าง ๆ เพื่อบรรลุผลเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจึงปรากฏความคิดเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ ทั้งนำเสนอเรื่องพระโพธิสัตว์โดยตรงดังในวรรณกรรมชาดก และแสดงความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ผ่านความคิดความเชื่อของกวีผู้แต่ง ความคิดนี้ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาแทบทุกเรื่อง จึงสะท้อนให้เห็นว่าความคิดนี้มีบทบาทต่อความคิดความเชื่อของคนไทย

๒. ความคิดเรื่องพระศรีอริยเมตไตรย

พระศรีอริยเมตไตรย คือพระโพธิสัตว์ที่จะลงมาตรัสในอนาคต เรื่องพระศรีอริยเมตไตรยปรากฏความละเอียดในพระไตรปิฎก ได้แก่ จักกวัตติสูตร พระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค พุทธปภิรมกัณฐ

^{๓๗๔} ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา, หน้า ๑๐๕๒-๑๐๕๓.

^{๓๗๕} ริชาร์ด กอมบริทท์ อ้างใน สุวรรณา สถาอานันท์, เมตตาธรรม – ความเป็นธรรมในเวสสันดรชาดก (เศรษฐธรรมแห่งการให้กับความเป็นธรรมในเวสสันดรชาดก), กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๑, หน้า ๑.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุททวงศ์ อังคุตรนิกาย อรรถกถาฐานสูตร และอรรถกถาวัฏสุต และในคัมภีร์ อนาคตวงศ์^{๓๗๖} นอกจากนี้ ความคิดเรื่องพระศรีอารียเมตไตรยยังปรากฏในคัมภีร์อนาคตวงศ์ มหาวงศ์ จุลวงศ์ และในคัมภีร์รสวาหินีด้วย^{๓๗๗} สำหรับในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีรายละเอียดในไตรภูมิโลกวิจิตรนิยายกถา แนวคิดสำคัญของเรื่องพระศรีอารียเมตไตรยคือ การบำเพ็ญบารมีด้วยประการต่าง ๆ เช่น การทำทาน การออกบวชของพระศรีอารียเมตไตรยเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงพระศรีอารียเมตไตรย ว่า

เมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปีพระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรย จักเสด็จอุบัติขึ้นในโลก พระองค์เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เสด็จไปดีรู้แจ้งตถาคต เป็นสาวกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาและเทวดาของมนุษย์ ทั้งเป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาคเหมือนตถาคต อุบัติขึ้นในโลกในบัดนี้

พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยพระองค์นั้น จักทรงรู้แจ้งโลกนี้ พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ด้วยพระองค์เอง แล้วยังประกาศให้ผู้อื่นรู้ตามเหมือนตถาคตในบัดนี้

พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยพระองค์นั้น จักแสดงธรรมอันมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์พร้อมครบถ้วนเหมือนตถาคตในบัดนี้^{๓๗๘}

ความคิดเรื่องพระศรีอารียเป็นความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในอนาคตที่จะมาบังเกิดต่อจากพระโคตมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นความเชื่อเกี่ยวกับสังคมในอุดมคติที่พุทธศาสนิกความหวัง ในแง่หนึ่งเป็นอนาคตที่มนุษย์ต้องการเพื่อความสุขที่มากกว่าปัจจุบัน การได้พบหรือเกิดในสมัยที่พระพุทธเจ้าดำรงพระองค์อยู่นั้น นับเป็นบุญอันเลิศที่จะได้มีโอกาสฟังคำสอนของพระองค์โดยตรง และเชื่อว่าสมัยของพระศรีอารียคือสมัยของความสุข

ความเชื่อเรื่องพระศรีอารียเมตไตรยมีมานานตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว ดังปรากฏในศิลาจารึกลานเงินลานทองและแผ่นดีบุกหลายแห่ง ได้แก่ จารึกหลักที่ ๓ ศิลาจารึกนครชุม จารึกหลักที่ ๖ ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงสุโขทัย จารึกหลักที่ ๑๑ ศิลาจารึกวัดเขากบปากน้ำโพ นครสวรรค์ จารึกหลักที่ ๔๑ ลานเงิน วัดมหาธาตุ

^{๓๗๖} คัมภีร์ที่เรียกว่า อนาคตวงศ์ ที่รู้จักกันในสังคมไทย คือ คัมภีร์ทลโพธิสัตว์ตถุเทศ หรือ ทลโพธิสัตว์ตถุเทศ ซึ่งกล่าวถึงพระพุทธเจ้าในอนาคต ๑๐ พระองค์ เป็นคัมภีร์ที่แต่งขยายจากคัมภีร์ที่มีชื่อว่าอนาคตวงศ์ของพระกัสสปะแห่งลังกา (ซึ่งกล่าวถึงพระพุทธเจ้าในอนาคตเพียงองค์เดียวคือพระศรีอารียเมตไตรย) (ดูรายละเอียดใน อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, หน้า ๙๒.)

^{๓๗๗} ประคอง นิมมานเหมินท์, เรื่องพระศรีอารียเมตไตรยในวรรณกรรมไทย ใน *ปริทรรศน์วรรณกรรมพุทธศาสนา*. เนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ รศ.ดร. ประคองนิมมานเหมินท์ พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๕๘.

^{๓๗๘} จักกวัตติสูตร ที่ฉนิกาย ปาฎิกาวรรค เล่ม ๓ ภาค ๑, หน้า ๑๑๙-๑๒๐.

จังหวัดอยุธยา จารึกหลักที่ ๔๔ ลานเงิน พบที่เจดีย์วัดส่องคบ จังหวัดชัยนาท จารึกหลักที่ ๔๘ ลานทองวัดส่องคบ จังหวัดชัยนาท และจารึกหลักที่ ๔๒ แผ่นดิบูก วัดมหาธาตุ จังหวัดอยุธยา ในจารึกดังกล่าวนี้ เรียกพระศรีอารียเมตไตรย์ว่า พระไมตรีบ้าง พระศรีอารยไมตรีบ้าง พระศรีอารยไมตรีบ้าง^{๓๗๙} หลักฐานดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าความคิดความเชื่อเรื่องพระศรีอารียมีมานานแล้วในดินแดนไทย

ในไตรภูมิกล่าวถึงพระศรีอารียเมตไตรย์ว่าอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต บัดนี้พระศรีอารียเมตไตรย์เจ้าผู้จะได้ลงมาตรัสเป็นพระพุทธเจ้าภายหน้าในภัททกาลนี้ก็เสด็จสถิตในที่นั้นแล ย่อมตรัสเทศนาธรรมให้เทพดาทั้งหลายฟังอยู่ทุกเมื่อมิขาดแล^{๓๘๐}

ในพระมาลัยคำหลวงมีเนื้อหาที่กล่าวถึงพระศรีอารียเมตไตรย์โดยตรง ทำให้เราได้เห็นภาพของพระมาลัยอย่างชัดเจนว่าทรงมีบุญบารมีอย่างยิ่งเพียงใด

เทพเจดดินเปื้องซ้ายประเสริฐสีแดง ดังสุรแสงทอตา วรรณศิราเรืองรัตน์
ภักตร์เฉกผดปรศพรึง สร้อยสนิมสะอึงสนองสนอบ ทรงวไลยรอบวรกร พัทธราภรณ์พรายรัตน์
สุคันธศมาเลศ สรรพวิเศษสีแดง ดังสุริยโอภาส ประดับดาษแห่แห่น^{๓๘๑}

พระศรีอารียเมตไตรย์นั้น ได้สอนให้คนทำบุญทำทานเพื่อจะได้เกิดในยุคของพระองค์ ซึ่งมีแต่ความสุข พระองค์จะได้นำมนุษย์ให้พบกับความสุข

ข้าจะยังผูกนรชนเทพา ทัวแหล่งหล้าสบสฐาน ให้เข้าในข่ายญาณแห่งข้า จักทำ
ปัญญามหัตศจรรย เป็นพระขรรควุธ ตัดสิ้นสุดเขตข้าย หวังสัตว์สายสิ้นเสร็จ ให้สัตว์เผด็จ
ปลดเปลื้อง จะนำเมืองเกษมसानต์ ข้าจะบอกสถานอันผิด คือมิจฉาพิษฐิแท้ถ่อง ทั้งหกสิบ
สองประการ ข้าก็จะไขทวารถอนสลัก บอกอัญจันคิมรรคเป็นทาง ให้เห็นกระจ่างรธรรม
ข้าจะเผยพระทวารอัมฤตย์นิรพานให้เห็น อันเกษมเย็นเฉื่อยฉ่ำ อันเลิศล้ำบรมสุข ปราศจาก
ทุกข์ภัยเภท ให้เห็นด้วยเลศพระธรรม สัตว์สบบรรพจะจุลาลภ โสดาตราบอหันธ์ ก็จะมีลา
จรัลคลาคลาศ สุนิวาสนฤพาน ด้วยสมภารแห่งข้า อาจนำสัตว์หล้าแหล่งให้สมบูรณ์^{๓๘๒}

แนวคิดเรื่องพระศรีอารียเมตไตรย์นั้น ยังมีความสัมพันธ์กับเรื่องมหาชาติ เพราะทางหนึ่งที่จะได้พบพระศรีอารียเมตไตรย์คือการฟังเทศน์มหาชาติ

เธอจงแจ้งแก่เวไนย แม่ผู้ใดจะใคร่พบ จงเคารพตามโอวาท ให้ทำมหาชาติเนืองนิตย์
เครื่องสิ่งละพันจงบูชา ให้จบในทิววันนั้น ตั้งประทีปพันจงบูชา ดอกปทุมมาถ้วนพัน บัว

^{๓๗๙} ประคอง นิมมานเหมินท์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

^{๓๘๐} ไตรภูมิกถา, หน้า ๑๘๗.

^{๓๘๑} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๒๖๔.

^{๓๘๒} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๒๘๕-๒๘๖.

เพื่อนฉันอินทนิลา ดอกมณฑลโดยจง เทียนแลธงฉัตร เครื่องบูชาทั้งนี้ จงถวายเป็นสิ่งละพัน คน
 ทลีนันตามสม โดยนิยมจะบูชา พระคาถาถว้นพัน ให้สดับธรรมเคารพ จนนจวบจุบาหารณ์
 พระเวสสันดรณบาล^{๓๘๓}

ความคิดความเชื่อเรื่องพระศรีอารียมีผลต่อการประพฤติปฏิบัติตนของคนในสังคมด้วย เพราะหาก
 มุ่งหวังได้พบพระศรีอารียและอยู่ในสังคมที่ดี สิ่งที่ต้องทำคือการทำบุญทำทาน ทำความดี สะสมบุญเพื่อให้ได้
 อยู่ในสังคมที่เป็นสุข

ชาวมุขฐานทั้งหลาย ทำบุญหลายมากมว แล้วอุทิศส่วนกุศลส่ง ถึงพระองค์
 (พระศรีอารีย) ทุกเมื่อ เขาคิดเพื่อจะขอพบ ใคร่ประสบเมื่อสำเร็จ จะตรัสสรรเพชรดาญาณ
 หวังจะข้ามสงสารสัตว์ เขาปรารถนาเป็นนิตย์ ใคร่พบบพิตรครั้งนั้น เขาว่าเดชนันกุศล คือ
 ผลทานาศิลสาร แม้นจะสังสรณาการตราบใด ขออย่าไปนรกันต์ จงพบพระศรีอารียเมตไตรย
 เมื่อเธอจะได้อุบัติ ในโลกตรัสเป็นพระ ขออาตมะจงพบ ให้ได้ประสบพระบาท เขา
 ปรารถนาทุกคน เมื่อบำเพ็ญกุศลเสร็จการ ทว้ทั้งสถานแหล่งหล้า เขารำพึงคะนึ่งถ้ำ ทาน
 ท้าวทุกคน^{๓๘๔}

ในขณะที่เดียวกันก็กล่าวถึงผู้ที่จะได้พบพระศรีอารียคือคนที่ทำบุญจนนตรียกรรม

พระเมตไตรยวรนาถ จึงมีราชบรรหาร แสดงสืบสารอนุสนธิ์ ว่าฝูงชนทั้งหลาย ทำ
 บาปหมายมากมาย อันจะมีทันศาสนา กระทำปัญจนันตริก คือทำลายภิกษุณีนารถ ด้วย
 สังวาสวิบัติ ยุสียงสให้ผิดแผก วิวาทแตกร้างราน มหาโพธิวิหารหักโค่น กิ่งก้านต้นตามตัด ให้
 สลุปวิบัติชำรุด ปฐมาทรุคโทรมทลาย ผู้ทำร้ายพระโพธิสัตว์ เป็นสาหัสสมรณา ทั้งสังฆากัฬิฆาต
 ให้มรณาศวายนม ผู้บ่ทำกุศลตระหนี่ทรัพย์ ผู้หลงหลับด้วยประมาท ฝูงชนชาติเช่นนั้น บมิ
 อาจทันข้าพระองค์ เมื่อจะดำรงดำรงส จะมาตรัสให้ภพไตร^{๓๘๕}

นอกจากนี้ ความคิดเรื่องพระศรีอารียยังมีในไตรภูมิโลกวินิจจยกลาอย่างละเอียด โดยกล่าวถึง
 พระศาสนาในยุคของพระศรีอารีย ในโอกาสสันฐนโลก กล่าวถึงประวัติพระศรีอารีย และบุคคลที่จะได้
 พบกับพระศรีอารียว่า

อันหนึ่ง บุคคลที่มากด้วยเลื่อมใน รักษาพระอุโบสถศีล อยู่ในองค์แห่งอุโบสถ ๘ ประการ
 นั้นก็ดี... บุคคลที่บวชอาตมาเป็นสามเณรแลสามเณรีเป็นภิกษุและเป็นภิกษุณีก็ดี ... บุคคลที่ปลูก
 พุกษาชาติไว้ในอาราม ให้ภิกษุแลสามเณรแลโยมวัดทั้งหลายได้อาศัยดอก อาศัยผลนั้นก็ดี...
 บุคคลที่ได้สร้างศาลาอาศัย...บุคคลทั้งหลายแต่บรรดาที่แสดงมาสิ้นทั้งนี้ อาจจะทำตามทันสมเด็จ

^{๓๘๓} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๒๗๒.

^{๓๘๔} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๑๑๗.

^{๓๘๕} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๑๗๗.

พระศรีอริยเมตไตรย อาจจะได้ประสบพบเห็น... เมื่อพระองค์ได้ตรัสแก่พระบรมสมันตญาณ... อันหนึ่ง บุคคลที่มีกตัญญูในสันดานแลกระทำการอุปฐากแก่มารดาบิดานั้น ก็คงจะตามทันพระพุทธรองค์ คงจะได้พบได้เห็นพระพุทธรองค์...

แลบุคคลที่มีศรัทธาปสันนาการปรารภจะขอพบขอเห็นสมเด็จพระศรีอริยเมตไตรยเจ้านั้น ถ้าจนนักจนหนา การที่จะบูชาพระรัตนตรัยเจ้านั้น ไม่มีอันใดเลย ได้แต่ดอกไม้กำมือหนึ่งบูชา... ได้แต่ประทีปสักดวงหนึ่งบูชาก็ดี... ได้ข้าวแต่สักคำหนึ่งใส่บาตรก็ดี แต่เท่านั้นก็อาจจะได้พบเห็นองค์สมเด็จพระศรีอริยเมตไตรย ถ้าสิ่งของอันใดก็ไม่มีเลยแต่สักสิ่ง ขวนขวายหาสิ่งไร ก็หาไม่ได้จนใจแล้ว... ถ้ามีศรัทธาอนุโมทนาบุญที่ท่านผู้อื่นกระทำ แต่ท่านนี้ก็อาจจะได้ประสบพบเห็นสมเด็จพระศรีอริยเมตไตรย เมื่อพระองค์ได้ตรัสแก่พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณ ^{๓๘๖}

ความเชื่อเรื่องพระศรีอารียะมีอิทธิพลต่อสังคมไทย เพราะเป็นเรื่องราวความหวังที่ต้องการอยู่ในสังคมที่ดีขึ้นกว่าปัจจุบัน ความเชื่อและความหวังทำให้คนมุ่งทำความดีและแสวงหาหนทางที่จะได้ไปอยู่ในสังคมนั้น

ความนิยมที่ความเชื่อในเรื่องพระศรีอารียะได้รับในสังคมตะวันออก ไม่ใช่สิ่งที่ยากต่อการเข้าใจ ความคิดเรื่องนิพพาน โดยเนื้อแท้เป็นปัญหาทางอภิปรัชญาที่ลึกซึ้ง ยากที่คนทั่วไปจะเข้าถึง ทั้งยังห่างไกลและไม่เกี่ยวข้องโดยตรงกับปัญหาความเป็นอยู่ของคนส่วนใหญ่ต้องเผชิญอยู่ในชีวิตประจำวัน ในทางตรงกันข้าม ความเชื่อในเรื่องพระศรีอารียะ เป็นเครื่องจรรโลงความหวังของคนส่วนใหญ่ที่รอคอยชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีกว่า ^{๓๘๗}

อภิรักษ์ณ เกษมผลกุล ได้ศึกษาบทบาทของเรื่องพระศรีอารียะในสังคมไทย สรุปว่า ความคิดเรื่องพระศรีอารียะมีบทบาทต่อสังคมไทยในด้านต่าง ๆ ในฐานะตำนานศาสนาเรื่องพระศรีอารียะ ย้ำเกี่ยวกับความคิดเรื่องอายุพระศาสนา ๕๐๐๐ ปี และเพื่อสร้างความมั่นคงทางใจแก่พุทธศาสนิกชนในการทำมาความดี และสร้างมาตรฐานทางศีลธรรม เพื่อสร้างความหวังในสังคมอุดมคติในอนาคต ^{๓๘๘}

ความคิดความเชื่อเรื่องพระศรีอริยเมตไตรยดังกล่าวนี้ จึงสะท้อนให้เห็นความเชื่อและโลกทัศน์ของสังคม ที่มุ่งหมายไปสู่ยุคสมัยดินแดนแห่งความสุข โดยใช้แนวทางพระพุทธศาสนาการปฏิบัติตามหลักคำสอนการมีความเชื่อศรัทธาย่อมนำไปสู่สังคมยุคพระศรีอารียะได้

^{๓๘๖} ไตรภูมิโลกวินิจฉดถา, หน้า ๕๐๑-๕๐๓.

^{๓๘๗} ฉลอง สุนทรวาณิช, ความเชื่อในเรื่องพระศรีอารียะและกบฏในภาคอีสาน ข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับอุดมการณ์และผู้นำ ใน *ความเชื่อพระศรีอารียะและกบฏผู้มีบุญในสังคมไทย* (พระเพ็ญ อันตระกูล บรรณาธิการ) กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, ๒๕๒๗. หน้า ๒๓.

^{๓๘๘} อภิรักษ์ณ เกษมผลกุล, *ตำนานพระศรีอารียะในสังคมไทย: การสร้างสรรค์และบทบาท*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๒, หน้า ๒๕๐-๒๕๑.

เมื่อกล่าวถึงความคิดความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย ก็ต้องกล่าวถึงความเชื่อเกี่ยวกับพระมาลัย ความคิดเรื่องพระมาลัยเกี่ยวข้องโดยตรงกับความคิดเรื่องพระศรีอารีย เพราะพระมาลัยเป็นนำข่าวสารของพระศรีอารียมาเผยแพร่ให้กับมนุษย์ในยุคปัจจุบัน ได้รับทราบ

พระมาลัยเป็นพระสงฆ์ที่ได้นำเพ็ญเพียรจนสำเร็จพระอรหันต์สามารถเดินทางโปรดสัตว์ได้ทั้งนรกสวรรค์

มาลัยเทพนามา... ดุจพระโมคคัลลาน์ลั่นเลิศ ประเสริฐเมตตาคจิต
เสด็จด้วยฤทธิสามรรถ ไปโปรดสัตว์นรกนาค แล้วเห็จทยานยังสวรรค์
โปรดอมรสรรพเทพเวศร ด้วยธรรมเมศประเสริฐ การุญเลิศสขสมัย^{๓๘๙}

การที่เปรียบเทียบพระมาลัยกับพระโมคคัลลานะนั้น แสดงให้เห็นความสามารถทางอิทธิฤทธิ์ของพุทธสาวก อันมีประโยชน์ยิ่งต่อการแพร่ธรรม พระมาลัยเป็นสื่อสำคัญระหว่างพระศรีอารียเมตไตรยกับมนุษย์ คนในสังคมมีความเชื่อเรื่องพระศรีอารียเมตไตรยอยู่แล้ว เรื่องพระมาลัยจึงเป็นการย้ำความเชื่อนี้ให้เด่นชัดขึ้น พระมาลัยได้นำคำสอน คำแนะนำของพระศรีอารียมาบอกมนุษย์ที่ปรารถนาจะได้อยู่อย่างมีความสุขสงบในยุคของพระองค์ ความคิดความเชื่อเรื่องพระมาลัยและพระศรีอารียเมตไตรยจึงเป็นสิ่งคู่กัน อีกทั้งพระมาลัยก็คือพระสงฆ์รูปหนึ่ง หากมนุษย์ทำบุญกับพระสงฆ์ๆ นั้นก็สามารถสื่อกับพระศรีอารียเมตไตรยในสวรรค์ได้ ดุจเดียวกับชายยากจน ที่ได้ถวายดอกบัวแก่พระมาลัย ซึ่งพระมาลัยก็นำไปบูชาเจดีย์จุฬามณี แนวคิดพระมาลัยก็คือแนวคิดเรื่องการทำบุญทำทานในพระพุทธศาสนา นั่นเอง

ความสำคัญของเรื่องพระมาลัยเป็นความเชื่อที่มีความสำคัญยิ่งในสังคมไทย เพราะยังปรากฏพระมาลัยสำนวนท้องถิ่นต่างๆ มากมาย ทั้งในรูปลายลักษณ์และมุขปาฐะ ย่อมสะท้อนความสำคัญและการรับรู้เรื่องนี้ การแต่งพระมาลัยคำหลวงเป็นวรรณกรรมลายลักษณ์ของหลวงนั้น เป็นเหมือนการตอกย้ำความคิดนี้ให้เด่นชัดยิ่งขึ้น

๓. ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่เป็นรากฐานความคิดของคนไทย

แนวคิดเรื่องกรรม-วิบากเป็นหลักคิดของพระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญ เป็นหลักการและหลักปฏิบัติของผู้นับถือพระพุทธศาสนา เรื่องกรรมเป็นเรื่องที่สังคมไทยให้ความสำคัญยิ่งกว่าเรื่องอื่น กล่าวได้ว่าเป็นหลักคิดสำคัญที่ผลต่อการดำเนินชีวิต และการปฏิบัติตน เป็นกรอบสำคัญที่มีผลต่อความคิดและพฤติกรรมอีกทั้งสอดคล้องกับเรื่องของศรัทธา และการเน้นในการทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว ความคิดเรื่องกรรมจึงเป็นพื้นฐานหลักที่นำไปสู่ความคิดทางศาสนาอื่น ๆ เช่น ทาน นิพพาน เป็นต้น

พระพุทธเจ้าได้แสดงหลักเรื่องกรรม-วิบากเอาไว้ชัดเจน เรื่องกรรมมีผลให้มนุษย์แตกต่างกัน ในและสอนให้เชื่อในกรรมและผลแห่งกรรม ตามหลักศรัทธา ๔ ได้แก่

^{๓๘๙} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๒๔๓.

กัมมัลัทธา เชื่อเรื่องกรรมและกฎแห่งกรรม
 วิปากัลัทธา เชื่อเรื่องวิบาก ผลแห่งกรรม
 กัมมัลสกกตาลัทธา เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง
 ตถาคตโพธิลัทธา เชื่อการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

การเชื่อในกรรมและผลของกรรมนี้ ถือว่าเป็นความเชื่ออันเป็นพื้นฐานความคิดของสังคมพุทธศาสนาที่ใช้เป็นหลักเหตุผลในการอธิบายเหตุการณ์ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น วรรณกรรมพระพุทธศาสนาได้จำแนกเรื่องกรรมออกเป็นหลายประเภท

อันว่ากระทำบาปด้วยตนมี ๓ จำพวกนั้น อันหนึ่งคือ ข้าคนและข้าสัตว์อันรู้ตึง ด้วยมือด้วยตีนตน อันหนึ่งคือว่าลักเอาสินท่วอัน ทานบมิได้ให้ตนและเอาด้วยมือด้วยตีนตน อันหนึ่งคือว่าทำชั่วด้วยเมียท่าน... พระพุทธิเจ้าเทศนาไว้ แลมีนักปราชญ์ผู้รู้เทศนาให้ท่านทั้งหลายฟังว่า อันใดว่ามีขอบธรรม ควรชาวเจ้าเวนเสียทั้งหลาย... มดตัวหนึ่งก็ดี ปลวกตัวหนึ่งก็ดี มิควรฆ่าให้ตายเลย... ท่านย่อมได้ทำร้ายแก่ตนลำบากนัก แลความสุขเย็นใจบมิได้ร้อยชาติพันชาติ

อันหนึ่งอันว่า บาปปรทการกรรมแล คือว่าทำชั่วด้วยเมียท่านนั้น ชาวเจ้าทั้งหลายอย่าควรกระทำปรทการกรรมไส้ จะได้ตกนรกสิมพลวัน... มีผู้ยมพะบาลถือหอกทิ่มแทงขับให้ขึ้นให้ลงทนทุกขเวทนาอยู่หึ่งนานนัก ครั้นว่าพ้นจากนรกขึ้นมาเป็นกระเทยได้พันชาติ

กรรมดลอันให้วิบากอันอาจเพื่อตนกระทำนั้นมี ๔ จำพวกนั้น โสธอันหนึ่งชื่อทัญญูธรรม เวทนิยกรรม อันหนึ่งชื่อ อุปปัชชเวทนิยกรรม อันหนึ่งชื่อ อปราปรเวทนิยกรรม อันหนึ่งชื่อ อโหสิกรรม แลอันชื่อทัญญูธรรมเวทนิกรรมนั้น คือว่าได้ทำบุญทำบาปก็ดีในก่าเนดินี้ แลกรรมนั้นหากให้วิบากได้ทั้งก่าเนดินี้แล อันชื่อว่าอุปปัชชเวทนิกรรมนั้นจะให้ได้วิบากก่าเนดินี้หน้าโพ้นแล อันชื่อว่าอปราปรเวทนิยกรรมนั้น กรรมนั้นตามให้วิบากตราบได้ถึงพระนิพพานแล อันชื่อว่าอโหสิกรรม กรรมนั้นคือ ให้หายไปบมิวิบากเลย... ครั้นว่าขาดใจตายแล้วก็ตามไปแล อันว่าปัญญาสกนธ์บมิไปด้วยเลย อันไปด้วยนั้นเท่าเว้นไว้แต่บุญแลบาปนั้น ^{๓๔๐}

ความคิดเรื่องกรรมปรากฏในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกเรื่อง และนำเสนออย่างชัดเจนตรงไปตรงมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวรรณกรรมสารธรรม ที่เน้นการเทศนาสอนธรรม และเรื่องกรรมก็เป็นเรื่องที่เน้นย้ำมาก ในวรรณกรรมชาดกที่มุ่งให้เห็นการสะสมความดีของพระโพธิสัตว์ แสดงเหตุและผลของการกระทำ ซึ่งนำเสนอว่าผลของกุศลและอกุศลย่อมมี เป็นความจริงที่หลีกเลี่ยงไม่ได้

ความเชื่อเรื่องนรก-สวรรค์เป็นความเชื่อที่เป็นรูปธรรมที่ชัดเจนของแนวคิดเรื่องกรรม-วิบาก การทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว นรกเป็นผลของการประพฤติชั่ว และสวรรค์เป็นผลตอบแทนของการทำความดี ความคิดเรื่อง

^{๓๔๐} ไตรภูมิกถา, หน้า ๑๐๒-๑๐๔.

นรก-สวรรค์เป็นความเข้าใจที่ทุกคนสามารถเข้าใจและเห็นภาพได้ด้วยผัสสะ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสามารถถ่ายทอดเรื่องราวนรก-สวรรค์ได้อย่างแจ่มชัด

บุทคลกระทำอาจินกาม์ แลปัญจันนตะริยะกาม์ก็ดี และหมุ่มฉฉาภทฤษฏีพายนอก พระสาธนาบดี บุทคลอันประทุษร้ายแก่ท่าน ผู้เปนสัประฮันมากไปด้วยศีลคุณ สมาธิคุณ ปัญญาคุณก็ดี ประทุษร้ายแก่ท่านอันได้ธรรมวิเศษมีพระโสดาเปนนั่นก็ดี คนเหล่านี้ครั้นทำลายเบญจะขันธแล้ว ก็ไปตกในมหาอะเวจีจนรกดุจเทวทัตอันประทุษร้ายแก่องค์สมเด็จพระพุทธเจ้า และกายพระเทวทัตนั้นสูงได้ ๑๐ โยชน์ เท้าทั้ง ๒ อยู่ในแผ่นดินเหล็กเพียงข้อเท้า ศีรษะจมอยู่ในฝาปิดเบื้องบนเพียงหมวกหูทั้ง ๒ ตาลกษณรูปมาณายสุลาหลาวเหล็กใหญ่ๆ เท้าล้าตาลนั้น ตอกไว้มีอาจไหวตัวได้ตราบนานทุกวันนี้ และบุทคลอันกระทำอกุศลกรรมคือปัญจันนตะริยะกาม์ และอาจินกาม์ และมฤจฉาภทฤษฏีจุจพรรณามาแล้วนั้นก็ดี เมื่อตกในมหาอะเวจีจนรกแล้ว ก็มีกาม์สาหัสดุจเทวทัตนิรยกลา^{๓๙๑}

ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้นับสอนให้เข้าใจเรื่องการทำดีได้ชั่วได้ชั่ว โดยการยกเอาไปเปรียบเทียบกับเรื่องนรกสวรรค์ ดังกล่าวนี้นี้ ทำให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ความชั่วคือนรก ความดีคือสวรรค์ เพื่อจูงใจให้คนทำความดี และหากทำความดีสะสมไว้มาก ก็จะนำไปสู่ความหลุดพ้นได้

ถ้าผู้ใดแลปรารถนาจะไปเกิดในเมืองสวรรค์ได้ อย่าได้ประมาทลืมนอน จงเร่งชวนชวายุ กระทำบุญกุศลบุญธรรม ให้ท่านรักษาศีลเมตตาภาวนา อุปัฏฐากบิดามารดาผู้เฒ่าผู้แก่ ครู อุปัชฌาย์อาจารย์ แลสมณพราหมณ์ผู้มีศีลได้ ก็จะได้ไปเกิดในสวรรค์แล^{๓๙๒}

ในวรรณกรรมที่บันทึกเหตุการณ์เกี่ยวกับกิจการพุทธศาสนานั้น แสดงให้เห็นแนวคิดเรื่องการทำบุญ ทำทาน ไม่ว่าจะเป็นพระมหากษัตริย์หรือราษฎร เช่น ในการนมัสการพระพุทธบาท พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ทรงบริจาคทานร่วมกับประชาชน

ครั้นเสด็จอภิวินต์เสด็จปราย	หิริญสุวรรณหลาย
ทรัพย์แจกจ่าย	คณานันท์
ทานแก่พณีสกพกสบสรรพ	บรมหิริรักษจรร-
โลงลิลาผัน	ประเวศวังฯ ^{๓๙๓}
เบื้อง پایพระสุริเยน	ทรเสนีประนมคัล
สามคาบก็ขึ้นกัล	ลพฤกษ์โปรยทาน ^{๓๙๔}
การบุเรญญเสถียรสถิตยไว้	ในสถาน

^{๓๙๑} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๒๒๒.

^{๓๙๒} ไตรภูมิภค, หน้า ๑๘๖.

^{๓๙๓} บุณโณวาทคำฉันท์, หน้า ๓๓๓.

^{๓๙๔} บุณโณวาทคำฉันท์, หน้า ๓๓๕.

ก่ออิฐพิศดารการ

แต่งตั้ง

อาศนพระชนมมารบาล

ชนชาติ

ทำบุญสุนทรทั้ง

เพศพร้อมแสนเกษม^{๓๙๕}

การทำทานนอกจากจะนำความสุขใจให้แก่ผู้อื่นเป็นผลทางดีเบื้องต้นที่ผู้ปฏิบัติได้รับ การทำทานยังอาจนำไปสู่การหลุดพ้นหรือนิพพานซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา

แนวคิดหลักธรรมทางพุทธศาสนาดังกล่าวนี้นี้ มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นความคิดความเชื่อเรื่องมหาชาติหรือเรื่องพระโพธิสัตว์ คือการบำเพ็ญบารมีเพื่อจะได้หลุดพ้นจากความทุกข์และสุญญาน พระมาลัยและการได้พบกับพระศรีอารียเมตไตรย ซึ่งเป็นความเชื่อร่วมของคนในสังคม การทำบุญทำทานเป็นหลักธรรมพื้นฐานอันนำไปสู่การหลุดพ้นได้เช่นกัน เรื่องพระมาลัยนั้นได้สะท้อนให้เห็นแนวคิดเรื่องการทำทานและความเชื่อเรื่องพระศรีอารียเมตไตรยซึ่งสัมพันธ์กับความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ การที่จะได้พบพระศรีอารียเมตไตรยนั้น ต้องทำบุญทำทาน ฟังเทศน์มหาชาติ หลักความคิดเรื่องกรรม การทำบุญทำทาน เป็นความคิดร่วมในสังคม ที่ได้กำหนดแนวทางการดำเนินชีวิตเพื่อจุดหมายของการมีชีวิตที่ดีขึ้นทั้งทางโลกและทางธรรม

๓.๔ บทบาทด้านการเมืองการปกครอง

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา เป็นวรรณกรรมที่สร้างขึ้นในกลุ่มคนที่อ่านออกเขียนได้ และสร้างในหมู่ของผู้มีความรู้ดีก่อน จึงเป็นธรรมดาที่ผู้สร้างวรรณกรรมพระพุทธศาสนาจึงอยู่ในแวดวงของชนชั้นนำ หรือแม้ว่าผู้แต่งจะเป็นภิกษุก็ตาม แต่ก็ยังเป็นภิกษุที่มีความเกี่ยวข้องกับชนชั้นนำ นโยบายการเมืองการปกครองที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมนี้ อาจไม่ใช่ความเกี่ยวข้องโดยตรง แต่มีความเกี่ยวข้องโดยอ้อมตามบริบท ดังนั้นการศึกษาในประเด็นนี้จึงต้องอาศัยข้อมูลแวดล้อม และบริบททางสังคมของยุคสมัยมาประกอบเพื่ออธิบาย ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าเป็นบทบาทสำคัญของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา

เมื่อมองในแง่การเมืองการปกครอง ซึ่งเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมคือกลุ่มผู้ปกครองกับประชาชนทั่วไป จะเห็นว่าบทบาทของผู้นำทางสังคมจะใช้วรรณกรรมเป็นสื่อหรือเครื่องมือในการสื่อสารกับประชาชน การสื่อสารนั้นมิใช่การบอกกล่าวเล่าแจ้งทั่วไป แต่คือการสื่อสารเพื่อโน้มน้าวและชี้แนะให้สังคมดำเนินตามบรรทัดฐานทางสังคมที่ผู้นำต้องการ ซึ่งในสังคมไทยปฏิเสธไม่ได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็น

^{๓๙๕} โคลงชะลอพระพุทธไสยาสน์, หน้า ๖๘. (พระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อครั้งเป็นพระมหาอุปราช ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ระหว่าง พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๑๐ เนื้อเรื่องกล่าวถึงการชะลอพระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก เพราะเวลาน้ำได้เซาะตลิ่งพังจนเกือบถึงพระวิหาร ทำให้ต้องมีการเคลื่อนย้ายองค์พระออกไป ในการนี้ กรมพระราชวังบวร (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) มีการกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในพระราชพงศาวดารว่า พระพุทธไสยาสน์เป็นพระพุทธรูปสำคัญที่พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระได้สร้างขึ้น ปรากฏในในคำให้การต่าง ๆ หลายฉบับ เช่น คำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวว่า “พระภูมินทราชา (พระเจ้าท้ายสระ) ให้สร้างพระนอนไว้ในวัดป่าโมกขนั้น องค์หนึ่งยาว ๖๐ ศอก” ในคำให้การขุนหลวงหาวัด กล่าวว่า “พระองค์จึงสร้างพระพุทธไสยาสน์พระองค์ใหญ่ที่ป่าโมกองค์ ๑ ยาวได้เส้นห้าวา”

บรรทัดฐาน หลักคิด หรือเครื่องมือสำคัญที่ทุกคนให้การยอมรับ เพราะสัจธรรมของพระพุทธศาสนาเป็นความเชื่อร่วมของสังคม เมื่อใดก็ตามที่มีการสื่อสารผ่านวัฒนธรรมพุทธศาสนาย่อมจะก่อให้เกิดความคิดร่วมกัน ปฏิบัติร่วมกันอย่างดี

การทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่เกื้อหนุนการปกครองแผ่นดินให้สงบร่มเย็น เพราะเป็นการลดหย่อนความตึงเครียดและความเหินห่างของพระมหากษัตริย์และขุนนางที่มีต่อประชาชน อันเนื่องมาจากระบบราชการและระบบศักดินาที่ประกาศไว้เป็นกฎหมายลายลักษณ์อักษร แต่ในมุขกลับก็มีส่วนเสริมพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ให้ยิ่งใหญ่กว่าพระมหากษัตริย์ในภูมิภาคอื่น ๆ ของโลก เพราะพระมหากษัตริย์ไทยทรงปกครองทั้งอาณาจักรและศาสนจักรในเวลาเดียวกัน ^{๓๙๖}

ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับพระมหากษัตริย์สะท้อนให้เห็นผ่านวรรณกรรม การสร้างความศักดิ์สิทธิ์สำคัญให้กับวรรณกรรมเป็นทางหนึ่งของการประกาศพระเกียรติคุณให้ปรากฏและเป็นที่ยอมรับ สังคดียวงศ์เป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนถึงพระราชกรณียกิจด้านการปกครอง และด้านการพระศาสนาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล โดยได้กล่าวถึงทั้งสองพระองค์ได้มาพินิจบ้านเมืองหลังความวุ่นวาย

...ครั้งนั้นมีพระราชาสองพระองค์พี่น้อง เป็นพระโอรสัดัวหน่อพุทธางกูร มีบุญญาบารมี ได้สั่งสมมาแล้วมากมาย เป็นพระสัทธาธิกแลพระปัญญาธิก ประราณาเฉพาะพระสัพพัญญุตญาณสำนักอยู่ในกรุงอโยธยานคร ครั้งก่อนมีกิตติคุณยังมิได้ปรากฏ ครั้นได้ทอดพระเนตรเห็นสรรพสัตว์ในชนบทต่างๆ อันระทมไปด้วยความโกลาแลปริเทวทุกข์โศกนัยสอุปายาสต่างๆ เบียดเบียนซึ่งกันและกัน อยู่ในกาลกลียุคมีกำลังแรงกล้าก็มีน้ำพระหฤทัยไหวหวั่นอยู่ด้วยพระเมตตา พระกรุณาใหญ่หลวงแก่สัตว์ทั้งปวง ก็มีพระหฤทัยจำนงปองสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากโกลาแลปริเทวทุกข์ ได้ทรงประกอบการชอบด้วยความเพียรอยู่หลายปี จนมีกำลังพลมาก แต่หากยังไม่ได้โอกาสจึงยับยั้งอยู่... ^{๓๙๗}

สังคดียวงศ์ยังนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรสถาน ในภาพลักษณ์ที่เป็นพระโอรสัดัวที่มาจากบ้านเมือง ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นระยะแห่งการสร้างราชธานีให้เป็นปึกแผ่นมั่นคง การสร้างความเจริญทางวัฒนธรรมก็เป็นสิ่งที่จำเป็นเช่นกัน การสร้างวรรณกรรมพระพุทธศาสนาก็เป็นพระราชภารกิจที่สำคัญ พระราชกรณียกิจที่สำคัญคือ พระสังคายนาพระไตรปิฎก ในสังคดียวงศ์ กล่าวว่า

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ พระองค์นั้น ทรงทราบว่าพระไตรปิฎกคือ พระพุทธวจนะทั้งหลายมีอักษรอันวิลาสฉิบหายแล้ว ก็มีพระหฤทัยไหวหวั่นด้วยความรักพระศาสนาอย่างยิ่ง

^{๓๙๖} ศรีศักร วัลลิโภดม, *กรุงศรีอยุธยาของเรา*, พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๔๔, หน้า ๔๕.

^{๓๙๗} สังคดียวงศ์, หน้า ๒๔๗.

จึงทรงดำริว่า ควรเราทั้งหลายจะทำพระพุทธรูปให้เจริญ พระพุทธรูปจะเป็นข้อหาที่เปรียบมิได้ มีอักษรพิรุณ ฉบับหายเสียแล้วก็จะไม่มีที่พึ่งแล ควรสังเวชกุลบุตรทั้งหลายในพระพุทธศาสนา เมื่อไม่รู้คุณแลโทษก็จะพากันมีดมัวมีความหลงเป็นต้น ภายหลังก็พากันเกิดโทษต่อไปในอนาคตกาล^{๓๙๘}

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาได้รับการสร้างขึ้นเพื่อให้เป็นหลักความรู้ และแนวทางการปฏิบัติสำหรับคนในสังคม ปรากฏวรรณกรรมพระพุทธศาสนามากมาย เช่น ธรรมสุภาสิต ไตรภูมิโลกวิจิตรกถาสังคีตยวงศ์ เป็นต้น

ในทางการเมืองนั้น พระมหากษัตริย์และผู้ปกครองได้ใช้วรรณกรรมพระพุทธศาสนามาช่วยสร้างความชอบธรรมในการปกครองและเสริมส่งพระบารมีและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับทุกคน เพราะสถาบันศาสนามีความใกล้ชิดกับทุกกลุ่มคนในสังคม พระมหากษัตริย์ทรงสามารถชี้นำความคิดถึงประชาชนได้โดยผ่านพุทธศาสนา “พุทธศาสนาได้เปรียบในแง่ที่มีพระสงฆ์ ที่สามารถจะแผ่ขยายสั่งสอนประชาชนได้อย่างกว้างขวาง เป็นการสร้างความเชื่อร่วมกันในหมู่ประชาชน... จากความเชื่อเรื่องการทำบุญบรรดาผู้ปกครองจำนวนมากจึงสนับสนุนบำรุงพุทธศาสนาอย่างเต็มที่”^{๓๙๙} “กษัตริย์อยุธยาทรงเข้าพระทัยถึงความสำคัญของศาสนาเป็นอย่างดี ในสมัยอยุธยาตอนต้น กษัตริย์ทุกพระองค์ทรงบำรุงศาสนาอย่างแข็งแรงไม่เพียงเพื่อ“กรรมดี”เท่านั้น แต่ผลทางการเมืองอีกด้วย”^{๔๐๐} เช่น การแต่งมหาชาติคำหลวง ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ

พระบรมไตรโลกนาถ เป็นองค์อุปถัมภ์ให้แต่งมหาชาติคำหลวง ซึ่งเป็นสิ่งที่รู้จักกันในสังคมเพราะปรากฏมีมหาชาติสำนวนพื้นบ้าน พระองค์ได้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งขึ้นเป็นของหลวง เพื่อให้มีการสวดในประเพณีเทศน์มหาชาติซึ่งเป็นประเพณีประจำปี ซึ่งก็เป็นการส่งกลับคืนสังคมในวงกว้างเช่นเดิม อันเป็นการเผยแพร่พระเดชานุภาพในฐานะองค์อุปถัมภ์ของพระพุทธศาสนา และทรงบำเพ็ญบารมีและมีคุณธรรมเฉกเช่นพระเวสสันดรด้วย

เวสสันดร ปณ อหเมวาทิ สมมาสมพุทโธ ฯ เวสสันดร ส่วนพระ
แพศยันดรราช อนนธญอในทศชาติว่าทานบารมีศีลบริสุทธ น อญญบุคคโล
ใช้บุทคลผู้อื่นผู้ไกล อหเเว คือ พระบรมไตรคัลยณารถธาคต อนนมียศแห่ง
พุทธสมบัติ สมมาสมพุทโธอนนตรัสแก่สรรพเพชดาชาญ โหติ ก็มีกาลต่
บัดนี้แล^{๔๐๑}

^{๓๙๘} สังคีตยวงศ์, หน้า ๒๖๐.

^{๓๙๙} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, อำนาจทางการเมืองของอาณาจักรสุโขทัย ใน *วารสารธรรมศาสตร์*, ปีที่ ๕, เล่มที่ ๒ (กุมภาพันธ์ ๒๕๑๘), หน้า ๖๗.

^{๔๐๐} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *อยุธยา: ประวัติศาสตร์และการเมือง*, กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๒, หน้า ๑๗๙.

^{๔๐๑} มหาชาติคำหลวง, หน้า ๓๒๔.

นอกจากนี้ มูลเหตุของการแต่งมหาชาติคำหลวงยังเป็นไปเพื่อรวมอาณาจักร อโยธยาและอาณาจักรเหนือ ซึ่งการที่ทรงแต่งมหาชาติคำหลวงที่พิษณุโลกนั้น เป็นการดำเนินรอยตามพระมหากษัตริย์ที่ ๑ ที่แต่งไตรภูมิพระร่วงตามครรลองของชนบธรรมเนียมโบราณแห่งกษัตริย์สุโขทัย เรื่องมหาชาติก็เป็นเรื่องที่รับรู้กันในอาณาจักรเหนือ การที่ทรงแต่งก็นำความชื่นชมยินดีในอาณาจักรเหนือ อันเป็นการกระทำที่ทำให้พระองค์เป็นที่ยอมรับในหมู่ชนที่ครั้งหนึ่งเคยเป็นศัตรูสำคัญของอโยธยามาก่อน ^{๔๐๒}

ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมนั้น พระองค์ทรงขึ้นครองราชย์ทั้งที่ทรงเป็นเพียงโอรสที่เกิดแต่พระสนมทำให้สถานการณ์การครองราชย์ไม่แข็งแกร่งนัก การที่ทรงได้ขึ้นครองราชย์เพราะเจ้าฟ้าสุทัศน์พระมหาอุปราชเป็นขบถจึงต้องเสวยยาพิษและสิ้นพระชนม์ก่อน ในรัชกาลพระเอกาทศรถ พระเจ้าทรงธรรมทรงผนวชที่วัดระฆังเป็น “พระพิมลธรรมอนันตปรีชา” ก่อนขึ้นครองราชย์ ^{๔๐๓} ดังนั้นภาพของพระองค์จึงเป็นภาพของกษัตริย์ที่ยึดถือพุทธศาสนา ซึ่งเห็นได้จากพระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนามากมายตลอดรัชกาล ดังปรากฏในพงศาวดาร

พระเจ้าติโลกนาถ (พระเจ้าทรงธรรม) ทรงรอบรู้พระไตรปิฎก ทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนายิ่งกว่ากษัตริย์ก่อน ๆ ทรงสมทานศีล ๕ เป็นนิจ ทั้งทรงอุทิศสหายบอกพระไตรปิฎกแก่ภิกษุและสามเณร ทรงเล่าเรียนพระกรรมฐาน ปฏิสังขรณ์วัดวาอารามที่ชำรุด...คดีที่ถึงประหารชีวิต ทรงลดหย่อนผ่อนให้เบาลง เพียงจงจำพอสมควร..ทรงอุทิศสหายเสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทไม่ใคร่ขาด ^{๔๐๔}

พระเจ้าทรงธรรมในพระราชพงศาวดารระบุว่า เป็นผู้รู้พระไตรปิฎกและการทางพระศาสนา และในจดหมายเหตุวัน วลิต กล่าวว่า ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีน้ำพระทัยอิสริเสรี ใฝ่การศึกษาและมีได้ทรงเป็นนักรบ แต่อุทิศพระองค์ต่อพระศาสนา ฝึกฝนในการปฏิรูปศาสนาและพระวินัย... ^{๔๐๕}

พระเจ้าทรงธรรมได้สืบทอดการแต่งมหาชาติต่อมาโดยการให้ประชุมนักปราชญ์แต่งกาพย์มหาชาติขึ้นเพื่อแต่งขยายความมหาชาติคำหลวงให้เข้าใจง่ายยิ่งขึ้น อาจมีนัยยะทางการเมืองแฝงอยู่ก็เป็นได้ ซึ่งลักษณะการแต่งที่เข้าใจได้ง่ายนั้นมุ่งสู่ผู้ฟังในวงกว้างมากยิ่งขึ้นในระดับชาวบ้าน เพราะสำนวนภาษาที่ไม่ยาก คาลาบาลีน้อยมีการขยายความอย่างชัดเจน ซึ่งสามารถเข้าถึงชาวบ้านได้มากกว่ามหาชาติคำหลวง ความเป็นกษัตริย์ที่ใฝ่ในพระพุทธศาสนาที่ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจทางศาสนาอันเป็นประโยชน์แก่สังคมส่วนรวมนี่เองที่อาจเป็นเหตุให้ตลอดรัชกาลของพระองค์ไม่มีความขัดแย้งรุนแรง

^{๔๐๒} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *อโยธยา: ประวัติศาสตร์และการเมือง*, หน้า ๑๘๓.

^{๔๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

^{๔๐๔} คำให้การชาวกรุงเก่า, หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

^{๔๐๕} จดหมายเหตุวัน วลิต, ใน *รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของ ฟาน ฟลิต (วัน วลิต)*, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๘, หน้า ๒๖๒.

พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งที่มีพระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนา อย่างมากมายตั้งแต่เมื่อทรงเป็นพระมหาอุปราช พระองค์ก็ได้แต่งโคลงชะลอพระพุทโธไสยาสน์ซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญหนึ่งของพระองค์ ที่พระองค์ทรงเป็นแม่กองในการลากพระพุทโธไสยาสน์ให้พ้นจากน้ำโดยการระดมผู้คนทั้งชาวบ้าน ชุนนาง พระสงฆ์ให้ช่วยกันดำเนินการจนสำเร็จ นอกจากนี้ในรัชกาลของพระองค์ยังทรงมีพระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนาอย่างมาก เช่น ส่งสมณทูตไปลังกา ๒ ครั้ง เพราะลังกาให้คณะสงฆ์ไทยไปช่วยฟื้นฟูศาสนา และมีการตั้งพุทธศาสนานิกายสยามวงศ์ที่ลังกา สร้างพระอาราม ๗ อาราม สร้างพระนอนจักรศรี บำเพ็ญสัตตสดกมหาทาน ปฏิสังขรณ์พระพุทธรูป^{๔๐๖}

นอกจากนี้พระมหานาคได้แต่งบุณโณวาทในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กล่าวถึงพระพุทธรูป ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้บูรณะให้ยิ่งใหญ่ และจัดให้มีการฉลองสมโภช ทรงดีพระทัยอย่างยิ่งที่ได้นมัสการและปฏิสังขรณ์พระพุทธรูป

วรรณกรรมทั้งสองเรื่องนี้สะท้อนให้เห็นว่าพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงมี “ภาพ” ของกษัตริย์ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง เช่นเดียวกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและพระเจ้าทรงธรรม สิ่งที่พระองค์แสดงออกทั้งที่ทรงพระราชนิพนธ์วรรณกรรมเอง และที่วรรณกรรมเรื่องอื่นกล่าวถึงพระองค์ ล้วนเป็นสิ่งที่แสดงความเป็นกษัตริย์ที่ทรงธรรม

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรในฐานะที่เป็นกรมพระราชวังบวรแตงนันทโพนันทสูตรคำหลวงนั้น ก็เป็นการแสดงพระอัจฉริยภาพทางความรู้ทางศาสนาให้ปรากฏ ซึ่งอาจเป็นไปเพื่อการสร้างการยอมรับของสังคม เพราะพระองค์ทรงดำรงฐานะพระมหาอุปราช แต่จากพระประวัตินั้นแสดงว่าพระองค์ทรงประพฤติไม่เหมาะสมหลายประการ เช่น การทำร้ายผู้อื่นและความเจ้าชู้^{๔๐๗}

ทรงพระนิพนธ์ขณะทรงผนวชเป็นสิริปาโลภิกษุอยู่ ซึ่งในตอนต้นและตอนท้ายเรื่องพระองค์ก็ได้ “ประกาศ” ให้ทราบสถานะของพระองค์

อันว่าข้าผู้ชื้อมหาสิริบาล เมื่อในกาลบรรพช ครั้นนิวัติเนวส เปนกระษัตริย์เพศวร
กเชื้อเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ไชยเชษฐสุริยวงษ เสวยรัชชงศฤงคาร วังบวรสถานมงคล
ด่ากลเปนฝ่ายหน้า ผจญปัจจามิตรแพพ่าย^{๔๐๘}

การบอกสถานภาพของพระองค์ที่เป็น *กระษัตริย์ เจ้าฟ้า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล* ฝ่ายหน้า ถึงสองครั้งในพระนิพนธ์ของพระองค์ในขณะที่เป็นภิกษุ นั้น น่าจะมีนัยยะบางประการที่ต้องการแสดงให้เห็นความสามารถของพระองค์ในทางพุทธศาสนา เปรียบเช่นเดียวกับพระบิดา คือพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ทรงมีพระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนามากมายเช่นกัน ทั้งสองมีปัญหาคความขัดแย้งกันในเรื่องที่พระองค์ถูกกล่าวหา

^{๔๐๖} คำให้การขุนหลวงหาวัด, หน้า ๓๘๑-๓๘๗.

^{๔๐๗} พระประวัติพระนิพนธ์หรือทรงเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร, กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๑๖, หน้า ๑๕-๑๗.

^{๔๐๘} นันทโพนันทสูตรคำหลวง, หน้า ๑๔๘-๑๔๙.

ว่าเป็นชู้กับเจ้าฟ้าสังวาลย์ ทำให้พระบิดาไม่พอพระทัย การแตงนันทโพนันทสุตรคำหลวงอาจเป็นเหตุผลที่พระองค์ต้องการการยอมรับที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ต่อไป

ประคอง เจริญจิตรกรรม ได้ให้ความเห็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับแนวคิดของเรื่องนันทโพนันทสุตรคำหลวง ว่าเป็น คนหรือสัตว์ที่มีมิจฉาภิรมมากเพียงไรก็สามารถอบรมให้มีสัมมาทิฐิได้ และได้เทียบเคียงกับพระประวัติเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรที่ทรงกระทำผิดทำร้ายกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์จนต้องบวชหนีราชภัย นันทโพนันทสุตรคำหลวง จึงเป็นวรรณกรรมที่เป็นเครื่องแสดงโดยนัยให้พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศและคนทั่วไปทราบว่าเป็นทรชนที่ทรนาคาญ เช่นเดียวกับนันทโพนันทนาคราช ^{๔๐๙}

นโม อันว่าภุชญาญชลิตวา มม แห่งข้าผู้ภักดี อดฤ ของงมีเนื่องนิตย์ ตสสนาถส
สแก่บพิตรอิศวรารัตน์ อันสรณศแห่งตรีโลก อันข้ามโอฆอมร นิกรนรสบสัต์ ภาควโต ผู้ธรง
ศีลศรีสวัสดิ์ ชยัสตมมงคล สุวิมลวิบูลย์ อดุลยาวิเศษ

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงผู้ทรงนิพนธ์ว่าตั้งใจน้อมสการพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นที่พึ่งของโลกทั้งสาม ผู้ทรงข้ามห้วงน้ำแห่งการเวียนว่ายตายเกิด ผู้ทรงสอนสัตว์ทั้งหลาย และผู้ทรงศรีอันประเสริฐ

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏมีการสร้างวรรณกรรมพระพุทธศาสนา มากมาย พระราชกรณียกิจที่สำคัญคือ การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ซึ่งในการนี้พระองค์ได้ให้จารึกวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเอาไว้หลายเรื่อง เช่น อรรถกถาชาดก มหาวงศ์ นิรยกถา เปตกถา กวีสำคัญในรัชกาลของพระองค์คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้แต่งโคลงตั้งเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ เอาไว้ด้วย และในโคลงตั้งเรื่องนี้ได้สรรเสริญพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านการพระศาสนาเทียบกับพระเจ้าอโศกมหาราช

ศรีศุภสุนทรสวัสดิ์ พิพัทธพิพิธคุณ วิบุลยบุญญารถก อธิกัฏฐาษตรี ศรีอโยทยเศศภ
สบดวงแคว้นแผ่นสาม งามพระสาสนอุฬาร ปานปางบุบผบุรินทร์ บดินทราโคกราช รังเริม
สาสนอำรุง ผดุงชินบุตรสุทธเทศ ฯ ^{๔๑๐}

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างมาก ทรงพระราชนิพนธ์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาด้วยพระองค์เอง เช่น กล่าวถึงความกลัวภัยในเบญจขันธ์ทำให้เกิดความทุกข์

นิจจาเอ๋ยกระไรเลยโอ้เบญจขันธ์ จะผูกพันตรากตรึงไปถึงไหน
ยามนอนก็ได้นอนสักริดใจ ควรหรือไม่เห็นว่าขันธ์นั้นมิดี

^{๔๐๙} ประคอง เจริญจิตรกรรม, เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงนิพนธ์เรื่องพระมาลัยคำหลวงก่อนเรื่องนันทโพนันทสุตรคำหลวง ใน *วารสารศิลปศาสตร์*, ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม – ธันวาคม ๒๕๕๔), หน้า ๗๘.

^{๔๑๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, *โคลงตั้งปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน*, กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, ๒๕๔๗, หน้า ๒๕.

ยังจะหลงหมักหมมด้วยสมบัติ

ไม่หลีกละสละสลัดเอาตัวหนี...^{๔๑๑}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสะท้อนให้เห็นความสำคัญของพระมหากษัตริย์และชนชั้นนำในการเป็นผู้สร้างและอุปถัมภ์วรรณกรรม อีกทั้งในปรากฏพระบารมีของพระองค์ในคัมภีร์วรรณกรรมด้วย นั้นย่อมทำให้เห็นว่าชนชั้นนำได้ใช้วรรณกรรมในการเผยแพร่พระเกียรติคุณ เพื่อแสดงให้เห็นพระปรีชาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาจึงเป็นเครื่องมือสำคัญของการเมือง

วรรณกรรมเป็นเอกสารแสดงระบบความเชื่อ ถือ เป็นสื่อที่จะปลูกฝังอบรมประชาชนผู้อ่านให้มีความเข้าใจและยอมรับอำนาจอันชอบธรรมของผู้นำและระบอบการปกครองได้ดี^{๔๑๒} ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาหลายเรื่อง ได้กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็นสมมติราชา จักรพรรดิราชา พระโพธิสัตว์ เช่น ไตรภูมิ กล่าวว่

แลควรเราท่านทั้งหลายตั้งไว้ ท่านผู้หนึ่งให้เป็นใหญ่เป็นเจ้าเป็นจอมเราเกิด เราทั้งหลายผิตชอบสิ่งใดให้ท่านแต่ง บังคับถ้อยความอันผิตแลชอบแก่เรา ให้แต่งปิ่นที่ปิ่นแดนให้แก่เราแล แลเราจะให้ที่ไรที่นาแก่ท่านผู้นั้นมากกว่าเราทั้งหลาย ครั้นว่าเขาชุมกันแล้วเจรจาด้วยกัน แล้วฉันนี้ เขาจึงไปไหว้พระโพธิสัตว์เจ้า ขอให้ท่านเป็นเจ้าเป็นจอมแก่ผู้ข้า เขาจึงอภิเษกพระโพธิสัตว์ให้เป็นพระญา ด้วยชื่อ ๓ ชื่อ หนึ่งชื่อมหาสมมติราชา อันหนึ่งชื่อชัชตติยะ อันหนึ่งชื่อราชา... พระโพธิสัตว์เจ้าหากเป็นผู้ชายทั้งหลายแล คนทั้งหลายย่อมยกท่านให้เป็นพระญาไ้ เพราะเขาเห็นท่านนั้นมีรูปโฉมอันงามกว่าคนทั้งหลาย แลรู้กว่านทั้งหลาย แลใจงามใจดีกว้างคนทั้งหลาย ใจซื่อใจตรงใจบุญยิ่งกว่าคนทั้งหลาย^{๔๑๓}

ในจารึกนครชุม หลักที่ ๓ กล่าวถึงพระยาสิทธิไทว่า พระธรรมราชาที่ ๑ ได้ประดิษฐานพระศรีรัตนมหาธาตุและได้ปลูกพระศรีมหาโพธิ ซึ่งได้มาจากลังกาทวีป เนื้อหาในจารึกแสดงคำสั่งสอนให้สร้างกุศลเมื่อพระพุทธศาสนายังมีอยู่ และมีเนื้อหาสรรเสริญพระเจ้าธรรมราชาที่ ๑ ว่าเป็นกษัตริย์ผู้ดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรมและเป็นธรรมิกะมหาราช พระมหากษัตริย์ในฐานะธรรมราชามีหน้าที่ต้องดูแลประชาราษฎร์ด้วยความยุติธรรมและทั่วถึง ความคิดเรื่องธรรมราชาจึงมีความสำคัญต่อการปกครองพระมหากษัตริย์จะต้องมีคุณธรรมที่ดีเพื่อให้สามารถปกครองบ้านเมืองได้ ความคิดทางการเมืองเรื่องทศพิธราชธรรม นั้นหาได้จำกัดอยู่เฉพาะธรรมหรือศีลตามคติทางพุทธศาสนาโดยไม่เกี่ยวกับการเมืองการปกครองไม่ อาจข้ามทศพิธราชธรรมส่วนใหญ่เป็นแนวความคิดหลักของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองที่สำคัญที่สุด^{๔๑๔}

^{๔๑๑} อ้างในกุสุมา รัชมนณี, *ดั่งรัตนแห่งโกสินทร์*, กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๓๗, หน้า ๑๔๓.

^{๔๑๒} จันทน์ฉาย ภัคโคธิคม, *การศึกษาวิเคราะห์ความชอบธรรมของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยอยุธยา*, กรุงเทพฯ: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๘, หน้า ๕๒.

^{๔๑๓} ไตรภูมิภิกษา, หน้า ๒๕๑.

^{๔๑๔} สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *แนวความคิดทางการเมืองและสังคมไทย*, เอกสารวิจัยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐, หน้า ๗๑.

ดูกรชาวเรา บัดนี้กรรมอันลามกได้บังเกิดมีแก่สัตว์ ๆ ทั้งปวงนี้กระทำความผิดชั่วเห็นปานดังนี้ ๆ การบาปที่ไม่เคยมีก็มีขึ้น อันเราท่านทั้งปวงจะเพิกเฉยเคลือบใจอยู่ ไม่ชวนชวนหาซึ่งทำพระยาผู้เป็นใหญ่ ให้ว่ากล่าวปราบปราม จะอยู่แต่ลำพังฉะนั้น ไหนเลยจะมีความสุข ฉะนั้นมาเราพร้อมเพรียงกันกันสมมุติสัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งที่ประกอบด้วยสติปัญญา อาจว่ากล่าวปราบปรามผู้กระทำความผิดนั้นให้ตั้งมั่นอยู่ในที่เป็นพระยารักษากระบิลเมือง ใครมีโทษควรจะด่าให้ด่า ควรจะตีให้ตี ควรจะจับให้จับเสีย มีพระยารักษากระบิลเมืองฉะนี้ บ้านเมืองจึงจะอยู่เย็นเป็นสุข ^{๔๑๕}

นอกจากนี้วรรณกรรมยังสะท้อนเห็นอุดมการณ์ความคาดหวังของสังคมที่มีต่อสมาชิกในสังคม คำสอนในวรรณกรรมจึงเป็นเครื่องกำหนดพฤติกรรมของคนได้ทางหนึ่ง เช่นการสอนให้เกรงกลัวกลัวต่อบาป เป็นต้น บทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในด้านการเมืองการปกครองนี้ จึงมีส่วนสำคัญที่ทำให้วรรณกรรมสามารถดำรงอยู่ได้ เพราะได้รับการสืบทอดและเผยแพร่โดยกลุ่มชนชั้นนำในสังคม ในกรณีของความคิดเรื่องไตรภูมิที่มีความเชื่ออยู่แต่เดิมในสังคม พระมหากษัตริย์ได้มีบทบาทในการจัดการความรู้เหล่านี้ ธิดา สาระยาให้ความเห็นว่า

การแพร่กระจายของความคิดเกี่ยวกับไตรภูมินั้น มีอยู่ทั่วไปโดยมิได้สัมพันธ์กับตำรับที่เรียกว่า “ไตรภูมิพระร่วง” สมัยรัตนโกสินทร์เลย และการจารไตรภูมิกลาขึ้นก็เป็นเพียงจุดเริ่มต้นของการจัดระบบความคิดเกี่ยวกับเรื่องนี้เท่านั้น การเขียนเรื่องเกี่ยวกับไตรภูมิ ไม่ว่าจะเป็น “ไตรภูมิพระร่วง” กิติ หรือ “ไตรภูมิโลกวินิจฉัย” กิติ เป็นการสร้างตำรับ หรือ treatise ที่วางเป็นแบบอย่างทางจริยธรรมและการเรียนรู้ให้เข้ากับสังคม เป็นการปรับความคิดความเชื่อและการปฏิบัติตัวในสังคมให้สอดคล้องกัน ความคิดเดิมของสังคมในแถบนี้มีมาก่อนที่จะมีการจัดระบบความคิดแบบไตรภูมิ ^{๔๑๖}

และภาพของจักรวาลหรือโลกทัศน์ เป็นผลผลิตของสังคมที่เกิดจากการสังสมเหตุการณ์และประสบการณ์ของสังคมที่ถือว่าเป็นความจริง และมีความหมายต่อสังคม ระเบียบสังคมหรือวิถีทางสังคมเหล่านี้ได้ถูกนำมาสร้างความหมายให้กับจักรวาลด้วย จักรวาลวิทยาจึงเป็นภาพสะท้อนสังคมที่ถูกสร้างขึ้นมาโดยแบบแผนการดำรงชีวิตและการจัดระเบียบสังคมของวัฒนธรรมที่พัฒนาจักรวาลวิทยานั้นขึ้นมา ^{๔๑๗}

^{๔๑๕} ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา, หน้า ๕๔.

^{๔๑๖} ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์, กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๓๘, หน้า ๑๕๓.

^{๔๑๗} Mari Womark อังโน ประภัสสร เจริญปัญญา, จักรวาลวิทยาสยาม: การศึกษาที่มาของอำนาจทางการเมืองและกฎหมายในกฎหมายตราสามดวง, วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาสหวิทยาการ วิทยาลัยสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๕๑, หน้า ๕๑.

วรรณกรรมพระพุทธศาสนาจึงเป็นหลักฐานที่ทำให้เห็นว่าชนชั้นปกครองได้พยายามจัดระเบียบความคิดของสังคมให้เป็นระบบ มีแบบแผน และนำไปสู่การเป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อให้สอดคล้องกับความคิดความเชื่อของคนในสังคม และเป็นแนวทางที่ยอมรับร่วมกัน

จากการศึกษากรรมพระพุทธศาสนาไทยในด้านการเมืองการปกครองแล้ว จะเห็นว่ามียุทธศาสตร์ในสามด้าน คือการสรรเสริญพระมหากษัตริย์ที่ทรงประปรีชาในการปกครองบ้านเมือง และมีลักษณะเหมือนพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีเพื่อช่วยเหลือผู้คน มี “ภาพ” ของกษัตริย์ที่เลื่อมใสศรัทธาพุทธศาสนาและทรงธรรมสื่อถึงความเป็นธรรมราชา ชนชั้นปกครองก็ได้ใช้วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเพื่อแสดงความเป็นกษัตริย์ที่อุปถัมภ์ศาสนาและเสริมส่งพระบารมีให้ปรากฏแก่ประชาชนในอาณาจักร ในแง่หนึ่งคือการเป็นเครื่องมือในทางการเมืองเพื่อให้ประชาชนเทิดทูนและชื่นชมพระราชกรณียกิจในด้านการพระศาสนา

นอกจากนี้เนื้อหาคำสอนก็ช่วยหล่อหลอมและสร้างหลักคิด แนวทางการปฏิบัติให้อยู่ในครรลองของพระพุทธศาสนา หล่อหลอมความเชื่อของคนในสังคมไม่ว่าจะเป็นราษฎรหรือราชสำนักให้มีความคิดความเชื่ออย่างเดียวกันได้อย่างแนบสนิทการที่คนมีความคิดความเชื่อทางพุทธศาสนาร่วมกันนั้นทำให้สังคมเกิดความสงบสุขได้ วรรณกรรมสามารถเป็นสื่อประสานความคิดทำให้คนมีความปรองดองประนีประนอมได้ทางหนึ่ง นำไปสู่การรวมความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในสังคม

๓.๕ บทบาทด้านวัฒนธรรม

วรรณกรรมเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรมของสังคม วรรณกรรมย่อมมีบทบาททางวัฒนธรรมในแง่ที่แสดงให้เห็น โลกทัศน์ ความคิดความเชื่อ สภาพสังคม ในด้านหนึ่งวัฒนธรรมเป็นตัวกำหนดหลักคิด พฤติกรรม แนวปฏิบัติ รวมถึงค่านิยมของคนในสังคม จะเห็นได้ว่าบทบาทของวรรณกรรมที่ได้กล่าวมาแล้ว มีความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมทั้งหมด เช่น วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเพื่อการสอนนั้น ก็เป็นสิ่งที่แสดงว่าวรรณกรรมได้มีส่วนในการเสนอแนะแนวทาง กำหนดการปฏิบัติตนตามที่สังคมคาดหวัง วรรณกรรมทำให้บุคคลได้เรียนรู้โลกทัศน์และความคิดความเชื่อของสังคม ในขณะเดียวกันวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในฐานะที่มีบทบาทในสังคมยังแสดงอุดมการณ์ความคาดหวังและจุดมุ่งหมายของชีวิตในเชิงศาสนา ดังนั้น ไม่ว่าจะพิจารณาในมิติใดเกี่ยวกับวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ย่อมเกี่ยวเนื่องและทำหน้าที่ในเชิงวัฒนธรรม พระพุทธศาสนานั้นเป็นเสมือนหลักเกณฑ์ทางศีลธรรมและพลังทางสังคมที่แทรกซ้อนวิถีชีวิตของพุทธศาสนิกชนในทุก ๆ ด้าน ทั้งชีวิตส่วนตัวและวิถีชีวิตทางสังคม ที่สำคัญคือเป็นที่มาของวัฒนธรรมและมรดกแห่งชาติของชาวพุทธ ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงเป็นสัญลักษณ์และพื้นฐานของความผูกพันของคนในชาติ และเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาติ^{๔๑๘}

^{๔๑๘} สมบูรณ์ สุขสำราญ, *พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมือง*, กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗, หน้า ๓๙.

ทั้งนี้บทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในที่นี้ผู้วิจัยต้องการอภิปรายความเกี่ยวข้องระหว่างวรรณกรรมกับวัฒนธรรมไทยในมิติต่าง ๆ เพื่อให้เห็นบทบาทและความสำคัญของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา

นอกจากวรรณกรรมจะมีบทบาทในฐานะเป็นศิลปะสำหรับอ่านหรือชมแล้ว วรรณกรรมยังเป็นส่วนประกอบของวัฒนธรรมพิธีกรรมได้ วรรณกรรมทำหน้าที่หลายอย่างในเวลาเดียวกัน เป็นวรรณกรรมเพื่อการอ่านหรือเป็นบทเทศน์ หรือคำสวดที่ในพิธีกรรมต่าง ๆ ในกรณีของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา วรรณกรรมมีบทบาทในพิธีกรรมด้วย เช่น การเทศน์มหาชาติ และการสวดพระมาลัย

ในการเทศน์มหาชาติ ตัวบทเรื่องมหาชาติมีความสำคัญที่ใช้ในการเทศน์เพื่อให้ผู้ฟังได้รับรู้และซาบซึ้งในจริยวัตรและเรื่องราวของพระโพธิสัตว์มูลเหตุของการเทศน์มหาชาติเกิดความความเชื่อที่ว่า การฟังเทศน์มหาชาติจะได้านิสงค์ ผู้ที่ได้ฟังเทศน์มหาชาติ ซึ่งหากได้ฟังครบทั้ง๑๓กัณฑ์หรือ ๑,๐๐๐ พระคาถาจบภายในวันเดียว จะทำให้ผู้นั้นได้มนุษย์สมบัติสวรรค์สมบัติหรือนิพพานสมบัติหากปรารถนาที่จะพบพระศาสนาของพระศรีอารียเมตไตรยก็จะได้พบสมความปรารถนา ในพระมาลัยคำหลวงกล่าวว่า

ขอพระองค์จงนำสาร ข้าบรรหารกล่าวแถลง เธอจงแจ้งแก่เวไนย แม้นผู้ใดจะใคร่พบ
จงเคารพตามโอวาท ให้ทามหาชาติเนืองนิตย์ เครื่องสิ่งละพันจงบูชา ให้จบในทิวาวันนั้น ตั้ง
ประทีปพันบูชา ดอกปทุมมาถ้วนพัน ผัวเพื่อนผัวอินทนิลา ดอกมณฑาโดยจง เทียนแสงฉัตร
รา เครื่องบูชาทั้งนี้ จงถวญถึสิ่งละพัน คนทลิตนั้นตามสม โดยนิยมจะบูชา พระคาถาถ้วน
พัน ให้สดับธรรม์เคารพ จนนจวนจบอุทาหรณ์ พระเวสสันดรณฤบาล ปัจฉิมกาลสมโพธิ
สมภารโศคอันอุดม เป็นที่สุดสมในชาตินั้น บูชาพระธรรม์จงครบ จึงจะได้ประสพองค์ข้า เมื่อ
จะลงมาอุบัติ จะได้ดำรงโพธิญาณ อันโอฬารอลังการ อันผ่องมนุสสาเหล่านั้น เขาจึงจะทัน
ศาสนา เฉพาะภักตราวิมลพรรณ ก็จะได้ถึงอรหันต์ธรรมวิเศษ โดยประเภทกุศล อันเขาล้ำ
สมมา นั้นแลฯ^{๔๑๙}

ความเชื่อเรื่องการฟังในพระมาลัยกล่าวว่า ถ้าใครได้ฟังคาถาพันเรื่องของเวสสันดรชาดกให้จบภายในวันเดียวแล้ว และได้บูชาด้วยดอกไม้ธูปเทียนและธูปอย่างละพันแล้ว ถือว่าได้บุญกุศลและจะได้พบพระศรีอารียเมตไตรย ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าต่อไป

ความเชื่อเรื่องการฟังเทศน์มหาชาตินั้น เริ่มพบหลักฐานตั้งแต่สมัยสุโขทัย โดยในศิลาจารึกวัดนครชุมหลักที่ ๓ สมัยพระเจ้าลิไทย (พ.ศ.๑๙๐๐) ได้กล่าวถึงการเทศน์มหาชาติว่า“.....อันว่าพระไตรปิฎกนี้จักหาย และหาคนรู้จักแท้แลมิได้เลยยังมีคนรู้คั่นสเล็กสน้อยไชรธรรมเทศนาอันเป็นต้นว่าพระมหาชาติหาคนสวดแลมิได้เลย.... ทำให้เห็นว่าประเพณีในสังคมไทยมาช้านานนอกจากนี้ความเชื่อเรื่องปัญจอันตราย หรือ การสูญเสีย

^{๔๑๙} พระมาลัยคำหลวง, หน้า ๒๗๒-๒๗๓.

สิ้นของพระพุทธศาสนา ๕ ประการ ได้แก่ ๑) ความสูญสิ้นการศึกษาเล่าเรียนปริยัติ ๒) ความสูญสิ้นการปฏิบัติธรรม ๓) ความสูญสิ้นการตรัสรู้ธรรมหรืออริยมรรคอริยผล ๔) ความสูญสิ้นพระสงฆ์ ๕) ความสูญสิ้นพระสารีริกธาตุ ในบรรดาอันตรายทั้ง ๕ ประการนี้ ถือกันว่าความสูญสิ้นพระปริยัติ คือ การศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกเป็นเรื่องสำคัญในเบื้องต้น เพราะถ้าปราศจากผู้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกแล้ว พระพุทธศาสนาก็ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสไว้ว่า เมื่อพระปริยัติคือพระไตรปิฎกยังดำรงอยู่ตราบใด ศาสนาก็ชื่อว่าดำรงอยู่ตราบนั่น เมื่อพระปริยัติเสื่อมถอยน้อยผู้เล่าเรียนแล้วกาลใด ศาสนาก็ชื่อว่าเสื่อมถอยในกาลนั้น และการที่พระปริยัติคือพระไตรปิฎกจะสูญสิ้นไปนั้น พระอภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์ จะสูญไปก่อน แล้วก็ถึงพระสูตรตันตปิฎก เมื่อพระสูตรตันตปิฎกสูญสิ้นไปแล้ว ก็ยังมีผู้รู้แต่เพียงชาดกและพระวินัย ต่อมาความรู้ในชาดกก็สูญสิ้นไปอีก และเมื่อชาดกสูญสิ้นนั้น มหาเวสสันดรชาดก สูญสิ้นไปก่อนชาดกอื่น ๆ ต่อไปชาดกทั้งหมดก็สูญแล้วพระวินัยปิฎกก็สูญสิ้น จึงชื่อว่า ปริยัติอันตราย ดังนั้นความคิดเรื่องปัญจอันตรายจึงเป็นมูลเหตุสำคัญที่ทำให้ต้องมีการเทศน์มหาชาติ ^{๔๒๐}

ในการเทศน์มหาชาตินั้น ตัวบทมีความสำคัญในประเพณี จึงเห็นได้ว่าการสร้างวรรณกรรมเกี่ยวกับมหาชาติหลายสำนวนทั้งสำนวนราชสำนักและสำนวนท้องถิ่นเพื่อใช้เป็นบทในการเทศน์ หรือใช้เครื่องบูชาพระศาสนาด้วย มหาชาติคำหลวงซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงประชุมนักปราชญ์เพื่อใช้สวดให้อุบาสกอุบาสิกาฟังเวลาบำเพ็ญกุศล กายมมหาชาติ พระเจ้าทรงธรรม โปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งขึ้นเพื่อให้พระเทศน์ให้สับุรุษฟังเข้าใจง่ายกว่ามหาชาติคำหลวง ส่วนร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดกหรือมหาชาติกลอนเทศน์แต่งเพื่อให้พระเทศน์ประเพณีเทศน์มหาชาตินอกจากนี้ยังมีมหาชาติสำนวนท้องถิ่น ที่มีการเทศน์ในวัฒนธรรมท้องถิ่นต่าง ๆ ด้วย

การสวดพระมาลัยเป็นประเพณีหนึ่งที่สำคัญที่วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเรื่องพระมาลัยได้เข้าไปมีบทบาทในฐานะที่เป็นบทเพื่อให้นักสวดได้ใช้เป็นแนวทางในการสวดในขณะเดียวกันในการสวดก็เป็นการรักษาตัวบทเรื่องพระมาลัยให้คงอยู่ด้วยเช่นกัน

การสวดพระมาลัย เป็นประเพณีสวดอ่านที่เก่าแก่หมายถึงการนำวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องพระมาลัย หรือ พระมาลัยกลอนสวด ซึ่งแต่งเป็นคำกาพย์มาอ่านเป็นทำนอง สมัยโบราณนิยมสวดพระมาลัยกันอย่างแพร่หลาย กล่าวกันว่าเดิมสวดในพิธีแต่งงานและต่อมานิยมสวดกันในพิธีศพ ^{๔๒๑}

^{๔๒๐} ตำนานเทศน์มหาชาติ ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ การเทศน์มหาชาติเพื่อเฉลิมพระเกียรติ: พินิจภาษา พิจารณาวัฒนธรรม, ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วันที่ ๒๑-๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๙, หน้า ๕๓-๕๕.

^{๔๒๑} ประมิ่ง จารูร, สวดพระมาลัย: บทบาทของคัมภีร์หลังความตายต่อวรรณกรรมและสังคม ใน กาญจนนิต: คติชนเนื่องด้วยความเชื่อและประเพณีสวดพระมาลัยที่บ้านหนองขาว, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔, หน้า ๔๘.

ปรมินท์ จารุวร ได้กล่าวถึงความเป็นมาของประเพณีสวดพระมาลัยว่า การสวดอ่านวรรณกรรมเรื่องพระมาลัยพบในทุกภาคของประเทศไทย แต่มีความแตกต่างกันคือในภาคเหนือและภาคอีสาน การสวดอ่านวรรณกรรมเรื่องพระมาลัยจะควบคู่ไปกับประเพณีเทศน์มหาชาติหรือบุญชะเวส ซึ่งยังสามารถพบเห็นได้ในปัจจุบัน ส่วนในภาคกลางและภาคใต้ กล่าวกันว่าเดิมนิยมสวดในพิธีแต่งงาน ต่อมานิยมสวดในพิธีศพ แต่เท่าที่หลงเหลือในปัจจุบันพบว่าสวดกันแต่เฉพาะในพิธีศพ และไม่ปรากฏว่ามีการนำเรื่องพระมาลัยมาสวดอ่านก่อนการเทศน์มหาชาติในภาคกลางและภาคใต้ ในสมัยอยุธยา มีหลักฐานในหนังสือจินตามณีครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กล่าวถึงการ “สวดสำหรับ” ซึ่งเป็นการสวดร้องในงานศพเช่นเดียวกับการสวดพระมาลัย ในสมัยรัตนโกสินทร์ในกฎพระสงฆ์ข้อที่ ๑๐ ในกฎหมายตราสามดวง ระบุว่าห้ามพระสงฆ์สวดพระมาลัยในงานศพ ทำให้เห็นได้ว่าการสวดพระมาลัยมีมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยา และคงจะนิยมสวดกันอย่างแพร่หลายโดยมีพระสงฆ์เป็นคนสวด แต่เนื่องจากพระสงฆ์ประพฤติไม่เหมาะสมออกแก่สมณสาธูป จึงต้องออกกฎหมายห้ามพระสงฆ์เป็นผู้สวดพระมาลัยในงานศพ ต่อมาจึงเปลี่ยนมาเป็นการสวดโดยฆราวาสแทน การสวดพระมาลัยเริ่มเสื่อมลงเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศตั้งธรรมยุติกนิกาย เพื่อปรับปรุงคณะสงฆ์ให้เคร่งครัดต่อพระธรรมวินัย ประเพณีสวดพระมาลัยจึงเริ่มสูญหายไปจากสังคม และต่อมาได้พัฒนาเป็นการสวดคฤหัสถ์ จำวอด และกลายเป็นการแสดงตลกตึงที่แสดงกันอยู่ในปัจจุบัน^{๔๒๒}

ประเพณีการเทศน์มหาชาติและการสวดพระมาลัยดังกล่าว ตัวบทวรรณกรรมมีความสำคัญเป็นส่วนประกอบหลักสำหรับการเทศน์และการสวดเพื่อให้ผู้เทศน์/สวด สามารถดำเนินเรื่องได้อย่างครบถ้วน ในขณะเดียวกัน ประเพณีการเทศน์ การสวด ก็มีความสำคัญที่ช่วยรักษาเรื่องและตัวบทให้ดำรงอยู่ในสังคมต่อไปได้ ทำให้เห็นบทบาทของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่สำคัญและสัมพันธ์กับวัฒนธรรมและประเพณีไทย

นอกจากนี้ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเรื่องมหาวงศ์ เป็นหลักฐานที่แสดงที่มาของวัฒนธรรมไทยหลายประการ เนื้อหาในคัมภีร์มหาวงศ์มีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมและประเพณีของไทย หลายประการ เช่น ประเพณีวันวิสาขบูชา ในวันเพ็ญเดือน ๖ จัดเป็นวันคล้ายวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ในมหาวงศ์กล่าวถึงประเพณีวิสาขบูชาในประเทศศรีลังกา เริ่มมีการบูชาเนื่องในวันวิสาขบูชามาตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าพุทธคามณียก ๒๔ ครั้ง รัชกาลของพระเจ้าภาติกาภิยหรือภาติกราช ๒๘ ครั้ง ในรัชกาลของพระเจ้าวสกะ ๔๔ ครั้ง และในรัชกาลของพระเจ้าโฆหารติสสรราช รัชกาลของพระเจ้าเมฆวันณิกาย รัชกาลของพระเจ้าเขมฐติสสะ รัชกาลของพระเจ้าโมคคัลลานะที่ ๓ รัชกาลของพระเจ้าเสนะที่ ๒

การจัดพิธีวิสาขบูชา มีมาอย่างสืบเนื่องจนถึงในสังคมไทยซึ่งเริ่มมีขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๒ และต่อมาในรัชกาลที่ ๓ สิ่งที่เป็นหลักฐานว่าพิธีวิสาขบูชาจะได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์มหาวงศ์ ก็คือ การบรรยายสถานที่จัดพิธีซึ่งปรากฏในมหาวงศ์นั้น เหมือนกับที่กล่าวถึงในพระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ การจัดสถานที่ประกอบพิธีดังกล่าวมานี้ สันนิษฐานว่าได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์มหาวงศ์ ที่มีการแปลไว้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เพราะเนื้อหาสอดคล้องกัน กล่าวคือตอนที่สร้างสถูปมหาสถานพบในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า เมื่อพระเจ้าพุทธคามณียก โปรดฯ ให้สร้างห้องพระธาตุ

^{๔๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒-๕๔.

โปรดให้ประดิษฐานต้นพระศรีมหาโพธิ์ไว้ตรงกลาง ตั้งพระปฏิมาไว้ใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ รับสั่งให้สร้างสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ ๗ สัปดาห์ ๗ แห่ง ที่เรียกว่าสัตตมหาสถาน และได้สร้างรูปปั้นแสดงพุทธประวัติไว้ในห้องพระธาตุ เช่นรูปท้าว महाพรหมทูลาธาราณาให้แสดงธรรม การแสดงพระอัมมจักกัปปวัตตนสูตร จนถึงการเสด็จดับขันธปรินิพพาน จะเห็นได้ว่าการแสดงพระธรรมเทศนาในการวิสาขบูชาตามที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนว่า วันแรกตั้งแต่ประสูติจนถึงพรรณาด้วยมหาปुरुสลักขณ วันที่สองตั้งแต่เสด็จออกมหาภิเนษกรรม จนตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ วันที่สามตั้งแต่เทศนาธรรมจักรจนถึงปรินิพพาน^{๔๒๓}

นอกจากนี้ยังปรากฏการทำบุญวันอาสาฬหบูชา คือวันบูชาในวันเพ็ญเดือน ๘ เหตุที่จัดเป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เพราะเป็นวันคล้ายกับวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา พิธีบูชาวันอาสาฬหบูชาปรากฏในประเทศศรีลังการั้งแรก ในรัชสมัยของพระเจ้าทูลฐคามณีอภัย ต่อมาในรัชกาลของพระเจ้ากิตติสิริราชสีหะ โปรดฯ ให้จัดพิธีอาสาฬหบูชาเป็นพิธีประจำทุกปี และในรัชกาลนี้ได้มีการนิมนต์ภิกษุสงฆ์จากประเทศมอญ โปรดฯ ให้ภิกษุจาริกคัมภีร์พระธรรมในแผ่นดินทองคำ คัมภีร์พระไตรปิฎก และแต่งพระประวัติของพระองค์ และที่สำคัญคือทรงสอบทานคัมภีร์มหาวงศ์ และจุลวงศ์ เทียบกับตำนานราชวงศ์กษัตริย์ลังกาที่นำมาจากประเทศสยาม ซึ่งอาจทำให้มีรับประเพณีอาสาฬหบูชาระหว่างสยามกับลังกาคด้วย^{๔๒๔}

มหาวงศ์จึงเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่สะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมประเพณีที่สืบเนื่องมาจากศรีลังกาและมีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมไทย ตัวบทวรรณกรรมได้บันทึกประวัติความเป็นมาของประเพณีและวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญเกี่ยวเนื่องกัน จึงมีบทบาทสำคัญที่เป็นแหล่งความรู้และที่มาของวัฒนธรรม ดังที่ในพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนก็ได้อ้างอิงข้อมูลจากคัมภีร์มหาวงศ์เพื่อบันทึกข้อความรู้ประเพณีไทย

ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่เป็นการบันทึกเรื่องราวทางพุทธศาสนานั้น ได้สะท้อนให้เห็นกิจกรรมที่กระทำร่วมกันของคนหลายระดับ โคลงชะลอพระพุทธไสยาสน์ทำให้เราเห็นความร่วมมือร่วมใจกันทุกคนขึ้นในสังคม ซึ่งก็เป็นแรงบันดาลใจให้เราได้บันทึกความประทับใจนั้นไว้ ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาประเภทนี้นั้นเป็นการบันทึกเหตุการณ์ซึ่งมีเรื่องของชาวบ้านทั่วไปอยู่ในนั้นทำให้เราเห็นบรรยากาศในลักษณะของความเคลื่อนไหวอย่างมีชีวิตชีวา ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่ปรากฏในพงศาวดาร แม้แต่พระมหาอุปราช ข้าราชการ ราษฎรต่างช่วยกันลากพระพุทธไสยาสน์

เชือกสายหลายเส้นลอด	พลวัน
รอกกระจายกระแสน้ำ	เกี่ยววั้น
เคียวชิงตึงตัน	โยนแบ่ง
มากมีพิริยพลสท้าน	ทั่วแคว้นแดนพรหม ฯ

^{๔๒๓} ดูรายละเอียดใน สุเทพ พรหมเลิศ, การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มหาวงศ์, หน้า ๑๘๗-๑๘๘.

^{๔๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

เสด็จลงทรงแย่งยื้อ	พวนทอง
พุทธบุตรอุดมสนอง	หน่วงหน้า
พระองค์จำนองปครอง	รองรอด
เสนีพิริยไพรีฟ้า	ลากแล้วสรรเสริญ ฯ ^{๔๒๕}

บุญโนวาทคำฉันท์ นั้นก็แสดงให้เห็นความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนาของคนทุกระดับ ซึ่งได้ร่วมกันทำบุญ ถวายเป็นพุทธบูชา ทั้งชนชั้นปกครองและประชาชน

เมื่อนั้นประชา	ราชกรโธธา	พณิกทวยหาร
สิ้นทั้งปักษ์ปวง	มารับพระราชทาน	ตบหัตถ์ฉัตถาน
ชนช่วงชิงกัน.....		
เปนเวรอภิวัต	ชายหญิงบอจ	ลุ่มเล่าทวารา
สำเร็จสำราญ	สุชีปียา	ทั่วทั้งประชา
ชีพรามณสงฆ์ ^{๔๒๖}		

ภาพเหล่านี้ทำให้เราเห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคมทุกระดับชั้นด้วยกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ดังนั้นวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสะท้อนภาพการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การมีกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาด้วยกัน ในแง่หนึ่งทำให้เห็นวัฒนธรรม สภาพการใช้ชีวิตของผู้คนที่ยึดโยงอยู่กับพระพุทธศาสนา ทั้งระดับชนชั้นปกครองและประชาชนต่างร่วมในกิจกรรมเดียวกัน พระพุทธศาสนาจึงเป็นแกนกลางหรือหลักยึดของสังคมไทยทุกระดับ

เมื่อวัฒนธรรมพุทธศาสนาได้ขยายความรู้ออกไปมากมายจนถึงคนหมู่มาก ในสมัยรัตนโกสินทร์ จึงได้เห็นวัฒนธรรมการเรียนรู้สรรพวิชาต่าง ๆ รวมถึงหลักคำสอนและเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาที่ไม่จำกัดอยู่ที่การศึกษาอ่านจากคัมภีร์ ความรู้สู่มวลชนผ่านการถ่ายทอด ในสมัยสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ ยังมีการถ่ายทอดโดยการสวดเทศน์ และนอกจากนี้ยังมีการสื่อสารผ่านจารึกภาพ จิตรกรรม พระพุทธรูปและพุทธศิลป์อื่น ๆ จารึกวัดโพธิ์เป็นตัวอย่างที่ดีของการรวบรวมความรู้ทางพระพุทธศาสนาเพื่อเผยแพร่ให้ประชาชนได้เรียนรู้อย่างทั่วถึง พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดให้จารึกสรรพวิชา ลงในจารึกและจิตรกรรมในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เพื่อให้ประชาชนได้เรียนรู้

ลพพุทธศักราช ๒๓๗๔ ปีเถาะ วันเสาร์ เดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระ(นั่งเกล้า)เจ้าอยู่หัว เสด็จไปพระราชทานพระกฐินวัดพระเชตุพนโดยกระบวนพยุหยาตรา เสร็จแล้วเสด็จทอดพระเนตรทั่วพระอาราม เห็นถาวรวัตถุซึ่งสมเด็จพระไอยกาธิราชเจ้าทรงสถาปนาไว้ล่วงมาแล้ว ๓๑ ปี ขำรุดทุดโทรมปรักหักพังเป็นอันมาก ก็ทรงพระราชศรัทธาโสมนัส ทรงพระราชดำริเห็นผล

^{๔๒๕} โคลงชะลอพระพุทธไสยาสน์, หน้า ๖๕.

^{๔๒๖} บุญโนวาทคำฉันท์, หน้า ๔๒-๔๓.

แห่งการปฏิสังขรณ์ว่าเป็นการกตัญญูต่อสมเด็จพระบูรพารีย์ สมควรจะทำนุบำรุงให้คืนดีเป็นสง่าผ่าเผยแก่ชนผู้ที่ได้ทัศนาการ เป็นการสนองพระเดชพระคุณ เชิดชูพระเกียรติยศสมเด็จพระไอยกาธิราชให้ยืนยงคงอยู่สืบกาลนาน ^{๔๒๗}



จารึกเรื่องมหาวงศ์ แผ่นที่ ๑๓ ^{๔๒๘}



จารึกเปิดกถา

วัฒนธรรมการเรียนรู้พุทธศาสนาจึงมิได้จำกัดอยู่ที่การศึกษาจากตัวบทสมุดไทยเท่านั้น แต่ได้ขยายความรู้ไปสู่การเรียนรู้ในรูปแบบพุทธศิลป์ แม้ว่าจะยังอาศัยการอ่าน แต่ทุกคนก็สามารถเข้าถึงความรู้ได้อย่างทั่วถึง นับเป็นการเรียนรู้ที่ทำให้ประชาชนได้รับประโยชน์ได้อย่างดียิ่ง

๓.๖ บทบาทด้านการสืบทอดพระพุทธศาสนา

บทบาทสำคัญของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีบทบาทหน้าที่สำคัญที่สุดคือบทบาทในการสืบทอดพระพุทธศาสนา ซึ่งรวมบทบาททั้งหลายเข้าด้วยกัน จากที่ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาในด้านต่าง ๆ นั้น จะเห็นได้ว่าทั้งคุณค่าของตัวบทในฐานะวรรณกรรม และบทบาทเชิงสังคมวัฒนธรรมที่สะท้อนผ่านวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา นำไปสู่คุณค่าของการสืบทอดพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้กล่าวถึงความสำคัญของคำสอนว่า แม้ว่าพระองค์จะปรินิพพานไปแล้ว แต่คำสอนของพระองค์

^{๔๒๗} จดหมายเหตุเรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ถอดจากโคลงต้นพระนิพนธ์กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ในประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๕๗.

^{๔๒๘} http://www.sac.or.th/databases/inscriptions/inscribe_detail.php?id=๓๑๒, 12 ธันวาคม ๒๕๕๖.

นั้นยังคงอยู่ และคำสอนก็เป็นเสมือนหนึ่งตัวแทนของพระองค์ “อานนท์ ธรรมและวินัยที่เราแสดงไว้แล้ว บัญญัติแล้ว จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย เมื่อกาลล่วงไปแห่งเรา” ดังนั้นสารัตถะคำสอนที่ในวรรณกรรม พระพุทธศาสนาที่มุ่งเสนอพุทธธรรม จึงทำให้น้ำหนักในการเป็นเครื่องมือบันทึกคำสอน และเครื่องมือในการ ถ่ายทอดคำสอน ทำให้พุทธธรรมยังดำรงอยู่ต่อไปได้ การแปลคัมภีร์บาลีเป็นภาษาไทยเพื่อให้คนไทยสามารถ เรียนรู้ได้ การแต่งคัมภีร์หรือวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเฉพาะเรื่อง ก็เป็นหนทางหนึ่งของการสืบทอดคำสอน

นอกจากพุทธธรรมแล้ว วรรณกรรมเชิงประวัติศาสตร์และสังคม ก็เป็นบทบาทที่เหตุการณ์ทาง พระพุทธศาสนา เป็นต้นว่าพุทธประวัติ หรือศาสนประวัติ ทำให้สามารถรับรู้เรื่องราวที่เกิดขึ้นได้ทางหนึ่ง วรรณกรรมเชิงศาสนประวัติทำให้เห็นพัฒนาการการสืบทอดพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งยังได้บัน ทราบสังคมและความคิดความเชื่อของคนในสังคมที่นับถือพระพุทธศาสนาได้อย่างดี

วรรณกรรมจึงมีคุณค่าในการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่ เพราะเป็นเครื่องมือในการเรียนรู้ พุทธธรรม อันเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด ดังได้วิเคราะห์แล้วว่าวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสามารถเชื่อมโยงไปถึง หลักคำสอนอันปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ดังนั้นจึงมีคุณค่าเชิงสาระคำสอนที่อ้างอิงหลักธรรมได้

การสืบทอดพระพุทธศาสนาต้องอาศัยหลักปฏิบัติ ที่แสดงอย่างเป็นรูปธรรม วรรณกรรมไทย พระพุทธศาสนาได้นำเสนออุดมการณ์ความคาดหวังของสังคม และแนวทางการปฏิบัติตนให้เหมาะสมในสังคม ความคิดความเชื่อเรื่องทาน กรรม ได้กำหนดให้สังคมมีลักษณะของการเอื้อเฟื้อ เสียสละและให้อภัย รวมทั้ง การมุ่งสร้างกุศลกรรมเพื่อให้พบความสุข ในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาได้นำเสนอหลักกรรม เรื่องเหตุ-ผล เพื่อให้คนในสังคมเห็นว่า การกระทำไม่ว่าจะดีหรือชั่ว ต่างมีผลเสมอ สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจากการกระทำใน อดีต และการกระทำในปัจจุบันจะส่งผลต่อไปในอนาคต

บทบาทของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาไทยเป็นไปตามบริบททางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และ สังคม วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนายังมีความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและสังคมโดยรวม นอกจากตัวบท สำคัญที่อ่านแล้ว วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนายังนำเสนอผ่านรูปแบบศิลปะอื่น ๆ เช่น จิตรกรรม จารึก ประเพณีพิธีกรรมต่างๆ ทำให้ประชาชนได้เรียนรู้พระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนาได้ทาง หนึ่งด้วย

ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ไม่ได้จำกัดเรื่องการทำบุญเรื่องใดเรื่องหนึ่ง แม้แต่การฟังธรรมก็ สามารถฟังได้ทุกเรื่อง ในไตรภูมิโลกวินิจจยกถา กล่าวว่า

อันการที่สดับฟังพระสัทธรรมเทศนานั้น มิใช่จะเฉพาะให้ฟังแต่พระมหาเวสสันดรชาดก เท่านั้นหาบมิได้ ถ้ามีศรัทธาฟังพระวินัย พระสูตร พระปรมัตถ์ ก็ยังมีผลานิสงส์มาก ยิ่งจะ เป็นปัจจัยให้ได้ประสบพบเห็นสมเด็จพระศรีอาริยมุตตรัย เลิศขึ้นไปกว่าการฟังพระมหา เวสสันดรชาดกนั้นอีก แต่หากว่าพระบรมโพธิสัตว์บมิได้ยกขึ้น ว่าแต่พระมหาเวสสันดรชาดกที่ ฟังเข้าใจง่าย ถึงเครื่องสักการบูชาที่กำหนดมากมายสิ่งละพัน ๆ นั้น ก็ตรัสเฉพาะบุคคลที่มีกำลัง

ทรัพย์กำลังกายสมควรจะกระทำได้ ถ้าบุคคลนั้นเป็นคนซื่อใจ หาสิ่งใดไม่ได้เหมือนดังกำหนดได้แต่น้อย ๆ ก็ดี มาตราแน่ว่าพลอยฟังกับท่านที่ให้มีพระมหาชาตินั้นก็ดี เมื่อมีจิตเลื่อมใสศรัทธาปสันทนาการสดับตรับฟังโดยคารวะเคารพ ก็อาจได้ประสบพบเห็นองค์พระศรีอริยเมตไตรยสำเร็จดังมโนปณิธาน^{๔๒๙}

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจึงมีบทบาทและคุณค่าสำคัญอย่างยิ่งในสังคมไทย ซึ่งเป็นสังคมพระพุทธศาสนา การดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาสัมพันธ์กับการดำรงอยู่ของวรรณกรรม เพราะการเรียนรู้พระพุทธศาสนาผ่านวรรณกรรมย่อมทำให้เกิดทั้งความปิติจากวรรณศิลป์อันเกิดจากเรื่องราวสาระ และลีลาภาษาอันงดงาม เพื่อถ่ายทอดพุทธธรรมในรูปแบบวรรณกรรม

เมื่อมีผู้รู้ภาษามคธเชี่ยวชาญเกิดขึ้นในประเทศใด ก็มักแต่งหนังสือไว้ในภาษามคธเป็นอรรถกถา ฎีกาแลโยชนา...อธิบายความในพระไตรปิฎกแลแก้คำอธิบายของท่านผู้อื่นบ้าง เป็นคัมภีร์สัททาวิเสส อธิบายไวยากรณ์ภาษามคธบ้าง เป็นพงศาวดารแสดงศาสนประวัติบ้าง การที่แต่งเป็นภาษามคธเช่นนี้ ย่อมเป็นประโยชน์ ๒ ประการ คือ เป็นการกุศลสืบอายุพระพุทธศาสนา ให้ถาวรประการหนึ่ง เป็นเกียรติยศแก่ประเทศของตนว่าได้บำรุงพระพุทธศาสนารุ่งเรือง ประการหนึ่ง^{๔๓๐}

การสืบทอดพระพุทธศาสนาด้วยวรรณกรรมเป็นความพยายามที่จะรักษาพระธรรมวินัยให้สมบูรณ์และถูกต้อง ซึ่งปรากฏในสายธารของวรรณกรรมพระพุทธศาสนามาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ด้วยรูปแบบการนำเสนอที่ต่างกันไปในแต่ละยุคสมัยหรือบริบททางวัฒนธรรม การดำรงอยู่ของพระธรรมวินัยนั้นสิ่งสำคัญคือต้องมีการศึกษาเล่าเรียน การสืบทอดด้วยความเข้าใจเป็นสิ่งสำคัญสูงสุด ทั้งนี้ต้องอาศัยเครื่องมือในการสืบทอดคือวรรณกรรมด้วย ดังนั้นวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจึงมีบทบาทสำคัญในการสืบทอดพระธรรมวินัยหลักธรรมคำสอน และเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาเอาไว้

ในบทนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาบทบาทหน้าที่ของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ซึ่งมีบทบาทอย่างมากต่อสังคมไทยในด้านต่าง บทบาทดังกล่าวเป็นบทบาทต่อปัจเจกชน และบทบาทต่อสังคมโดยรวม บทบาทต่อปัจเจกชนนั้น จะเป็นได้ว่าวรรณกรรมพระพุทธศาสนาสร้างความเข้าใจพระพุทธศาสนาด้วยวิธีการทางวรรณศิลป์ทำให้ตัวบทวรรณกรรมมีฐานะเป็นพุทธศิลป์ที่สื่อสารธรรมและความงดงามทางภาษา ผู้เสพวรรณกรรมย่อมเกิดความปิติสงบสุขด้วยความเข้าใจพุทธธรรม และวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนายังทำหน้าที่เป็นเครื่องมือในการสอนและถ่ายทอดสาระธรรม เพื่อให้เกิดความศรัทธาและความรู้เกี่ยวกับหลักธรรมและหลักปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงสิ่งสูงสุดคือการพ้นทุกข์ การศึกษาและได้ประโยชน์นี้ขึ้นอยู่กับประสบการณ์และความสามารถของบุคคลโดยมีตัวบทวรรณกรรมเป็นเครื่องมือนำทาง ส่วนประโยชน์ต่อสังคมนั้นวรรณกรรม

^{๔๒๙} ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา, หน้า ๕๐๓-๕๐๔.

^{๔๓๐} วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๓, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, พ.ศ. ๒๕๔๔, ไม่ปรากฏเลขหน้า.

ไทยพระพุทธศาสนามีบทบาทด้านสังคมและวัฒนธรรมในการสื่อสารอุดมการณ์ความเชื่อทางสังคม ที่สัมพันธ์กับประเพณีพิธีกรรม ไม่ว่าจะเป็นประเพณีหรือความคิดความเชื่อ ต่างสัมพันธ์กับการให้แนวทางในการปฏิบัติตนตามหลักพระพุทธศาสนา เพื่อความสงบสุขของสังคม นอกจากนี้ในด้านการเมืองการปกครอง ชนชั้นนำได้ใช้วรรณกรรมในการสื่อสารอุดมการณ์ความคิด เพื่อกำหนดแนวทางการปฏิบัติตนของคนในสังคม อีกทั้งวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนายังสะท้อนให้เห็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม และเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่แสดงความมีอารยธรรมของชาติ

บทที่ ๔

บทสรุป

งานวิจัยนี้ศึกษาแนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นเรื่องที่มีการศึกษากันมาพอสมควร ในลักษณะของวรรณกรรมเฉพาะเรื่อง เฉพาะประเภท แต่งงานวิจัยนี้ต้องการมองภาพรวมของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเพื่อค้นหาแนวคิด ลักษณะร่วม และบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่ามีลักษณะเฉพาะที่สอดคล้องกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมที่สืบเนื่องมาจากวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาอินเดีย ไทยรับอิทธิพลของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาภาษาบาลี ซึ่งแพร่หลายมายังดินแดนที่นับถือพระพุทธศาสนา ลัทธิเถรวาท ทั้งศรีลังกา พม่า ไทย และประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาทั้งในด้านเนื้อหา เหตุการณ์ บุคคล และหลักธรรมคำสอน ตัวบทวรรณกรรมมีทั้งที่เป็นวรรณกรรมที่แปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย และที่แต่งขึ้นเป็นภาษาไทย หรือแต่งในดินแดนไทย และเป็นวรรณกรรมที่มีความสำคัญสืบเนื่องในวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของไทย ทำให้มีจำนวนวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจำนวนมาก และมีหลายประเภท งานวิจัยนี้จึงนำวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเหล่านี้มาศึกษาวิเคราะห์เพื่อค้นหาแนวคิดและบทบาท เพื่อให้เห็นลักษณะสำคัญของวรรณกรรมประเภทนี้ในบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย

ผลการศึกษาสามารถสรุปได้ ๒ ประเด็น คือ แนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา และบทบาทของวรรณกรรมไทย ทั้งนี้เรื่องแนวคิดและบทบาทมีความสัมพันธ์กันเพราะ แนวคิดของวรรณกรรมมีบทบาทในเชิงคุณค่า และบทบาทของวรรณกรรมก็มีส่วนของการนำเสนอแนวคิดของเรื่องด้วย

แนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา

การศึกษาแนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา คือการมองภาพรวมของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทั้งหลาย เพื่อวิเคราะห์แนวคิดของการสร้างสรรค์ การนำไปใช้ประโยชน์ คุณค่า และบทบาทที่วรรณกรรมมีต่อมนุษย์และสังคม ซึ่งได้ข้อสรุป ดังนี้

๑) วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสร้างสรรค์จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส เนื้อหาและโครงเรื่องจากคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาเหล่านี้ เป็นแหล่งสำคัญของการสร้างสรรค์ที่วรรณกรรม พระไตรปิฎกถือเป็นหลักสำคัญสูงสุดที่ต้องยึดถือเพราะเป็นพุทธพจน์ ส่วนคัมภีร์หลังพระไตรปิฎกนี้แม้ว่าวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาบางเรื่องจะแปลจากคัมภีร์บาลีกก็ตาม แต่มีข้อสังเกตว่าผู้แต่งมิได้แปลความจากคัมภีร์ภาษาบาลีทั้งหมด แต่สามารถเลือกสรรและสังเคราะห์นำเอาสาระสำคัญจากคัมภีร์หลังพระไตรปิฎก มาสร้างสรรค์เป็นวรรณกรรมเฉพาะเรื่อง และมีความสอดคล้องกับความคิดความเชื่อของคนไทย

วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาทุกประเภทอาศัยคัมภีร์หลักคือพระไตรปิฎกและอรรถกถา รวมทั้งคัมภีร์ในสมัยหลังคือ ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสสในการสร้างสรรค์วรรณกรรม ทั้งทางตรงและทางอ้อม ในทางตรงก็คือการนำเอาหลักคำสอน เนื้อเรื่อง เหตุการณ์ ตลอดจนข้อความจากคัมภีร์หลักมาใช้ในการแต่ง ซึ่งสามารถตรวจสอบเชื่อมโยงไปถึงพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ อีกทั้งในตัวบทยังมีการอ้างอิงกล่าวถึงชื่อคัมภีร์ที่นำมาใช้ในการแต่งด้วย ในทางอ้อมคือการรับอิทธิพลด้านเนื้อหาและหลักคำสอนจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในชั้นหลัง แต่ก็ยังสามารถตรวจสอบเชื่อมโยงไปถึงพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่มีการปรับเนื้อหาของเรื่องบ้างเพื่อให้เข้ากับได้กับสังคมไทย แต่หลักคำสอนไม่เปลี่ยนแปลงจากพุทธธรรมในคัมภีร์หลัก

หากจัดลำดับความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกันระหว่างวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนากับคัมภีร์หลักของพระพุทธศาสนา โดยการจำแนกตามประเภทวรรณกรรม จะสรุปลำดับความเชื่อมโยงได้ดังนี้

๑. พระไตรปิฎก จัดเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่เป็นหลักสำคัญสูงสุด และมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสมัยต่อมา ข้อความหรือเรื่องที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นสิ่งที่เชื่อว่าเป็นพุทธพจน์ และเป็นคำสอนหลักที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ การแปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีจึงมีความเคร่งครัดเพื่อรักษาพระธรรมวินัยและพุทธพจน์ให้ดำรงอยู่ พระไตรปิฎกจึงมีสถานะของความศักดิ์สิทธิ์ และใช้เป็นหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา และใช้เพื่ออ้างอิง ตรวจสอบคำสอนกับวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสมัยหลัง

๒. วรรณกรรมประเภทอรรถกถา เป็นวรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎก ทำหน้าที่อธิบายให้ความกระจ่างในเรื่องต่าง ๆ ที่เข้าใจยากโดยให้รายละเอียดมากขึ้น เพื่อให้เรื่องทางพระพุทธศาสนามีความชัดเจน เช่น อรรถกถาชาดก อธิบายคาถาของชาดกในพระไตรปิฎกที่มีเนื้อเรื่องไม่ชัดเจนให้มีเรื่องราวที่สมบูรณ์ และอรรถกถาชาดกนี้เองที่เป็นที่มาของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาประเภทชาดก นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมประเภท ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส ซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายให้ความรู้อีกชั้นหนึ่งต่อจากอรรถกถา เป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่เป็นที่ยอมรับนับถือกันทั่วไปว่ามีคำสอนที่ชัดเจนและสืบทอดอ้างอิงกับพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ อาจอธิบายความคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่ง หรือหัวข้อธรรมหมวดใดหมวดหนึ่ง วรรณกรรมประเภทอธิบายนี้มีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสมัยต่อมา เช่น ไตรภูมิ สามารถจัดเข้าไว้ในกลุ่มนี้ได้ เพราะได้นำความรู้เรื่องโลกศาสตร์ตามแนวคิดของพระพุทธศาสนาจากคัมภีร์ต่าง ๆ มาสร้างสรรค์ให้เกิดวรรณกรรมรูปแบบเฉพาะและมีความสมบูรณ์อย่างยิ่ง

๓. วรรณกรรมเชิงประวัติ คือวรรณกรรมที่มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับบุคคล สถานที่ เหตุการณ์ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ได้แก่ เรื่องราวของบุคคลต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา พุทธประวัติ สาวกประวัติ ประวัติศาสนา ประกอบด้วยประวัติการรวบรวม และการสร้างสรรค์วรรณกรรม ประวัติการเผยแผ่ธรรมะ ประวัติศาสนวัตถุ ประวัติศาสนสถาน ประวัติเหตุการณ์ที่เนื่องด้วยความเจริญและความเสื่อมของพระพุทธศาสนา วรรณกรรม

ประเภทนี้นำเสนอสาระให้ขึ้นจากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ และจากคัมภีร์หลักและวรรณกรรมประเภทอรรถกถา เพื่อเรียบเรียงเป็นเรื่องราวที่มีความสมบูรณ์ และสร้างเป็นวรรณกรรมเฉพาะ เช่น ปฐมสมโพธิกถา มหาวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ สังคหิตยวงศ์ รวมทั้งตำนานต่าง ๆ เช่น ตำนานพระเจ้าเลียบโลก เป็นต้น

๔. วรรณกรรมเชิงวรรณศิลป์ เป็นวรรณกรรมที่มีอยู่จำนวนมากในวัฒนธรรมวรรณศิลป์ของไทย มีลักษณะที่เน้นการสร้างอารมณ์สะเทือนใจ อารมณ์ และอรรถาธิบายเนื้อหาและรูปแบบภาษา ซึ่งที่มาของเรื่องก็มาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และวรรณกรรมเชิงประวัติศาสตร์ อาจมีการปรับเรื่องจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา โดยนำเรื่องราวที่ผูกขึ้นใหม่ให้เป็นเรื่องในพระพุทธศาสนา และนำเสนอผ่านกลวิธีทางวรรณศิลป์อันประณีต อีกทั้งเป็นงานเขียนที่เป็นเอกเทศเฉพาะของกวีแต่ละคน ส่วนใหญ่เป็นร้อยกรอง แต่ทั้งนี้ แม้ว่าจะมีการสร้างสรรค์ด้วยวรรณศิลป์อย่างวิจิตรแต่วรรณกรรมเหล่านี้ก็สามารถเชื่อมโยงคำสอนเข้ากับพระไตรปิฎก หรือเชื่อมโยงกับวรรณกรรมประเภทอรรถกถา วรรณกรรมเชิงประวัติศาสตร์ได้ เช่น กากี กุมารคำฉันท์ สมบัติอมรินทร์ พระมาลัยคำหลวง นันทโศภนันทสูตรคำหลวง เป็นต้น

แนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา คือ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีความเชื่อมโยงกับคัมภีร์หลักคือพระไตรปิฎกและอรรถกถา ซึ่งเป็นคัมภีร์หลักของพระพุทธศาสนา เป็นแหล่งข้อมูลเพื่ออ้างอิงคำสอนของพระพุทธเจ้าและพระพุทธสาวก สะท้อนให้เห็นว่าแนวคิดสำคัญของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา คือการสร้างสรรคที่อิงกับหลักพระพุทธศาสนา แม้ว่าเรื่องจะมีการปรับหรือเปลี่ยนไปบ้าง แต่แก่นหลักคือคำสอนตามหลักของพระพุทธศาสนาไม่ได้เปลี่ยนไปแต่อย่างใด และวรรณกรรมสามารถรักษาคำสอนได้อย่างดี

๒) วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมแห่งประสบการณ์ กล่าวคือ ประสบการณ์เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดปัญญาความรู้ วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเกิดจากผู้สร้างที่มีประสบการณ์ทางศาสนาในด้านการเรียนรู้ ปรีชา และปฏิบัติคือการนำไปใช้เพื่อให้ได้ผลคือปฏิบัติ ตัวบทวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่สร้างจากหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาอยู่มีหลักฐานอยู่ในพระไตรปิฎกก็เป็นเครื่องแสดงประสบการณ์ของผู้สร้าง ผู้สร้างได้ศึกษา ตรวจสอบความรู้เพื่อถ่ายทอดเป็นวรรณกรรม และวรรณกรรมเหล่านี้สามารถตรวจสอบเชื่อมโยงสาระกลับไปหาพระไตรปิฎกได้ ผู้สร้างได้ใช้ประสบการณ์ความรู้ของตน ถ่ายทอดออกมาเป็นตัวบทวรรณกรรมที่วิจิตรงดงามทั้งสาระคำสอนและลีลาวรรณศิลป์ เพื่อให้เป็นเครื่องมือของผู้เสพที่จะนำพาผู้เสพให้เกิดประสบการณ์ความรู้ขึ้นในตนได้ การเกิดขึ้นของวรรณกรรมพระพุทธศาสนาไทยนั้น ต้องประสานกันทั้งสามด้าน คือ ผู้สร้าง ตัวบท และผู้เสพ ทำหน้าที่ประสานกันในการสร้างประสบการณ์ทางศาสนา จนสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้

๓) วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาถ่ายทอดด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์ เมื่อพิจารณาจากการสร้างสรรค์ การเรียบเรียงเพื่อนำเสนอ จะเห็นได้ว่ามีความเป็นระบบ ระเบียบ สละสลวย ประณีต วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสื่อความคิดโดยผ่านสัญลักษณ์และศิลปะที่เป็นรูปธรรมแทนความคิดนามธรรม กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจึงเป็นส่วนสำคัญที่สามารถสร้างจินตภาพ เกิดอารมณ์ความรู้สึก และประสบการณ์ กระตุ้นปัญญาให้เกิดกระบวนการพัฒนาความคิดเพื่อเข้าใจสาระธรรมทางพระพุทธศาสนา

นำไปสู่การเข้าใจแนวคิดและคุณค่าของวรรณกรรม ทั้งยังสามารถตอบสนองทางอารมณ์สุนทรีย์ และให้คุณค่าความรู้ทางธรรมอย่างเต็มเปี่ยม ซึ่งเป็นสิ่งที่ประกอบกันได้อย่างกลมกลืนเพื่อสร้างความเข้าใจต่อเรื่องได้ชัดเจนแจ่มกระจ่างมากยิ่งขึ้น วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาอาศัยอารมณ์สะท้อนใจและลีลาวรรณศิลป์เป็นพื้นฐานอย่างหนึ่งของการสร้างศรัทธา นำผู้ศึกษาพุทธศาสนาให้เข้าถึงสัจธรรม เกิดความเข้าใจพุทธศาสนาทั้งในระดับพื้นฐานและระดับสูงตามประสบการณ์ทางศาสนาของแต่ละคน

๔) วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมมุ่งประโยชน์ หลักสำคัญของพระพุทธศาสนาคือความรู้ที่สามารถโน้มนำไปสู่การปฏิบัติในทางที่ถูกต้อง และเกิดอรรถประโยชน์ทั้งระดับสามัญและระดับสูง ในระดับสามัญ พุทธธรรมและเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาช่วยให้จิตใจสงบ มีปิตินดีในหลักธรรมคำสอน ที่งดงามตามความเชื่อและศรัทธา เป็นความสุขเบื้องต้นของการเสวยวรรณกรรมที่ก่อให้เกิดอรรถประโยชน์เฉพาะปัจเจกบุคคล และสามารถนำไปสู่อรรถประโยชน์ในระดับที่สูงขึ้น คือการรู้จักหลักอริยสัจ คือรู้ทุกข์ สาเหตุของทุกข์ วิธีดับทุกข์ และความดับทุกข์ หรือเข้าใจโลกิยธรรมซึ่งเป็นข้อปฏิบัติสำหรับปวงชนทั่วไปใช้หลักพุทธธรรมเป็นแนวทางในการประพฤติตน ดำเนินชีวิตในแนวทางแห่งศีลธรรม การสร้างกุศลกรรม ละเว้นอกุศลกรรม เพื่อให้เกิดประโยชน์และความสุขแก่ตนเองและสังคมโดยรวม การเน้นประโยชน์ระดับสามัญนี้จะเป็นประโยชน์พื้นฐานที่นำไปสู่ประโยชน์ระดับสูง คือการเป็นผู้ที่สามารถนำหลักธรรมคำสอนไปพัฒนาจิตสติปัญญาให้ประณีตยิ่งขึ้น จนถึงสละกิเลสทั้งปวงได้ เป็นผู้หลุดพ้นจากวิสัยของโลกหรือปวงชน วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา มุ่งสื่อสารประโยชน์ในเชิงความรู้ความเข้าใจและปัญญาที่เกิดขึ้นนั้นเป็นไปเพื่อให้สามารถเปลี่ยนแปลงตัวเองให้ดีขึ้น

บทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา

บทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา เป็นผลการศึกษาที่สืบเนื่องจากการศึกษาแนวคิดของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา เพราะเมื่อพิจารณาแนวคิดแล้วจะทำให้เห็นคุณค่า สารประโยชน์ และบทบาทของวรรณกรรมด้วย ผู้วิจัยพบว่า วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีบทบาทหน้าที่หลายประการทั้งทางตรงและทางอ้อม ทั้งบทบาทต่อปัจเจกบุคคลและบทบาททางสังคม ดังนี้

ในฐานพุทธศิลป์ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาสร้างขึ้นจากสารัตถะทางพระพุทธศาสนาที่สามารถเชื่อมโยงได้ถึงพระไตรปิฎกและอรรถกถา ประกอบกับการสร้างสรรค์ด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์ ทำให้วรรณกรรมมีคุณค่าทั้งในด้านเนื้อหาและรูปแบบวรรณศิลป์ ความประสานกับระหว่างเนื้อหากับรูปแบบนี้ก่อให้เกิดเอกภาพและความเช่นเดียวกับพุทธศิลป์ประเภทอื่น ๆ วรรณกรรมพุทธศิลป์สร้างจากศรัทธาท่างพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา ศรัทธาและความปิติเป็นอรรถประโยชน์ที่จะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจสาระธรรมได้ดี

วรรณกรรมไทยพุทธศาสนามีบทบาทในด้านการสอนธรรมะ สังคมไทยเป็นสังคมที่คนส่วนใหญ่ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลัก วรรณกรรมเป็นพุทธศิลป์ที่จะช่วยให้เกิดความรู้ทางพุทธศาสนา วิธีการสอน

ของวรรณกรรมคือการสร้างอารมณ์สะท้อนใจและความงามทางภาษาเพื่อสื่อสารธรรมะ วัตถุประสงค์หลักของวรรณกรรมจึงเป็นไปเพื่อการสอนธรรมะ ซึ่งมีการสอนทั้งหลักธรรมที่เป็นธรรมชาติของมนุษย์ โลก และจักรวาล เข้าใจธรรมชาติความเป็นไปของสรรพสิ่ง สอนหลักปฏิบัติเพื่อให้เป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีตามความเชื่อของพระพุทธศาสนา เพื่อไปสู่สิ่งสูงสุดของพระพุทธศาสนาคือนิพพาน เมื่อสังเคราะห์วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจะเห็นว่ามีการสอนที่เป็นระบบ เป็นลำดับตามเพื่อให้เข้าถึงสิ่งสูงสุด เป็นการเสนอแนวทางการปฏิบัติตามหลักพระพระพุทธศาสนา เพื่อให้เข้าใจหลักการ และนำไปปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อตนเองและสังคม

เมื่อพิจารณาในมิติทางสังคมและวัฒนธรรม จะพบว่าวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนามีบทบาทและคุณค่าอย่างสำคัญต่อสังคมไทย ในด้านสังคมและวัฒนธรรม วรรณกรรมได้สะท้อนภาพของสังคมที่มีความคิดความเชื่อในเรื่องต่าง ๆ เช่น ความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ พระศรีอารยเมตไตรย พระมาลัย และความเชื่อเหล่านี้สัมพันธ์กับการประพฤติปฏิบัติตนของคนในสังคม ที่ต้องยึดหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา คือการเชื่อเรื่องกรรม ไตรลักษณ์ การทำบุญทำทาน เพื่อให้มีอนาคตที่ดีทั้งในโลกนี้และโลกหน้า วรรณกรรมยังสะท้อนภาพสังคมในอุดมคติที่งดงาม มีความสุข สมบูรณ์ และมีอุบายเพื่อสร้างแนวปฏิบัติให้ถึงจุดมุ่งหมายเชิงอุดมคติเหล่านั้น ความคิดความเชื่อทางพระพุทธศาสนายังสัมพันธ์กับประเพณีและวัฒนธรรมไทย เช่น การเทศน์มหาชาติ การสวดพระมาลัย การทำบุญประเพณีต่าง ๆ ที่วรรณกรรมได้บันทึก ถ่ายทอดความคิดและประเพณีต่าง ๆ เอาไว้ บทบาทในด้านสังคมและวัฒนธรรมนี้จึงมีนัยสำคัญอย่างยิ่งต่อการกำหนดความคิด พฤติกรรม การปฏิบัติตนเพื่อให้อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างปกติสุข และหากเชื่อว่าวรรณกรรมมีอิทธิพลต่อสังคมแล้ว บทบาทสำคัญของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่งที่สำคัญ ได้แก่ บทบาทในด้านการเมืองการปกครอง ที่เป็นเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับประชาชนทั่วไป ผู้ปกครองหรือชนชั้นนำของสังคม ผู้ผลิตวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาย่อมเล็งเห็นประโยชน์ของวรรณกรรม ซึ่งนอกจากจะเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ ที่เป็นหลักฐานประกาศความยิ่งใหญ่และมีอารยธรรมแล้ว วรรณกรรมยังทำหน้าที่สำคัญในการเป็นเครื่องมือสื่อสารอุดมการณ์ ความต้องการของชนชั้นนำ เพื่อให้ประชาชนเชื่อถือศรัทธา นำไปสู่การปฏิบัติตนในแนวทางที่เหมาะสมตามกรอบการปกครองโดยใช้หลักทางพระพุทธศาสนา

แนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่ได้ศึกษามานี้ จะเห็นว่ามีค่าสำคัญอย่างยิ่งในแง่คุณค่าเพื่อการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ดำรงคงอยู่ในวัฒนธรรมไทย เพราะวรรณกรรมเป็นพุทธศิลป์อย่างหนึ่งที่มีบทบาทหลายด้าน การสร้างและเสพวรรณกรรมมีความสอดคล้องกับบริบทสังคมไทยในด้านความคิดความเชื่อ แนวทางปฏิบัติ และวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ในการตอบสนองความต้องการทางสุนทรียธรรมของคนในสังคม ทำให้มีการแต่ง การศึกษา การเรียนรู้้อย่างสม่ำเสมอในรูปแบบและวิธีการต่าง ๆ วรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาจึงมีคุณค่าอย่างสำคัญต่อการสืบทอดและรักษาพระธรรมวินัยให้ดำรงสืบไป

แนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาที่ได้ศึกษาวิจัยมานี้ แม้ว่าจะคัดสรรวรรณกรรมมาส่วนหนึ่ง แต่ผู้วิจัยเชื่อว่าสามารถตอบคำถามและแสดงให้เห็นแนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจน เป็นแนวทางสำหรับการศึกษาวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา

เรื่องอื่นๆ เฉพาะเรื่อง หรือเฉพาะกลุ่มได้ ผลการวิจัยเป็นองค์ความรู้ที่จะนำมาศึกษาวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสมัยต่อ ๆ มาได้จนถึงปัจจุบัน ซึ่งอาจมีรูปแบบการนำเสนอที่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทสังคม แต่องค์ความรู้จากการวิจัยแนวคิดและบทบาทของวรรณกรรมไทยพระพุทธศาสนา นี้ จะเป็นหลักการสำคัญที่ช่วยพัฒนาการวิจัยด้านพระพุทธศาสนาให้งอกงามขึ้นในวัฒนธรรมไทย

บรรณานุกรม

- กันยารัตน์ รินศรี. *แนวคิดเรื่องเมตตาในเวสสันดรชาดก*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญามหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๕๔๙.
- กากีคำฉันท. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๗.
- กำจร สุนพงษ์ศรี. *สุนทรียศาสตร์: หลักปรัชญาศิลปะ ทฤษฎีทัศนศิลป์ ศิลปะวิจารณ์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- กุสุมา รัชมณี. *การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๓๔.
- กุสุมา รัชมณี. *ดั่งรัตนแห่งโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๓๗.
- คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *วรรณคดีบาลี*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๒๘.
- จันทร์ฉาย ภัคฉิม. *การศึกษาวิเคราะห์ความชอบธรรมของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยอยุธยา*. กรุงเทพฯ: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๘.
- จารึกมหาวงศ์. http://www.sac.or.th/databases/inscriptions/inscribe_detail.php?id=312. ๑๒ ธันวาคม ๒๕๕๖.
- จินตมณี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๔.
- จี. พี. มาลาเสกรา. *ศรีลังกา: ไปด้วยประวัติศาสตร์ การณ์พระศาสนา และวรรณคดี*. แปลโดย ลังกามาร. กรุงเทพฯ: สาละ, ๒๕๕๔.
- จี ศรีนิวาสน. *สุนทรียศาสตร์ ปัญหาและทฤษฎีเกี่ยวกับความงามและศิลปะ*. แปลโดย สุเชาว์ พลอยชุม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- ฉลอง สุนทรวาณิช. *ความเชื่อในเรื่องพระศรีอารียะและกบฏในภาคอีสาน ข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับอุดมการณ์และผู้นำ ใน ความเชื่อพระศรีอารียะและกบฏผู้มีบุญในสังคมไทย (พระเพ็ญ อันตรกูล บรรณาธิการ)*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.
- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. *วรรณคดีอยุธยาตอนต้น: ลักษณะร่วมและอิทธิพล*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- ชัตสุณี สินธุสิงห์. *วรรณคดีที่คน*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. *อยุธยา: ประวัติศาสตร์และการเมือง*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๒.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. *อำนาจทางการเมืองของอาณาจักรสุโขทัย ใน วารสารธรรมศาสตร์*. ปีที่ ๕. เล่มที่ ๒ (กุมภาพันธ์ ๒๕๑๘).

ชินวรสิริวัฒน์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง. *ศรีวิชัย*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายท่วย ศรี
 สำอังก์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๖.

ทวีศักดิ์ ญาณประทีป. *การวิเคราะห์อิทธิพลของศาสนาที่มีต่อวรรณกรรมไทย*. รายงานการวิจัย. มหาวิทยาลัย
 รามคำแหง พ.ศ. ๒๕๓๙.

เทวัญกานต์ มุ่งปิ่นกลาง. *กามนิธ: กลวิธีการนำเสนอกับแนวคิดทางพุทธศาสนา*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร
 มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๔.

ธรรมธิเบศร, เจ้าฟ้า. *พระประวัติพระนิพนธ์ร้อยกรองเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร*. กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๑๖.

ธนิธ อยู่โพธิ์. *ตำนานเทศน์มหาชาติ ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ การเทศน์มหาชาติเพื่อเฉลิม
 พระเกียรติ: พินิจภาษา พิจารณาวัฒนธรรม*. ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์มหาวิทยาลัย
 เกษตรศาสตร์ วันที่ ๒๑-๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๙.

ธิดา สาระยา. *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ,
 ๒๕๓๙.

ธิดา สาระยา. *อารยธรรมไทย*. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๕๒.

นราธิปพงศ์ประพันธ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. *ภาษา วรรณคดี และวิทยาการ*. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า,
 ๒๕๐๔.

นวชัย เกียรติก่อเกื้อ. *การประเมินการตีความตามตัวบทตามแนวทางพระพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์
 ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ.
 ๒๕๔๔.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. *พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์ ใน ปากไก่และใบเรือ*.
 พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: แพรวสำนักพิมพ์, ๒๕๓๘.

นิธอร พรอำไพสกุล. *สุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดก*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
 ภาษาไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. ๒๕๔๙.

นิยะดา เหล่าสุนทร. *การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช*. พิมพ์
 ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, ๒๕๓๙.

นิยะดา เหล่าสุนทร. *โคลงโลกนิติ: การศึกษาที่มา*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, ๒๕๓๘.

นิยะดา เหล่าสุนทร. *ธัญชัยบัณฑิตชาดก: ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา*. กรุงเทพฯ: แม่คำผาง
 ๒๕๔๒.

นิยะดา เหล่าสุนทร. *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน*. คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนจัดพิมพ์เป็นที่ระลึกสมโภชหิรัญบัฏ
 และฉลองอายุวัฒนมงคล ๘๕ ปี พระธรรมปัญญาบดี (ถาวร ตีสถานุกโร ป.ธ. ๔) เจ้าอาวาสวัด
 พระเชตุพน ๒๖-๒๗ พฤษภาคม ๒๕๔๔. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๔.

นิยะดา เหล่าสุนทร. *ปัญญาสชาดก: ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย*. กรุงเทพฯ:
 แม่คำผาง, ๒๕๓๘.

นิยะดา เหล่าสุนทร. *พินิจวรรณการ รวมบทความวิจัยด้านวรรณคดี*. กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, ๒๕๔๒.

นิยดา เหล่าสุนทร. *พินิจวรรณลักษณ์*. กรุงเทพฯ: ลายคำ, ๒๕๔๕.

นิยดา เหล่าสุนทร. *ไตรภูมิโลกวิจิตรยถา สำนวนที่ ๑*. กรุงเทพฯ: ลายคำ, ๒๕๕๕.

บุญชอบ เรืองทรัพย์. *อุปมาอุปไมยในพระไตรปิฎก*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษา
ตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๐.

ปรมาณูชิตชินโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. *โคลงด้นปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน*. พิมพ์ประกาศเกียรติ
คุณวันอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน และดิถีคล้ายวันสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น
บุญณสิริ) สมเด็จพระสังฆราช ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๗. กรุงเทพฯ : คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน,
๒๕๔๗.

ปรมาณูชิตชินโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. *ปฐมสมโพธิกถา*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙.

ปรมาณูชิตชินโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. *สรรพสิทธิ์คำฉันท์*. หน่วยเสริมทัศนศึกษาวัดพระเชตุพน
พิมพ์เป็นมูทิตานุสรณ์ ในการที่ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ พระรัตนเวที เป็น
พระราชโมลี วันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๑.

ปรมินท์ จารูร. *การสืบทอดทำนองสวดและประเพณีสวดพระมาลัยที่บ้านหนองขาว จังหวัดกาญจนบุรี*.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๔๒.

ปรมินท์ จารูร. สวดพระมาลัย: บทบาทของคีตกรรมหลังความตายต่อวรรณกรรมและสังคม ใน *กาญจน
นิมิต: คติชนเนื่องด้วยความเชื่อและประเพณีสวดพระมาลัยที่บ้านหนองขาว*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่ง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

ประคอง เจริญจิตรกรรม. เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงนิพนธ์เรื่องพระมาลัยคำหลวงก่อนเรื่องนันทโศภนทศสูตรคำ
หลวง ใน *วารสารศิลปศาสตร์*. ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม – ธันวาคม ๒๕๕๔) : ๗๒-๘๐.

ประคอง นิมมานเหมินท์. เรื่องพระศรีอารียเมตไตรย์ในวรรณกรรมไทย ใน *ปริทรรศน์วรรณกรรมพุทธศาสนา*.
เนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ รศ.ดร. ประคอง นิมมานเหมินท์ พ.ศ. ๒๕๔๒.

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, ๒๕๔๒.

ประชุมพระราชปฐจา เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๐.

ประวัติชินบัตรเลขาจดหมายเหตุน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, ๒๕๔๐.

ประพจน์ อัครวิรุฬหการ. การรวบรวมจัดหมวดหมู่ “พุทธวจนะ”. ใน *กตัญญูลี* (ที่ระลึกในงานเกษียณอายุ
รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ศรี แย้มนัตดา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๔.

ประพจน์ อัครวิรุฬหการ. “มีลทินปัญหาฉบับภาษาบาลีกับฉบับภาษาจีน” ใน *บาลีสันสกฤตวิชาการ*.
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖. (พิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบ ๑๐๐ ปี แห่งการสถาปนา
มหามกุฏราชวิทยาลัย และครอบรอบพระชนมายุ ๘๐ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระ
สังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก พ.ศ. ๒๕๓๖).

ประภัสสร เขียวปัญญา. *จักรวาลวิทยาสยาม: การศึกษาที่มาของอำนาจทางการเมืองและกฎหมายใน
กฎหมายตราสามดวง*. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาสหวิทยาการ วิทยาลัยสหวิทยาการ

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๕๑.

ปริญญา สุวรรณรงค์. ลิลิตจันทกนิรคำหลวงเรื่องที่ห้า ใน *ศิลปากร*. ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๔๒).

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม: ภาพพจน์ โวหารและกลการประพันธ์. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๙.

พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยสุโขทัย ไตรภูมิภษา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๔.

พระคลัง (หน), เจ้าพระยา. *วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน)*. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). *พุทธธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต). *รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.

พระมหาบุญทัน อานนโท (พาหา). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเวสสันดรชาดกศึกษาเฉพาะทานบารมี*.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๐.

พระมหาประเสริฐ รุณรา. *สังคีตยวงค์: ลักษณะภาษาและการประพันธ์*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๗.

พระมหาอำนวย ทีปธมโม (มีราคา). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในมโหสถชาดก*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๗.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม ๓ ภาค ๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม ๓ ภาค ๖. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม ๔ ภาค ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม ๔ ภาค ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เถรคาถา เล่ม ๒ ภาค ๓ ตอน ๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ธรรมบท เล่ม ๑ ภาค ๒ ตอน ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย เปตวัตถุ เล่ม ๒ ภาค ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย,
๒๕๕๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ชูททกนิกาย อปทาน เล่ม ๙ ภาค ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์มกุฎราชวิทยาลัย,
๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย ปาฏิการวรรค เล่ม ๓ ภาค ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม ๑ ภาค ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย,
๒๕๕๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่มณีกาย มหาวรรค เล่ม ๒ ภาค ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์มามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิปปัณณาสก์ เล่ม ๒ ภาค ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม ๑ ภาค ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ เล่ม ๑ ภาค ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม ๑ ภาค ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่ม ๓ ภาค ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่ม ๑ ภาค ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย,
๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่ม ๑ ภาค ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกาย ทสก-เอกาทสกนิบาต เล่ม ๕. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย. ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉักกนิบาต เล่ม ๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย. ๒๕๔๓.

พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตรนิกาย สัตตกนิบาต เล่ม ๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาภูมิภววิทยาลัย์, วิทยาลัย, ๒๕๔๓.

ไพเราะ มากเจริญ. *การสื่อสารหลักธรรมทางพุทธศาสนาผ่านอรรถกถาชาดก*. วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช พ.ศ. ๒๕๔๙.

มณฑา, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า และ อุบล, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. *กุมารคำฉันท์*.

กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙.

มหาเวสสันดรชาดก ฉบับ ๑๓ กัณฑ์. กรุงเทพฯ: ดวงแก้ว, ๒๕๔๗.

มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา. *นามานุกรมวรรณคดีไทย ชุดที่ ๒* ชื่อผู้แต่ง. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, ๒๕๕๓.

รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของ ฟาน ฟลิต (วัน วลีต). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๘.

ลักษณะวัต ปาละรัตน์. *พุทธญาณวิทยา*. กรุงเทพฯ: ภาควิชาปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๔.

ลัลลนา ศิริเจริญ. *อลังการในมหาชาติคำหลวง*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕.

วงเดือน สุขบาง. *การศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาในแนวสุนทรียะ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาภาษาไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. ๒๕๒๔.

วชิราภรณ์ พฤษสุภาบุญ. *ลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ในรายยาวมหาเวสสันดรชาดก*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๓.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. *สารานุกรมพระพุทธศาสนา*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ คัมภีร์มหาวงศ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๔.

วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ ไตรภูมิโลกวินิจยกถา. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๕.

วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๓ สังคีตยวงศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร. พ.ศ. ๒๕๔๔.

วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๐.

วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

วศวรรษ สบายวัน. *ลิลิต: ความเป็นมาและความเปลี่ยนแปลงในฐานะประเภทวรรณคดี*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๑.

วัชระ งามจิตรเจริญ. *พุทธศาสนาเถรวาท*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๖.

วารุณี ศิริวัฒนธนา. *การศึกษาเรื่องไตรภูมิโลกวินิจยกถา*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๓๑.

วิทย์ วิศทเวทย์. *ปรัชญาทรรศน์: พุทธปรัชญา*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

วิทย์ ศิวะศรียานนท์. *วรรณคดีและวรรณคดีศึกษา*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๓.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร). *หลักพระพุทธศาสนา*.

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวานิช. *แนวความคิดทางการเมืองและสังคมไทย*. เอกสารวิจัยสถาบัน

ไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐.

สมบุรณ์ สุขสำราญ. *พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมือง*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

สมภาร พรหมทา. *พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราคณะอักษร

ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

สมภาร พรหมทา. *มนุษย์กับศาสนา*. กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๔๖.

สยาม ภัทรานุประวัติ และรุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. *การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์พิมพ์*

ภิกขุณีนิพพานฉบับภาษาบาลี. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๔๖.

สหะโรจน์ กิตติมหาเจริญ. *แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขา

วรรณคดีเปรียบเทียบ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๕.

สมุทรโฆษคำฉันท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๙.

สัญลักษณ์ มณีใส. *การศึกษาวิเคราะห์เรื่องจันทกนิพนธ์คำฉันท์*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร มหาบัณฑิต ภาควิชา

ภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๑.

สายวรณ น้อยนิมิตร. *อรรถกถาชาดก: การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับ*

วรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษร

ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๒.

สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. *ภาพย์แห่งเครื่องควหาวนในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย: อาหารกับ*

อารมณ์สะท้อนใจ ใน ย่ำใหญ่ใส่สารพัด: วัฒนธรรมอาหารไทย-เทศ. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่

ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. *หวังสร้างศิลป์นิมิต เปริดแพร้ว*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

สุเทพ พรหมเลิศ. *การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มหาวงศ์*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชา

พระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๓.

สุภาพร มากแจ้ง. *มาเลยุทเวตฺเถรวตฺถุ: การตรวจสอบชำระ*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชา

ภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๑.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. *วิวัฒนาการของวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ:

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. *มหาชาติและประเพณีการเทศน์มหาชาติ* (เอกสารประกอบการสัมมนา

“มหาชาติ” ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ ๒๑-๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๔.

สุมาลี กียะกุล. *สมุทรโฆษคำฉันท์ส่วนที่แต่งสมัยกรุงศรีอยุธยา: การวิเคราะห์และวิจารณ์เชิงประวัติ.*

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๑๙.

สุวรรณา สถาอานันท์. *เมตตาทธรรม – ความเป็นธรรมในเวสสันดรชาดก (เศรษฐธรรมแห่งการให้กับความ เป็นธรรมในเวสสันดรชาดก).* กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๑.

เสฐียรโกเศศ. *การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์* (พิมพ์เผยแพร่ในวาระครบรอบ ๑๐๐ ปี ศาสตราจารย์ พระยา
อนุমানราชชน). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๓๑.

เสฐียรพงศ์ วรรณปก. “ปฐมสมโพธิกถา: ธรรมประวัติหรือชีวประวัติ” ใน *พระพุทธศาสนา: วรรณคดีและ
วิจารณ์.* กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๘.

แสง มนวิฑูร (แปล). *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่มที่ ๔ ชินกาลมาลีปกรณ์.* พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ:
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พ.ศ. ๒๕๕๔.

โสภี รัมมณีย์. *วิเคราะห์การใช้ภาพพจน์ในวรรณคดีพระพุทธศาสนาของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์.* วิทยานิพนธ์
การศึกษามหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม พ.ศ. ๒๕๓๔.

ศรีปริษา (เซ่ง), หลวง. *ศิริวิบุลกิตติ์.* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๕๒.

ศรีศักร วัลลิโภดม. *กรุงศรีอยุธยาของเรา.* พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๔๔.

ศักดิ์ศรี แยมันดดา. “คำหลวง” ใน *วารสารศิลปกรรมปริทัศน์ฉบับพิเศษ.* ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๔.

ศักดิ์ศรี แยมันดดา. *ปริทรรศน์แห่งปฐมสมโพธิกถา ใน ๒๐๐ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิต
ชิโนรส.* กรุงเทพฯ: คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๓.

ศักดิ์ศรี แยมันดดา. *วรรณคดีพุทธศาสนาพาทย์ไทย.* กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๕.

ศักดิ์ศรี แยมันดดา. *วิทยารัตนากร.* กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๕.

ศิลป์ พีระศรี. *ศิลปะวิชาการ ๓: ศิลปสงเคราะห์ พจนานุกรมศัพท์ศิลปะตะวันตก.* พิมพ์ครั้งที่ ๔. ปทุมธานี:
มูลนิธิศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรีอนุสรณ์, ๒๕๕๓.

อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล. *ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส:
ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น.* วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๖.

อภิรักษ์ณ เกษมผลกุล. *ตำนานพระศรีอารียในสังคมไทย: การสร้างสรรค์และบทบาท.* วิทยานิพนธ์อักษร
ศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๒.

อรอนงค์ พัดพาดี. *พระนิพนธ์ประเภทคำหลวงของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์.* วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต
ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๑.

อาทิตย์ ชีรวณิชย์กุล. *ทวนและทวนบาร์มี: ความสำคัญที่มีต่อการรังสรรค์วรรณคดีไทยพุทธศาสนา.*

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๒.

Bollee, W.B.. *Kunalajataka*. London: Luzac. 1970.

Braginski, Vladimir I. *The Comparative Study of Traditional Asian Literature: From Reflective Traditionalism to Neo-Traditionalism*. London: Curzon. 2001.

ภาคผนวก

การนำเสนอผลงาน

1. The Concept of Buddhist Literature

Abstract

The main concept of the creation of Buddhist Literature is to generate knowledge from beauty to The Absolute. No matter how exquisitely Buddhist literary works are created, they are all based on the supreme doctrine of the religion, with the Buddhist Scriptures as its representative. The absolute of Buddhist literature, which is the anchorage for adherence, is the Tipitaka, a source of the creation of literature, originates various literary genres - Scholarly Treatises, Traditional Literature: mythology and history, and Fine Literature. These Buddhist Literature genres are connected to the essence of principles, teachings and beliefs of Buddhism. The prime concept of Buddhist literature contains sphere of beauty, sphere of benefit, and sphere of spiritual perfection. As for the level of comprehension the highest doctrine, it depends on one's perception by carnal soul, perception by intellect, perception by spiritual heart by using literary as a vehicle.

นำเสนอในการประชุม “นักวิจัยรุ่นใหม่ พบ เมธีวิจัยอาวุโส สกว.” ครั้งที่ 11.

2. Roles of Buddhist Literature

abstract

This research aims to study the roles of Buddhist literature in Thai society. The study shows that there are two aspects to the roles of Buddhist literature: the role to individuals and that to society. For the former, Buddhist literary texts have a direct function for the readers. The function for the readers always relates to the author and the texts. As the major function of Buddhist literature is to share experience about Buddhism, the readers will certainly obtain knowledge about Buddhism through the texts. Nonetheless, the level of the reader will be the determiner of the level of the “messages” obtained by the reader. The reader may understand the text at the level of knowledge, ideas, benefits, or spiritual insights. As for the social function of Buddhist literature, it came about later through creating Buddhist literary texts. This probably took quite a long time, being done by using the texts for different objectives, for example, as teaching material, to create social uniqueness, for social direction, or making references for actions. For Buddhist literature to have functions, it depends on the relationship between the author, texts, readers, and society.

นำเสนอในการประชุม “นักวิจัยรุ่นใหม่ พบ เมธีวิจัยอาวุโส สกว.” ครั้งที่ 12.